

АНТОН ДОНЧЕВ

СКАЗАНИЕ
ЗА ХАН
АСПАРУХ,
КНЯЗ СЛАВ
И ЖРЕЦА ТЕРЕС

КНИГА ПЪРВА

СТЕПТА

АНТОН ДОНЧЕВ
СКАЗАНИЕ ЗА ХАН АСПАРУХ,
КНЯЗ СЛАВ И ЖРЕЦА ТЕРЕС
КНИГА ПЪРВА: СТЕПТА

chitanka.info

*Този том излиза с благородната подкрепа на Здравка и
Тодор Баткови.*

ДЯЛ ПЪРВИ

1.

И така — започвам да разказвам сказанието за хан Аспарух, княз Слав и жреца Терес. Говоря, а не записвам, защото ослепях.

Половин век измина от деня, когато признах, че съм само локва, просната в нозете на хората, и че съм само парче гладка вода, като по чудо утаено след пороя на необикновени и странни събития. Ала в това огледало се бяха отразявали лицата на силни и красиви люде — и разбрах, че трябва да разкажа за тях.

И по онова време бях вече стар, а тези изминали петдесет години бяха най-щастливите през живота ми. Така щастлива и сигурна се усеща трудната жена, която знае, че мъж, баща, братя, че целият ѝ род бди над нея — не над нея, а над плода в утробата ѝ. И не мислех за смъртта, и не мислех за опасностите. А пребродих земите от Кавказ до Сицилия, но колкото и страшни неща да срещнах и да преживях, никога не помислих, че идва краят ми. Защото бях уверен, че съдбата ме пази — мене, последния свидетел, за да разкажа правдата на днешните хора, които идеха след нас. И не искам да го призная, но съм отлагал година след година първия ден на своя труд, защото бях уверен, че докато не кажа „свърших“, ще бъда неприкосновен.

Тогава ослепях и разбрах, че никога повече няма да видя слънцето, и разбрах, че съдбата ме предупреждава сурово и строго, въпреки че не ме наказва със смърт. Трябваше да започна своята работа. Трябваше да се отделя от света и да се превърна само в глас, който си спомня. Не можех повече да отлагам.

И отворих сърцето си, и пузнах в него сенките на мъртвите. Чувал съм, че жреците слагали паници с кръв, когато викали мъртвите, за да могат да се напият и да добият сили да се задържат в нашия тленен свят. Аз давах кръвта на сърцето си и тя стигаше за много мъртъвци. И всяка нощ те идеха при мене — безплътни и тихи — и продължаваха безмълвните си разговори. И си казваха неща, които не бяха изrekli приживе, защото не бяха намерили време или дързост, та върху много събития и съдби падна нова смътна светлина като от далечна звезда. И самотен лъч пронизваше прозрачните гърди на

призраците, та видях какво крият в сърцата си. Ако бях започнал да записвам това сказание преди години, когато вярвах само на очите си и на ушите си, а още не бях чул разговорите на сенките — щях да напиша съвсем друга история. Тъй всяка нощ палех малък огън и призраците се събираха край мене в нашия малък дом, изграден от неясната светлина на пламъка. И сенките не крачеха, а се плъзгаха една към друга, и като че ли с дъха си можех да ги насоча и срещна едни с други, както децата с духане тласкат едно към друго малките корабчета, издялани от меката кора на бял бор. Питях ги и те отговаряха, молех ги да се срещнат и те разговаряха. И мракът беше пълен с топлината на огъня и шепота на недомильвките.

Докато една нощ ги сънувах, наредени в дълга върволица, един зад друг, първият човек лице срещу лице с мене, всички мълчаливи и с празни ръце. Чакаха нещо — не можах да разбера дали вода, или оръжие. И ме гледаха. И редицата тръгна към мене. И както в други нощи, поисках да ги отклоня, за да ги насоча според желанието си, но те ме притиснаха, та идеха все по-близо и по-близо. И започнах да се задушавам. Искяха нещо, не можех да ги отблъсна. И се събудих.

Тъй свърши сладкото време на бленуването и дойде горчивото време на осъществяването. И отворих уста, за да разкажа. Тъй свършиха щастливите нощи между сенките, когато знаеш, че онази топлина в ъгъла, че онова присъствие, което не може да се определи, но аз го усещам — това е княз Слав, и аз зная, че там, в ъгъла, стои княз Слав. И не е важно дали е облечен в кожух или в ленена риза, дали е усмихнат, или е разгневен, дали брадата му е бяла, или косата му е руса. Само знам, че това е княз Слав и той излъчва топлина като главня, посипана с пепел. Не виждаш светлина, ала знаеш, че под пепелта тлее жарава. А сега трябва да изведе княз Слав от нашия малък дом, изграден от пламъците на нашия общ огън, трябва да го извикам пред себе си, както майката вика детето си, преди да го изпрати навън от шатрата, трябва да облека княза с дрехи, трябва да видя дали е вчесан, дали е приготвен — и чак тогава да го изведе на светлината, за да го покажа на хората. А в дългите нощи на разговори със сенките не се грижех къде, кога и как става нашата среща. Но сега трябва да хвърля върху княз Слав светлината на един ден или отблясъка на един истински огън, трябва да закрепя княза към река или дърво, да се помъча да си спомня или да измисля как е изглеждал

през този ден, дали беше рус, или беше побелял — защото познавах княза цели петдесет години. И трябва да разкажа за тази рекичка и това дърво, за да ги видят и хората.

Понякога, когато поискам да заспя — защото понякога и аз трябва да спя истинския, човешки сън — когато искам да заспя, започвам да си припомням реките, които съм виждал, или дърветата, под които съм преспивал, или планините, по които съм се катерил. И цели нощи мога да си спомням само реки. Ах, колко хубави бяха топлите реки на моето детство, в които виждах потопени моите сребърни младежки ръце. Ръце до китките във водата, които бавно приближават към сянката на рибата, застинала между разлюлените зелени пипала на водораслите. Топлите реки на моето детство, с малките хълмчета едър пясък, насипани край белите камъни — там, където едрият рак се беше вмъкнал и чакаше моята ръка, която бавно лазеше към него. А гърдите ми бяха потопени в реката и моето сърце тупаше току под огледалото на водата — и съвсем малки вълни бръчкаха сребърната вода. И аз си спомням реки, достойни за обич, спомням си реки за страх и реки за даване, и реките — межда с враговете ми. Реки, реки, реки — бистри, мътни, пресъхнали...

А сега трябва да избира само една река и да накарам княз Слав да нагази в нея с коня си. И си мисля, че сенките, с които разговарям, приличат на сенките на рибите в топлите реки на моето детство — тези риби, които в летните дни се плъзгаха по дъното, които в звездните нощи проблясваха като сребърен дъжд над черните огледала на вировете, които плуваха под прозрачния лед, а пък аз вървях над тях като насън — моите крака, обути в ботуши, и под тях сенки на риби. И трябва да извадя тези риби, тези призраци, които летят, които се плъзгат във водата, да ги сграбча с пръстите си, да ги измъкна над вълните, да ги видя на педя пред очите си — вече не призраци, а риби, с техните перки, с техните люспи, с техните ужасени очи. Трябва да ги сграбча, за да мога да ги подам на хората. И не смея да помисля какво хората ще направят с тях.

И така — започвам да разказвам... Стоя като върху носа на лодка, която стремително се носи през пещерно море, и хвърлям думите си срещу мрака. И ето — сега стоя в своя вечен мрак и говоря. Понякога не зная какво говоря, понякога не помня какво съм казал.

Или мъчително търся дума след дума, или думите се изливат от мене като кръв от рана, без да мога да ги спра, с всеки удар на сърцето.

Говоря и денем, и нощем. Мисля си, че съм само мех, пълен с вино, и виното трябва да изтече от меха капка по капка и да падне върху устните на тези, които са вдигнали нагоре лицата си и очакват всяка капка, сякаш умират от жажда. И не мога да излея виното изведнъж. И не мога да говоря бързо, защото хората, които ме слушат, трябва да записват моите думи. И денем, и нощем се грижа виното, с което причестявам хората пред мене, да не носи привкус от меха, който го пази. Защото и най-добрият мех, и най-добре обработената кожа все пак с нещо напомня, че някога е била кожа на живо същество. Защото колкото и да се мъча в моите думи да не се примеси и най-слабият привкус на болките ми, на отчаянието ми, на моята немощ, все пак ми се струва, че понякога не съм само глас на свидетел, а ставам и съдник на мъртвите. Но не бива. Тогава се радвам, че перата, които записват моите слова, не предават глухата дрезгавина на моя глас, немощната старческа кашлица, горчивото задъхване. Не преживявам, не страдам, аз съм само огледало, което е отразило далечната светлина на миналите дни. А повърхността на огледалото не се вълнува.

Хора, слушайте и запомняйте.

2.

Това се случи в годината на Змея според летоброенето на българите, и от началото на това летоброене бяха изтекли 5436 години. А от сътворението на света бяха изтекли 6150 години и преди 668 години се бе родил Христос. По това време леточислението на мохамеданите едва набираше летата на зрял мъж.

И много певци казват — това се случи в дните на еди-кой си цар, ала няма да кажа така, защото сметките по всичко човешко винаги са криви. Защото ако кажа — то беше в дните на ромейския император Констанс Втория, както си мислехме всички тогава, то ще излезе лъжа, тъй като дните на император Констанс вече се бяха свършили и той беше отишъл при бащите си — убит в Сиракуза, само че ние не знаехме за това. И ако кажа — то беше в дните на хазарския каган Тарду, син на Блучан, пак няма да е истина, защото Тарду беше само сянка на престола, а хазарите водеше Иви Шегун хан, предводителят на тюркутите. И не може да се изброят всички царе, кагани и шахове, които живееха по това време и наричаха земите си на своите имена, пък днес са ги забравили дори мъдреците.

А над света грееше ден като всички и грееше същото слънце, което грее и над твоята глава, когато в твоето „днес“ ти слушаш моите слова от устата на певец или ги четеш върху книга. Само че тогава беше друго „днес“, нашето „днес“, ала слънцето беше същото. И то беше двадесет и седмият ден от четвъртия месец — славяни и траки дават имена на месеците, а българите ги наричат само с числа — в първата седмица след новолуние, когато луната расте. И то бяха дни на пролетния хански лов и на пролетното преглеждане на конниците.

В този ден дойдоха в стана на хан Кубрат пратениците на три велики племена — пратеници на славяни, на ромеи и на хазари.

И се случи така, че пратениците на славяните и ромеите, а бяха те княз Слав и патрицият Алексис Скира — пътуваха заедно през степта.

3.

И като видя в степта висока могила, княз Слав препусна напред и белият му тракийски жребец изкачи склона на могилата. А на върха на могилата отдалеч се виждаше конник, но когато князът стигна върха — ето, конникът беше изчезнал и на върха стоеше каменен истукан.

И този каменен истукан имаше ръста на едър мъж. Личеше, че е много стар. И слънцето, вятърът и дъждът бяха избелили древния камък, та той белееше като кост, и дори беше по-бял, но във вдлъбнатините и резките камъкът тъмнееше като изгорял въглен, посипан с пепел. И отдалеч истуканът приличаше на изправена забулена жена, защото времето беше изронило чертите му, ала отблизо се виждаше, че това е мъж воин, дори се виждаха плитките на косата му, мечът му и чашата, която притискаше с прегънати ръце до гърдите си. А лицето на истукана гледаше към изгрева, та сутрин първо посрещаше първите лъчи и почервяваше, сякаш от земята се вдигаше кръв до устните му. И чертите на това лице вече не се различаваха добре, та не се разбираше, а само се отгатваше къде са били устните, къде веждите на каменния воин. И лицето не ставаше по-грозно — напротив — живите не можеха да откъснат очи от него. И всеки търсеше в истукана повече от това, което виждаше, и тогава се досещаше, че не времето, а незнайният ваятел беше оставил лицето недовършено, защото човек се отвръща от завършеното.

Когато славянинът се изкачи на върха на могилата, в гърдите на истукана се беше впила сива птица и забиваше клюн в камъка, както Зевсовият орел се впива в плътта на Прометей и кълве черния му дроб. И славянинът скочи от седлото и прекрачи със свито сърце да я прогони, а птицата отлетя безшумно като сянка. И славянинът видя, че чашата в ръката на истукана беше вдлъбната и пълна с бистра вода от дъждовете, та небесната птица беше пила вода от гърдите на истукана.

Тогава славянинът вдигна поглед и видя очите на каменния воин. А бялото чело беше запазило тъмните орбити, които зееха върху изроненото лице, та не се виждаха дъната на орбитите. И на славянина се стори, че някой гледа през него — живия, и над него, с широко

отворени очи — гледа нататък към изгрева, подир някого, когото е изпратил, за някого, който щеше да дойде.

И славянинът се обърна натам, накъдето гледаше каменният призрак. И видя степта.

Пред славянина се простираше до краищата на видимия свят безкрайна равна степ. А степта тънеше в утринна роса и блясъците на росата я обгръщаха в светлозелено сияние, та степта изглеждаше разтопена и мъглива като видение. И далеч напред светеха петната на плитките езера, останали след оттеглилите се пролетни води, и тези петна се сливаха на кръгозора в синьо-зелено сребърно море. И на славянина се стори, че кръгозорът се изви в плавна черта, като че ли степта покриваше огромно кълбо и това кълбо се носеше в небето. Усети, че се смалява, а небето се вдига над него. И грижите му, и тревогите му, лутанията му станаха дребни и нищожни. Усети се пречистен и самотен. И славянинът вдъхна дълбоко мириса на бавния степен вятър, преминал над безкрайните простори, изпълнени с трева, вода и слънце.

И като млада птица, която се учи да лети и за пръв път напуска гнездото, душата на славянина се отдели от него и се вдигна нагоре. Но колкото и високо да се вдигаше, видя само степ. И душата му страхливо изви, върна се при него и се вкопчи в гнездото си, и не искаше да лети над степта.

Тогава славянинът затвори очи, отвърна се и тръгна през върха на могилата. И като извървя със свито сърце няколко крачки през тревата, отвори очи. И отново пред очите му се простираше степта.

И в степта пред краката му лежах три плитките червени кръга с черни ръбове — като огромните гърла на три кръгли котела, пълни с кръв или с огън, заровени до самите гърла в земята. И трите червени кръга димяха като гърла на вулкани, пълни с течна лава, и сякаш само ръбовете насипи, които ги отделяха от зелената степ, спираха червената багра да не се разлее в степта.

И ниско над кръговете кръжаха черни облаци като черен дим, въртян от невидими вихри.

А трите кръга се допираха един до друг като листата на червено цвете и в средата им белееше друго по-малко колело с червено-жълти тичинки. И тези кръгове бяха тъй точни и правилни, сякаш не бяха сътворени от човешка ръка, а ги беше създала онази ръка, която е

изваяла диска на слънцето, извивката на дъгата и овала на яйцето. А не бяха тези кръгове видения, защото ниското слънце открояваше насипите с дълги черни сенки.

Ала как прозрачната и мъглива степ, в която всичко се преливаше и разтопяваше, как тя беше родила тези съвършени замръзнали кръгове, тъй ясно и чисто очертани върху безбрежната зеленина? Ала кой би могъл да каже как пернатата, бухната птица ражда съвършения овал на яйцето?

И трите кръга бяха огромни, всеки колкото голямо поселище, и за да се мине околоръст по насипа, трябваше да се направят три хиляди крачки, а за да се мине напреки — хиляда. Но славянинът не премери кръговете с крачки, премери ги с поглед — и сърцето му отново се сви.

Това бяха гнездата на българската конница. Всеки от трите кръга беше стан на един от тумените — ще рече, на десет хиляди саби — а колелото в средата беше станът на хан Кубрат и на ханските телопазители — тиуните. И черните ръбове на заровените в земята котли бяха насипи, всеки извит насип, увенчан с хиляда коли, а пред колите зееха ровове, дълбоки десет и широки двадесет стъпки. И червената багра, която заливаше становете, беше месото на десетки хиляди избити сайгаци, нарязано на тънки ивици, което се сушеше на слънце — окачено на ремъци и метнато по шатрите — или се одимяваше на стотиците огньовете. А черните облаци бяха гарвани и орли лешояди, които кръжаха над становете.

И дузина орли се спуснаха от висинето към славянина и закръжиха над главата му. Славянинът вдигна глава и ги видя като черни кръстове — чернееха предните ръбове на крилата им и телата им. Големите махови пера на крилата им и перата на опашките бяха сиви, а на небето се виждаха прозрачни, пронизани от светлина, сякаш по костите на орела беше опъната ципа като на прилеп. И шиите на орлите бяха прибрани, та телата им като че ли направо се превръщаха в криви клюнове. И орлите бавно се плъзгаха над славянина, та чертаеха странни кръгове, сякаш искаха да го омагьосат.

Тогава княз Слав измъкна лъка си от кожения калъф и сложи стрела на тетивата. Той пусна стрела срещу най-близкия орел, без да се прицелва — само за да излее гнева си и страха си в това изпъване и отпускане на тетивата, защото от сто стрели една улучва орел в небето.

Но стрелата блесна и срещна тяло; и един черен кръст се пречупи, та залитна. И с отчаян крясък орелът почна да се плъзга към земята.

Но не я достигна. Върху му връхлетяха другите орли — и от черното мъхнато кълбо се посипаха пера. И когато орлите се разлетяха и черният възел се разплете — в средата нямаше нищо. А на могилата бавно слязоха, сякаш кацаха, черни и сиви пера.

И славянинът се наведе, та вдигна едно перо. И убоде с върха му дланта си, а върху дланта му блесна капка кръв и на върха на перото блесна капка кръв — като че ли славянинът искаше да пише нещо с перото. И болката на пронизаната длан го стресна и отрезви.

Не, не беше степта видение и призрак, не бяха видения сенките на орлите в небето. Степта беше трева, която можеше да се преброди, а орлите бяха плът, която можеше да се пониже.

И като не погледна повече към червените димящи кръгове на станове, славянинът отиде при белия си жребец.

4.

И както сенките на орлите се превърнаха в шепа пера, тъй на другия ден призрачното видение на огнените кръгове се превърна в грамади пръст, кожи на шатри и нанизани сушено месо.

Славянинът, ромеецът и тюркутът — защото пратеник на хазарите беше тюркут — тримата пратеници вървяха пеша един до друг между насипите на два лагера, за да достигнат до шатрата на хан Кубрат. И черните ръбове на котлите, които на славянина се виждаха плитки от могилата, сега се издигаха като брегове на дълбока река. А колите върху тях не се виждаха, защото откъм рововете върху колите бяха изпънати мокри кожи, които трептяха, изпънати като барабани.

И насипите бавно се приближаваха, като че ли искаха да се съберат и да препречат пътя на пратениците. После двата насипа бавно се отдръпнаха встрани — и пред пратениците се вдигна насипът на Кубратовия стан. И по дървен мост те пресякоха рова, та влязоха в стана. А огромната шатра на хана беше вдигната върху ниска могила, затова пратениците трябваше бавно да се изкачват, за да я достигнат.

И от двете страни на пътя бяха наредени с лице към пратениците две редици конници — от всяка страна по една стотна, кон до кон и конник до конник. И всички конници носеха сребърни ризници, сребърни шлемове и сребърни щитове. И всички коне бяха бели, и върху всеки кон бе метната сребърна броня, а копитата на конете сребрееха и гривите бяха посипани със сребърен прах. Зад редиците конници димяха огньовете с бял дим и жреци с бели дрехи бавно размахваха бели кожи, та пъдеха дима върху конниците. И димът на струи бавно се плъзгаше и се промъкваше между нозете на конете, край шиите и главите им, та се люлееше около копията на конниците, а после двата потока от димни струи се срещаша на пътя пред пратениците и се преплитаха, и се вдигаха нагоре. А конниците и конете стояха като вкаменени. Дори триъгълните знамена от бяла коприна висяха по копията като излети от сребро. И лицата на конниците бяха еднакви, като че ли върху всички лица бе окачена една

и съща маска от тъмно дърво — с тесни цепки за очите, с черта вместо устни и с изпъкнали скули.

И тюркутът тихо каза:

— Погледнете, те нямат белези по лицата си.

И тюркутът видя пред себе си мършавите изпосечени лица на своите тюркутски полкове, оцелели след дълги битки. И видя окъсаните им плащове и оцърбените им саби. А тези Кубратови воители бяха като лъскави монети, които не са излизали на пазара. И ромеецът тихо каза:

— Погледнете — дори конете не мръдват. Навярно не е леко да се научи един кон да не отметне глава и да не дрънне с юзда. Наистина димът пъди мухите, ала...

И ромеецът видя пред себе си императорската конница, онези бляскави многоцветни тагми. И всеки кон танцуваше под ездача. И завидя на хан Кубрат за конниците му, защото ромеецът беше конник.

А славянинът нищо не каза. Ала той видя своите пешаци славяни — разпилени да тичат с развени коси и дрехи срещу тези неподвижни и мрачни конници, както пенеста вълна иде срещу скала. И не пожела да види мига, в който вълната ще удари скалата.

5.

И тримата пратеници застанаха пред червената завеса на ханската шатра. Стояха един до друг — славянинът отляво, тюркутът отдясно, ромеецът по средата. А слънцето грееше право в очите им, но чертите на лицата им пак се разливаха от мъглата на дима, който идеше от огньовете, накладени от двете страни на входа. И двамина жреци — един отляво, един отдясно — хвърляха сух пелин и някакви билки, та в огньовете лумваше жълт пламък и се вдигаше бял дим. И други двамина жреци — един отляво, един отдясно, като размахваха рогозки, пъдеха дима към пратениците.

И сега, както беше застанал в очакване пред червената завеса, обгърнат от белия дим, всеки от пратениците остана сам със себе си, та лицето му изрази вътрешната му същност. И чертите на лицата се избистриха като вода на езеро, което досега се е вълнувало, та се видя най-последно цветът на дъното.

Славянинът стоеше целият златен, изваян от десет, от сто оттенъка злато — бяло — златна коса, жълто — златна брада и червено-златни устни.

Ромеецът беше целият сребърен, излят от седем пъти претопявано и пречиствано сребро — бяло — сребърна коса, сиво — сребърна брада и черно-сребърни очи.

Тюркутът беше целият от кована мед. Още когато набоде брадата му, шаманите одраха кожата на лицето му, за да не поникне нито косъм, който да се заплете в ремъците на шлема. И лицето на тюркута грапаво червенееше като изчукано от мед. И личеше всяка вдлъбнатина на чука, с който го бяха ковали. И устните му бяха черно-червени и напукани, само огледалата на очите му бяха червено-гладки като две петна на кървави езера сред червена вулканична пустиня.

И дори дрехите, които пратениците бяха избрали — а всъщност не ги бяха избрали, защото това беше облеклото на техните народи — тези дрехи показваха душите на пратениците и на техните народи.

Славянинът носеше широки бели дрехи от лен, обръбени с червено взмо. Бялата риза падаше свободно върху широките му

плещи и някъде плътно прилягаше върху могъщата мъжка плът, а другаде трепкаше от вятъра. Само на китките ризата се стесняваше. И наметалото свободно се ветрееше на плещите му и дори горните краища на ботушите му широко зееха, та не прилепваха на глезените. И всичко върху славянина беше родено върху земята, расло на корен и гряно от слънцето, придобито с пот, а не с кръв — всичко бе от лен, коноп и памук. Само ботушите му бяха от вълнена плъст, от овча козина, но овцата беше стригана, а не убита.

И всичко върху тюркута тясно прилепваше върху тялото му, и всичко беше от кожа, и всичко беше дошло след убийство. Ризата прилепваше към тялото му като собствената му кожа, но беше от кожа на сайга и сайгата беше убита, за да го облече. Кафтанът му, дълъг до коленете, беше пристегнат с ремъци тясно до гърдите му, наляво, а беше той от кон — убит, за да го наметне. Коланът го стягаше така, че пръст не можеше да се провре между ремъка и тялото, а беше коланът от кожа на тур — убит, за да носи меча му. И тесните му ботуши, очертали плътта на нозете му, бяха от убит елен. Тюркутът беше убивал и други бяха убивали заради него, за да се облече, та той беше облечен в убийства. Само едно нещо се ветрееше по него и то бяха черните, русите и сивите човешки коси, закачени на пояса му — косите на враговете, избити от него.

А дрехите на ромееца идваха от десет страни и народи, както силата и властта на ромейската империя. Посребреният шлем с гребен беше римски, бронята и наколенниците бяха древноелински, широкият колан с пулове и с халки за меча му и други дребни вещи беше български — така се и наричаше в списъка на ромейското воинско снаряжение — български колан. Долната му дреха беше персийска, от китайска коприна, изтъкана с широки цветя, а горната му дреха — отворена на гърдите и пристегната с широк колан, идеше от аварите, макар да имаше гръцкото име скарамангион. И така ромеецът беше взел отвсякъде това, което му се нравеше, и това, което е най-добро, и то стоеше добре на сухото му тяло. И където искаше, ромеецът го носеше прилепнало до тялото, и където искаше, оставяше дрехата да се ветрее.

И тези трима души се различаваха дори в дишането си.

Славянинът не дишаше, та лицето му беше напрегнато като на човек, чиято глава е натопена във вода и той със сетни сили се съдържа

да не поеме дъх. Защото той не искаше да вдъхне белия горчив дим.

Ромеецът дишаше плитко и едва забележимо кашляше, само устните му трепкаха.

А тюркутът внезапно се наведе към десния огън, загреба с шепи от дима и почна да мие с него лицето си. Когато се изправи и дълбоко въздъхна, от устата му и от ноздрите му изскочиха струи дим, като че ли беше меден змей.

И от двете страни на завесата стояха като мраморни изваяния двама бели конници. Те едновременно наведоха копията си, та вдигнаха краищата на завесата, защото не биваше да докосват с ръка свещената ханска шатра. И на прага стоеше изправен жрецьот от тайното светилище на Големия конник, целият в снежнобяла кожа. Десницата му беше притисната до гърдите, в гънките на дрехата, а левицата с отворена длан беше протегната към пратениците.

Жрецьот каза:

— Великият хан на всички болгари — Кубрат, син на Денгизих, син на Заберган, син на Горда, син на Бушан, син на Ирник, син на Атила — очаква пратениците на ромеите, славяните и хазарите. Преклонете глави в нозете на хана.

И жрецьот се обърна, та се скри зад втората червена завеса, която разделяше на две шатрата. Пратениците прекрачиха в преддверието. И славянинът, и ромеецът дълбоко въздъхнаха, пък тюркутът сви устни.

А широкото преддверие беше покрито с жълта коприна, та го изпълваше златна светлина. И ромеецът, като се потопи в светлата златна вода, стана целият жълт и не свой. А червените отблясъци по тюркута угаснаха и лицето му светна като портокал. Само славянинът стана още по-златен.

Тогава се отдръпна встрани втората завеса и пратениците застанаха лице срещу лице с престола на повелителя на Велика България. А средата на шатрата, където стоеше престолът, бе приповдигната с едно стъпало и обградена от людете на хана. И там покривът беше от червена коприна, та червено сияние падаше върху хората пред пратениците. А червеното е баграта на кръвта и на живота — и с охра се мажат белите лица на мъртъвците, за да останат живи и под земята.

Престолът беше стар и дървен, с девет кожени възглавници — три сиви от вълча кожа, три черни от кожа на черен барс и три жълто-

червени от кожа на тигър. И престолът беше празен.

Тогава зареваха рогове, защото червената завеса зад престола се надигна, та излезе Кубрат, хан на всички болгари. И като отиде с три бързи крачки до престола, отпусна се в него. А когато зареваха роговете, хората вляво и дясно от престола коленичиха и приведоха глави. Ханът вдигна ръка да се изправят. И шатрата се изпълни с пукане на кости, сякаш цяла стотна чупеше съчки и клони за огън. Тъй пукаха костите на Кубратовите хора, защото повечето бяха стари и много стари.

А най-стар беше Кубрат, който седеше на престола.

Облечен беше ханът в бяла кожена дреха до колене, с червени ботуши и тесни бели гащи. И ръкавите на кожената риза се запрятаха до лактите и разкриваха мургавите му ръце, легнали върху дървените облегалки на престола. И пръстите му обхващаха гривите на издяланите от дърво лъвски глави, а опаловите очи на лъвовете светеха между дългите пръсти. Смуглата гладка кожа, без нито един косъм, приличаше по цвят и по години на старото гладко дърво на престола. И от дългото търкане жилите на дървото бяха излъскани по облегалката, а вените по ханската ръка се извиваха по вдървената плът.

И лицето на хан Кубрат сякаш беше издялано от старо потъмняло дърво, ала преди толкова много години, че слънцето, вятърът и дъждът заличиха следите от длетото на ваятеля. И сега лицето беше гладко, главата плешива и чертите застинали в неизменна маска. И дори най-близките му не леко прочитаха по това лице мислите и чувствата на хана, а дори най-старите не си спомняха ханът да е имал друго лице.

И върху лицето на Кубрат светеха само тъмните му очи. Той нямаше нито злато, нито самоцвети — нито по шията, нито по китките. Мечът лежеше върху коленете му. А този меч беше много стар и със стара история, Кубрат само смени кожената му ножница с ножница от желязо. И стана това така, защото някога един оръженосец подби гърба на ханския кон, та Кубрат удари оръженосеца с ножницата си. Ала мечът беше в ножницата и острието разсече ножницата, та преряза ръката на оръженосеца. Оттогава мечът и гневът на Кубрат лежах в железни ножници и не се помнеше да е ударил в гнева си друг човек.

И никой не би познал по дрехите и по оръжието, че този човек беше хан на всички болгари. Само който знаеше, щеше да разбере, че той държи в ръцете си пълната власт и над душите, и над телата на

болгарите, и затова върху дрехата му, на ръкавите над лактите, имаше две кожени превръзки с изрязани трилистни детелини. И знаците на лявата ръка говореха, че Кубрат е човек на мисълта, а знаците на дясната ръка говореха, че той е човек на делото.

И всички мъже от лявата страна на хана имаха превръзки с детелини на лявата ръка — те бяха хората на мисълта. А другите мъже, от дясната страна на хана, носеха детелина на десниците си — и това бяха хората на делото. И във време на мир почетна беше лявата страна на хана, защото само в мир се мисли разумно и човешки, а по време на война почетна ставаше дясната страна, защото войната е безумие. И така се водеше от незапомнени времена.

А в този ден от лявата страна на хан Кубрат стоеше изправен жрецът от храма на Големия конник. И до него стоеше колобър боилът. След колобъра идеха четиримата съветници, всеки за една от световните посоки. Съветникът за страната на изгрева, китаецът, носеше сива дреха, какъвто беше цветът на конете, които яздеха конниците от лявото крило на ханската войска. И съветникът за полудневната страна, персиецът, носеше червена дреха, какъвто беше цветът на конете от средата на войската. И съветникът от страната на залеза, лангобардът, носеше пъстра дреха, като цвета на конете от дясното крило на войската. А съветникът на полунощната страна, славянинът, носеше черна дреха, каквито са конете, оставени в засада и запас от хана. До съветниците стояха неколцина певци, летописци и писари в ръце със своите оръжия. И някои от тези оръжия се надуваха, други имаха струни, трети се удряха, а писарите, разбира се, държаха пергаменти, пера и мастило. И един носеше голям меден светилник, като че ли посред бял ден ханът щеше да го повика да му свети.

И още — от лявата страна стоеше изправен Аспарух. Да, от лявата страна, най-близо до сърцето на хана, стоеше най-младият му син.

А от дясната страна, с превръзки върху десниците, стояха изправени другите двама синове на Кубрат — канартикинът Баян — наследникът на ханския престол, и братът му Котраг. До тях стоеше кавханът със запалена факла в ръка. И до кавхана стояха деветимата тументаркани — болгари, всеки от които водеше тумен, ще рече — десет хиляди саби. А трима тументаркани бяха от оногурите, трима от кутригурите и трима от утигурите. И стояха до тях още трима

тументаркани, които водеха съюзните конници, а бяха те един хун, един алан и един ефталит.

И в нозете на хана лежаха гепард и леопард.

Ако лицето на хан Кубрат беше издялано от старо твърдо дърво, то жрецът на Големия конник беше гладък и студен като изваяние от излъскан камък. И ако лицето на Кубрат изглеждаше изваяно веднъж завинаги и вече не се променяше, то каменното лице на жреца бе създавано от времето — бавно, с милиони докосвания, както босите стъпала на богомолците изтриват прага на храма. Но времето беше спряло да се бори с това лице, сякаш беше признало, че жрецът е достигнал до съвършенство.

А двамата братя Баян и Котраг като че ли бяха изковани от желязо — и двамата с черни коси, с тъмна корава плът на конници, с железни шлемове в прегънати леви ръце. И тук-таме побелялата коса на Баян проблясваше като желязо, изтъркано и светнало от употреба, а в косата на Котраг се нажежаваха рижави блясъци, като че го полазваше ръжда.

Ала кой би могъл да каже от какво беше изваяно Аспаруховото лице?

Защото лицата на всички мъже в червеното сияние на шатрата бяха докоснати от времето, а то не милва, пък дори и да милва, има орлови нокти на пръстите си. И най-млад беше Котраг, който имаше четиридесет и пет години. Затова светлината разчиташе надписите, които времето беше изписало върху мъжките лица, и като потъваше и се губеше в белезите от рани и остри бръчки, оставяше нови белези от сенки. Върху всички лица имаше светлини, но върху всички лица имаше и сенки.

А лицето на Аспарух светеше. И не само защото Аспарух имаше половината години на брата си Котраг. Защото светлината се плъзгаше по това лице, защото светлината го милваше. Тя не хвърляше сенки и не очертаваше граници, тя го извайваше, както вае зряла ябълка и гръд на птица. Нищо не спираше светлината да се плъзне по това лице и да се загуби назад. Тя не търсеше и не прочиташе нищо върху него. Тя не се блъсваше в него — само го докосваше, както носът на добрата лодка не пени водата. Затова всички лица тъмнееха, а лицето на Аспарух светеше.

И трябва да добавя още, че в ония дни Кубрат държеше главата си отметната назад, та брадичката му стърчеше и той гледаше изпод полуспуснати клепки. Или свеждаше глава и тогава мереше хората изпод вежди. И не държеше главата си изправена като всички хора. Хранените му люде казваха: „Държи главата си сведена като на бик, като великия си вуйчо Моходу Хеу, Черния богатир, Урагана, който никога не се изправяше, а скачаше от място и срещу враг, и срещу приятел. Да, Кубрат все повече заприличва на Моходу и той като огън ще изгори сухо и сурово.“ А Моходу Хеу беше умрял преди, кажи-речи, четиридесет години, та колцина го помнеха, за да говорят тия думи? И Кубрат държеше така главата си, защото от някое време нетърпими болки сковаваха врата му, та намаляваха, ако отметнеше глава. Ала когато отметнеше глава, тогава пък го заболяваше дясното рамо и полека-лека изтръпваше и онемяваше дясната му ръка. Затова Кубрат ту отмяташе, ту свеждаше главата си, за да укротява и да редува болезките си. И никому не казваше, дори на жреца. Пък хората тълкуваха посвоему всяко негово движение и търсеха знамение в мъките на стария хан.

А днес ханът по-често свеждаше глава и гледаше изпод вежди, защото както друг път го боляха костите преди смяна на луната и времето, така тия дни го болеше сърцето — откак научи, че идва пратеник на тюркутите. Ромеецът много не спираше погледа му, славянинът съвсем оставаше настрани от очите му, но идването на тюркута беше знак, че времето над степта ще се промени. Да, свършваха дългите щастливи дни на мир, в които Кубрат се радваше на отново намерения свой син Аспарух, свършваха спокойните вечери след лов край огъня, сред песните на певците и разказите на жреците. И навярно идваха дни на война, а ханът искаше да се радва на дружбата на сина си. Защото само това му оставаше и само това го радваше.

И всичко, до което се допираше хан Кубрат, той като че ли допираше с изтръпналата си десница, та не го усещаше. Но щом докоснеше Аспарух, топлината стигаше до сърцето му. И всичко, което гледаше Кубрат, сякаш му се привиждаше в мъгла и не го вълнуваше, само лицето на Аспарух светваше ясно и ярко пред очите му, сякаш го гледаше с ония орлови очи, които имаше на Аспаруховите години.

Ах, колко слова трябва на човека да опише нещо, което очите му обхващат за един миг!

6.

А когато заечаха роговете, тримата пратеници коленичиха и дълбоко преклониха глави, та не видяха влизането на хана, чуха само стъпките му. После чуха гласа на Кубрат, който каза на гръцки:

— Стани и говори пръв, ромеецо.

И Скира се изправи и видя, че ханът го гледа с вирната глава изпод спуснати клепачи. И Скира каза:

— Велики хане, повелителят на ромеите, моят господар Констанс Втори, во Христе вечен цар и самодържец на всички ромеи, те приветства и ти пожелава хиляда години живот. Позволи ми да донеса пред очите ти даровете, които императорът ти изпраща всяка пролет, защото те обича като брат и цени твоята дружба повече от злато.

А някакъв човек, застанал в края на лявата редица, поиска да вдигне глас, за да преведе гръцките слова на Скира на български език. Но Кубрат едва повдигна дланта си от облегалката на престола и мъжът млъкна. Кубрат говореше гръцки като грък, защото беше живял в Константинопол, а пък ако тументарканите не разбираха Скира, то си беше тяхна работа.

И в жълтото сияние на шатрата влязоха седем жени, които се плъзгаха като сенки, защото бяха наметнати с копринени наметала до земята, пък ходеха със заучени ситни стъпки. И се чуваше тих звън на злато, защото жените носеха златни верижки от глезен до глезен, като знак, че мъж не е разтварял бедрата им. Скира се отдръпна и жените една след друга гъвкаво се приведоха, та оставиха всяка от тях върху килима на шатрата сандъчето, което носеше. И всяка отваряше сандъчето, та вътре блясваха скъпоценности, и всяка отмяташе було и срещу хана светваха девичите очи, по-бляскави от самоцветите. И Скира каза:

— Тези девици сам императорът избра за тебе от седем народа на ромейската империя.

А в ромейската империя — ако не днешната, то във вчерашната империя — живееха не седем, ами седем пъти по седем народа и затова

жените бяха различни — с черни, кестеняви и руси коси, с коси, посипани със сребро и дори боядисани синьо; с черни, сини, зелени и пъстри очи; светлокожи, смугли или тъмно — мургави. Но всички бяха млади и красиви.

И Скира каза:

— Нека великият хан позволи неговите робини да се изкачат до нозете му, за да види отблизо ромейските дарове.

А ханът отвърна:

— Старостта вижда отдалеч, Алексис Скира.

Скира се усмихна и му каза:

— Велики хане, чудех се дали ще те позная, защото много години минаха от срещата ни, ала ти си останал същият.

А Кубрат сведе ниско напред глава, за да пропъди болката в десницата си, и погледна изпод вежди ромееца. И каза:

— Като чух, че идва един Скира, спомних си, че имаше патриций с това име при битката при Ниневия. Ала ми се струва, че той умря. И не може ти да си този Скира, тъй като оттогава минаха много години, а ти си млад човек.

И Кубрат се обърна към жреца и каза:

— Колко години минаха от битката при Ниневия?

Жрецът отговори:

— Тридесет и девет, велики хане.

Кубрат отново отметна глава и загледа изпод полуспуснати клепки. И тихо каза:

— Сякаш не е било...

А цялата свита — и хората откъм лявата ръка, и хората откъм дясната ръка, като чува този глас на хана, изведнъж се отпуснаха и дори тихо зашумяха. Защото щом ханът заговореше с този тих задушевен глас, то значеше, че сърцето му е отворено и гневът му спи. И Скира каза:

— Аз съм към шестдесет лета, велики хане, и все пак те помня от битката при Ниневия. А този Скира, който умря от раните си, беше мой баща. Аз стоях до император Ираклий — мир на праха му — и държах в ръка светилник, докато вие двамата движехте черните и белите камъчета за битката.

А някои от тументарканите си позволиха да вдигнат длани, за да скрият усмивките си, защото макар император Ираклий отдавна да

беше мъртъв, то още из Кавказ и по степта се носеше славата му на развратител и мъжеложец. Пък Скира навярно щеше още да си спомня за отминалите години, ако ханът не му беше казал със своя обикновен глас:

— Добре, Алексис Скира, ще говорим за минали битки на трапезата.

И като вирна глава, Кубрат рече на славянина:

— Говори сега ти, славянино!

А княз Слав се изправи с олекнала глава и празно сърце, защото имаше възторжена душа, която избухваше като пламък — и в унииe угасваше като пламък понякога от най-слабия полъх на вятъра. И като видя изрязаното като от старо дърво лице на хана, славянинът си каза, че всякакви думи ще се плъзнат край ушите на този истукан и че няма път към сърцето му. А не се знае дали има и сърце. Да, Кубрат му се видя като бяло-черния истукан, измит от дъждовете върху могилата в степта. И славянинът усети колко мъдър е този човек насреща му, а мъдър значи отчаян. И собствените му дарове се сториха на славянина срамни и дори дръзки наред с даровете на ромееца. И съжали, че е бързал този дълъг път през степта, и поиска да си бъде у дома, в зелената сянка на пролетните гори.

А докато князът мислеше тъй, гласът на княза изричаше на езика на гърците:

— Велики хане на всички болгари, осем славянски племена на юг от Дунава ме изпратиха да ти донеса поклон и даровете на нашата земя.

Хан Кубрат попита:

— От кои славяни си? На юг от Дунава живеят много племена.

Князът отговори:

— Моята родина е земята между Дунав и горите, наречени от ромеите Хемус, а от нас Стара планина.

И за пръв път по лицето на хан Кубрат се плъзна усмивка. Устните му се свиха, сякаш той се пазеше да не се засмее, но очите му светнаха изпод клепачите. Той се обърна към Скира и му каза:

— Алексис Скира, реката Дунав не беше ли северна граница на ромейската империя?

А Скира с открита усмивка отговори:

— Така е, велики хане.

Кубрат запита вече без усмивка:

— И ти, пратеникът на ромейския император, стоиш до пратеника на едно племе, което нарича ромейската земя своя родина?

Скира отговори:

— Велики хане, това само показва добротата и мъдростта на моя император.

И Кубрат повтори:

— Добротата и мъдростта. Дано.

А князът каза:

— Позволи ми да внесат даровете ми.

И Кубрат едва кимна, защото болката скова врата му. Тогава в шатрата влязоха четирима великани. Единият носеше делва с мед, в която можеше да се удави човек, другият носеше бъчва с вино, която би опила цяла стотна, третият носеше вързоп с кожи, които биха облекли тази стотна, а четвъртият носеше вързоп ленено платно, толкова дълго, че би могло да стигне за саван на тази стотна. А княз Слав изведнъж заприлича на малко момче, застанало между големите си братя.

И хан Кубрат каза:

— Славянски княже, спри твоите мъже да ги погледам. Тези хора братя ли са?

Княз Слав му отвърна:

— Дори са от различни племена. Събрахме ги, за да донесат даровете.

Кубрат каза:

— Трябва да са от един баща, който е обичал да скита. Но горко и хвала на утробите, които са ги раждали. Продай ми ги!

Княз Слав поклати глава и каза:

— Те са свободни хора.

Кубрат попита княза:

— Как ги събра?

И князът отговори:

— Всеки от тях пренесе коня си на сто крачки.

А тументарканите и певците отново зашумяха. А Кубрат попита:

— Какви са тези коне, които носят такива мъже?

Князът отвърна:

— Конете са на траките, велики хане.

А хан Кубрат каза:

— Приемам даровете ти. Вземете ги и ги отнесете встрани.

И по четирима здрави мъже заградиха делвата, бъчвата и вързопите, за да ги отдръпнат. Тогава мястото между хана и пратениците отново стана празно и напред пристъпи пратеникът на хазарите. А в шатрата стана тихо, защото оживлението сред хората на хана изведнъж се смири. И навън навярно облак покри слънцето, защото в шатрата притъмня и като че ли захладя. И лицата на хората, и дрехите върнаха от цветовете си, когато червеното сияние угасна. А пламъкът на факлата в ръката на кавхана, който изглеждаше бледожълт, стана изведнъж червен. И факлата запраща. И Кубрат отново сведе глава, та загледа тюркута изпод вежди.

И хората на Кубрат — и от лявата, и от дясната страна, загледаха изпод вежди тюркута, защото срещата с ромееца и славянина беше като забава пред това, което беше писано да стане. И ако почнеха да се изреждат сметките за уреждане между тюркути и болгари, нямаше да стигнат кожата на табуни коне.

А тъй като славянинът знаеше, че няма да разбере нито думите на тюркута, нито думите на болгарите, той отвори по-широко очите си, та се вгледа в хората от дясната страна и от лявата страна на хан Кубрат.

Хората от дясната страна си приличаха като монети, сечени в една монетарница. Не че бяха еднакви — не, дори не бяха от едно само племе и дори не от една само раса. Защото имаше и смугли болгари, и светли готи, и жълти хуни. Но ако видиш римски монети от една монетарница, дори да са различни образите върху тях, дори да са от мед, сребро или злато, няма ли да кажеш — тези монети са сечени в един град, в една монетарница?

Приличаха си и хората от лявата страна, които пък бяха толкова различни, като че ли бяха нарочно събирани от четирите краища на света. И между тях имаше двама негри. И не можеше китаецът — като рисуван със сив туш на бяла коприна — да не се различава от персиеца с червената къносана брада и с пурпурната дреха — като рисуван с червена охра върху стена на пещера, като бизон, рисуван от пещерни хора. Ето — китаецът се отличаваше от персиеца повече, отколкото негрът се отличаваше от болгарина. Ами лангобардът със зелената коса и зелената брада? И все пак всички хора на лявата ръка си

приличаха като синове на един баща от различни майки — може би по израза на лицата, може би по излъчването на погледите, може би по нещо неуловимо или неназовимо, но си приличаха.

Да, хората около Кубрат си приличаха като камъни с различна багра и коравина, ала дълго търкаляни от една и съща река, докато водите бяха загладили ръбовете им с една и съща извивка. Или човекът върху престола дълго беше вървял край брега на река, та беше успял да отбере камъни, които му се нравят, защото са загладени с една и съща извивка?

И славянинът си призна, че беше очаквал да срещне мъже от едно племе — българите, различни като славяните, но синове на едно племе. А сега разбра, че се изправя на междата с цял един свят, и усети, че границите на този свят се губят назад в мъгливи кръгозори и неизброими години, и в него племена и хора бяха се месили и врели заедно като кокали в едно гърне върху един огън.

И като притвори очи, славянинът видя с вътрешния си поглед славянските князе и старейшини, които го бяха изпратили — всички в широките си дрехи от лен и коноп, и те му се видяха като синове на един баща и на една майка, макар да бяха хора толкова различни по възраст и нрав. И като пъхна длан в пазвата си и стисна наниза със знаците на осемте славянски племена, чийто пратеник беше, той усети дребните излети знаци тъй еднакви, като семена от един и същи плод — макар един знак да беше дребна глава на бик, друг крила на орел, трети зъби на вълк...

И като притвори очи, то ушите на славянина се отвориха, та той чу гласовете на тюркута и на българите. И без да разбира езика им, славянинът почувства стаената мощ и страст в тези гласове, та се заслуша в тях.

А тюркутът изрече:

— Аз съм Истеми, син на Песах, тументаркан на великия каган на хазарите, който ме изпрати да ти кажа важна вест.

А говореше езика на тюркутите. Тогава хан Кубрат обърна лице към Аспарух и каза:

— Сине, попитай го защо не говори на езика на хазарите!

И Аспарух изрече на тюркутски думите на баща си. И Кубрат слушаше любимия глас на сина си. А Истеми отвърна:

— Тюркут съм.

А Кубрат накара Аспарух и Аспарух каза:

— Свършиха ли се хазарите, които ние разбираме, защото говорят нашия език, та изпратиха тебе, чужденеца?

И когато говореше на Аспарух, в гласа на хан Кубрат се чу далечен звън на желязо, защото гневът му се събуждаше.

А тюркутът отвърна:

— Аз съм дясната ръка на Иви Шегун хан, ябгукаган на хазарите.

И ябгукаган ще рече вторият човек след кагана.

Кубрат запита чрез устата на Аспарух.

— Не беше ли този Иви Шегун хан каган на западните тюркути? И не го ли прогониха Танците, а каганатът остана в ръцете на Хелу Шаболо хан от рода Дулу? Ние чухме, че се е обесил след бягството си.

А хан Кубрат беше от рода Дулу. И тюркутът навярно щеше да пребледнее, ако може да побледнее одран човек, но успя да се сдържи и само каза:

— Чуй вестта, която ти нося.

А Кубрат не вдигна ръка и не кимна, само се приготви да слуша. И в шатрата влезе стар човек с дълга до земята дреха. И когото и в шатрата да попитаха, той щеше да отговори, че този човек е евреин. Той беше мършав и вече прегърбен, а космите по лицето му растяха зле, на кичури — под носа, по страните му и по врата, та трудно можеше да се каже, че евреинът е брадат. И очите му бяха бистри и умни. Евреинът се поклони няколко пъти на Кубрат бързо и припряно и коленичи, а личеше, че би паднал и по очи, но се страхуваше повече от тюркута, отколкото от хана. И той държеше в ръцете си сандъче. И тюркутът отвори сандъчето, както беше в ръцете на евреина, та измъкна свитък. И като се изпъчи, заговори, все едно че чак сега отваряше уста:

— Хане на българите, моят господар, великият каган на хазарите, повелителят на двадесет и седем народа и собственият на двадесет и седем жени, изпрати мене, тументаркана Истеми, син на Песах, за да ти кажа, че нашите жреци откриха книгата, в която е записано завещанието на нашия общ праотец Аугар...

Истеми протегна към хана ръката си, в която държеше свитъка, като изрече:

— Ти ще прочетеш в този свитък, че нашият общ праядо Аугар признава за свои седем синове, от чиито чресла са произлезли народите на тюркутите, хазарите, хуните, българите, аварите, маджарите и уарите. И в този свитък нашият праотец пише, че на каквато и земя един от тези народи да пасе стадата си, то тази земя е обща за всички синове...

Никой не повтаряше на български словата на тюркута, защото самият хан и хората му говореха езика на тюркутите, пък който не го говореше, разбираше го, защото тюркутският приличаше на езика на българите.

И така — десет години тюркутската конница като тъмен облак висеше оттатък източния граничен окоп и най-после от облака се чу гръм. И приличаше, че ще ливне дъжд и ще се вдигне буря, но и не се разбираше още дали ще има дъжд и буря. Защото тюркутът говореше за някакъв общ праотец и за някакви завети. Ще рече, зъбеше се, но не хапеше. Ще рече, трябваше да се изчака, за да се разбере откъде духа вятърът и дали този вятър ще доведе облака над българските степи, или дъждът ще се излее върху чужди глави.

Но на канартикина Баян му стигаше дръзкият глас на тюркута, за да пристъпи напред и да изтръгне свитъка от ръката му. И да му рече:

— А не пише ли твоят дядо Аугар, че са общи конете ни, шатрите ни, жените ни?

И тюркутът оголи черни зъби. И се чу приглушено дрънкане на оръжия, защото хората от дясната страна се размърдаха. И гепардът, и леопардът лениво се изправиха.

Но се изправи и хан Кубрат, слезе от стъпалата на престола и спокойно пое свитъка от ръката на сина си. Защото щом имаше някой да гори от гняв като огън, то ханът трябваше да бъде хладен като лед. И Кубрат каза:

— Благодаря на твоя господар за скъпия свитък.

И като се обърна към пратениците, а после към своите хора, рече още:

— Каня всички на трапезата си.

И тръгна към завесата зад престола, като държеше в една ръка свитъка, а с другата ръка се облягаше на Аспаруховото рамо. И след него тръгнаха гепардът и леопардът.

7.

А българите посочиха на пратениците къде да вдигнат шатрите си — край една ниска могила на десет хиляди крачки от станове на тумените.

Тогава славянинът и ромеецът се изкачиха на могилата. И отново славянинът видя степта. И отново душата му залитна като пиян човек, който протяга ръка за опора, но погледът на славянина не намери нищо, на което да се опре: до края на кръгозора се простираше степ.

И славянинът се стресна от гласа на ромееца, защото го беше забравил, та се отърси от омаята си.

А ромеецът каза:

— Гледай, това е степта.

И славянинът се извърна от него, защото не искаше да вижда човешко лице, и се загледа на север. А на север се ширеше същата синьо-зелена степ. И княз Слав каза:

— Ето, нататък е старата родина на моето племе. Защото степта все пак свършва и почват лесовете. Майката на моята майка беше донесла със себе си спомените за степта. И вечер, край огнището, когато виеше снежният вятър, сто пъти съм слушал за степта. На езика на старата ми майка степта означаваше смърт и ужас. От нея пълзяха врагът, пожарът, насилието. От нея идваха запалените стрехи, ударите със сабя, въжето на шията. А отвлечените от степта потъваха в нея като в море, за да не се върнат никога. И сто пъти като дете съм виждал степта в сънищата си, та съм се стряскал и съм плакал.

Ромеецът каза:

— Сега виждаш степта наяве.

Славянинът поклати глава и рече:

— Сънувах степта като каменна пустиня. А тази степ е безкрайна поляна.

Ромеецът се усмихна и каза:

— Ти виждаш степта зелена и мислиш, че си видял степта. Обърни се.

И когато двамата се обърнаха, славянинът се обърна със свито сърце, защото изведнъж си спомни как от могилата с истукана видя червените кръгове на българските станове. И ето — степта зад гърба им беше червена, но цялата, защото по нея цъфтяха безброй макове. А цветовете на маковете пред тях не се виждаха, тъй като всички бяха обърнати към слънцето.

И ромеецът каза:

— Маковете гледат слънцето. Грейтели те слънце в лицето, степта е зелена, свети ли в гърба ти — тя е червена. Тогава — каква е душата на степта? Зелена или червена? Не, никога нито ти — славянинът, нито аз — ромеецът, няма да разберем степта. Гледай — тя е като море. И ние сме пътници, застанали на брега на морето.

Славянинът каза:

— И в степта живеят хора.

Ромеецът отново се усмихна и каза:

— И в морето живеят риби. А в степта живеят коне и конници. Пустиня или поляна, за нас степта е чужда като море.

Славянинът дълбоко вдъхна вятъра и притвори очи, сякаш се вслушваше в далечен глас. И каза:

— Този сладкият мирис е на комунигата. Усещам горчивия мирис на пелин. Тези листа в краката ни са пирей, там синее метличина, сухите стръкове са от коило, то се вее по пасищата на траките. А това е нашенският морав бодил. Виж — тревите на степта са като нашите.

Ромеецът каза:

— Напразно ти търсиш нещо родно в степта. Повтарям ти, за нас тя е море, а не земя.

Славянинът се наведе, заби пръсти в рохката влажна пръст и се изправи с пълни шепи. И дълбоко вдъхна мириса на пръстта. След това каза на ромееца:

— Хубава черна земя. Като нашата.

Ромеецът заговори търпеливо като на дете:

— Не търси. Ти се страхуваш от степта.

А славянинът упорито повтори:

— Хубава земя, дива и неопитомена. Трябва да се намери някой да я разоре, да я напои с пот и да я нарече своя земя. И да си построи дом и да е готов да умре на прага му. Сега това е ничия земя.

Ромеецът каза:

— Всяка земя е ничия — като жената. Тя лежи с лице към небето и ражда деца на този, който я обладава.

А славянинът му отвърна:

— Всяка жена може да бъде майка, ромеецо. И тогава тя има синове.

Ромеецът попита:

— Чия е земята на ромеите? На нея живеят двадесет и пет народа. Ние я притежаваме със сила и тя ни дава плодовете си.

А славянинът полека изтръска ръцете си от чуждата земя, но под ноктите му и на пръстите му остана черна влага. И той бавно изрече:

— Не може да живее племе или народ, който гледа на земята като на продажна жена.

Ромеецът изрече:

— Нашата империя живее вече петстотин години.

Славянинът поклати глава и каза:

— Какво са петстотин години за една земя?

А ромеецът се засмя и като искаше да прекрати спора им, като на шега рече:

— Аз съм на шестдесет години и само тези години броя. Това е човешкият срок и за него мисля.

Така стояха те един срещу друг — русият славянин и побелелият ромеец, единият в разцвета на мъжествеността си, другият пред старостта. Ех, красив беше славянинът — със златна коса до рамене, със смело лице, та жените разплискваха делвите си, когато го срещнеха на пътеката. И девиците, без дори сами да знаят, даваха на славянина таен знак за любовта си. А жените, в годините, когато не се колебаят, нощем му отваряха портите си.

Ромеецът беше подредил чертите на лицето си по своя воля, сякаш години беше стоял пред огледало, та беше търкал страните си, докато станат стегнати и мършави, а брадичката — ъглеста и волева. Бръчките на челото му като че бяха начертани от изкусна ръка и устните му бяха стиснати, колкото трябва, и погледът остро светеше, колкото трябва. А искаше ромеецът да прилича на хората, чиито лица бяха отпечатани върху сребърните монети на древния Рим. И дори

плътта си беше успял да докара на плътност и блясък като излята от потъмняло сребро. И за да бъде лицето му гладко като монета, бръснеше се по два пъти на ден.

Тъй стояха един срещу друг тези двама мъже, спътници по прищявка на случая, но врагове по волята на съдбата, защото единият беше славянин, а другият ромеец, и те не можеха да направят нищо срещу волята ѝ, пък и не искаха.

И те не разбираха какво толкова се случи, та изведнъж така ги раздалечи, защото им се струваше, че говорят почти нехайно и казват обикновени думи, каквито се произнасят без чет и без мярка между спътници.

А те бяха изrekli, без дори да го забележат, първите редове от песента на земята. И сега тази песен трептеше неясна и нежна като мириса на мокра пръст, който идеше от изкаляните пръсти на славянина. И щеше да дойде време, когато песента на земята щеше да зареве като пролетен поток, та да залее и отвлече царства и народи.

И двамата мъже се обърнаха, за да слязат от могилата.

Славянинът повели да вдигнат шатрата му на самия връх на могилата. А ромеецът вдигна шатра на южния склон, за да се запази от северните ветрове. И тюркутът се настани в самата степ.

8.

След това жрецът каза на Кубрат, че евреинът, който носеше свитъка със завещанието на Аугар, искал Кубрат да го види. А показал на жреца скъп пръстен и казал, че това е пръстен на барсалката, първата жена на хазарския каган, сестра на Кубратовата първа жена.

Хан Кубрат седеше със скръстени нозе върху овча кожа на земята, а четец тихо редеше на гръцки някакви летописи. В краката на хана спеше гепард, а в плитка кошница, увесена на главния стълб на шатрата, спеше любимият му сокол. И соколът беше целият бял.

Когато евреинът се промъкна през завесата, гепардът бавно се изправи на дългите си нозе, протегна се и отиде, та поиска да подуши пръстите на ръцете му. И хан Кубрат повика назад гепарда, а евреинът падна на колене и понечи да извади от пазвата си нещо скрито. Кубрат го спря с ръка и каза на четеца:

— Върви си!

И той тихо излезе, а Кубрат, като видя, че евреинът трепери, каза му:

— Страхуваш ли се?

А евреинът помилва голия си череп, по който растяха редки кичури коса, все така на островчета, както растеше брадата по лицето му. И каза:

— Не искам косата на главата ми да украси юздите на тюркута.

Ала одраната кожа от главата на евреина едва ли би украсила юзда или плащ, защото по нея растяха всичко стотина косъма. А тюркутите имаха обичай да одират кожата от главите на враговете си заедно с косата, да я мачкат с ръце, докато омекне и тогава тя или украсяваше юздите на конете им, или закачаха скалповете на поясите си, та бършеха с тях пръстите си след ядене.

Когато чу непознатия глас, соколът се събуди, вдигна се на крака и разроши перата на тила си. И като плесна с криле, излетя и кацна някъде встрани. И соколът продрано изкрещя. Тогава Кубрат стана, та взе дървена чаша и я поднесе на птицата. Ала соколът не пи, само

почна да рови с клюн водата и да я плиска, сякаш на дъното на чашата имаше зърно, а соколът не смогваше да го клъвне. Кубрат каза:

— Птицата иска да се къпе.

И Кубрат се скри зад завесата и се върна с голям глинен кратер, от тия, в които гърците смесват вино и вода. И като го постави на земята, соколът се спусна от ръката с ръкавицата и влезе в кратера. И почна да се къпе и да пляска с криле. И като изплиска с вода гепарда, оня с достойнство стана, изръмжа и отиде, та легна до входа, зад гърба на евреина. И евреинът почна да се озърта.

А Кубрат премести мангала с тлеещи въглени и вдигна мокрия сокол от кратера. Положи го на коленете си и започна да го реши с костен гребен с широки зъби. И каза на евреина:

— Говори сега какво иска барсалката.

Евреинът разказа:

— Хазарската царица ми заповяда да кажа следното. Един ден каганът на тюркутите, който уж е гост на хазарите, показал на кагана на хазарите, ще рече — на своя господар, някакъв елен и му казал, че е кон. Хазаринът попитал своите придворни не е ли това елен. Те отговорили — кон е. И каганът на хазарите почнал да се съмнява, че е побъркан.

Кубрат каза:

— Това е стара приказка.

Евреинът възрази:

— Не е приказка, това се е случило. Или, с други думи, това ще рече, че каганът на хазарите е пленник на кагана на тюркутите. А тюркутът го държи, защото хазаринът е свещен за всички хазари. И хазарската царица искаше да каже, че каквото стане, ще го направи само тюркутът.

Кубрат замислено изрече:

— Ако е вярно, това е добра вест. А сега кажи, ти виждал ли си кагана на хазарите?

Евреинът отвърна:

— Тюркутът показва кагана на хазарите веднъж в годината, качен на колесница, обсипан целият със златен прах като златен истукан. Вози се и мълчи. И колкото един идол може да измени съдбата на хазарите, толкова може да я измени и каганът.

А Кубрат взе паница с масло и започна с перо да маже перата на сокола. И соколът стана малък и слаб, с прилепнала перушина, и евреинът позна, че е много стар. И Кубрат се отдръпна, огледа сокола и каза:

— Този сокол е много стар, купила го е още майка ми. Казваше, че го докарали славяните, уловили го край Северното море. И го докарали в голямо парче лед, в което имало издълбана дупка. Там, в ледената клетка, спял соколът. И сега зимно време обича да спи в снега. Не дава никому да го докосне, само на мене и на сина ми Аспарух. Страхувам се, че му е време да умре.

А евреинът каза:

— Не се страхувай, господарю, аз знам, че в Индия един бял сокол е живял сто шестдесет и две години.

Кубрат отново седна и каза:

— Каж ми, защо каганът на тюркутите Иви хан прие юдейството?

Евреинът каза:

— Защото нашата вяра е пълна с божествена мъдрост и всеки, който я разбере, не може да не преклони чело пред нашия бог.

Кубрат попита:

— И още?

Евреинът добави:

— И още — защото чрез юдейството тюркутите се отделят и от Мохамед, и от Христос, та показват, че са сила отделна и независима и няма да се подчинят нито на арабите, нито на ромеите.

Кубрат попита:

— И още?

Евреинът добави:

— И още, защото юдейството казва, че сме богоизбран народ и Бог ще ни даде власт над другите народи. Защото нашият Бог е казал — ще ти дам власт над други народи и други народи ще изкореня, а тебе ще насадя...

Кубрат каза:

— Ала тюркутите не са евреи.

Евреинът каза:

— Така те стават юдеи и върху тях се простира Божията благословия. Ала недей прехвърля, велики господарю, греховете и

злодействата на тюркутите върху юдейството. Юдеи или не, тюркутите трябва да тръгнат срещу някой от съседите си, защото не могат да направят нищо друго. Та помисли, господарю, от десет години четиридесет хиляди войници дъвчат даром своите зальци.

Евреинът вдигна глава, впери поглед в сокола и почна да мърда устни. Той пресмяташе нещо и се виждаше, че обича да смята, защото сякаш предъвкваше нещо много вкусно. И върху лицето му се изписа изумление, сякаш чак сега е разбрал нещо удивително и любопитно. И като се ужаси, той каза:

— Не може да бъде... Не може да бъде... Излиза, че четиридесет хиляди души тюркути изяждат на ден петстотин коня! За една година през коремите на тази войска минават сто и петдесет хиляди коня. А за десет години те са изяли един и половина милиона коня!

Кубрат попита:

— Кой даде тия коне?

— Даваха хазарите, тайно даваха и китайците, които победиха тюркутите, но искат да ги махнат по-далеч от главата си, защото китайците се готвят за война с арабите. Но сега китайците вече не дават и казват: „Вървете на запад, там имат коне.“ Китайците искат да изпратят тюркутите срещу тебе, велики хане. Ако ти победиш тюркутите, те ще изчезнат. Ако тюркутите — прости ми, че изричам тези слова, ако тюркутите победят, те ще са толкова слаби, че няма да се броят за врагове.

Кубрат слушаше със затворени очи.

И евреинът млъкна, защото му се стори, че ханът задряма. И се уплаши и прокле словоохотливостта си, която го подведе да говори глупости пред великия хан на българите. А Кубрат отвори очи и дори му се усмихна, защото се досети, че откак влезе евреинът, забрави за болките в плешката и ръката си. И му каза:

— Не се страхувай. Ако не говореше ти, щеше да чете четецът, защото нощем почти не спя. Кажи от какво те е страх? От смъртта ли?

Евреинът каза:

— От всичко, господарю. И не се срамувам от страха си. Помисли си кой се страхува — само умният. Глупакът шуми сред тълпата и не знае дори, че живее. А страхът изведнъж те прави човек. Сещаш се, че съществуваш и можеш да изчезнеш. Целият живот на човека е бягане от страха. Съединяваш се с жена, за да не си сам. Пиеш

с приятели, да не си сам. Търгуваш, пазариш се, разтопяваш се в тълпата, за да не мислиш. Защото ако останеш сам, почваш да мислиш. И тогава идва страхът. А с него истината и знанието. Дали е помислял някога за своята същност тюркутът Истеми? Никога. И той не се страхува.

Кубрат замислено гледаше евреина. И го попита:

— Колко ти плащаше каганът на тюркутите, когато му четеше свещените юдейски книги?

Евреинът отговори:

— Златица на ден, господарю. Не мога да отрека, той беше щедър господар.

Тогава Кубрат се обърна, наведе се и вдигна капака на сандък, сложен до кожената стена на шатрата. И като бръкна в сандъка, чу се звън на метал. Кубрат каза на евреина:

— Подложи двете си шепи.

И ханът изсипа от своите две шепи златните монети в зиналите длани на евреина. Но колкото и да се мъчеше евреинът да събере в шепите си всичкото злато, доста монети паднаха на земята, защото Кубрат имаше големи ръце — по-големи от ръцете на евреина. И гепардът стана и почна да души златните капки по земята, а евреинът, след като изля златото в бездънните джобове на дрехите си, наведе се и безстрашно събра монетите пред муцуната на звяра. Но пръстите му трепереха.

И като замълча, Кубрат каза:

— Аз имам син — третият ми син, наречен Аспарух.

Евреинът каза:

— Видях го. Когато видя такива хора, само тогава ми е мъчно, че нямам син.

Кубрат каза:

— Иди при сина ми и кажи, че аз те пращам. И в сгодно време му разкажи за страните и хората, които си срещал. Ала не му чети юдейските книги.

И като плесна три пъти с длани, Кубрат разбуди сокола, който разроши перата на тила си и изграка, а завесата на палатката се вдигна и на входа застанаха двама мълчаливи мъже със сребърни шлемове и с непроницаеми лица на хора от рода Дулу.

Когато еврейният си отиде, Кубрат остана изправен, опрял длан в главния стълб на шатрата си. И гледаше празната постеля на сина си Аспарух, когото чакаше да се прибере. И сърцето на хана заплака, и той прокле в сърцето си и тюркутите, и хазарите, и ромеите, които не го оставяха на мира. И той на глас изрече:

— Сине мой, сине мой, защо не ни оставиха още спокойни дни? Нима исках много от боговете, сине мой, сине мой...

ДЯЛ ВТОРИ

1.

Не ослепявам за пръв път, две години от своята младост прекарах, потопен в мрака. И оттогава застава пред очите ми тоя черен пръстен, както Зевс дал на Прометей пръстен с халка от звеното на веригата, с която бил прикован, а на пръстена оставил парченце от скалата — за да запази клетвата си, че Прометей ще остане вечно прикован на скала. В оня безкрайно далечен ден — който сякаш не е бил — видях кръгове искри, когато сабята на тюркута падна върху шлема ми. И ослепях. Тогава жреците на Тангра ме спуснаха в зидана яма сред двора на храма и завързаха черна превръзка на очите ми. А върху ямата захлупиха каменен похлупак, който се вдигаше веднъж през нощта. И в тази яма, и в мрака прекарах две години от живота си. И може да съм прогледнал на втория ден — не зная, под превръзката не проникваше нито лъч светлина.

А родът ми замина на север със стадата, но край храма остана майка ми. И нощем, когато жреците вдигнеха похлупака, хващах ръката на майка си. Тя плачеше. Но плачеше нечуто, защото майката на български воин не бива да плаче. И в късна есен, когато стадата се върнеха на юг, край ямата заставаха братята ми и вдъхвах мириса на скреж и пелин, който те носеха с кожусите си.

След няколко седмици — а може би след няколко месеца, когато спрях да ридая, някакъв жрец започна нощем да ми чете редове от страшни книги. И трябваше да ги запомня, та да ги кажа на другата вечер. И подир време усетих, че когато повтарям чудните слова на мъдреците, край ямата ми дишат хора и слушат. По-сетне жрецът ми повели от време на време да изливам болката си с плач и виене, като на умряло — и си мисля, че той ми е позволил да излея душата си, за да се спася от лудост. И когато плачех, хората дишаха над мене, край ямата. А веднъж до мене се изля вряща смола — познах мириса ѝ. И дали жреците не ме сочеха като грешник, който се разкайва, или като клетник, когото наказват? Не зная.

И накрая на втората година отново излязох на белия свят. И залитах, и пеех, пиан от светлина. И забравих дните, прекарани в ямата

— или те бяха вечни нощи, но думите от свещените книги на българите останаха като клеймо в моята памет.

Когато реших да разкажа за великото начало, почнах да търся и намерих някои от тези книги. И говорих с жреци и с прости воители. А когато нямаше вече живи, тръгнах да събирам гласовете на мъртвите — ръкописи върху кожи на мъртви твари, върху папирус, хартия, вълна и глина — летописи на династията Тан, предания на лангобарди, песни на диви бедуини, легенди на славяни и траки. Четях и преписвах хиляди редове и виждах, че всъщност всичко разказва за моето време и моите хора, защото само глупакът мисли, че облакът се събира около неговия връх, а умният знае, че облаците понякога идват от морето и преминават половината свят, за да излеят влагата си върху нашите глави. Записвах чуждата мъдрост с тайните черти и резки на скрития език на жреците, с които те се разбират от призрачните висини на Хималаите до мокрите скали на Ирландия.

Но — ослепях. Пред очите ми се завъртяха два огнени кръга като празничните колелета, които китайците пускат на своите празници. И след това черният пръстен, който от младини носях в погледа си, разтвори устата си и ме погълна. Колко странно е това, че мракът на слепотата идва при човека със сияние!

И сега аз — слепецът, седя върху каменния саркофаг, пълен с мои ръкописи, които никой не може да разчете. Понякога заравям ръцете си в това безполезно съкровище. И ми се струва, че по пръстите ми протича тръпка и топлина, като че ли се грея на умиращ огън.

И така — мислех, че ще напиша история с точни дни и слова на очевидци, а сега трябва да изпея спомените си, които почват да се превръщат в легенда.

2.

А сега ще разкажа нещо, с което мислех да започна своето сказание. И ако някои певци искат, то могат да започнат да разказват в началото за първата среща на Кубрат и сина му Аспарух, която се случи седем години преди идването на пратениците — ще рече, в годината на Коня по българското летоброене.

Аспарух влизаше в своята четиринадесета година, когато за пръв път срещна баща си хан Кубрат. И стана това в деня на пролетното равноденствие, когато великото време изравнява блюдата на своите везни — и се въздига блюдото на светлината, за да падне блюдото на мрака.

А тази зима старците говореха, че Тангра е изсипал върху зимовищата на оногурите всички снегове и ледове, определени за следващите седем години. Ала най-сетне духна и три дни духаше топъл вятър, грейна и ярко слънце. Лицата на хората почерняха и очите им засветиха. Преспите се закръглиха, натежаха и омекнаха като плът на дебела жена. А по върховете на могилите, където снегът беше изметен от ветровете, дори зачерняха изсъхналите пелинаци — като че слънцето беше напалило широки огнища.

Когато Аспарух си легна, чу равномерното тежко тупане на капки — топеше се голямата пряспа пред входа на шатрата. И капките звъняха в ухото му, опряно върху проснатото на земята овче руно — звънът идеше отдолу, а не от въздуха, сякаш нещо скрито и тайно се вършеше дълбоко в земята. Тъй невидимите капки се ронеха в самото сърце на пряспата и Аспарух заспа, като виждаше в съня си снежна пещера, пълна със синя светлина. А посред нощ го стресна дълбоко въздъхване — пряспата се слегна и звънът секна. Над шатрата се посипа като че ли пясък — росеше ситен сух сняг. После заваля дъжд или едър мокър сняг, но не се чуваше шуртене на вода.

Когато се събуди, още в просъница и със затворени очи, Аспарух пипнешком се измъкна от шатрата. А спеше той до самия вход, където в семейството е ложето на най-младата жена и в бойната шатра е мястото на най-младия войник. Другите коняри още спяха, с нозе,

събрани около угасналия огън — и телата им се протягаха като спици на колело към кръглата кожена стена на шатрата.

Аспарух отвори очи чак когато се изправи навън пред шатрата. Но веднага ги затвори — прониза го блясъкът на бялото небе и снежната степ. Слънцето още не беше изгряло, а небето и степта сияеха като нажежени — небето с нетърпима матова светлина и степта с ослепителни светкавици. И прозрачна ледена ризница искреше върху снега и сковаваше целия видим свят в един-единствен скъпоценен камък. Прозрачна ледена черта, дебела човешки палец, разделяше земята от небето. И каквото живо същество останеше над чертата, то имаше само въздух и не можеше да стигне земята, а каквото живо същество останеше отдолу, не можеше да си пробие път до въздуха и слънцето. Това беше блестящата черупка на кръвожадния враг на конете — голият лед, който дояждаше стадата като враже нашествие. И откак Аспарух помнеше, голият лед беше отминавал зимните пасища на оногурите, но някъде дълбоко в паметта си, като детски спомен или като кошмар, носеше видението на безкрайна бяла степ, осеяна с тъмни петна — трупове на коне.

И Аспарух беше още дете, та отвори уста да закрепци, сякаш можеше да разчупи стъкленото безмълвие на вледенената степ. Но Аспарух беше вече и воин, та само дълбоко въздъхна и положи длан върху коравия, гладък гръб на пряспата. И пръстите му се плъзнаха върху леда, та той задраска с нокти, после вдигна ръка и удари пряспата. Ледът дори не изкънтя.

И със спуснати клепки, като прецеждаше блясък през миглите си, Аспарух тръгна към табуна. А излъсканите му ботуши се плъзгаха по заледената пътека, та два пъти светът се изтегляше изпод краката му като дръпната постелка и Аспарух политаше разперен върху гладкия лед. Но дори ударът на тялото му не можеше да пробие бронята на преспите. Той сякаш се удряше в лъскав камък.

Кобилите стояха скупчени една до друга, потопени в прозрачната мъгла на собственото си дихание. И жребчетата не се виждаха. А никой коняр не би могъл да познае табуна си и никой ездач коня си — нямаше врани, алести и златисти кобили, нямаше черни гриви и руси опашки, нежен скреж беше превърнал всички коне в бели призраци. И главите висяха тежко към снега, и няколко коня бяха положили глави

върху гривите и хълбоците на своите съседни, за да поемат от топлината им.

Когато Аспарух стигна до бялата стена на табуна, изцвили кобила и пронизителният еднозвучен глас се понесе над степта, без да се засилва и без да отслабва, без да се вдига нагоре и без да пада надолу, равен и равномерен, като че ли се плъзгаше по равната блестяща черта, която разделяше матовобялото небе от искрящо — бялата степ.

Цвилеше старата кобила, водач на табуна, която беше скрита за Аспаруховите очи и сама не можеше да го види, но беше познала стъпките му, защото конете опипваха света най-напред с ушите си. И конярите вземаха чужди шпори, за да примамят със звъна им чужд кон. И Аспарух заобиколи, за да стигне майката на стадото, та застана безмълвно пред нея.

Аспарух обичаше конете, той умееше да се преселва в техните гърди, сърца, нозе. Но сега той не искаше да залее стадото със своята обич, не искаше да помилва всяка грива, всеки гръб, всеки корем. Конете щяха да усетят тревогата и мъката му. И той зъзнеше самотен на леда, високо тънко момче, нещастно със своето човешко знание за бъдещето, което носеше страдания, а може би и смърт. Конете още можеха да останат спокойни — не трябваше да се водят на водопой, защото на зимното пасище те поемаха достатъчно сняг заедно с изровените треви. Но какво щяха да правят те, когато разберат какво е голият лед? Или те знаеха? Ако това беше лятно конско ято с жребец и кобили, може би Аспарух би изплакал на господаря на ятото — могъщия жребец — своята болка и тревога. А това бяха само кобили, макар и търпеливи, силни и умни, но все пак женски същества, и с тях бяха жребчетата, тъй тънконоги, крехки и безпомощни.

Като се подхлъзваше върху леда, Аспарух бавно обиколи табуна, както беше виждал хиляди пъти да го правят властните жребци. И се спираше, и страстно шепнеше, като криеше сълзите си:

— Чакайте! Чакайте! Чакайте...

И го казваше с детския си глас, защото тази зима Аспарух сменяше гласа си и говореше ту като дете, ту като мъж.

После Аспарух отдели три кобили, разтърка ги с наметалото си и блестящите тела хвърлиха първия цветен отблясък върху заледения сняг — и трите бяха алести, с прочутия червен оттънък на конете на

оногурите. И Аспарух възседна една от кобилите — без юзда и седло, та я подкара към искрящата река на недокоснатия лед. И вдигна кобилата на задни нозе и я отпусна върху заледения сняг. А копитата изкънтяха и се хлъзнаха, но тежестта на тялото разчупи леда на звънтящи късове. Тогава Аспарух скръсти крака на гърба на коня, хвана се за гривата и прошепна насърчителни слова в ушите му. После спусна ръка по трепкащите гърди и като вдигна ръка, видя, че по дланите му има кръв. Но кобилата тръгна напред към тъмната ивица тръстики, като чупеше леда с копита и гърди, следвана от другите две кобили. И на половината път Аспарух чу, че втората кобила се опитва да го изпревари, и спря коня си. Като вдигаше високо предните си нозе, сякаш прескачаше препятствие, а после падаше върху леда, втората кобила мина напред, за да пробива пърина вместо своята другарка. И преди тръстиките го задмина третата кобила, та Аспарух остана последен в малката редица. Старите коняри казваха, че седемдесет и седем кобили могат да се сменят по седем пъти на ден, без да сбъркат реда си, щом пробиват пърина в снега.

Когато копитата на конете закънтяха по леда на езерото, Аспарух се смъкна от коня. А езерният лед беше непрозрачен, издраскан от вятъра, с тъмносиви петна и жилки като мраморна плоча. И край самия бряг преди преспите стърчаха изсъхнали кичури пелин и изпочупено коило. Кобилите тръгнаха към тревата, а Аспарух потърси с поглед дупката в леда, в която се къпеше всяка сутрин. Той тръгна край брега и тръстиките скриха конете.

И Аспарух се изправи сам срещу сивото ослепяло огледало на езерото, срещу скованата бяла степ, срещу мътното небе. Усети, че се смразява, но не от студа, който те кара да трепериш, защото треперенето е борба, желание да се стоплиш, а усети студ, който бавно сковава ръцете, лицето, волята. Усети и страх. Защото всичко наоколо беше мъртво. Той беше срещал много пъти смъртта на познати хора, познаваше мига, в който като че ли нищо не се е променило, в който кожата е топла и очите са отворени, а ти вече не можеш да се свържеш с човека пред тебе, той не отговаря на виковете ти, не усеща прегръдката ти. И винаги, винаги Аспарух беше успявал да се свърже с езерото и степта, винаги беше долавял лъчението, лъха и движението на водите, соковете и светлините. Сега езерото беше заключено, вцепенено, равнодушно. И мразът, и страхът пролазиха от стъпалата

му, враснали в леда, нагоре по глезените му, плъзнаха се по китките му, под ръкава, и надолу по врата му, под яката на дрехата. И мразът стигна до сърцето му. Аспарух отвори очи, та бялата светлина го ослепи до болка. И той залитна към черния отвор, който пробиваше леда и откриваше водата. Знаеше какво ще види, виждаше го всеки ден — черна като катран вода, зинала като бездна. Но все пак това беше вода, тя се движеше, тя не беше скована и вцепенена.

Аспарух се подхлъзна, падна и надвеси лице над отвора.

А отворът беше пълен със светлина. От езерото извираше светлина, водата грееше, върху пясъка на дъното беше метната златна мрежа с широки брънки, които се люлееха. Там, където се кръстосваха жълтите нишки на мрежата, светлееха едри възли. И всичко играеше — вода, мрежа, светлина. А през нощта нов лед беше покрил отвора, но това беше лед, прозрачен като въздух, под него бавно се плъзгаха риби, дълги човешка длан. И се виждаха бледорозовите петна по гърбовете им, та дори люспите по опашките, и се виждаше как бавно се отварят и затварят хрилете им.

Аспарух вдигна глава. Слънцето, скрито зад плътните бели облаци, не се виждаше, дори светло петно не бележеше мястото му, но небето сияеше. Цяла зима ледът беше връщал лъчите, както стрелата се плъзва и отскача от щита, ако не иде точно насреща му, но днес светлината беше пронизала леда и озаряваше езерото, като че дъното беше покрито със златен пясък.

И Аспарух грижливо изпочупи новия прозрачен лед, изравни ръбовете на отвора, та се съблече. И като спусна бавно нозе в ледената светла вода, после плъзна тяло в отвора и се опита да достигне дъното. Водата го отблъсваше, вдигаше го нагоре, качваше се на лениви, сребърни пръстени по гърдите му. И дишането му секна, като че ли не от студа, а от остроуто усещане за лекота и щастие. Сега, когато очите му бяха наравно с леда, той виждаше степта някак изотдолу, за първи път, като ново същество, изплувало от недрата на езерото. После видя като за първи път и тялото си — много слабо, бяло, потъмняло до китките и по стъпалата, и се опита да прогони нагоре сребърните мехурчета въздух, които беше свалил във водата, скрити между космите под мишниците му и на слабините. И видя тялото си да порозовява, сякаш го огря червена светлина.

Изведнъж Аспарух си спомни, че наесен баба му Акага разказа приказка за черната и златната река. Как вещицата и девойката стигнали до черната река и вещицата заспала, след като казала на девойката — събуди ме, когато реката потече златна. И после баба му каза на него, на Аспарух — сине, когато водата стане златна, налей ми златна вода в меха си. И Аспарух беше помислил, че Акага отново отива в страната на сънищата, където никой не можеше да я последва.

И той се измъкна на леда, като раздра кожата си, но не усети болка. Намери малкия мех, който носеше привързан на пояса си, и го напълни с озарената слънчева вода от езерото.

Когато клокоченето на водата затихна, Аспарух чу нов шум, който го накара да си спомни, че стои гол и самотен в дланта на снежната степ. И шумът идваше като че ли изпод земята — в него имаше чукане, задъхване, пърхане, сякаш мъртвец се задушаваше в гроб. Аспарух скочи, готов да хукне гол към конете, но разбра, че шумът идва от крайбрежната пряспа. И все още гол, той пристъпи напред.

Под стъкления похлупак на леда се мятаха тъмни петна. Аспарух се наведе — и видя раззинати човки и светнали мъниста на очи. А надолу очертанятията на птиците се губеха, защото крилата трепкаха и месеха пера и сняг. Тук-таме ледът беше млечен от ударите на човките, тук-таме върху леда имаше розови петна, сякаш бяха пръснати парченца диня. Яребиците бяха нощували в пряспата и като не можеха да разчупят леда, вече се задушаваха. И те навярно бяха се отпуснали, примирени със съдбата си, но бяха видели през леда Аспаруховата сянка.

И Аспарух безпомощно заудря с разтреперани пестници гладкия лед. После се втурна, измъкна ножа изпод дрехите си и го заби в леда. Вдигна се цяла плоча лед — като похлупак на саркофаг. И с писукане, пърхане и нестроен плясък яребиците се вдигнаха към небето — и внезапно настъпи тишина, защото те се спуснаха плавно надолу, без шум на крила. И в мекия сняг под леда остана да лежи бяла яребица. Аспарух вдигна вкочаненото тяло, притисна го до гърдите си и усети, че и тялото му е студено като яребицата.

Когато Аспарух се връщаше назад към табуна, притиснал яребицата към голите си гърди под ризата, пресрещна го конник: майка Акага го викаше в шатрата си.

3.

На деня на Голямата деветка, който е деветият ден на деветата луна — ще рече, в късна есен по българското летоброене, родовете от деветото коляно на оногурите се събираха в голям аул на брега на плиткото езеро. И където и да се пръснеха от пролетта и през лятото, по определените от съвета на старейшините реки и пасища, оногурите се събираха за зимни аули. А край езерото имаше обширни пасища с пелин и коило и напролет тревите бяха отровно зелени и толкова горчиви, че дори оногурските коне не искаха да ги пасат, но наесен тревите посивяваха и посребряваха, та дочакваха зимата, и до пролетта конете ги ровеха изпод снега и запазваха теглото си и лъскавината на косъма си. В този зимен аул се събираха пет хиляди шатри и шатрата на майка Акага беше в сърцето на аула.

И преди Аспарух да навлезе между шатрите, насреща му дойдоха трима конници от мъжкото братство на Черните ловци, които днес охраняваха аула. Аспарух се отстриани от пътя им, а те минаха край него — все едно, че не го виждат, и продължиха по отъпканата пътека, която обикаляше целия аул, вече насипана със сива пепел. На лицата на ездачите имаше черни кожени маски с тесни процепи за очите, които ловците слагаха, когато преследват дивеча, за да не ги удря отхвърленият сняг в лицето, или ги слагаха в слънчеви снежни дни, за да не ги слепи слънцето. И копитата на конете тракаха по леда в нестроен, чудноват тропот, защото само предните им нозе бяха подковани. А след тримата стражи притичваха три псета — и техните нокти потракваха, макар и тихо, по леда. И те се сториха на Аспарух — както гледаше от седлото — черни като гарвани. Но Аспарух знаеше, че отвътре на ушите им, по коремите и по стъпалата им расте жълта козина, сякаш най-напред кучетата са били жълти, а после върху тях е ваял черен дъжд или някой е плиснал върху им черна багра. Черни бяха тибетските вълци, прабащи на тези псета, а прамайките им бяха сиво-жълтите вълци от степта. И псетата не обърнаха очи към Аспарух.

Не обръщаха глави към него и жените, които шетаха около шатрите на аула, не защото не го познаваха, а защото той имаше вече мъжко име и би трябвало да се брои за мъж, макар да нямаше дори мъх над устните. Но Аспарух скритом ги поглеждаше, както много пъти ги беше гледал изпод лакътя си, легнал край шатрата на Акага. Защото обичаше да гледа оногурските жени как работят, ходят или се привеждат, винаги с плавни и верни движения, сякаш ръцете им се плъзгаха, та милваха и най-обикновените неща, сякаш танцуваха някакъв бавен танц. А сребърните гривни и огърлици издайнически проблясваха по китките и около шиите им, откъдето започваха скритите за очите топли женски тела. И Аспарух си спомни, че неговата майка беше най-красива от всички и в нейните движения имаше винаги укротен порив — и може би тя рано си беше отишла, за да остане вечно млада и красива. Аспарух обичаше да гледа как жените гънат кръстовете си, понесли на плещите или на главите си делвите с вода, в която денем пренасяха златото на отразеното слънце и вечер среброто на луната, а звездите носеха в очите си. И днес жените в дългите тесни гащи, с кожените дрехи до коляно, препасани с везани колани, с високите шапки, обръбени с топли кожи, продължаваха своя вечен труд, който не се променяше, колчем ги срещнеш Аспарух, сякаш в живота им се повтаряше един безкраен ден. Някои чистеха кожи, опънати на пръти върху стените на шатрите. Най-хубаво се чисти и най-омеква замръзналата кожа, но това е и най-тежкият труд, защото ръцете замръзват и стават твърди като костта на гребалка. Други разгъваха портокаловите кожи на онагри и тъмните кожи на турове, загърнати с мозъка и черния дроб на самото животно, за да погълнат кожите соковете на живота и да останат топли, та гладки на пипане като коприна. Трети кърмеха скритом децата си, навели за миг на почивка и обич главите си с дългите плитки, с лица, огрени от блясъка на заледения сняг. И всички жени се правеха, че не ги тревожи голият лед, но често обръщаха присвити очи към степта, където горяха белите огньовете на преспите, та хвърляха искри до небето. И Аспарух чу — и не му се искаше да вярва на ушите си — как жена задавено хлипа в шатрата.

И в тази странна утрин горяха огньовете и вряха котлите в свещените шатри на двете мъжки братства — на Черните ловци и на Вълците, защото се виждаше тъмният дим над високите шатри, а

вховете бълваха облаци бяла пара. Там, вътре, жреците хвърляха във водата нагорещени камъни. И се чуваха бавни песни, и в кълбата пара се мяркаха голи мъже, които се търкаха със сняг. И всички изглеждаха юноши, изплетени от ремъци, тъй като ездата държи всички сухи и жилави, та степта не получава за тор тежки и угоени мъжки тела. А воините се пречистваха за деня на пролетното равноденствие.

4.

Аспарух слезе от коня на площада пред шатрата на своята баба Акага и мълчалив страж веднага отведе коня му.

Така се казваше тя, майката на деветото коляно на оногурите — само Акага. И не се казваше чия дъщеря е, нито кой е баща ѝ, нито коя е майка ѝ. Защото би трябвало само да се повтаря — Акага, дъщеря на Акага, дъщеря на Акага и така назад до началото на вековете. Защото майка и водач на рода Акага от деветото коляно на оногурите винаги ставаше най-старата жена от рода Акага.

А легендата разказва, че родът Акага е пуснал корени в степта преди хиляда години. Имало тогава на южния бряг на морето, край реката Термодонт, град на жените, където жените били воители, а мъжете скитали отвъд стените като зверове. Но старите елини победили в битка жените, та ги пленили и натоварили на три големи кораба. А жените избили своите поробители и на корабите останали само жени. И като нямало ни една жена, която да може да води платна, южният вятър изхвърлил корабите на северния бряг на морето; и там ги чакали конници скити. И жените се примирили, та взели скити за мъже, а за да не се забрави коренът им, един скитски род винаги останал воден от жена. И тя била първата Акага — пък някои казват, че първата Акага била царица в града край реката Термодонт. После в тези степи дошли болгарите и смесили кръвта си с кръвта на скитите, но и те оставили свое коляно, водено от Акага. Никога не се знаеше коя ще бъде Акага, тъй като обикновено майките на рода живееха много дълго и понякога погребваха някои от дъщерите си. И когато умираха, най-старата от дъщерите им — а понякога това беше тяхна внучка — вземаше името Акага и се преселваше в шатрата с дванадесет кожени крила и с дванадесет пръта.

Пред тази шатра стоеше изправен сега Аспарух, пред площада, посипан със ситен пясък. А всяка сутрин Акага изравняваше пясъка и никой не смееше да го докосне, докато слънцето не легне на кръгозора преди залез. Тогава следите от стъпките на хората, които бяха идвали през деня при Акага — с молба, с болка или с дар — тогава сянката на

легналото слънце изпълваше с черно вино тези следи, които се преплитаха върху пясъка. И Акага излизаше пред шатрата си и гадаеше по стъпките кой с какво сърце и с каква мисъл е дошъл при нея. А от лявата страна на входа на шатрата имаше петно сива пепел, което Акага мокреше във ветровити дни, за да не го развее вятърът. И на това петно всяка заран тя чертаеше някакъв свой знак, като да предричаше дали денят ще е щастлив, или нещастен.

А наричаха шатрата на Акага дванадесеткрила и тя като че ли наистина беше съшита от дванадесет гигантски крила, защото кожените стени между два пръта бяха широки в основата си и се стесняваха на върха, където се събираха, за да изпратят вечния дим на вечния огън, който гореше в шатрата. Но в тази искряща утрин над върха на шатрата не се люлееше перо дим.

И шатрата изглеждаше мъртва. Дори в най-тихите дни меките кожени стени на шатрата — от кожи, обработени по-нежно и от най-скъпото платно, тези кожи винаги дишаха и потръпваха дори само от топлия дъх на вечния огън. А сега шатрата беше скована от леденото огледало, та приличаше на пирамида, изсечена от един-единствен леден кристал. И ледът не се виждаше — само по шатрата се стичаше, струеше и искреше светлина, както по златна купа не се забелязват бистрите водни капки, а сякаш слизат петна светлина. И както по златната купа под прозрачните, та чак невидими капки оживяват чертите на зверовете, издълбани по златните стени, така и по скованите жълти стени на шатрата под стъклената дреха проблясваха очертанията на зверовете, изписани на всяко от дванадесетте крила — по един звяр за всяка година от дванадесетгодишния български кръг на времето — за колкото години Юпитер обикаля веднъж около Слънцето. Върху кожената завеса на входа изображението на могъща бича глава като че ли се готвеше с едно мятане на сведените къси рога да разчупи стъклената ризница, която го разтопяваше с блясъка си.

Пред тази мълчалива вълшебна шатра Аспарух усети, че го пронизва хлад и тревога, сякаш още стоеше гол на брега на бялото езеро. Но в този миг яребицата за пръв път трепна върху гърдите му и той събра смелост, та стъпи върху пясъка на площада. Пясъкът беше твърд като камък и всяка песъчинка беше обкована в прозрачна ледена черупка. И Аспарух си помисли, че днес неговата баба Акага няма да може да гадае по стъпките на своите гости.

Аспарух стигна до шатрата, приклекна пред входа и зачака. Никой не можеше да влезе при Акага, ако тя не го повика. И видя, че върху сивото петно пепел беше изписано слънце.

Тогава Аспарух чу кискането на Акага. Чувал го беше хиляди пъти, но не свикваше. То беше тихо, едва чуто, в него нямаше присмех или злорадство. То беше като скърцането на прастара врата, която се открехва пред тъмно подземие. Акага се подсмиваше с доброта и задоволство, сякаш знаеше някаква тайна, която обезсилва и превръща просто в нищо всички усилия и всички стремежи на хората. И тя не се сърдеше и не се подсмиваше на човешката глупост и на пустото гонене на вятъра — тя се радваше на хорските постъпки, както майката се радва на невинните детски лудории. Защото нищо лошо няма в това децата да си поиграят, но освен детските игри имаше нещо голямо и важно — и това голямо и важно нещо го знаеше само Акага.

И когато кискането затихна, Аспарух чу гласа на Акага, която каза:

— Ела, сине.

5.

И Аспарух разтвори с лявата си ръка кожената завеса на шатрата — с дясната притискаше яребицата до гърдите си — та пристъпи. А след блясъка на деня не виждаше нищо и за пръв път, откакто помнеше, в средата на шатрата не гореше огън. Тъй стоеше Аспарух в тъмнината и не изпитваше боязън или смут, защото той обичаше Акага.

И от дъното на шатрата, някъде откъм земята, дойде глас, който каза:

— Пусни слънцето.

И Аспарух напипа ремъка, който висеше до входа. Кожената ръка, която затваряше отвора на върха на конусовидната шатра, бавно се издигна и шатрата се напълни със светлина — синьо-зелена и прозрачна като суроватката на пресечено мляко.

А гласът каза:

— Улови вятъра.

И Аспарух дръпна друг ремък. И кожената ръка се завъртя, та опипа вятъра, посрещна го, пое го и го изпрати в шатрата. Аспарух усети студена милувка върху челото и устните си.

Баба му клечеше тъкмо срещу входа. И над нея светеше единственият отвор върху кожената стена на кръглата шатра, голям колкото волско око. През него в ясни ноци трябваше да наднича светлината на твърдата звезда — единствената звезда, която не се движи по небето, а стои неподвижна като калпак на забит в небето сребърен гвоздей. По тази звезда се нагласяха прътите на шатрата, така че всеки дял отговаряше на един месец от годината. И сребърната светлина, която се сипеше от свода на шатрата, измете мрака върху свещените руни и чудноватите рисунки по кожените стени. И върху пода светнаха като разноцветни огньовете червени, сини, зелени, жълти петна — това бяха кожените мехове, залети от ярки бои, в които баба му държеше билки, дрехи и сушени плодове. А тъкмо под отвора се разля кръгла, мека локва — и то беше сивата пепел на изгасналия огън. На ръба на пепелта лежеше черно измършавяло коте, тук-таме с бели

косми, като че ли побеляло от патила. И гледаше това старче коте към Аспарух с големи, сълзливи и тъжни очи. А зад Акага светеше дивото око на черен петел, вързан за крака. Пък очите на жълтия синигер, който мълчаливо сновеше в клетка от издълбана жълта тиква, светваха и гаснеха като светулки. Акага рече:

— Дай ми златната вода.

И гласът идеше като от земята, защото лицето на баба му беше почти до пода. Тя беше седнала, стъпалата ѝ бяха допрени едно до друго, а коленете ѝ се разтваряха широко встрани. Някога тя беше имала висок ръст, но сега бяха останали само дълги полуизвити кости, та черната кожа на плаща ѝ — тя цялата беше облечена в черни дрехи — кожата на плаща ѝ сякаш беше наметната, за да скрие от хорските погледи фосфорната белота на изчистен от плътта човешки скелет. А лицето лежеше долу, почти върху събраните ходила, защото гърбът се извиваше в невероятна дъга и тя трябваше да отмята глава назад с чудовищно усилие, за да не гледа непрестанно към земята. Костите на плещите ѝ докосваха пода, ръцете ѝ до лактите бяха разтворени настрани, а от лактите надолу лежаха протегнати напред, сякаш тя непрестанно се отблъскваше от земята. Някаква незнайна сила беше сгърчила Акага в невероятен възел, като телата на индийските вълшебници, които на пристанището на Фанагория показваха на смаяните тълпи чудесата на човешкото тяло и човешката воля. И Аспарух я помнеше винаги сгърчена в този странен възел, и той не знаеше дали тя страда, защото тя никога не се оплакваше. Той дори не знаеше дали това е болест, или тя сама не се е извила в това нечовешко усилие да търси нещо, което другите хора не могат. Тя беше Акага. Когато Аспарух беше малък, той мислеше, че всички Акаги са били такива изкълчени, чудновати баби.

А лявата ръка на Акага се изви от лакътя настрани и между пръстите ѝ светна издута стъклена съдина. И Аспарух коленичи, та внимателно преля езерна вода в широкото гърло на съдината. Като че ли беше очаквал сиянието на озарената вода да освети лицето му, но от меха се лееше обикновена, сива вода.

И Акага каза:

— С тази вода и това стъкло ще запаля новия огън.

Тя наведе надолу лице, за да си почине от усилието да отмята главата си към гърба, та гласът ѝ стана глух, като че ли идваше изпод

земята. И каза:

— Тази нощ легнах в пепелта на огнището. А пепелта беше още топла. И една след друга горе преминаваха звезди. Когато петелът пропя, горе над шатрата застана твоята звезда. Оногурите изплашиха ли се от голия лед?

Аспарух отвърна:

— Жените скритом плачат в шатрите.

Акага отново изви напред глава и допря до устните си бяла свирка от орлова кост. Преди още да заглъхне пронизителният писък на свирката, завесата на входа се разтвори. Аспарух не се обърна, защото знаеше, че там стои един от телохранителите на Акага. Сега ярка бяла светлина падна върху лицето на Акага. И на лицето ѝ хлътнаха три ями, обиколени от бръчки, които се събираха в средата и се раздалечаваха като лъчи на звезда. В дъната на двете по-малки ями светеха очите ѝ, третата яма беше беззъбата ѝ уста. Акага каза:

— Нека глашатаите извикат на четирите краища на стана, че когато слънцето се издигне, ще духне белият вятър и ледът ще изчезне.

Завесата падна, лицето на Акага отново потъмня. И Акага каза:

— Искаш да ме питаш откъде зная, че ледът ще се стопи. Върху кожата между третия и четвъртия прът на шатрата е изписана съдбата на месеца на пролетното равноденствие. Седем пъти за сто години на този ден е идвал голият лед и седем пъти се е стопил по пладне. Времето е вече старо и уморено, то е живяло прекалено дълго и не обича да търси нови пътеки, а върви по старите отъпкани пътини.

И Аспарух погледна опушената кожа, върху която личаха странни знаци. А някои от руните той познаваше, ала не можеше да прочете нито дума. Откъм отвора се откъсна тежка капка, просветна като зелена метална муха и тупна в пепелта. И котето полека повдигна глава нагоре, но не се премести. Черният петел само изпляска с криле и изкукурига.

Акага каза:

— Днес ти ще яхнеш най-добрия жребец на рода Акага, за да победиш в пролетното надпреварване. Дай ми яребицата.

Аспарух бръкна под кожената си риза и полека постави пред дланите на баба си сивата птица. А яребицата лежеше с протегнатата върху пода шия, крилата ѝ бяха полуразтворени и тя се опираше на тях, но не успяваше да се изправи. Акага каза:

— Прилича на мене.

И тя пхна длан под птицата, та леко я издигна над пода. И чак сега Аспарух разбра какво изрече баба му — тя го признаваше за най-добрия ездач от рода Акага. Тогава Аспарух дочу тънкия писък на преизпънатата струна и усети, че олеква, повдигнат от светлата вълна на вцепенението, което го заливаше в странните мигове на живота му, та го ослепяваше и оглушаваше.

И Акага каза:

— Не бързай да бягаш. Има още много да се чудиш, докато този ден си отиде.

Аспарух протегна ръка и усети как горещите сухи пръсти на Акага се впиха в дланта му. И Акага се привдигна, но лицето ѝ остана ниско, почти до земята. Аспарух ѝ подаде двете патерици — дълги колкото педя, на които Акага се подпираше, макар да ѝ беше по-лесно да се обляга на кокалчетата на ръцете си. И тя се затътри към завесата на входа, като се гърчеше, извиваше и преплиташе ръцете и краката си. А тялото ѝ играеше някаква нелепа жестока игра, в която се мятаха и разминаваха плещите ѝ, коленете ѝ, бедрата ѝ, наглед съвсем безполезно и напразно, но Акага вървеше напред. И като изви гръбнак, черното коте се протегна и тръгна след нея.

И Аспарух повдигна кожената завеса на входа.

А на ръба на коравия пясък, върху отгъкания заледен сняг, стоеше златен жребец. Държаха го двамина мъже оногури с обикновени облекла на воини, но с три паунови пера на островърхите кожени шапки, които сочеха, че мъжете могат да се докосват до свещени жертви и олтари, а също така да говорят с мъртвите. И такъв беше този кон, че трябваше да го пазят полувоини, полужреци.

Това беше Алтъй — Златния, конят на коляното и на рода Акага, за когото се пееха песни, но който малцина бяха успели да видят. Пасяха го по скрити, незнайни поляни, пазеха го от уроки и от стрели, избираха кобилите, които щеше да покрие, както се избира жена за хан. И Алтъй нямаше свое ято кобили, нито се смесваше с табуните. Затова той беше единствен и самотен и само златните кончета, които тичаха по степта — негови синове и дъщери, караха обикновените оногури да вярват, че конят съществува, а не е легенда.

Тогава Аспарух пристъпи по заледения пясък и застана на три крачки от коня.

И Алтъй беше наистина златен. Златен беше косъмът му, като златен водопад гривата му падаше до коленете, а опашката му се вдигаше като водоскок нагоре и падаше, та метеше снега. Ако жена би имала златните коси, които се виеха на челото му като златни вихри, такава жена би катурнала цели царства. В небето нямаше слънце, но отгоре върху коня валеше разсеяна светлина, а отдолу го осветяваше блесналият сняг. И конят не хвърляше сянка — той гореше като замръзнал пламък и трептеше като пламък.

Аспарух стоеше безмълвен. И Акага изсвири два пъти с орловата свирка. Иззад шатрата излязоха четирима високи и красиви мъже, които държаха носилка — между два здрави излъскани пръта провисваше кожено гнездо. И двамина мъже внимателно повдигнаха Акага, та я положиха в гнездото, а тя намести незнайно как пречупените си нозе и ръце, така че лицето ѝ опря в гърба на гнездото. И когато четиримата мъже вдигнаха носилката на раменете си, лицето на Акага застана срещу лицето на Аспарух. Акага заговори:

— Преди седем години пристигна обгорено гарваново крило и вест от братята ни савири и барсали. Алп Илитвер искаше конници от Кубрат, за да затръшне пред арабите вратата на Дербент, която затваря пътя между Кавказ и Каспия. Когато нашите оногури възседнаха свещените бойни коне, ти беше на седем години. И плачеше, и искаше да тръгнеш с конниците.

Аспарух каза:

— Помня, майко.

И той слушаше търпеливо, защото знаеше, че мисълта на баба му обикаля много извори, преди да се наведе и да загребе рог с вода, та да му даде да пие. Пък Акага започна да се киска, сякаш си спомни нещо весело и чудновато. И каза:

— Кубрат тръгна на война, а ти остана при полите ми... И боговете дадоха на Кубрат победа, и Кубрат сам-самичък уби, със своите си ръце, вожда на арабите, наречен Абд ар Рахман. Алп Илитвер държи тялото му потопено в бистър алански пчелен мед, та мъртвият арабин гледа през меда като муха в кехлибар... Ала в улисията на битката нашите загубили тялото на Рахман и го намерили по коня му. А конят стоял над трупа на господаря си и бил златен като нашия Алтъй. Най-прочутите мъже на оногурите, та и сам хан Кубрат, гледали не мъртвия арабски вожд, а живия кон. Бил този кон син на

петата кобила на пророка Мохамед, от коляното Маанеги. Но конят останал пред вратите, през които внесли господаря му, плачел и не искал да докосне ни трева, ни зърно. Най-напред паднал от глад на колене, после легнал настрани и се приготвил да мре. Тогава някъде отдалеч изцвилила кобила и жребецът наострил уши. А кобилата била разпасана и в гласа ѝ имало молба и надежда. Когато докарали кобилата, жребецът се изправил. И жребецът се извил над кобилата като лък, и от върха на ушите до опашката се извил като лък, преди тетивата да се скъса, та пуснал своята последна стрела. И умрял. Тогава хвърлили жребие на кое българско коляно да се падне оплодената кобила. Най-напред хвърлили между трите племена — оногурите, кутригурите и утигурите. И костите посочили нас — оногурите. Хвърлили втори път на кое коляно между оногурите да се даде кобилата. И костите посочили нашето коляно — Акага. И когато хвърлили трети път кой род да пази новите коне — паднал се родът Акага. Тъй че този кон е три пъти наш — на племето, на коляното и на рода. Кобилата роди ето този жребец... Нагледа ли се? Какво видя?

Но Аспарух не каза какво вижда в златния кон. А то беше нещо важно, то беше душата и нравът на коня. Защото златният жребец беше като златна струна, а златото точи тънка струна и дава светъл звук, ала лесно се къса. И този кон беше неспокоен и плашлив. Той щеше да се привърже като куче към ездача си, но можеше да го хвърли от седлото, ако ненадейно изскочи заек пред копитата му. Сега, в края на зимата, жребецът би трябвало да бъде обрасъл с гъста зимна козина, а той блестеше копринен като наесен, защото го бяха гледали на топло и под завивка. И трябваше да е измършавял, а той беше гладък, защото го зобяха със зърно и пояха с камилско мляко.

И този жребец не беше бранил своето ято кобили от чужди жребци, не беше белязал с тор, кръв и с всичко, което тече от конското тяло, границите на своето царство. И не беше ровил яростно земята с копита и не беше се въртял в кръг около стадото си, та не беше тласкал със сведена глава като бик своите кобили към чуждите стада, за да слее две стада и да повелява на два пъти повече поданици.

Аспарух беше срещал стотици жребци и винаги беше намирал път към сърцата им — с ласка или бич, с приятелство или борба. И понякога между Аспарух и жребеца водач се протягаше светла нишка, та сякаш ги обхващаше един общ облак на дружба и разбиране. Тогава

Аспарух можеше да шепне на ухото на жребеца своите желания — и конските ята летяха натам, накъдето сочеше ръката му. И понякога жребците го срещаха като враг, та животно и човек се дебнеха кой кого ще надвие. А този златен жребец не се беше борил нито с друг жребец, нито със звяр, нито с човек. Сърцето му беше празно и сигурно би могло да се напълни с любов. Но Аспарух не усещаше към него обич, а съжаление.

Аспарух пристъпи напред и протегна ръка. Движението на ръката му беше бавно и повелително. И жребецът го следеше с див поглед, но в гладкия блясък на окото личаха пукнатините на уплахата. И Аспарух сложи ръка на могъщата излята шия, та заговори на жребеца — но не български, а на стария език на иранците, на който го беше учила Акага. И Аспарух каза:

— Искам да съм твой брат, много си хубав. Искам през ръката ми да протече към тебе топлина и вяност. Ала не мога. Какво да ни свърже? Аз съм беден коняр, ти си царски син.

Тогава конят отпусна нервната си, изваяна като от злато глава върху окъсаното рамо на момчето. И Аспарух прошепна:

— И ти виждаш сенки... И ти се плашиш, и ти се дърпаш. Не се страхувай, аз съм твой приятел.

И Акага отново се закиска. Аспарух се пазеше от жреците коняри, затова говореше на отдавна мъртвия език, а беше забравил, че баба му го слуша и разбира.

Акага каза:

— Възседни го.

И мъжете оногури, покрай Акага свикнали на чудеса, не можаха да сдържат възклицанията си, когато видяха върху коня, достоен за хан, да кацва момчето Аспарух — толкова бедно, че гащите му можеха да стоят прави, защото имаха поне сто твърди кръпки.

6.

Тъй Аспарух, възседнал Алтъй, а до него Акага, носена от четиримата снажни оногури, излязоха от стана и тръгнаха по светналата заледена степ. Пред тях някъде трябва да беше езерото. И земята около езерото беше хлътнала, та правеше широка и плитка долина — толкова плитка, че само при залез-слънце дългите сенки на невидимо по-високите склонове я пълнеха с мрак, преди вечерта да залее цялата степ. А при изгрев сянката в долината се смалчаваше толкова бързо, колкото бързо попива ведро вода, плиснато върху пясък. И хубаво беше да се гледа как сянката се прибира към полегатия склон и мъничко се задържа в ръба на долината, извита като огромна вежда над блесналото око на езерото.

И Аспарух видя, че над долината и замръзналото езеро виси сив облак. Акага му каза:

— Търпи и ще разбереш.

А когато застанаха на ръба на долината, Аспарух видя, че като по чудо брегът на езерото се е превърнал в огромен лагер. И докъдето поглед стига, през блясъка на вледенената степ се провиждаха неподвижни разноцветни петна на шатри и в белите пламъци на отблясъците се движеха хора, коне и камили. Но само се провиждаха и окото не можеше изтънко да ги различи, защото всички лежах в трептенето на отразеното небе и в дима от огньовете — като че ли бяха на дъното на бистра река, върху която грее слънце. Само една шатра, вдигната върху могилата с каменния истукан, червенееше срещу бялото небе като остров сред езеро от светлина. И далеч наляво трепкаше — измамливо като отражение върху облак — тъмният насип на крепостта на третия тумен от крилото на оногурите, който като че ли висеше между степта и небето.

Акага каза:

— Доведох тези хора, за да ти покажа широкия свят, събран в една долина. Върви напред.

И Аспарух подкара жребеца, без дори да се чуди, защото мислеше, че баба му, стига да поиска, наистина би могла да извика,

незнайно откъде, тези хора и тези коне. Но колкото и да беше замаян, Аспарух разбра, че тя ги е довела за него, за последното конярче от рода Акага, което зъзнеше голо, докато чакаше да изсъхне единствената му окърпена риза.

И Аспарух неволно запита с детския си глас:

— Защо за мен?

Акага му каза:

— Спри коня си!

И като измъкна отнякъде парче въглен, тя издигна нагоре дългата си ръка и без да отделя лице от ръба на носилката, начерта нещо на челото на Аспарух. И той усети по движението на въглена, че на челото му кацна черна пеперуда, та запита баба си:

— Нали пеперуда се чертае вечер за щастливо съновидение?

Акага му отвърна:

— Кой знае що е сън и що става наяве? Върви напред.

И Аспарух тръгна напред. А пред лагера оголен кръг от степта беше насипан с пепел и върху това сиво петно тъпчеха и танцуваха най-красивите коне, които Аспарух беше виждал в живота си. И ристалището беше оградено с червен ремък, окачен на жълти колци, забити в леда. И пепелта убиваше блясъка на леда, та конете можеха да се видят с целия им блясък.

А конете бяха четири, може би пет дузини; и всеки от тях беше обграден от хора, като вожд от своята свита. И конете усецаха, че днес властват над хората, та стъпваха наперено и отмятаха надменно глави, пълни с нетърпение и високомерие. Това бяха конете, които трябваше да се надпреварват в първия бяг в деня на пролетното равноденствие. Тук имаше червени оногурски коне, черни коне на кутригурите, сиви коне на утигурите; дълговрати и дългокраки ахалтекински жребци; дребни арабски кобили от коляното Кохейлан и едри арабски жребци от коляното Хадбан; и дълбокогърди карабаирски коне и едри аварски жребци, отгледани да носят тежки конници; и тюркутски кобили, рошави със своята зимна козина; и хуски китайски жребци. Някои от конете бяха наметнати с кожа и коприна, едни бяха оседлани, други нямаха дори и юзди. Само по двама души държаха всеки кон, но около всеки кон бдяха по десетина души — да не се приближи чужд човек с лошо око или с билка, или с отровен трън, за да навреди на любимия кон.

А зад червения ремък се трупаше неизброима тълпа. Най-много бяха, разбира се, оногурите, но имаше хора с такива облекла и с такива цветове на кожата, че Аспарух се отказа да ги гледа поотделно, а остави пъстрото гъмжило да се отразява в очите му, без да спира никъде погледа си. И до самия ремък върху сивото ристалище се струпваха по-големи и по-малки купища кожи, седла, оръжия, накити, като че ли търговци се канеха да продават стоките си. Това бяха залозите за обзалаганията. Всеки кон имаше своя куп и колкото по-голям беше купът, толкова повече надежди носеше върху седлото си избраният кон. И Аспарух виждаше, без да съобразява и разбира, как някакви странни хора сваляха от гърбовете си шуби и копринени наметала, мятаха ги върху куповете; и други хора нещо записваха и нещо пресмятаха. И между тази пъстродреха, разноезична тълпа тичаха, провираха се и деряха гърла оногурските хлапета, всяко с кратунка или паница, в която плискаше багра, разтворена във вода. И хлапетата — целите оплескани с боята от своята паница, а и с боите на своите другарчета — топяха пръсти в багрите и ръсеха де кого срещнат сред ругатни, смехове, молби и оплаквания. И червената багра на огъня носеше радост, и бялата багра на водата даваше чистота, и жълтият цвят на слънцето награждаваше със справедливост, а синята боя на небето даряваше вечност. Но всеки се пазеше от черната багра на земята, която покрива всички багри — и червената радост, и бялата невинност, и жълтата правдивост, и дори синята вечност. И никой не можеше да се откупи с протегнатата ръка, в която имаше шепа монети или шепа смокини, или здрава тояга. Тъй пратениците на пролетта изливаха новите багри върху хората, конете и снега. Но някои мъже не само не се отдръпваха, ами подлагаха лицата си на багрениите пръски — и се смееха, и дори търсеха хлапе с багра, която още не се стичаше от очите им — защото мъдрите знаят, а които не са мъдри, поне са чували, че шареното е силно, че колкото по се смесват багрите, по-богат е човешкият живот.

Никога Аспарух не беше напускал степите, в които се движеха конните стада на оногурите, а след тях и оногурските шатри. Никога той не беше влизал в град — ако не се брой крепостта на третия оногурски тумен, но там имаше само една каменна сграда, а конниците и сред каменните крепостни зидове живееха в своите бойни шатри. И Аспарух не знаеше, че баба му Акага го отправя из стана, когато се

очакват търговци, та да не срещне чужденци. Той живееше само в степта, но не знаеше, че Акага го огражда с най-добрите оногурски воители, хора без упрек и порок, които тя строго разпитваше за дните на своя внук. Затова чистата Аспарухова душа бързо се изпълни със звуци, багри и непознати благовония, та той почти ослепя и оглуша.

А хората видяха златния кон и почнаха да се бутат и да зяпат, изумени колкото от красотата на коня, толкова и от окъсаното хлапе на голия му гръб. И оногурите го познаха и се питаха:

— Не е ли това Алтън, златният жребец на оногурите? И не е ли това Аспарух, син без баща, внук на майка Акага?

И опиянени от врявата и нетърпението, хората се притискаха към Аспарух и коня, някои го докосваха, други, по-храбри, посегнаха към юздите. Тогава оногурите мълчаливо разбутаха тълпата и се наредиха с наведени глави в две редици, като сториха път на майка Акага. А тя премина на носилката, без да ги погледне, като говореше на Аспарух:

— Тези чужденци са пратеници на разни народи, а други са търговци от всички страни, дошли да поднесат своите дарове на Кубрат, великия хан на всички болгари.

7.

После Аспарух и Акага се измъкнаха от тълпата край ристалището и тръгнаха през лагера на чужденците. И Аспарух не можеше да види целия лагер, та погледът му се стесни като лъч и той гледаше като през тесните прорези на оногурските черни маски. Той не видя целия камилски керван, воден от свирепа тангутска камила — жълта на сиви петна. Видя само, че под корема на първата камила се люлееше с глух звън меден звънец, и потрепера, като разбра, че езикът на звънеца е пречупена на две човешка бедрена кост, която биеше медта със сухата си става — сякаш мъртвият клетник не беше се намирал като жив, та костите му се люлееха по пътищата на степта.

Акага говореше:

— Гледай и запомняй тези хора — от гънките на чудните им дрехи още не са се изсипали песъчинките на далечни земи и още не са изветрели уханията на странни треви. Ето там спрели за разговор синовете на три велики народа — ромеец, арабин и китаец. Оня висок бледен човек в коравата като дъска дреха — това е ромеец. Пази се от ромеите — макар сега те да са в мир с българите. Ако пъхнеш двете си длани в устата, ти ще имаш в устата си десет пръста. Така ромеецът има в устата си десет езика. Богът на ромееца се казва Христос — говорила съм ти за него, разпнатия, който казвал, че всички хора са братя. Срецу ромееца е арабинът — оня сухият, мургавият, в бялата дреха. Преди тридесет години никой не беше чувал за арабите, сега те имат царство, по-голямо от ромейското. Пази се от арабите, защото техният халиф е казал — ние, мюсюлманите, ще ядем покорените народи, докато сме живи, а когато ние умрем, нашите деца ще ядат техните деца, докато те са живи. Богът на арабина се казва Аллах — той пък брой за свой враг всеки, който не му се подчини. Третият човек — оня ниският, жълтият, това е китаецът. Такива са те — мълчат и слушат, кланят се и се усмихват. Не вярвай и на китайците. Китай има шестстотин тридесет и четири военни окръга и всеки окръг дава хиляда войници. Какво ще правят толкова войници, ако не влязат в

земите на съседите си? А ние, българите, хиляда години сме били съседни на китайците...

— А човекът, встрани от тримата, оня, дето се прави, че не чува, пък чува всяка дума, оня прегърбеният, дето не е гърбав, пък се преструва — той не може да е от друг народ, освен от еврейския. Трудно ми е да ти кажа къде е родината му, защото евреи има навсякъде. Чудното е, че богът на ромеите и на още сто народа бил евреин, а самите евреи не го признават за бог.

— Ето ония, загърнати до ушите, които се топлят на огъня, всички са индуци, само двама са от хората на лъвовете, те живеят на голям остров до Индия. Пламъците на огъня са един от техните богове, нарича се Агни, а освен него имат кой знае колко богове — с много ръце, хоботи и с крокодилски глави. Или крокодилите бяха богове на египтяните? А огънят е единственият бог на онзи висок снажен мъж, с къдравата брада, боядисана цялата червена. Това не е багра от оногурски деца, той сам си я боядисва с къна. Това е персиец — преди двадесет години светът трепереше пред Персия, а сега я владеят арабите... Слушаш ли, или заспа?

Аспарух се стресна и каза:

— Слушам, майко.

И Аспарух не виждаше, че както бяха различни хората, толкова бяха различни и шатрите им — бели, черни, червени шатри — едноцветни, пъстри или на ивици — от кожа, вълна и платно. Той гледаше само огньовете, които горяха пред шатрите — а блясъкът на небесната и на отразената светлина беше така ярък, че сякаш невидима сила пояждаше черните пръчки, защото прозрачните пламъци не се и забелязваха.

Акага говореше:

— Гледай и слушай — там са събрани народите от планината Кавказ. Толкова са много, че за да ги изброиш, трябва да потопиш краката си в студена вода, а главата си да вържеш с мокра кърпа, за да не се пръсне. Майка ми казваше, че са сто и два народа, но мисля, че са повече, а и те не кротуват на едно място, ами шават, гризат се, тъпчат се — като бръмбари в кратунка. Някога, когато потопът залял земята, хора от разни народи се спасили по върховете на Кавказ, и понеже планината не е степ, където всичко се лее и се смесва, а в една долина може да влезеш през един проход само в един месец в годината, там

всеки народ има свой език и се големее колкото за цяло царство. Ето ония — гъвкавите като тръстики, с навирените от гордост бради — това са алани. Някога степта от край до край е била аланска, сега аулите им в планината са така нагъсто, че като пропее един петел, чуват го в десет села и след миг кукурига цяла Алания. Така им се пада, щом се кланят на меч, забит в земята, а светилищата им са обградени от еленови рога.

Пък черноокият хевсурец до него се кланя на прелетните птици — ще рече, на душите на прадедите си. Той е от грузинците.

До хевсуреца спорят арменци — ония с големите, мъжествените носове. Ако не спореха помежду си, щяха да завладеят света. Земите им са едни камъни — на такава земя могат да оцелеят само хора упорити, твърдоглави, проклети, които ваят камъка като глина. Те са и добри войници.

А до тях — тези с чудноватите разкривени лица и сламените коси, тези, дето те гледат, сякаш не те виждат. Това са ефталити, останки от велик народ, който сънува само миналото си. Женят се десет ефталитски жени за десет мъже ефталити — и всяко дете има десет майки и десет бащи. Те са приели за свой бог Буда — един индус, а пък се знае, че Буда никога не е говорил за бога, само за хората.

И Аспарух за пръв път поспря коня си, когато видя, че на ръба на лагера, на границата с бялата степ, странник търкаля колело, цялото обкичено с пера. А десетина души от десетина народа бяха коленичили върху леда и пускаха стрели към колелото. Някои стрели се забиваха в сплиците, някои преминаваха през колелото и се плъзгаха по леда. После стрелците се надвесиха над замрялото колело и гледаха забитите стрели, а някои вадеха от кесиите си монети и ги даваха на двама засмени стрелци. И детето Аспарух се загледа в чудната игра, но така и не разбра кой печели — който улучи колелото или който прокара стрела между сплиците. Баба Акага видя погледа му и се усмихна, но смях не се чу. И каза на Аспарух:

— А сега гледай тези, с лица бели като черепи, пък очите им са сини, сякаш през орбитите на черепите се вижда ясно небе. Едните са нашенски готи — живеят на юг, край нашето море, другите са лангобарди. Ще разбереш що за хора са, щом основателят на тяхното царство Албоин накара жена си Розамунда да пие от черепа на баща

си и тя го заклала с помощта на оръженосеца му, а после дала на оръженосеца чаша с отрова, но той се досетил и я принудил да допие чашата. Тъй всички измрели. До тях има други търговци от племената на франките. Но кои са царствата им, не мога да различа, пък и те съвсем твърдо не го знаят.

Ето най-после и славяни — ония, русите, гръмогласните, в мечите кожуси, които имат бради като старци, а се смеят като деца. Ти си чувал за славяните, защото конете ни стигат до северните лесове, където започват техните земи. Говорила съм с много славяни — и с пленници, и с роби, и с търговци, но все не мога да разбера как могат да живеят в мрака на горите, където не се вижда ни изгрев, ни залез, вместо да излязат на слънчевата степ. Тези славяни са от племената вятичи, радимичи и северяни, а всички славяни се делят на племена, повече дори от народите в Кавказ.

Високите руси мъже с тях, облечени в гладки кожи, не са славяни. Това са варяги, които живеят толкова на север, че там слънцето половин година лежи замръзнало в ледовете, затова те имат мрачни лица, а и боговете им са мрачни, та луди, и все се канят да погинат. Боговете на славяните приличат на индийските богове, трябва някога бащите и майките им да са лежали под една завивка.

А ето ги и нашите степняци, на края на общия стан, по-близо до широкото, та да могат мигом да възседнат конете си. Степта е приютила всички — и ония синеоки авари с коси до раменете, които славяните наричат обри — а на славянския език „обър“ значи „великан“. Ония пък са тюркути — ей го оня, с червеното лице, а е червен, защото като дете са го драли да не му расте брада. Ето чернооките хазари, с които имаме общ корен и разбираме езика си. Смешното е, че това не са истински авари, истинските са далеч на изток, до Китай, а тия преди сто години се нарекли на тяхно име и са забравили кои са били. Още по-смешно е, че тюркутите се смятат повелители на два каганата, а сега имат само ездачи и коне, без шатри, защото шатрите с жените и децата им останаха в ръцете на китайците. И тюркутите уж са гости на хазарите, пък гостите са по-силни от хазаите си. А най-смешното е, че хазарите, с които имаме общ език, всъщност станаха най-опасните ни врагове...

Ето угри и уйгури, тибетци и нушиби, ето...

Тогава Акага спря да говори, защото забеляза, че душата на Аспарух е препълнена, та той вече не вижда и не чува. И тя му рече:

— Запомни ли?

Аспарух въздъхна и отвърна:

— Нито дори една десета част.

И Акага му рече:

— Не се страхувай, всеки човек и всяка дума ще се върнат при тебе, когато останеш сам и потънеш в размисъл. Ако не се върнат днес, ще се върнат утре или след година. Ти си като ловец, попаднал сред ято птици. И ловецът стреля, събира и окачва на пояса си, та няма време да спре, да оскубе дори една птица, за да я опече, та да се подкрепи. Но когато се върне вкъщи, той непременно ще седне и една след друга ще опита всички птици.

И още му рече:

— Показах ти всички тези хора и народи, събрани наедно, за да разбереш — ти още не разбираш, но ще усетиш — колко пъстър и обширен е светът. И още — да разбереш как правдата на един народ се среща чело с чело — като овни, когато се бият — с правдата на друг народ и как разните правди се срещат, смесват и обезсилват. И всеки два народа поотделно приличат на грънчаря и орача, от които единият се моли да пече слънце, за да изсъхнат грънците му, а другият плаче за дъжд, който да напои нивите му. Едни смятат, че косата им трябва да пада надолу като грива на кон, други вдигат косите си като рога на бикове, трети бръснат главите си. Кои са правите?

Аспарух повтори и каза:

— Наистина кои са правите?

И Акага въздъхна и каза:

— Това трябва да намериш ти, не мога да ти помогна. Но ако беше отишъл при всеки народ едно след друго, та беше стоял и живял при него, винаги щеше да ти се стори, че неговият бог е прав. А така ти видя, че ако се съберат боговете на всички народи, те ще бъдат повече от търговците в тази степ. И всеки ще продава своята стока — безсмъртие, блаженство или забрава. Всеки... според стоката си.

Тогава Аспарух се осмели и рече на Акага:

— Майко, защо ми показваш всичко това? Или искаш като крава да преживям спомените за този ден и да ги връщам в устата си, и да ги дъвча, когато пазя конете на оногурите?

Акага му отвърна:

— Направих каквото трябва. Показах ти каквото ти трябва.

Аспарух се помоли и каза:

— Майко, кое е първо и кое второ? Не ме оставяй в сметение сред тези народи и богове, чиито имена дори не мога да запомня. Ти не ми каза къде сред тях ще намеря Тангра. Ти ми каза, че съм стрелец, превит под тежестта на убитите птици, но аз стоя в пустиня и нямам огън, край който да седна със своята плячка. Дай ми пламък да осветя този пъстър свят, в който ме докара, за да намеря пътя си.

И Акага помисли, преди да заговори. А най-напред запита себе си и си каза: „Велики Тангра, кой научи това дете да говори с тези слова? Нима аз го заразих с прокълнатата кръв на певците, които гледат сенките на облаците? Дано се обади и кръвта на баща му, защото не е леко да си певец.“

А после каза на Аспарух:

— Запомни тогава две първи неща. Едното е, че всеки народ от степта е твой съсед, защото степта свързва хората и ги сближава, и народ с коне, който ти се струва, че е накрай света, може за една луна да прегази шатрите ти. А съседите ти си длъжен да познаваш като себе си. Другото нещо е, че трябва да посрещаш всеки чужденец като малко дете и да го оставиш да израсте пред очите ти. Не казвай предварително — този е арабин, затова е лош, или такъв, или онакъв, а го остави да си спечели своята приязън или своята вражда.

И Аспарух печално промълви:

— Кога ще отида при съседите си и кога ще посрещам чужденци? Защо ми говориш тези думи, майко Акага?

Акага каза:

— Ще видиш!

А докато говореха — ето, Акага и Аспарух най-после излязоха от гъмжилото и пред тях се ширна девствената белота на недокосната ледена степ. И за първи път белият склон на единственото възвишение спря човешките погледи. Като снежна крепост се издигаше могилата, а на върха ѝ червенееше огромна шатра. Наниз от конници, облечени в сребърни ризници, възседнали бели коне, с бели пера по шлемовете и по челата на конете, бял наниз конници ограждаше подножието на могилата. Срещу Аспарух те стояха лице в лице, в краищата на могилата той ги виждаше отстрани, защото конниците обхващаха

могилата като пръстен, та ако могилата беше слънце, то копията на конниците, опрени в сребърните стремена, бяха като лъчи на това слънце. И снежната степ блестеше, заледените склонове на могилата горяха с бяло сияние, сребърните ризници се топяха в бялата светлина, белите коне изглеждаха безплътни като призраци. И Аспарух не можеше да проумее как са се събрали на едно място толкова неповторими, приказни, невероятни конници.

Само веднъж той беше видял такъв конник — един-единствен конник.

Есен беше и цъфтеше коилото — тази странна сребърна трева, която прилича на щраусови пера, толкова нежна и толкова лека, че дъхът на жребчетата я огъва и вълнува. И цялата степ край езерото, до кръгозора, димеше от коило. И небето беше бяло, с ниски облаци, само някъде в далечината зееше отвор, през който стълб мъглива светлина подпираше земята. А по бялото море на коилото минаваха тръпки на неуловимо дихание, повече отблясъци, отколкото движение. Светът приличаше на разтворена гигантска раковина — похлупакът беше седефеното небе, а долната страна — седефената коилова степ. И там, където се съединяваха небето и степта, блестеше влажна паяжина светлина като между белите зъби на девойка.

И в тази седефена раковина бавно заблещука сребърен бисер. То беше конник с бяла ризница, на бял кон. Конят тънеше до колене в езерото на коилото, перата върху шлема и върху челото на коня трептяха като китки коило. А сребърните пулове върху всеки ремък на ездача и сребърните пулове върху сбруята на жребеца сливаха човек и кон в сребърно видение. Тогава стълбът светлина от дъното на небето се премести — и се изля върху белия кон. И Аспарух трябваше да притвори очи. И докато конникът безшумно се плъзгаше върху сребърното огледало на коилото, светлината три пъти потъмнява и три пъти пламва — и три пъти Аспарух отвори и затвори очи. А сребърният конник преплува край него, без дори да обърне глава, като че ли Аспарух живееше в друго време и на друго място и конникът, дори да искаше, не би могъл да го забележи.

Сега срещу Аспарух стояха — не близо, но се виждаха съвсем ясно — сто сребърни призрака на ездачи и коне.

И Акага каза:

— Ще се изкачиш на могилата до червената шатра и ще отидеш при хан Кубрат.

Чак сега Аспарух се приведе над Акага, за да види очите ѝ. Той си спомни, че тя му беше разказвала приказка — как най-малкият син стои пред вълшебната планина, пазена от дракони, и старата вълшебница му показва тайния вход.

Акага вдигна нагоре сухата си ръка, без да отделя лице от ръба на носилката. Вдигаше отворената си длан бавно, като я въртеше и я люлееше, като че ли се вдигаше глава на събудена змия. А в дланта ѝ светеше нещо като старинна монета — от края сребърно, в средата златно, сякаш беше прорязано на две сварено яйце.

Акага каза:

— Вземи знака и кажи какво пише.

Аспарух пое чудната монета и се вторачи в надписа ѝ. И монетата неизтърпимо светеше, та той спусна клепачи. А върху златното ѝ сърце имаше надраскани руни. И Аспарух колебливо зачете:

— Аз — съм... той... два пъти слушай...

Акага се закиска и каза:

— Аз съм той — това ще рече — всеки да се подчинява на него, все едно, че се подчинява на мене. Ако някой го срещне, все едно, че мене среща. А два пъти слушай — ще рече — единия път слушай, втория път — подчинявай се. Върви, сине! Когато приближиш конниците, насреща ти ще излезе ездач с плащ от тигрова кожа. На всички плещи има вълчи плащове, този е с кожа на тигър. И очите му са като на тигър — всички тези мъже са от рода Дулу, а те имат тигрови очи. Покажи му този знак. Върви и не се обръщай!

Акага затвори очи и този път не ги отвори. И Аспарух потрепера, когато видя светлината на очите ѝ да угасва върху жълтото ѝ лице, сгърчено от бръчките.

Акага уморено повтори със затворени очи и каза:

— Върви...

И Аспарух подкара коня си през блясъка на заледената степ към бялата омагьосана стена на могилата.

8.

Една-единствена могила хвърляше сянка сред равната степ на оногурските зимовища — могилата с Каменния истукан. Тя беше насипана повече в ширина, отколкото във височина още по волята на своите незначайни строители, а слънцето, вятърът и дъждът отсякоха върха ѝ, та се ширваше кръгъл площад. Нощем — и лете, и зиме, върху могилата гореше огън, който се виждаше надалеч в степта; денем — и лете, и зиме, върху могилата стоеше конник, който при изгрев, по пладне и на залез караше коня си да играе някакъв непонятен танц — изправяше го на задни нозе, та го въртеше в кръг наляво и надясно. Тъй конникът говореше на своя език на другите съгледвачи в степта — дали стадата коне и стадата дивеч пасат спокойно, вижда ли се керван или конен отряд и колко саби брой отрядът. И всички виждаха конника изрязан на небето, защото никой не можеше да го погледне от високо. А лете и зиме — и денем, и нощем — на върха на могилата стоеше Каменният истукан и се взираше към заник слънце със своите слепи орбити — след някого, когото беше изпратил, за някого, който трябваше да дойде.

Сега на могилата жълтееше и червенееше копринената шатра на хан Кубрат, син на Денгизих, син на Заберган, син на Горда, син на Бушан, син на Ирник, син на Атила — повелител на всички болгари. И когато слънцето изгря — то не се видя кога слънцето изскочи на небето, но вледенената степ изведнъж заблестя с ослепителна нетърпима светлина, а роговете зареваха, жреците хвърлиха в огньовете пред входа на шатрата сух пелин, та лумнаха жълти пламъци. И двамата стражи вдигнаха с върховете на копията си жълтата завеса. И хан Кубрат излезе от шатрата.

От лявата страна на шатрата до самия ръб на площадката стояха хранените люде на лявата ръка — колобър боилът, неколцина жреци, неколцина писари. От дясната страна се тълпяха около двадесетина души на дясната ръка — двамата синове Баян и Котраг, кавханът и тументарканите. Всички гледаха лицето и ръцете на хана. Ако беше гневен, те щяха да си зашепнат любезно и доверително един към друг,

забравили ежбите си, сплотени от общата опасност да попаднат на пътя на ханския гняв. Ако ханът беше весел, всеки щеше мълчаливо да се отдръпне и дори да стане враждебен към другите, с надежда, че ще може да каже на хана отдавна таена мисъл или да му поиска отдавна лелеяна милост.

Напразно се взираха хранените хора на хана в Кубратовото лице, за да отгатнат настроението му. Хан Кубрат гледаше пред себе си към светналата заледена степ.

Денят на пролетното равноденствие е ден на победата на светлината, която е небе. И затова ѝ се принася в жертва червен кон. Ала на същия ден се жертва и черен петел — курбан за мрака, който е земя. И това е мъдро, защото, колкото и да е чудно, денят на новия живот е ден на смъртта и на мъртвите — и дори го наричат Черньов ден, тъй като тогава душите се отърсват от вкочанението и вцепенението на зимния сън и се трупат като ята прилепи и ята лястовици пред входовете на подземните пещери, като чакат слънцето да срути ледените планини, преградили пътя към земята на живите. Казват, че са виждали духовете на мъртвите, събрани около блюдата с жертвена кръв като слепи кученца около кучката, да лочат жителната влага, за да съберат сили да се вдигнат и да полетят. И докато петелът си е съвсем ясно рожба на подземните богове и се връща при тях, то жертвата на коня всъщност е хитрост човешка, тъй като конят е подарен на човека от земните сили, но има слънчева плът и за пръв път го възсяда небесен бог. Така чрез жертвата на коня хората омилостивяват едновременно и подземните, и небесните богове. Затова в деня на пролетното равноденствие не само се пролива кръвта на кон, но живите коне се надбягват, за да покажат, че зимата и мракът не са ги надвили. Всички коне са на почит на първия ден на пролетта — и враните, и сивите, и пъстрите, и белите, и всички конни народи празнуват на този ден, — но това си е празник на алестите коне и затова е най-голям празник на оногурите, които в общия боен ред на българите нареждат своята конница откъм полудневната страна и трябва да яздят червени коне.

И още в деня на зимното слънцестоене, преди три луни, Акага изпрати на Кубрат вест: „Ела да принесеш жертвата на пролетното равноденствие пред шатрите на моето коляно.“ А Кубрат не ѝ отвърна, макар Акага да беше може би единственото същество, пред което той

като че ли изпитваше нещо като страх. Не беше страх — тя го тревожеше. Кубрат знаеше, че Акага не изпитва ни капка почит към него, защото е хан; знаеше, че тя ще го цени и обича все толкова, ако той се провали, та стане коняр в неин табун или дори роб; знаеше, че тя мери хората на свои собствени теглилки. И всички пред нея са като голи, и то дори не изправени, ами легнали по гръб, а тя минава край тях, та им дава своя цена — кой знае според какво, може би и според дължината на ноктите им. И от дузина години, от цял Юпитеров кръг, не беше ходил Кубрат при коляното на Акага — не, от повече години. И не искаше да я среща. За него Акага беше като пратеник от някакъв друг свят, където всички бяха като нея, където живееха все такива приведени до земята, сгърчени, странни същества. Дори веднъж, след битка, когато лежеше ранен между труповете, Кубрат видя да се щукат в мрака около него такива черни, прегърбени сенки — и повече не искаше да усеща присъствието на този друг свят, откъдето идеше Акага.

Но Акага повторно прати гонци; и този път беше надраскала със своя ръка свещените руни върху опечена глинена плоча. Кубрат ѝ отговори, че ще ходи другаде. Тогава дойдоха третите гонци, а сега Акага пишеше: „За трети път те каня, не смей да ми отказваш. Ела.“

Кубрат дойде. Защо?

И към Кубрат пристъпи жрецът на храма на Големия конник. Човек не можеше да приближи, без да бъде повикан, но Кубрат обърна към жреца лицето си.

Никой от хранените хора на Кубрат не само не се надяваше да се изправи като равен пред хана, но дори да го мразеше, не смееше да пожелае смъртта му. Толкова дълго Кубрат властваше над степта, че изглеждаше вечен. Той изглеждаше неприкосновен. Беше неразбираем. Той се сражаваше наред с Ираклий срещу Персия — Ираклий беше мъртъв, Персия изчезна. Той се би наред с Моходу Хеу срещу тюркутите — Моходу Хеу загина, тюркутските каганати се сринаха. Той отиде, та се вдигна срещу аварския каган Баян — и Баян умря, а силата на аварите секна. Той победи арабите на Абд ар Рахман — и Абд ар Рахман умря, и арабите се върнаха. А Кубрат беше жив, дори не се променяше. И нито един от хората му не беше достатъчно стар, за да си спомни младия Кубрат. И само жрецът на храма на Големия конник можеше да се изправи пред Кубрат почти като равен.

Двамина жреци поставиха пред краката на Кубрат тежък вързоп и се оттеглиха. А вързопът беше загърнат в добре обработена кожа и вървите бяха равни, та тънки, изплетени от кокосови влакна. Така пренасяха стоките си търговците от страната на лъвовете — Цейлон. И жрецът побутна кожения вързоп с обути в мек ботуш нога, та успя да го преобърне. Побутна го като с ръка, внимателно и едновременно гнусливо, сякаш беше труп на враг, легнал по корем, а жрецът го обръщаше по гръб, за да види лицето му.

И жрецът каза:

— Върху вързопа няма знака на тюркутския каган.

И Кубрат разбра — вързопът беше извървял великия керванен път от края на света до земите на българите, без до него да успеят да се докоснат ръцете на тюркутите. Вързопът беше като плод на дърво, посадено отдавна, който най-последно беше узрял и се беше търкулнал в нозете на Кубрат.

Свършило се бе. Сбъднало се бе.

Тогава Кубрат видя пред себе си лицето на Моходу Хеу — Черния богатир, когото ромеите наричаха само Оркан, Урагана, който тръгна начело на един-единствен тумен конница към далечната Китайска стена, за да разреже възела, който стягаше гърлото на българите. А в тези дни — само преди тридесет години — от Днепър до Китайската стена лежеше върху вратовете на конните народи и върху Великия керванен път драконовата лапа на тюркутските каганати, толкова силни и обширни, че не можеше да ги води само една глава, та имаха като змейовете две глави — източния и западния каган. Българите бяха васали на далечния източен каганат и тримата синове на Моходу Хеу бяха заложенници при кагана Тун Шеху. И Моходу Хеу прелетя степите от Черно море и Китай по-бързо от конниците на кагана, които носеха вестта за бунта на българите. А имаше Моходу Хеу любима игра: избираше ветровита нощ — той познаваше по плаща си силата на вятъра — и препускаше с факла в ръка. Вятърът го удряше в гърба и пламъкът на факлата, натопена в черната кръв на вечния огън от Каспия, той пламък в началото се стремеше напред и изпреварваше Моходу Хеу. И в нощта се чуваше само бесният тропот на копита и се червенееше езикът на пламъка. Но идваше мигът, когато Моходу Хеу най-напред настигаше вятъра и пламъкът се изправяше нагоре, а после изпреварваше вятъра и

победеният огън се обръщаше назад, та в мрака се късаха пламъци, които летяха след невидимия кон. Тогава се разнасяше тържествуващият смях на Моходу Хеу, като крясъка на орел, който отнася в небето плячката си. А самият конник не се виждаше в мрака.

Този Моходу Хеу тръгна срещу тюркутите и до дясното му стреме яздеше Кубрат, сестрин син на Моходу. Тръгнаха десет хиляди, стигнаха две хиляди конници. Не че ги избиваха врагове, ами уморените изоставаха назад, като пламъците на факлата — откъснати от ветровете на степта, от реките, от планинските проходи. И в степта духаше черният суховей, та конниците язدهа през черна мъгла, в която висеше червено разкалено слънце. И виеха като вълци, за да не се изгубят в жълто-черния дневен мрак. И препускаха.

А върху изпотените лица на конниците лягаше черна маска от вкоравен прах. И тогава за пръв път Кубрат видя истинската усмивка на Моходу Хеу. Тогава Моходу Хеу се усмихна на Кубрат и черната маска се пукна от усмивката и се строши, и се посипа — и Кубрат видя в полумрака най-напред блясъка на зъбите, и после истинското лице на Моходу, освободено от маската. Защото иначе Моходу се усмихваше с неподвижно лице и студени очи — само с дръпване на устните и с блясък на зъбите. И Кубрат разбра, че онова преди не е било усмивка, ами озъбване на звяр, сякаш Моходу беше казал — ето, усмихвам се. А сега се усмихна на Кубрат.

Когато вождовете на племената Дулу — от които протичаше кръвта на Моходу, пък и на самия Кубрат, когато събраните вождове видяха Моходу Хеу да иде насреща им, разлюлян като пияница от езда и безсъние — най-старият вожд каза: „Невъзможно е да виждам това, което виждам. Но съм уверен, че съм жив и виждам с очите си. Нима това е Моходу Хеу? Невъзможно е. Тогава какво да мисля? Това е необяснимо. Затова е по-добре изобщо да не мисля.“

Защото орлите вестоносци все пак летяха по-бързо от Моходу Хеу, та Дулу знаеха деня, в който българите са тръгнали към изгрева. И дори да не беше убил кагана Тун Шеху, само с този конен преход от Дон до Джунгария Моходу Хеу щеше да остане в песните на всички народи, които възсядат коне. А Моходу Хеу се обърна към Кубрат и се усмихна; и Кубрат видя блясъка на зъбите му в просъница, защото всичко наоколо беше като насън — от седмици Кубрат спеше само на седлото. И за втори път това беше истинската усмивка на Моходу Хеу.

А след две години Кубрат, който се върна в степите край Черно море, отново видя усмивката на Моходу Хеу — третия път се озъбваше мъртвата глава на Моходу, донесена в торба от конски косъм и хвърлена в краката на Кубрат от тюркутски пратеник. И през ушите на мъртвата глава беше прекаран черен ремък, край склопените очи и изсъхналите устни имаше зелена плесен като по медна монета, лежала дълго в земя, но зъбите на Моходу Хеу светеха като седеф.

Той можеше да тържествува. Източният тюркутски каганат загина, вързопите със стоки останаха само с един тюркутски знак, а българите бяха свободни. Сега китайците сринаха и западния тюркутски каганат — и китайски конници танци придружаваха керваните до брега на Каспия, където ги чакаха български кораби.

И тъй — тюркутските каганати, победители на ефталити, перси, китайци — сякаш не са били. Моходу Хеу, тогавашният Кубрат, походът до Джунгария сякаш не са били. Сякаш не е било.

Нещо се беше свършило. Някакъв кръг се затвори. И откак се беше родил, Кубрат беше най-напред мечтал, а после беше очаквал този миг. Но свършването не го зарадва, той би предпочел сега да се качва на коня си, за да тръгва в своя път по кръга.

А някога сляп жрец го научи — преди безброй години — на тайната да се радва на живота. На умението да не забравя, че е жив. Защото ние забравяме, че живеем, и тогава ставаме като животните. Всички сме потопени в морето на живота. И вълните ни носят, заливат ни, гаят ни — и само най-мъдрите могат да повдигнат главата си над водата. Но какво може да се види от височината на една глава? А жрецът научи Кубрат да излиза от тялото си и от морето, та да измъква душата си на брега — наистина за кратък миг, за един дъх, защото колко може риба да живее на брега — и от този бряг, където времето е спряло, Кубрат да погледне морето на живота, което плискаше в краката му. И Кубрат виждаше собственото си тяло там, долу, потопено в живота, и си казваше: „Аз живея, животът е мой! Радвам се, че живея!“ И отново се хвърляше сред вълните, в истинския живот, защото онова там, на брега, не беше живот — на брега нямаше звуци и багри. И зеленият мрак на морето се затваряше над главата му и Кубрат почваше да живее. В най-тежките и решителни мигове на живота си, но и в най-радостните и спокойни мигове Кубрат умееше да се спре, да излезе на брега и да погледне отстрани себе си и живота.

А годините минаваха и дойдоха дни, когато Кубрат можеше да излиза на брега, но трудно се връщаше сред вълните.

И сега той гледаше блесналата степ, виждаше хората и конете по нея, виждаше огньовете и шатрите, а усещаше, че не може да слезе при тях, да се слее с тях. Сякаш нарочно беше застанал на могила, за да бъде всичко в краката му. Животът течеше и плискаше в краката му, вълните гъмжаха от живинки, а Кубрат не можеше да се хвърли и да се гмурне във вълните.

Ето — вляво и вдясно са храненияите му хора. Кубрат ясно си представя, той вече преживява срещите, чува думите, вижда погледите, знае какво иска всеки от тях. Но знае също така, че сърцето му ще бие все така равно и нищо няма да го развълнува.

Ето — там долу синяят шатрите на първата му жена, барсалката Чичек. Той ще бъде на обяд при нея. Тя ще иска да отиде при нея и през нощта, той дори може би ще отиде. Но тя няма да го развълнува. Не го дразни нейното тщеславие — дала е на хората от своята свита бели коне като конете на неговия личен тумен. Нека — тя е сестра на Алп Илитвер, хан на савирите и барсалите, нейна сестра е първата жена на хазарския каган.

Ето — вдясно са шатрите на свитата му. Кубрат вижда робите славяни, вижда дори как светят сребърните обръчи, оковали вратовете им. Те ще му покажат белите му ловни соколи. И Кубрат вече среща робите араби, които му говорят за любимите коне. И към Кубрат идват черните роби, които водят опитомените ловни гепарди. Кубрат си представя, че милва конска грива, соколови пера, топла козина — и знае, че няма да се развълнува.

А Кубрат не се изплаши от знанието, че стои на брега и не може да се върне в морето на живота. Той знаеше — и без предупреждението на слепия жрец, че никой безнаказано не може да стои без дъх на брега на съзерцанието. И като умен човек, комуто са запушили с длан носа и устата, та не може да диша, Кубрат се мъчеше да не се изплаши, да не се замята в тревога, а търсеше с поглед и мисъл някой или нещо, което да го нарани, да стигне до сърцето му, да го стресне и да го накара да си поеме дъх. И Кубрат знаеше, че миговете са броени, че той може да остане завинаги на брега на живота, където няма песен и няма багра, където няма болка, но няма и радост.

Тогава Кубрат вдигна глава и видя едно момче, застанало на ръба на площада. А до момчето стоеше златен кон.

9.

И всички — и хората на лявата ръка, и хората на дясната ръка, и дори великият жрец — отправиха погледи нататък, накъдето гледаше ханът. Удивиха се, като видяха момчето и коня, защото там склонът на могилата беше стръмен, та те като че ли изникнаха из земята. И всички помислиха, че някакво конярче води нов кон на хана.

Но жрецът пръв обърна глава и се сепна, като видя лицето на хан Кубрат. Ханът имаше бялото вкаменено лице на човек, който е видял призрак.

А хан Кубрат се смрази, защото видя самия себе си, такъв, какъвто беше преди шестдесет години. Момчето Кубрат беше възкръснало. Никой не помнеше момчето Кубрат — може би само мъдрата Акага — всички други бяха мъртви, и приятелите, и враговете на момчето Кубрат. Но той самият се помнеше и носеше в спомените си очертанятията на своето собствено тяло и на своето собствено лице.

Като че ли не е било.

Някога, преди шестдесет години, когато вдигнеште завесата на майчината си шатра — а майка му беше сестра на Моходу Хеу, момчето Кубрат се виждаше отразено в огромно сребърно огледало, изправено тъкмо срещу входа. Огледалото го отразяваше целия — от петите до косата, обгърнат от сребърното сияние на светлината, която струеше през входа откъм гърба му. От дванадесетата до седемнадесетата му година очертанятията на тялото му не се измениха. И се помнеше — сякаш стотици пъти се повтаряше едно и също вдигане на завесата и в огледалото изникваше един и същи човек. Високо и тънко беше момчето, много високо и много тънко, с дълги нозе и ръце и с дълъг врат. Сиянието на светлината като че ли разтопяваше очертанието му и стесняваше черния силует, та Кубрат изглеждаше още по-висок и по-тънък. Светлината струеше и между колената му, защото нозете му леко се изкривяваха, светлина струеше и между гърдите и ръцете му, защото плещите му бяха много широки, а кръстът тесен, та ръцете висяха надолу, без да се опират в тялото. Светлината идваше откъм гърба на Кубрат и лицето му беше тъмно, но

върнатата от огледалото светлина хвърляше призрачно отражение, и той помнеше лицето си — с големите продълговати очи, с голямата уста, с правите черни вежди. И нещо странно имаше в това лице — нещо, което Кубрат търсеше в лицата на другите, но се срамуваше да си признае, че го среща само в лицата на млади жени — светлината се плъзгаше по онова лице, светлината го милваше.

Но имаше и нещо друго, нещо съдбоносно важно, което отпечата този образ в паметта на Кубрат, та той го придружаваше през годините. Защото това не беше само спомен, то беше и ясновидство.

Когато за пръв път Кубрат се видя отразен в огледалото — беше болен и челото му гореше — той изведнъж си спомни, че вече е виждал тези очертания и това лице. Тогава момчето реши, че ги е сънувало, и реши, че това е пророчество. Той беше сънувал себе си още когато беше толкова малък, че очите му стигаха на височината на майчиното му ложе и това ложе му се струваше обширна поляна, по която могат да препускат коне. И юношата Кубрат реши, че човеку е дадено да сънува бъдещето си, та цели шестдесет години — цял кръг на Слънцето, Юпитер и Луната — за Кубрат неговият спомен беше доказателство, че човек може да прекрачва през междата на годините.

Затова, когато видя момчето, Кубрат усети, че се вледенява.

Преди тридесет години в далечната Джунгария някакъв отряд на вражките племена Нушиби, вечни врагове на Дулу, хвана Кубрат. А беше толкова студено, че когато човек плюеше, чуваше как замръзналата слюнка траква върху леда. И нушибите съблякоха Кубрат гол край една вледенена река и започнаха да го поливат с речна вода. Те лееха водата бавно и тя се разливаше като прозрачна дреха върху Кубрат. И пред очите му течеше сякаш разтопено сребро, та изгаряше плещите и тялото му, а от страшната болка в главата му светна и го ослепи бяла светкавица. Той се мъчеше само да държи отворени очите си, защото водата се вледеняваше и сковаваше клепките му, пък той искаше да умре с отворени очи. И пред очите му се ширеше степта, обляна от светлина, та се вливаше като река в главата му и в душата му. Дали от болка, или отворените му очи вече бяха обковани от тънко стъкло лед, но Кубрат виждаше степта странно разлята, мъглива като мираж. И бързо дойде мигът, когато той не можеше да повдига гърдите

си, оковани от леда, и устните му поемаха бързо-бързо само капки въздух. А болката в сърцето му стана такава, че сърцето му най-напред се сви като просено зърно, после изведнъж се изду, изпълни тялото му и преля в степта, та целият видим свят се превърна в Кубратово сърце. И това сърце бавно се издуваше и свиваше, а заедно с него бавно се издуваше и свиваше степта, небето, кръгзорът, като че ли бяха направени от нещо като въздух.

Тогава Кубрат видя как в това огромно сърце бавно влезе Моходу Хеу. Да, Моходу Хеу яздеше през степта, която беше сърцето на Кубрат, и идеше бавно, бавно, като насън, а конят му летеше на скокове, защото снегът беше дълбок и конят се изправяше на задни крака и се хвърляше напред, сякаш с всеки скок прескачаше препятствия. И над главата на Моходу летяха черни като гарвани парчета сняг, вдигнати от копитата на коня. И на гърба на Моходу Хеу се вееше черното му наметало, сякаш той яздеше крилат кон. А Моходу Хеу се беше изправил на колене върху седлото, приведен напред, сякаш искаше да полети преди коня. И всяко движение беше странно, невероятно бавно, като непоносимото свиване на Кубратовото сърце, та конят сякаш прескачаше не дълбокия сняг, а цели години.

Като в сън призракът на Моходу Хеу плавно се спусна от коня, като в сън голите му пестници заудряха голите вкаменени гърди на Кубрат. И ледът се пръскаше със звън като разчупена чаша. А когато Кубрат пое дъх, върху него се срина сребърният водопад на отключените и размразени багри и звуци, та Кубрат рухна на колене като пречупена статуя. И видя на височината на очите си как пълната с блестящ бял сняг шепя на Моходу Хеу — сякаш Моходу Хеу държеше шепя бисери — премина върху червеното острие на сабята му и бисерите се превърнаха в шепя рубини. А острието светна на слънцето. Тогава Кубрат вдигна очи и видя надвесено над себе си лицето на Моходу Хеу, пресечено от наниза на зъбите му, блестящи като острието на сабята.

А след три дни Моходу Хеу поля с вода и остави сред степта голата ледена статуя на кагана Тун Шеху, и с него сто статуи на военачалници от племената нушиби, всички оковани от прозрачната броня на леда. Направи го, защото Тун Шеху изкла българските заложници и с тях тримата синове на Моходу Хеу.

Така Кубрат стана наследник на Моходу, защото беше син на сестра му, а българите признаваха на жените равно право на власт върху престола.

Но в ония дни Кубрат не мислеше, че е престолонаследник, защото месеци наред се будеше, облян в студена пот, и му се струваше, че е в леденото тяло на Тун Шеху и гледа пред себе си бялата степ — защото Кубрат беше сигурен, че времето замръзва с последното свиване на сърцето и се превръща в едно безкрайно бяло мигновение. И се будеше — докато разбра, че неукротимият Алп Илитвер, сегашният повелител на савирите и барсалите, тогава двадесетгодишен безумец, отчупил статуята на Тун Шеху като ледена шушулка и я закарал в Кавказ, та я потопил в каменно корито с алански мед, който не замръзва. И Тун Шеху все още лежи и гледа през жълтия мед — и казват, че българските жреци викат с духа му дъждове и вятър, но това бяха навярно само бури с град и гръмотевици, а не напоителен валеж, защото Тун Шеху беше жесток и opak човек.

И така — хан Кубрат се вледени, щом видя Аспарух и го помисли за възкръсналия юноша Кубрат. Хан Кубрат се превърна в ледено изваяние, както край реката в далечната Джунгария в ония далечни години. И усети същата непоносима болка в сърцето си. И отново сърцето му се сви, а после се изду, та степта и небето, и целият видим свят се превърнаха в негово сърце.

Тогава в Кубратовото сърце бавно се плъзна призракът на младия Кубрат и тръгна срещу вледенения хан. А след Аспарух послушно плуваше конят на мъртвия Абд ар Рахман. И Аспарух — който също като че ли живееше насън — вдигна ръката си, а в дланта му лежеше сребърно-златното прорязано яйце. И Кубрат прочете през ледената завеса, обковала зениците му:

„Аз съм ти. Слушай и се подчинявай.“

И жрецът стоеше неподвижен и напрегнат като хищник, готов да скочи. Той също не дишаше и повтаряше вцепенението на стария хан, но беше готов да протегне единствената си ръка, ако ханът залитне, или да удари момчето, което порази хана. А хан Кубрат, щом прочете надписа върху монетата, чак сега дълбоко въздъхна. Издигна десницата си, та сложи длан върху гърлото на Аспарух — палецът от

едната страна, показалецът от другата страна, върху жилите, които бавно тупаха на мургавия дълъг врат. И другата си ръка ханът вдигна, та сграби с нея своето собствено гърло. И хората помислиха, че ханът иска едновременно да удуши и момчето, и себе си.

А Кубрат слушаше с пръсти тупането на Аспаруховото сърце. И слушаше биенето на собственото си сърце. И биеха двете сърца удар в удар като далечния тътен от стъпките на двама души, които вървят крак в крак. И двете ръце изпращаха в гърдите на Кубрат кръвта като че ли на едно-единствено сърце. А сърцата на мъжете от рода Дулу — сърцата на Кубрат и синовете му — биеха два пъти по-бавно от сърцата на обикновените хора. И жреците смятаха това за добър знак, защото хора с бавни сърца се уморяват по-трудно и живеят по-дълго, тъй като се знае, че всекиму са отредени броени удари на сърцето.

И Кубрат отпусна ръцете си. Не беше станало чудо — и все пак станалото беше чудо — срещу Кубрат стоеше неговият син, дошъл незнайно откъде, скрит досега незнайно къде. И Кубрат разбра защо Акага три пъти го извика в зимовищата на оногурите.

Кубрат каза:

— Коя е майка ти?

Аспарух все още плуваше в златните води на пролетното езеро. Той като че ли се носеше без тегло и крачеше във вода, а нозете му с усилие достигаха земята, както с мъка се стъпва върху езерно дъно. И Аспарух не се учудваше, той дори не мислеше.

Аспарух отговори със своя мъжки глас — и се изненада, че гласът му така лесно излиза от пресъхналото и сковано гърло:

— Майка ми отдавна е покойница.

Кубрат попита:

— Помниш ли майка си?

Аспарух се замисли и каза:

— Не...

Но той я помнеше. Тя беше млада и красива и никога не го милваше. Когато мислеше, че Аспарух е заспал, тя се свеждаше над него и той усещаше, че като луда го прегръща в мислите си. И над него като че духаше топъл вятър.

Кубрат затвори очи. И той си припомни, че преди петнадесет години беше идвал при Акага, но не си спомняше дали в шатрата му бяха довели жена. Навярно са довели. Сигурно е, че са довели. Кубрат

се опита да си припомни още нещо — и под спуснатите му клепки нахлуха спомените за хиляди еднакви нощи, като че ли вдигаше една след друга завесите на нощни шатри. И отнякъде го лъхаше топъл дъх, а отнякъде го посрещаше стенание и плач, сякаш отваряше врата на мъчилище, в което той беше палачът.

И Кубрат отвори очи, та попита:

— Как се наричаш?

Момчето каза:

— Аспарух.

Тогава жрецьт пристъпи напред — той се осмели да пресече чертата, която свързваше тези двама души, защото вярваше в себе си и в дружбата на Кубрат. И жрецьт запитва Аспарух:

— Кой ти даде това име?

А жрецьт говореше не на български, ами на езика на мъртвите конни народи, които някога бяха издигнали тази могила и бяха изваяли този каменен истукан. Защото името на момчето беше име на мъж от тези древни племена.

И Аспарух му отговори на същия език на мъртвите:

— Така ме нарече моята баба Акага.

И жрецьт запитва:

— А знаеш ли какво казва името ти?

Момчето сведе поглед и каза:

— Аспарух ще рече „Конеславен“.

И жрецьт повели:

— Дай ми ръцете си!

И жрецьт пое ръцете на Аспарух в единствената си ръка и опипа китките му. А държеше очите си затворени и пръстите му пипаха точно и плътно като пръсти на слепец. После жрецьт коленичи пред Аспарух и грижливо прокара пръсти от нозете до челото му, сякаш търсеше нещо скрито под дрехите, та дори и под кожата му. И като се изправи, жрецьт рече:

— Кубрате, хане на всички болгари, това момче има костите на вашия род. Всяка кост и всяка жила.

И жрецьт вдигна дясната ръка на Аспарух пред очите на Кубрат и каза:

— Гледай, дори последната става на показалеца му е изкривена като твоя показалец.

И жрецът твърдо гледаше Кубрат в очите. А Кубрат чакаше. И жрецът се забави, но не се поколеба да изрече:

— Казвам ти — това дете е твой син.

А Кубрат вдигна нагоре разтворени ръце, отметна глава и започна да се смее. И щастливият му глас кънтеше в сребърната утрин. А отдясно и отляво дойдоха хранените му хора, съединиха се, та от две крила се превърнаха в един кръг.

И Кубрат викаше:

— Пратете глашатаи през степта, конници с рогове и барабани! Нека викат — напред към слънчевия изгрев, надясно към полудневната страна, назад към слънчевия залез, наляво към полунощната страна. Хан Кубрат кани всички на ешмедеме! Който може да ходи, нека дойде на своите си крака, който лежи, нека го донесат с постелката му! Нека кърмачките домъкнат люлките на пеленачетата си и нека бременните седнат на почетните места, за да могат и децата в утробите им да видят моя празник. Нека всички запомнят, за да разправят на хората, които идват след нас, как хан Кубрат срещна своя изгубен син Аспарух.

И Кубрат се отдръпна, та гледаше Аспарух. И виждаше себе си. Реката на времето потече обратно — то беше невъзможно, но беше вярно — и Кубрат се връщаше в своето юношеско тяло и душата му запяваше, защото го чакаха дни на растеж и зреене. Заедно с Аспарух той щеше отново да усети как гърдите му се разширяват и плещите наедряват, щеше да си пусне брада и да я чака да побелее. Заедно с Аспарух той щеше да преживее нови щастливи дни, щастливи години, докато Аспарух се превърне в Кубрат. Защото Аспарух не можеше да не стане Кубрат, старият хан помнеше всяка своя черта, отразена от сребърното китайско огледало, и Аспарух повтаряше като огледало тези черти.

Тогава пред очите на Кубрат светна нова истина, като че ли падна светкавица, та затъмни блесналата степ. И падна втора, и трета мълния, всяка по-нетърпимо светла, докато му се стори, че ослепява.

Най-напред Кубрат си спомни — а той го знаеше още навремето, че образът на съня се различаваше от неговото собствено отражение в огледалото, защото плещите и устните на образа бяха по-широки. И сега Кубрат видя, че плещите и брадичката на Аспарух бяха по-широки, отколкото неговите собствени плещи и устните му.

После Кубрат като че ли се докосна до тайната, която носеха тези образи, очертани от сребърно сияние — образът от съня, образът на младия Кубрат в огледалото и образът на Аспарух пред снежната степ. Нима... навремето Кубрат беше сънувал Аспарух? Не себе си?

И накрая за трети път в този ден при Кубрат се върна мъртвият Моходу Хеу. И Кубрат разбра — навремето, когато беше висок колкото ложето на майка си, той — Кубрат, не беше сънувал себе си, не беше сънувал Аспарух, а беше видял в огледалото отразения Моходу Хеу. И не беше това съновидение, нито ясновидство. Когато той — Кубрат, беше на три-четири години, Моходу Хеу е бил на четиринадесет години и огледалото е отразило неговото юношеско лице. А племенникът Кубрат беше повторил образа на вуйчото Моходу Хеу.

И Кубрат разбра — сега Аспарух, негов син, повтаря не само чертите на баща си, но и чертите на неистовия Моходу Хеу.

10.

А трябва да се върна още една година назад, в година Дилом — ще рече Змия. И самият Аспарух беше роден в Дилом Твирем, когато слънцето е било в съзвездието Дилом — Змия, на гръцки Дева, а луната в делението Твирем — девето. Така звезда на Аспарух беше Спика, която е първа звезда на съзвездието Дева, а около тази звезда като около златен гвоздей се въртят кръговете на българското време и на нея е окачено българското летоброене.

И ето как Аспарух получи името, с което го знаят всички и с което ще го знаят. Защото като дете той беше наречен Марал, което ще рече Елен. Българите, както и много други племена, менят имената на момчетата, когато станат мъже или когато извършат подвиг. А пък Аспарух получи името си, преди да стане мъж и без да мръдне дори ръката си — и всъщност за това, че не мръдна дори ръката си. И стана това в годината, преди Аспарух да срещне баща си Кубрат.

Имаше в племето на оногурите два могъщи рода. Единият се казваше Кувияр, другият Чакарар. А Кувияр бяха в деветото коляно на оногурите, където беше и родът Акага, пък Чакарар бяха в седмото коляно. И момък от рода Чакарар отвлече девойка от рода Кувияр и я позна. А девойката преди него не познаваше мъж. И като спа с девойката, момъкът я намрази, а сърцето на девойката се прилепи към момъка. И той я пусна да си върви в шатрата на баща си, в рода Кувияр. И всички мъже от рода Кувияр се заклеха да отмъстят за сестра си, макар, разбира се, тя да не можеше да бъде сестра на осемдесет души войници. Но в рода всички са братя и сестри и както конете и шатрите са общи, така е обща и честта. То се знае, че конете и шатрите вече не са общи, а силните вземат своето, но честта още беше обща. И степта щеше да се окървави от враждата между двата рода, както се е окървавяла от памтивека. А момъкът даваше двойно вено за девойката, но не я искаше в шатрата си.

Тогава Акага извика брата на момъка и го накара да вземе момичето. И човекът се съгласи, а беше той по-силен и по-добър от своя брат насилник. И старейшината на рода Чакарар реши да направи

угощение, на което да покани силните мъже на двата рода да се помирят. Старейшината покани и Акага, ако и да не се канеха жени на тези угощения, но Акага не се броеше ни за жена, ни за мъж. А когато няма мъж от един поканен род, то може да го замести всяко мъжко дете, дори едвам да е проходило. Жена не може да отиде, както вече се каза. И Акага взе Аспарух — който още не се наричаше Аспарух, а Марал — за да се обляга на рамото му, макар да имаше сто души мъже в рода си, които носеха оръжие.

И Акага тръгна да приготви кумис за угощението. А беше късна пролет, тревите стигаха до пояса на човека и се подвиваха под коремите на конете, та отскачаха между задните им крака и рошеха опашките им. И конете се оправиха след зимата и кожата им лъснаха, сякаш току-що бяха къпани. И жените дояха всяка млечна кобила по четири-пет пъти на ден, та имаше доволно много кобилешко мляко.

Акага прати да извикат Марал предния ден и при залез-слънце Марал застана пред шатрата ѝ с дванадесетте крила. И Акага излезе, превита на две, с двете къси патерици. И като хвана ръката на Марал, изкатери се по него, докато се изправи. Така лицето ѝ стигна почти до лицето на Марал, ала беше изкривено от напрежение. И Акага дишаше тежко. Тя се усмихна на Марал и бръчките край устата и край очите ѝ грейнаха като лъчите на три слънца. И тя каза на Марал:

— Ела да търсим дърва за кумиса. И вземи двата меха.

И тя се пусна по Марал както куче, което се е изправило и е сложило предните си крака на раменете на човек и отново застава на четири лапи.

Марал праметна през рамо двата свързани меха с кобилешко мляко. И Акага, отметнала назад глава, закрета през тревите към реката. А хората, които гледаха откъм стана на рода, виждаха само Марал, защото тревите бяха високи. И докато Акага с Марал измина пътя от шатрата си до реката, слънцето залезе. А този път конник би могъл да прокопоти, преди друг конник да опъне лъка си, и пешак би го пробягал, без да си поеме дъх.

И ручеят ромолеше между тревите, та ловеше блясъците на първите звезди. В сянката на върбите и дивите вишни ручеят не се виждаше, само се чуваше ромоленето му. Акага седна да си почине и накара Марал да потопи двата меха в студените води на ручея. А когато истински се стъмни, Акага каза на Марал:

— Ето, виж, там тлее една съчка. Върви и ми я донеси.

И наистина до дънерите на върбите едва-едва тлееше студената светлина на гнила съчка. Марал отиде и я донесе.

Акага помириса съчката и каза:

— Добра е.

И я върна на Марал.

И дълго се лутаха край потока Акага и Марал, за да събират гнили светещи съчки и клонки, докато Марал напълни обятията си и трябваше да ги притиска до гърдите си, за да не ги изтърве в тъмнината. А те всички бяха влажни — тези студени бледни главни — и влагата проникна до сърцето на Марал, като че ли прегръщаше змии и гущери. И тази хладна влага беше първата горчива капка, която капна в чашата на още детската му душа.

Тогаво Акага го накара да струпа влада от светещите съчки и да накладе огън, там, на брега на ручея. И падна роса, и стана хладно, и съчките бяха мокри, та момчето мъчно успя да разпали огън. И огънят гореше със странен бавен пламък и вдигаше гъст бял дим. Акага посегна с голямата си шепа, та гребна дим и го поднесе до носа си. И каза:

— Добър е.

И прати Марал да донесе от шатрата ѝ чебура, в който бие кумиса. Кратък беше пътят до шатрата, но станът беше заспал, някъде край реката бухаше нощна птица, а кучетата познаваха Марал и дори не се разляха. Марал намери чебура и се върна. И докато отиваше и се връщаше, и слушаше злокобното бухане на птицата, сърцето на Марал се сви не от страх, а от лошо предчувствие. И втора горчива капка капна в чашата на детската му душа.

А тези чебури се правеха от бреза и според ръста на жената, която бие кумиса. Приличаха на широка тръба, запушена от едната страна. И чебурите на оногурите бяха дълги, защото оногурските жени бяха високи, а хунските чебури бяха къси, защото жените на хуните са дребни. И чебурът, направен за Акага, беше къс и се разширяваше в гърлото.

И Акага накара Марал да опуши кухия чебур на гъстия бял дим на гнилите дърва, та момчето дълго въртя чебура над огъня. После Акага наведе нос над отвора на чебура, помириса го и каза:

— Добре е.

И накара Марал да изкопае дупка в земята, а брегът на ручей лесно се копаеше, и момчето дълбаеше с ножа си и изгребваше с шепите си мократа пръст. И пръстта миришеше на гнило. А бабата му показва как да посади чебура в дупката, така че отворът едва се подаваше над земята. И му каза:

— Налей сега млякото.

И Марал изля изстуденото мляко в чебура. А бабата изля в него няколко глътки стар прокиснал кумис, който носеше в малко мехче в пояса си. И като хвана буталото, Акага се наведе над чебура. Бялото мляко също улови светлината на звездите, та светна в тревата, а когато Акага се наведе, едва забележимо бяло сияние избели лицето ѝ. Акага каза:

— Хвърли дърва в огъня.

Марал хвърли съчки и суха трева в огъня и най-последно пламъкът се вдигна и освети ручей, брега и бабата. И светлината опря в листата на надвесените върби, та момчето и бабата сякаш бяха затворени в светъл мехур.

И Акага тихо запя, потопа буталото в млякото, та почна да бие кумиса. Пееше в ритъма на ударите на буталото, което глухо кънтеше в брезовите стени на чебура. А млякото мляскаше и бучеше, сякаш играеше с песента на бабата. И пееше Акага на някакъв непознат език — нито на български, нито на езика на мъртвите древни народи от степта, на който беше научила Марал. И навярно не беше това песен, а заклинание. Пееше тихо, със сетни сили, като се задъхваше и от време на време казваше по едно число на български. А като изрече: „Седем“, отпусна се и рухна в тревата като вързоп дрипи. И Марал видя, че на лицето ѝ блесна пот, та се уплаши, защото никога не беше виждал баба си така изтощена. И тя му рече с пресеклив глас:

— Ела и чуй сърцето ми.

Марал падна на колене и прилепи ухо до сухите ѝ гърди. И чу да бие сърцето ѝ — глухо, но силно, като че ли някой удряше в камък дълбоко под земята. Акага промълви:

— Брой ударите и ми кажи на кой удар сърцето ми прескача.

Марал се вслуша и каза:

— На седмия удар.

Акага се засмя и каза:

— Добре е.

И отново хвана буталото, примъкна се до чебура и се наведе над него. Марал видя, че млякото се е вдигнало и се пени. И чу тихо шумолене, като че млякото вреше.

А бабата отново започна да бие кумиса — сега по-бавно, като въртеше ту в една, ту в друга посока буталото. И вече не пееше, ами броеше ту на български, ту на ирански, защото беше смъртно уморена, та смесваше езиците. И като преброи до двеста, отново се дръпна и рухна в тревата. И задъхано рече:

— На кой удар прескача?

Марал коленичи, чу и отвърна:

— На четвъртия.

Акага се засмя и каза:

— Зле е.

И като дишаше тежко, изрече:

— Това е грях, ала друго не можем да сторим. Ти трябва да биеш последните седемдесет и седем удара. Вземи буталото.

Тогава Марал взе буталото. Но беше вече изплашен от тази борба на немощната Акага с белия кумис и ушите му бучаха от задъханото дишане, от странните заклинания и от глухото шумолене на кумиса. И Акага се промъкна до момчето, клекна, както само тя умееше, с разтворени широко колене, и зашепна на ухото на Марал:

— Ще ти кажа тайната, ала ти ще мълчиш. Буталото трябва да играе с чебура, както мъжът влиза в жената.

И тя сложи горещата си огромна длан върху двете ръце на момчето, които стискаха буталото. И Акага почна да тласка ръцете му и с тях буталото, и запя отново някаква провлачена песен, пълна с въздишки, писъци и охкания. И момчето люлееше махалото насам-натам и нагоре-надолу и усещаше, че то прави някакви кръгове и въртележки, сякаш чертаеше числа или букви. А млякото бучеше, пенеше се и набъбваше.

И тогава не горчива капка, а горчива река плисна в гърдите на момчето. И то усети, че го залива нещо тъмно, неясно и мокро. Както беше коленичило, стиснало между коленете си облото бутало, с тяло, разклатено от странната песен на баба му, с тази гореща ръка, която го насочваше, накъдето си иска, момчето изведнъж и за първи път се докосна до любовта между мъжа и жената. А беше виждал Марал, който на другия ден щеше да стане Аспарух, беше виждал любовта на

жребците и кобилите, на птиците и на пеперудите. Но това се вършеше посред бял ден, сгряно от слънце, та беше светло и ясно. А тази човешка любов гореше в мрака с някаква тлееща светлина, като съчките за огъня, мятеше се в някакъв странен танц, неясен като бълнуването на Акага, та оставяше в гърдите му мокрота и хлад като пяната на кумиса, що бучеше и мокреше пръстите на момчето.

И Марал чу гласа на баба си:

— Стига.

И бабата извади отнякъде някакъв рог и му каза:

— Опитай кумиса.

А беше гласът ѝ студен и строг. И Марал гребна кумис и посегна да пие. Но чу отново гласа на Акага:

— Докосни рога до челото си.

Марал докосна челото си с мокрия ръб на рога. И пак потрепера, защото рогът беше объл и гладък като буталото. И пи. А бабата запита:

— Щипе ли езика ти като вино?

Марал отговори:

— Не съм пил вино.

Акага попита:

— Не се ли усеща — все едно, че си ял пресни бадеми?

Марал отговори:

— Да.

Акага попита:

— Разлива ли се в гърдите ти хлад и топлина?

Марал отговори:

— Да.

Акага попита:

— Стигна ли топлината до пръстите на краката ти?

Марал отговори:

— Да.

Тогава Акага каза:

— Добър е.

А Марал не беше усетил нищо. И до сутринта не спа, защото тази нощ три пъти горчилка капна в душата му.

11.

А на другата вечер Акага и Марал отидоха в стана на рода Чакарар. И старейшината на рода се намръщи, но нищо не каза, когато видя Марал, макар да беше повикал на трапезата си само прочути мъже от двата рода. Ала така бе поискала Акага, а тя можеше да поиска каквото си ще. И най-почтените от гостите си старейшината беше поканил чрез своите синове, а имената на останалите беше извикал на площадката пред шатрата си. И мъжете, чиито имена беше извикал първи, не скриваха гордостта си.

Както предната вечер, когато тръгнаха да бият кумиса, и тази вечер слънцето залязваше. И Марал, застанал до баба си, видя да водят на заколение жребчето, определено за угощението. И се случи така, че той знаеше това жребче — беше играл с него в степта. И това жребче беше хубаво и обично като всички жребчета — още с дълги тънки крачка, стройно и рижаво като елен. И беше то пълно с трепетно любопитство. И като видя Марал, както подскачаше между мъжете, които го водеха, то се опита да притича към момчето. И се стъписа учудено, когато ремъкът на шията му го спря. А недалече в степта се разнесе пронизителното жаловито цвилене на кобилата майка. И това беше кобила първескиня, и жребчето беше първо, от тези, които пробиват утроба.

После старейшината се нахвърли с нож в ръка срещу жребчето. Повали го за броени мигове с глава на изток, според обичая, и го закла. А Марал знаеше, че е гордост за мъжа и ловеца колкото може по-бързо да убие, одере и насече дивеча, но като гледаше как бързо старейшината реже още трептящата плът на жребчето, на Марал се стори, че в човека има стръв и нетърпение като у гладен звяр, който се впива в плячката си и бърза да насити глада си. И Марал поиска да избяга, но не биваше да се отделя от Акага. И той гледаше как човекът сече жребчето.

А когато старейшината се изправи с окървавени ръце, чуха се викове на възхищение, защото наистина той успя да приготви месото, преди други мъже да запалят огъня. После старейшината донесе

сърцето на жребчето в плоска паница и Акага го разряза. И всички видяха, че сърцето е пълно с кръв, което беше добър знак. Защото празно сърце значеше празна утроба на новата жена и празна шатра на воина. И отново се разнесе треперливото цвилене на кобилата майка.

А на Марал се стори, че сърцето на жребчето още трепка. Тогава четвърта горчива капка капна в детската душа на Марал и той едва не заплака. Но не видя, че Акага следи лицето му със своите зорки очи, оградени като черни слънца от лъчите на бръчките.

След това двамина мъже вдигнаха белия дроб на жребчето и единият почна да го надува, за да провери дали не е пукнат. А дробът се наду като червено-бяла топка. И тогава мъжете търпеливо почнаха да наливат в белия дроб кобилешко мляко, смесено с кумис. Наливаха го капка по капка и спираха, и меко гладеха с ръка дроба, за да го накарат да се изпъне. И бавно бледочервеният дроб стана бял като излъскана стомана, и когато дланите на мъжете го галеха, дробът нетърпимо скриптеше.

И на Марал му се струваше, че полудява от това скриптене; и зъбите го боляха не от стискане, а от този страшен звук.

И единият от мъжете каза:

— Млякото в дроба на жребчето е мляко от майка му.

И пета горчива капка се отрони в чашата на детската Маралова душа. А цвиленето на кобилата се чу отдалеч, защото я отвеждаха в степта.

И мъжете хвърлиха белия дроб, който сега наистина беше бял, в котел с вряща вода. Цялото останало месо на жребчето хвърлиха в друг котел заедно с костите, жилите и вътрешностите. И хвърлиха в котела нажежени от огъня камъни, за да заври по-бързо водата. А край такъв котел може да се пирува цяла вечер и се казва: „Целият пир е в един котел.“ Защото от същия котел излизат ястия след ястия. Най-напред възвират и се измъкват от котела бърбеците, червата и черният дроб, пък и останалите вътрешности, та се ядат първи върху дървени блюда. В това време е готово месото и може да почне главното ядене. Накрая се пие чорбата, останала в котела. И се смята, че пиршеството е сполучливо, ако в чорбата не плува дори оценце тлъстина. Ала откъде по това сухо жребче щеше да се намери тлъстина?

И ето — над котела започна да се вдига пара, та разговорите за коне, пасища и лов замряха. Тогава мъжете и Акага влязоха в шатрата

на родоначалника на рода Чакарар. А той имаше голяма кръгла шатра, седем-осем крачки широка, цялата от кожите на черни турове. Върху шатрата с червена охра бяха изписани две мечки, които се борят, и се разказваше, че някога питомни мечки пазели входа на тази шатра.

А в средата на шатрата, около огнището, бяха постлани снежнобели кожи от сайгаци и край стените имаше кожени възглавници и мехове, пълни с благоуханна трева. И върху възглавниците лежаха кожи от барсове, вълци и лисици заедно със скъпи кожи на неznайни зверове, донесени от славянските гори. А на трапезата, върху кожите от сайгаците, имаше черни делви, пълни с кумис. И около гърлата на делвите имаше закачени рогове със сребърна обковка и дървени чаши с изкусна резба. И роговете, и дървените чаши бяха много стари, излъскани и изхапани от устата на много хора, които бяха пили с тях. А на трапезата жълтееха връзки от корени на горчиви треви и делви, пълни с гъста вода, бяла от солта. В тези делви се топят късовете месо. И още имаше върху плоски блюда разчупени медени пити, разменени със славяните.

Но не беше това обикновена трапеза, а обред на помирение, затова мъжете строго мълчаха и бавно се отпускаха върху меките кожи, та скръстваха нозе. На почетното място срещу входа седна Акага, до нея седна жрецът на рода, който иначе щеше да води всичко, но наред с Акага се свиваше като бито псе. Стопанинът показваше всекому мястото му. И всеки седна там, където беше заслужил с делата си и с мъдростта си. А Марал седна до входа, където винаги е мястото на най-младия на трапезата.

Мъжете мълчаха и навярно си мислеха какво губят и какво печелят от това помирение, защото щяха да станат от трапезата братя. На такива трапези винаги се кани и Тангра, а той добре помни кой е ял месото на стопанина. И дори кръвен враг или чужденец да е поканен на такава трапеза, изправя се той от нея като брат на стопанина.

И Акага изля първите капки кумис в огъня за Тангра и за вълците, които са родени от огъня и от пепелта. А после хвърли в пламъците шепа семена, та в шатрата замириса на дим, на степ и на простор. И старейшината разнесе поред всекому рог или чаша кумис и всеки докосна рога или чашата си до челото си, и пи, и плисна няколко капки на земята. И жрецът запя някаква свещена песен, но виеше така, че тръпки да те побият. На тези песни се казва „вълчи“, защото който

умее да ги изпее, когато пее нощем в степта, изпява само първите думи, а после млъква и казва: „Нека моите братя вълци довършат песента ми.“ И наистина вълците почват да вият, а човекът мълчи. Но около този стан нямаше вълци, затова виеше жрецът.

Най-после внесоха сварените вътрешни части на жребчето върху широко дървено блюдо. Те димяха като жертвено месо върху огън, а баба Акага ги късаше с ръце и раздаваше всекиму според мястото. И сам старейшината разнасяше блюдата, защото на оногурските трапези, дори в шатрата на хана, не се позволява да прислужват домашни роби, а на трапези като тази — дори и на жените на старейшините.

И Марал гледаше как върху блюдата димят и трепкат като живи сварените вътрешни части на жребчето. И тогава седмата, последна горчива капка преля чашата на детската му душа. Защото — колко побира душата на едно момче на тринадесет години, и то кръгло сираче?

И ето — старейшината застана пред Марал и протегна към него дървеното блюдо, върху което димеше парче месо. А момчето седеше като вцепенено и гледаше пред себе си. Но не мръдваше. То виждаше всичко, чуваше всичко, знаеше, че трябва да поеме блюдото, и не можеше да вдигне ръка.

Колко пъти през живота на Аспарух щеше да идва при него това странно вцепенение, когато ушите му писваха, очите му се втренчваха и сърцето му спираше, та той не можеше да си поеме дъх? А чуваше и виждаше като насън и като насън не можеше да мръдне ни ръка, ни глава, ни устните си дори. И се превръщаше в каменно изваяние. И винаги ставаше това, когато трябваше да направи нещо важно, и знаеше, че трябва да го направи. А не можеше да го направи.

И полека-лека в шатрата стана тихо, и жрецът млъкна, и отзвуча шумът на раздвижените челюсти. Всички погледи се впериха в Марал. А той седеше със скръстени крака, отпуснал ръце върху коленете си. И лицето му беше бяло. И старейшината стоеше коленичил при него и протягаше напред блюдото с месо.

Нямаше по-голяма обида от тази — да откажеш на такава трапеза подаденото блюдо. Това беше отказ от помирението, кръвна обида на стопанина, която можеше да се измие само с кръв. Ала каква чест беше за старейшината да изпие кръвта на едно дете?

Тогава на другия край на трапезата се изправи Акага. Да, изправи се, не от кръста нагоре, а на крака. И главата ѝ опря в кожата на шатрата. И всички насядали мъже объркаха глави и я гледаха от долу на горе, изтръпнали и смаяни, защото никой не беше виждал Акага изправена. Сега видяха, че тя е била висока и снажна жена. Сякаш от черна сбръчкана мумия се изправи черната сянка на мъртвеца и призракът вдигна ръка, та я простря над трапезата, чак до средата. Защото ръката на Акага беше дълга и сиянието на светилниците осветяваше дланта ѝ отдолу, огромна и с разперени пръсти. Сянката на ръката сграби върха на шатрата.

И проеча гласът на Акага — глас, който никой не беше чувал, защото мъжете познаваха Акага съдницата, но не познаваха или бяха забравили Акага воителката. Тази Акага и този глас, който беше тласкал оногурските конници седем пъти срещу насипите на последната аварска крепост. И най-старите си спомниха този глас и този размах на ръката, който хвърляше оногурите в битката, сякаш ръката на сеяч хвърляше семена в степта.

И Акага извика, не — изкрещя, не — изграка, и в гласа ѝ се чуваше плач и тържество:

— Чаках го! Чаках го — това мигновение. Защото ти не си Марал — Елен, а ти си Аспа — Кон, и твоето свещено животно е конят. И от коня протича твоята кръв. Чаках този миг, когато ще отблъснеш кръвта и плътта на коня, защото той е твой баща и брат, и ще кажеш: „Не мога!“ Защото не бива да пиеш кръвта и да ядеш плътта на брата си. И нека от този миг нататък името ти бъде не Марал — Елен, а да се наричаш Аспарух — Славата на конете, Конеславния. Нека хилядите коне, които са разорали тази степ, ти дадат силата си, и нека хилядите конници, които са седели на гърбовете им, да ти дадат своята слава. Това казах аз, Акага, и Тангра говори чрез моите уста.

И мъжете оногури, които седяха около трапезата, замръзнаха, сякаш от Акага духаше леден вятър като от ледена планина. И бавно всички отново извърнаха очи от Акага, та погледнаха новия Аспарух. Гледаха го с възхищение и с ужас, защото върху му падна благословията на Тангра. И никой не помисли, че той не заслужава тази благословия, защото любовта на боговете е също така странна и върви по свои пътища, както любовта на хората. И благоволенieto на бога пада не върху достойния, а върху любимия. Колкото за това, че

боговете говорят през устата на Акага, никому и не дойде наум да се усъмни.

Тогава Акага видя, че е направила каквото иска. И се смали, та се стопи — като снежен човек, подронен от слънцето, който изведнъж рухва и се превръща в купчина черен сняг. И тя се стопи край трапезата, та пак стана старата Акага.

Но стореното беше сторено и от тази вечер всички наричаха внука на майка Акага не Марал, ами Аспарух. И дори повечето не знаеха, че на езика на мъртвите конни народи това име ще рече Конеславния.

ДЯЛ ТРЕТИ

1.

И говоря, и говоря — говоря денем, говоря нощем — и зная, че винаги има кой да ме слуша. Хората, които слушат моите думи, никога не се обаждат. Те търпеливо чакат в часовете, когато склучвам уста — от умора, от мъка, от отчаяние. Те стоят там в мрака и никога не отварят устата си.

А веднъж поисках да чуя какво съм казал за хан Кубрат — защото забравям дали вече съм казал нещо, или съм искал да го кажа. И тогава чух глас на момиче, което изговаряше словата на стареца Кубрат — той поне в спомените ми винаги е старец. Това беше и странно, и страшно. Кубрат ли беше казал това? Аз ли бях казал това? Думите звучаха тъй непривично из девичите устни, че ставаха и странни, и страшни.

Друг път поисках да чуя какво е казал жрецьт на Тангра. Още чувам неговия глас. Тогава заговори дете — жрецьт на Тангра говореше жестоки и точни слова с гласа на едно дете. Но мислите бяха на жреца. И той говореше на езика на траките — с думи от чужд език, с друг напев. Но това бяха мислите на жреца.

Никога не питам кой ме слуша — дали са двама души, или са десетима. Не мога да избирам, не мога да чакам. Но зная, че жреците запазват моите думи и винаги от мрака идва една ръка, за да ми помогне да се изправа, и винаги от мрака една ръка ми подава блюдото със сварено жито и рога с кумис.

Докато ослепях, като всички хора очаквах зората, защото с нея идваше и светлината. Сега очаквам нощта, защото само в сънищата си виждам отново светлина. И в сънищата отново проглеждам — млад съм, силен съм. И не само аз съм млад и силен, млади и силни са хората, които са отдавна мъртви и живеят само в моите спомени.

Но днес, когато словата на моето сказание се слоят с душите на днешните хора, мъртвите ще станат безсмъртни, защото мнозина ще ги носят в своите сънища. И ти ще ги видиш в твоите сънища.

2.

Княз Слав се върна от степта, където беше посрещнал слънцето. Прекарал беше дълга нощ без съновидения, макар вечерта да се помоли на Перун да му прати пророчески сън, та да знае какво да стори. Но изглежда, че неговите богове не идваха така далеч в степта. А Терес го нямаше, губеше се из тържището, където слушаше разговорите на хората.

Слънцето беше изгряло, ала върху тревите още тежеше едра сива роса. И на двадесетина крачки пред шатрата на княза седяха навързани двадесетина пленници, пазени от един-единствен български конник. И китките на пленниците — всъщност вече роби — бяха завързани пред гърдите им, а от ръце на ръце минаваше въже, завързано за седлото на конника. Веднага се виждаше, че пленниците са ромеи. Не бяха воители — единият мъж и едната жена носеха богати одежди, а другите бяха роби и щяха да минат от господар на господар. Не бяха пленени отдавна, защото дрехите им пазеха цветовете си, а след дни и нощи път всички дрехи на робите стават сиви от прах и корави от пот и сълзи. И раните на пленниците още кървяха и по лицата им имаше следи от удари, а след дни и нощи път лицата на робите се превръщат в неподвижни маски от вдървен прах и нечистотии. Навярно ги водеха на тържището за роби.

А княз Слав обиколи с безразличен поглед очертаната на сломените люде не защото беше коравосърдечен човек, но защото не може воинът час по час да сваля бронята от сърцето си, та да се оставя да го наранят неправдите и злините на този жесток свят. И повече задържа поглед върху лицето на конника, който седеше замръзнал на седлото с безучастно и спокойно лице на млад човек, свикнал да търпи лишения и да се подчинява.

Тогава една от пленничките вдигна лице, а това беше тракийката Земела. И княз Слав видя очите ѝ.

Питал съм много хора да ми разкажат за красотата на Земела — докато имаше живи да я помнят — и никой нищо не ми е казвал, или само изричаха: „Хубава беше.“ Ала ако настоявах повече, всички казваха: „Помним очите ѝ.“

А имаше Земела две лица според това дали спускаше напред косата си, или я вдигаше. И косата ѝ тъмнееше като вълни на море от черна смола. Когато паднеше напред и заградеше лицето ѝ от две страни, тогава се виждаше тъмната Земела. И лицето на Земела ставаше тясно, та очите се дръпваха встрани и наедряваха, а устата ѝ като че ли ставаше по-широка и пресичаше със светла черта лицето ѝ от единия смолист водопад на косата ѝ до другия водопад. И цялото ѝ лице падаше в сянка, и очите ѝ потъмняваха, а тъй като краищата на веждите, та и краищата на устните се губеха в косата, човек усещаше нещо недовършено и усещаше мъчително желание да отметне косата на жената и да я разкрие докрай.

А когато Земела вдигнеше нагоре косата си, събрана на тила ѝ, тогава се виждаха тънките очертания на цялото ѝ лице. Тогава мракът на косата ѝ със сенките върху лицето ѝ се вдигаше и се виждаше светлата Земела. Но пак човек виждаше най-напред очите ѝ, защото те светеха със синьо-зелено сияние. Тъй свети ясно небе и синьо езеро, които са намерили истината и не търсят нищо повече. И очите ѝ сияеха, раздалечени върху широкото лице, но пак изглеждаха близки, защото бяха огромни.

Този ден, когато княз Слав видя за пръв път лицето на Земела, тя бе вдигнала нагоре косите си. И сенките на изпъкналите скули изглеждаха прекалено дълбоки, и устните върху отслабналото ѝ лице по-едри, а шията прекалено тънка. И върху мургавата ѝ кожа слизаха бразди от пот и прах, а може би и от удари, ала те не докосваха и дори увеличаваха красотата ѝ, както петната от лишеи и следите на дъжда и вятъра само увеличават до болка красотата на мраморна статуя, захвърлена в изоставена градина.

И гледаше Земела княз Слав, както би гледала кон или дърво. И славянинът разбра, че тази жена е видяла всичко. И не вярва в нищо, и не иска нищо.

Княз Слав неволно пристъпи напред, но се овладя. И като се откъсна с мъка от зеления поглед на Земела, тръгна към шатрата на Скира, която се издигаше на няколко крачки. И над тази шатра висеше хоругва, а какво имаше изписано на хоругвата — светец или друг образ, не се виждаше, защото в степта беше тихо и тежката тъкан се свличаше по червения прът.

Когато княз Слав мина край двамината стражи и вдигна завесата, видя, че Скира бавно разтрива с палците на двете си ръце долната си челюст. И пред него на масичката имаше зелено гърненце с благоуханна мас.

Княз Слав каза:

— Навън има пленници ромеи.

А Скира спокойно отговори и гласът му излезе прегракнал и променен, защото разтвиваше врата си под челюстта — от гръкляна до ушите, с двата палеца едновременно. И каза:

— Видях ги. Седят там от изгрева. Докарали са ги нарочно да ги видя.

И князът попита:

— Защо?

А Скира започна да трие челото си от средата към слепите очи. И отговори със своя си глас:

— Нашите алчни гърци са минали през протока, наречен Скитски Босфор, на другия бряг, който българите смятат за своя земя. И гърците заградили там имения. Българите дълго търпяха и дори писаха на императора. Сега са нападнали и разрушили гръцките имения, а хората пленили. И ги водят да ги видя като укор, че ние, ромеите, не спазваме договора си.

Князът рече:

— Ти трябва да им помогнеш.

И Скира запита:

— Защо?

Князът отговори:

— Те са ромеи като тебе.

А Скира взе, та внимателно положи и затвори капачето на зеленото гърненце с благоуханната мас. И каза:

— Ако трябваше да откупувам всички роби ромеи, които се продават по робските тържища, то в императорската хазна трябва да

има купища злато колкото египетските пирамиди.

А княз Слав се обърна, та излезе и отиде направо при българина конник. И дори не обърна глава да погледне Земела, но си мислеше, че тя го гледа. И князът на гръцки каза на конника:

— Продай ми тези хора.

Конникът мълчеше и спокойно го гледаше в лицето, сякаш не само не го беше разбрал, а дори не го беше чул — все едно, че княза го нямаше. И княз Слав глухо повтори:

— Продай ми тези хора.

И с рязко движение дръпна златната огърлица от плетени звена, която висеше на гърдите му. А огърлицата лесно се скъса, сякаш беше от тесто, защото златото беше много меко. И князът сложи жълтата верига върху коляното на конника, облечено в изтъркана кожа. И каза:

— Купувам ги.

Конникът не се помръдна и все така безразлично гледаше през княза. А тежката златна верига се плъзна и като се закачи на стремето, увисна като жълта змия надолу. И светна на слънцето. Князът се усети безпомощен, като че ли говореше не на човек, а на каменно или дървено изваяние.

И княз Слав се обърна, та срещна светлите спокойни очи на тракийката. Те светеха отдолу, като че ли от земята, защото жената беше коленичила и седнала назад върху петите си. Тя не вярваше, че князът може да стори нещо, и не очакваше нищо от него.

А князът се наведе, извади ножа си и преряза общото въже, което свързваше редицата пленници със седлото на конника. И отново се обърна, когато чу резкия вик — като крясък на граблива птица. Конникът идеше срещу него, без да пипа сабята си, като искаше да го блъсне с гърдите на коня. Но князът прекрачи встрани, хвана ездача за ботуша и с едно дръпване го свали от седлото. Още преди да се изправи, българинът беше полуизвадил сабята си. А князът само премести ножа в лявата ръка, вдигна десницата си и с пестник като чук удари българина в темето, покрито с кожена шапка. И българинът рухна на колене, после се просна по очи и шапката му се търкулна в тревата. Конят му пристъпи и като почна да го души, разроши косите на тила му.

Тогава княз Слав отново взе ножа си с десницата и като се наведе, започна от края на редицата да реже въжетата и ремъците на

пленниците. И видя, че очите на Земела, която беше в средата на редицата, изведнъж угаснаха, защото тя погледна в земята. И пленниците мълчаха, защото не знаеха дали да се радват, смаяни от това, което се случи пред очите им. И никой дори не се изправи.

А над главата на княз Слав тихо свирна примката на аркан и мина като сянка на лястовица пред очите му. И като падна върху него, притисна двете му ръце към тялото. И втора сянка прелетя, та го стегна през плещите. Князът рязко се извърна и усука около себе си въжетата, оплетени от конски косми. И видя, че единият конник отива наляво, а другият надясно — дори не конниците се раздалечаваха, ами обучените коне правеха каквото трябва. И двете въжета се опънаха, та звъннаха като струни и се впиха в тялото на княза. И конете спряха. И трети аркан се изви, та хвана за миг слънцето в черна примка, а после падна и сграби врата на княза.

След това се чуха яростни викове, които повече приличаха на рев на мечки. И се видя, че покрай шатрите тежко тичат четиримата огромни славяни. И тримата български конници откачиха лъковете си от седлата.

А на входа на византийската шатра излезе Скира и тъй като шатрата беше нависоко, той от високо гледаше какво става в краката му и дори не се опита да се намеси.

Но зад гърба на княза се чу ясен и спокоен глас, който на български повели:

— Спрете!

И конниците отпуснаха лъкове. А князът извика:

— Стойте!

И четиримата славяни спряха с отпуснати огромни ръце. Князът извърна глава и видя, че зад редицата пленници е приближил Аспарух, възседнал златния си кон. Аспарух притисна коня с колена и Алтъй с един скок от място премина над главите на седналите хора. Тъй Аспарух на кон застана пред славянина. И го гледаше от горе на долу, когато му каза:

— Какво искаше да направиш, след като освободиш тези пленници? Да избягаш? Знаеш ли пътищата на тази земя? Или изворите й? До залез-слънце ти щеше да си също роб или мъртвец. Ти сбърка.

Славянинът помълча и отговори.

— Аз купих тези хора.

И Аспарух се обърна към българския конник, когото славянинът свали с пестника си. Българинът бавно се надигна, сложи шапката си и като се хвана за стремето на коня, изправи се. Аспарух го попита нещо на български и замаяният войник само поклати глава за отговор. И Аспарух каза на княз Слав:

— Този човек дори не може да ти продаде робите. Той може само да избере за себе си двама души от плячката и да прави с тях каквото си ще. Останалите хора са на рода и на хана.

А вързаният славянин упорито рече:

— Тогава съм купил двама души.

И чак сега Аспарух видя очите на тракийката, която го гледаше с равнодушен поглед. Видя и красотата ѝ. И като се усмихна, рече на княза.

— Сега те разбирам. Ето обяснението за твоето лекомислие.

А княз Слав каза:

— Дори не прерязах вървите ѝ.

И Аспарух отново се усмихна и му рече:

— Дали щеше да бързаш толкова, ако трябваше да освободиш една старица?

И славянинът усети, че гневът се надига у него и го заслепява. Този конник го дразнеше. Той беше видял гладкото му безизразно лице още в шатрата на хан Кубрат. А сега го разгневи спокойствието на Аспарух, самообладанието и хладнокръвието, с които говореше. Разгневи го дори това, че беше на кон и гледаше от високо. Защото според княза не биваше един мъж да се владее чак толкова, сякаш нищо не го засяга. И не биваше един мъж да има толкова гладко, безбрадо като излято от тъмен бронз лице, което не отразява нито вълнение, нито дори любопитство. И славянинът каза:

— Ти си въоръжен, аз съм вързан. Ако мечът ми беше в ръката ми, ти нямаше да изречеш тези думи.

Аспарух отвърна:

— Аз не мога да обнажа меч срещу тебе, защото тази превръзка завързва десницата ми. Нашите жреци не бива да се бият.

А славянинът ядовито изрече:

— Навярно е лесно да си жрец.

Но Аспарух не го чу, защото гледаше очите на тракийката. И той като княза видя отчаяние, безнадеждност и примирение в погледа ѝ. Не — Аспарух видя нещо отвъд отчаянието и надеждата, сякаш тази жена предварително знаеше, че нищо не може да се направи, че нито князът, нито синът на хана ще направят нещо за нея. И тогава Аспарух поиска да ѝ покаже, че може да направи нещо. И като се обърна към болгарина, облегнат на стремето, рече му:

— Кои двама пленници избираш?

А войникът бавно посочи тракийката Земела и една друга жена, вече не млада, но още хубава, чиито разкъсани скъпи дрехи показваха, че е била господарка. И лицето на Земела не отрази нищо, макар тя да разбра какво иска войникът. А лицето на господарката изрази изненада, отвращение, ала и любопитство, защото българският конник беше млад, тънък и посвоему красив. И възрастният ромеец пленник, вече с отрязани от славянина връзки, покри лицето си с длани. Аспарух попита:

— Продаваш ли твоите пленници за това злато, което виси на стремето? С него ти можеш да купиш десет жени.

А войникът само поклати глава за отказ. И Аспарух се обърна към княз Слав, та му каза:

— Славянино, войникът не иска да продаде робите си. И никой не може да му ги отнеме, дори великият хан, защото те са негов дял от плячката.

Аспарух скочи от седлото и с едно движение преряза трите аркана, които превързваха княза, защото през цялото време князът си стоеше вързан. А после отиде, та откачи златната огърлица от стремето и я подаде на княза, като му рече:

— Вземи я, нищо не може да се направи.

Войникът се наведе и почна да завързва краищата на въжето, което държеше пленниците за седлото на коня му и което славянинът беше прерязал. И Аспарух не искаше да погледне към Земела, но извърна против волята си глава и видя очите ѝ. А Земела го гледаше все така спокойно и на Аспарух се стори, че очите ѝ казват: „Знаех, че нищо не може да се направи. Знаех, че нищо няма да направиш.“

И без дори сам да очаква, Аспарух хвана ръката на войника и му каза:

— А разменяш ли твоите пленници с коня ми?

И българските конници шумно и дълбоко въздъхнаха, а войникът се изправи и се загледа в коня Алтъй. Не го докосна с ръка, само го помилва с поглед — от широките ноздри до краищата на златните косми на опашката, която докосваше тревите. И като насън войникът отиде до коня и с изтръпнали пръсти поиска да свали седлото. Но Аспарух му каза:

— Вземи и седлото.

И като хвана поводите на коня, войникът поиска да го отведе. Но конят отметна гордо глава. И се чу Аспаруховият глас:

— Алтъй, върви!

Войникът се отдалечи, като водеше коня, който изврещаше глава и цвилеше. Войникът не го възседна, не се допря до него, не се обръщаше да го види. И заплиташе стъпките си в тревата, та се препъваше.

А трябва да кажа, че Аспарух не обичаше коня си Алтъй. Защото конят беше влюбен в Аспарух, пък Аспарух не можеше да отвърне на любовта му. И жребецът всякак и всякога изразяваше своята обич и вяност, че и робство дори, и то така явно, че Аспарух се усещаше не на мястото си и се срамуваше за коня. И от себе си се срамуваше. Мислеше си, че така би могла да обича и да се привърже една кобила, но за жребец такава обич беше прекалена и ненужна. Защото дори цвиленето на Алтъй се променяше, щом чуваше звъна от Аспаруховите шпори, и навеждането на главата му беше друго, когато нежно я скланяше над Аспарух, и бягът му приличаше на танц, когато идеше срещу Аспарух. Жребецът ревнуваше другите Аспарухови коне, но не се бореше, а страдаше мълчаливо, ако го пренебрегнат. И Аспарух досега не можеше да се раздели с него, защото конят му беше подарен от Акага, но на Аспарух се стори, че Акага би разбрала размяната на кон като Алтъй срещу жена като Земела.

След това Аспарух отрязва общото въже, за което беше завързана Земела, отрязва го отляво и отдясно на китките, но самите й китки не освободи. И каза на гръцки:

— Стани!

И жената стана. Видя се, че е висока и по девичи стройна — и гръдта й се вдигаше висока като на девица или като на жена, родена да танцува. Ала се видя също, че не е вече девица и не е вече много

млада. И Аспарух я хвана за рамото и като я обърна към княз Слав, рече:

— Подарявам ти тази жена.

И побутна Земела с върха на пръстите си към княз Слав. А князът разряза въжетата на китките ѝ, като рече:

— Жено, свободна си. Славяните нямат роби.

И чак сега жената загуби за миг своето спокойствие, та безпомощно се озърна. А Скира, който беше видял и чул всичко, но не се намесваше, приближи и запита:

— Какво е твоето име?

Жената отговори, а имаше дрезгав и сипкав глас:

— Земела.

Скира каза:

— Това е името на тракийска богиня, майката на бога Дионисий.

Земела каза:

— Тракийка съм, от свещената планина Родоп.

И Скира ѝ каза:

— Ела с мене. Ще те върна в Родоп.

Тракийката обърна лицето си най-напред към Аспарух и после към Слав, та огря най-напред единия, а после другия със зеленото сияние на погледа си. И двамата сведоха очи. Нито единият, нито другият можеха да я поискат. И на Аспарух дори на ум не му идеше да каже „Ела“ на жената, защото се готвеше за жрец, а Слав не можеше да каже „Ела“, защото я освободи и нямаше как да тръгне против благородството си.

Тогава Земела бавно пое към ромейската шатра, над която висеше хоругвата, увита около пръта си, и след нея вървеше Скира.

3.

А след няколко дни, когато на сутринта Аспарух излезе от шатрата си, най-напред видя коня си Алтѝй и после видя до него войника, комуто го даде. И Алтѝй вдигна глава, та нежно изцвили, а войникът мълчеше. И Аспарух попита:

— Какво искаш?

Войникът отвърна:

— Откак имам тоя кон, аз изчезнах. Никой не ме забелязва, дори родният ми баща, а всеки гледа коня. Мене не ме виждат, както не се вижда човек, застанал пред слънцето.

Аспарух рече:

— Каж ми името си.

Войникът отговори.

— Името ми е Севар, син съм на Горда, а съм от рода Вокил.

Аспарух каза:

— Родът Вокил е от савирите.

Войникът каза:

— Мнозина от рода преминаха планината и сега живеят при оногурите. Сине на хана, вземи своя кон и ми върни моя.

И Аспарух се навъси, защото Алтѝй се връщаше при него, а после се усмихна, защото баба му Акага все пак щеше да се разсърди, че е дал коня си. Усмихна се още затова, че войникът изглеждаше сърдит и нещастен като малко дете. И му каза:

— Севар, не зная къде е конят ти. Иди при моите коняри и си избери, който кон искаш.

Севар се обърна да си ходи и Аспарух викна след него:

— Вземи поне седлото — нали ми даде своето седло.

И Севар свали седлото от Алтѝй, та го положи на главата си. И тръгна наведен и тъжен, сякаш от разкаяние бе посипал главата си с пепел. И Алтѝй дойде, та тихо положи главата си на Аспаруховото рамо.

А след още няколко утрини Аспарух стана, и ето — Севар отново стоеше прав пред шатрата. Без кон и без седло. И Аспарух отново попита:

— Сега какво искаш?

Севар му каза:

— Сине на хана, не мога да живея без златния кон. Искам да съм край него, да изтривам потта му, да реша гривата му, да му давам овес от шепите си. Вземи ме за коняр.

И Аспарух въздъхна, като видя тази любов към Алтъй, която той самият не можеше да изпита. И каза:

— Не мога да те взема, ако не те пусне родът ти. И не зная дали твоето седло не трябва повече на рода ти, отколкото на мене.

Севар му каза:

— Така се случи, че моят род има повече мъжки седла, отколкото конски гърбове. Баща ми ще се радва, че ще яздя твой кон.

И Аспарух възседна Алтъй, та заедно със Севар отиде при рода му — да пита старейшината дали пуска Севар. А далеч зад Аспарух, колкото да не го губят от поглед, язدهа трима дулусци. Те знаеха, че Аспарух мрази да го пазят и следят, но се страхуваха от Ак Йола седем пъти повече, отколкото от Аспарух. А пък Ак Йола беше казал: „Ще вървите след Аспарух, както вълците пасат стадо сайги — отдалеч, но да се вижда дали някоя нога не куца и дали друга глутница не следи същото стадо.“

А още като видя къде са определили място за шатрите на Севаровия род — без дори да види протритите кожи на шатрите, Аспарух вече знаеше какъв е този род и колко коне има. Защото сирачето Марал добре знаеше съдбата на пришълците, които се прилепяха към големите български родове, та с вярност, труд и дарове плащаха покровителството им. Наистина големият род Вокил беше като цяло племе, което пушна корен край Каспия, но след упорити борби с други могъщи родове пръсна семе чак до Сицилия. Вокиловци имаше и при лангобардите, и при аварите, и при оногурите. А родът на Севар — по-право семейството му — броеше само пет шатри.

И кой знае защо, Аспарух си припомни сияйния поглед на пленничката Земела — и се почуди как Севар бе имал дързостта да си представи, че тази жена, родена за шатрата на хан, ще брой зальците в тези окъсани шатри.

А сърцето на Аспарух се сви, като видя раболепие в очите и гърба на Севаровия баща, и още повече му домъчня, като видя, че Севар се срамува за баща си. Но не можеше Аспарух да слезе от коня, да се поклони на обеднелия вокиловец и да му рече: „Татко, защо ми се кланяш? Някога моята дреха имаше повече кръпки от твоята.“ Да, Аспарух още не беше събрал силата да казва каквото мисли. И само светло и смутено се усмихваше на вокиловеца.

Но най го заболя, когато донесоха димящото блюдо с дроб на жребче и Аспарух видя гордост в очите на Севар, че родът му може да посрещне госта си както подобава на истински конници. А трябваше да му каже, че не бива да яде месо на кон и трябваше да изтърпи предателския блясък на влага в Севаровите очи. Тогава — колкото можа — Аспарух разказа за оня далечен ден, в който получи името си. И разказа — колкото му стигна смелостта — за теглата и бедността на момчето Марал.

И като язدهа назад, на Аспарух се стори, че Севар държи стремето си по-близо до неговото стреме.

Тъй Севар тръгна да язди редом с Аспарух — и вървя до смърт с него.

4.

След това Скира поиска да се срещне с Аспарух, защото видя колко близо до сърцето на стария хан седи третият му син. А и още в Константинопол бе научил, че Аспарух е любимият син на хана. Ромеите знаеха да броят дребни медни оболи, когато събираха данъци, но и умееха да дават тежки жълти номизми с пълни шепи, когато плащаха подкупи и доноси. И ромейско злато лепнеше по пръстите на някои от Кубратовите хора.

Тогава Скира заизбира измежду даровете, които носеше с конски товари, та избра един златен шлем с къса конска грива, която падаше назад. И Скира обичаше да пипа скъпите дарове, приготвени за варварите — и сам ги беше избрал от императорската хазна. И шлемът беше не позлатен, ами целият златен, и Скира провери да няма някъде по него име или посвещение и да не би да се разбира по нещо, че шлемът е бил носен. Но шлемът беше нов.

А да се срещне Аспарух не беше нито трудно, нито лесно. Лесно беше, защото той имаше само три десетки свита и пред шатрата му не пазеха стражи. И все пак не беше лесно, защото Аспарух, кажи-речи, през целия ден беше с баща си, а нощем спеше в шатрата му. Но Кубрат от време на време спеше в шатрите на жените си и всяка нова луна по обичай трябваше да ходи при първата си жена, барсалката, която макар и вече стара, искаше да вижда хана в шатрата си. Тогава Аспарух се връщаше в своята шатра.

Скира предупреди — и му каза, че Аспарух го чака. И ето — Скира вдигна кожената завеса на Аспаруховата шатра и влезе. А навън беше нощ и в средата на шатрата гореше огън, и вляво и вдясно върху пръта на шатрата висяха бронзови светилници. Пред огъня стоеше Аспарух и се усмихваше. А се усмихваше като човек, който се смущава, но не се срамува от смущението си, и като човек, който не знае какво да каже, но държи сърцето си отворено за чуждите слова.

Скира се поклони и каза:

— Поздрав, княже.

А дълго беше мислил върху първите си думи и как да се обърне към Аспарух. И Аспарух спря да се усмихва, и Скира видя, че Аспарух се е усмихвал не с устни, а с очи и с незнайно каква светлина, която огряваше лицето му. И Аспарух каза:

— Здрав ли си? Добре ли си? Получи ли всичко, което ти трябва? Добре ли са хората, които са с тебе, и добре ли са тия, които остави в твоята земя?

И Скира знаеше, че това са думи, които са казвани хиляди пъти, но видя, че Аспарух ги казва от сърце и наистина той, Скира, не е за Аспарух пратеник на императора, а жив човек, комуто Аспарух иска да помогне. Защото Аспарух беше свикнал да идват при него с молба и за помощ.

Скира подаде златния шлем на Аспарух и му каза:

— Княже, вземи, това е дар от императора... и от мене... Аз го избрах.

Аспарух пое шлема и като се отдръпна крачка встрани, за да се приближи до светилника, почна да разглежда шлема. А Скира гледаше Аспарух.

Скира обичаше хубавите мъже и затова сам избра хората от свитата си — не за да смае българите с мъжествеността на ромейските войници, а защото искаше да се радва на мъжка хубост около себе си. Но и най-хубавите мъже от свитата му щяха да приличат редом с Аспарух на питомна котка до млад барс. Скира гледаше как дългите гъвкави пръсти на Аспарух обгръщат и милват шлема и си помисли, че така той — Скира, би държал между ръцете си някоя глава на кърмаче. Видя как се протегна дългата силна ръка и поднесе вляво, вдясно, нагоре към потона и надолу към земята златния шлем, и навсякъде ръката задържаше шлема за миг и Аспарух го оглеждаше. И Скира разбра, че Аспарух търси място къде да остави шлема. А накрая Аспарух леко постави шлема върху рогата на дива коза, закрепени върху прът на шатрата. Всяко движение на Аспарух беше бързо и плавно, по-бързо и по-плавно, отколкото у другите хора, но Аспарух дори не знаеше това. И като погледна отстрани шлема, който отливаше жълти отблясъци до пламъка на светилника, Аспарух обърна лице към Скира, усмихна се и му каза:

— Тъжно е, но тук ще си остане твоят шлем. Ти не знаеше ли, че златен шлем може да носи само великият хан, а и той носи железен

шлем?

И Скира помисли, че Аспарух не биваше да му казва, че подаръкът му е ненужен, но в гласа на Аспарух имаше огорчение, а не желание да обиди ромееца. И Скира каза:

— Княже, аз дойдох не само да донеса дарове на твоя баща и на тебе. Императорът ме изпрати да намеря военачалник на новата ромейска конница.

И Аспарух попита:

— Нима ромейската конница няма военачалници?

Скира наведе за миг очи и като ги вдигна, отговори:

— Аз съм определен за водач на новата императорска конница.

И Аспарух му се усмихна. Тогава Скира каза:

— Този човек, който ще дойде в Константинопол, няма да ми каже: „Алексис Скира, докато твоята длъжност беше бут, ти го ядеше, а когато остана само костта, ти ми я подхвърли.“ Не, сега аз съм водач на императорската конница от знатните и богатите, повечето от които стоят на конете като вързопи с вълна или с памук. Разбира се, има и друга конница, която умее да се бие, но тя още не е печелила нито една битка с арабите. Единствената конница, която победи арабите, беше вашата — българската конница. Затова императорът иска български конник, който да създаде ей такава конница, като тая, която спи край твоята шатра.

Аспарух мислеше и мълчеше. Тогава Скира каза:

— Ти не знаеш какво ще рече да си ромейски военачалник. Твоят баща хан Кубрат е ромейски патриций. А Теодорих Велики, който наистина беше велик крал, слагаше върху паметниците името на ромейски император над своето собствено име и се гордееше със своята титла патриций. И обличаше своите готи в римски тоги. Да, голямо нещо е да си ромейски патриций...

И Скира замълча, а имаше защо — защото се готвеше да каже нещо важно. И той каза:

— Ти, Аспарух, ще бъдеш дясната ръка на императора. Ако приемеш да водиш новата конница, от тебе ще зависят победите над арабите и славяните. Ти ще бъдеш толкова богат и силен, че синовете на най-големите ромейски родове ще се отдръпват пред тебе, за да ти сторят път.

И Аспарух не се учуди, само рече:

— Скира, ти каза, че търсиш военачалник. Сега говориш за мене.
Скира каза:

— Ти си третият син на хана. Двама души са готови да заемат престола на баща ти и той може спокойно да царува. Аз мисля, че Кубрат ще те пусне в Константинопол, защото той добре познава този град.

Аспарух каза на Скира:

— Ти знаеш ли, че съм избран да стана жрец?

Скира каза:

— Мисля, че за вас, българите, ще бъде по-важно третият син на хана да бъде водач на ромейската конница, отколкото да стане жрец на Тангра.

Аспарух се загледа в Скира, въздъхна, сякаш се канеше да му обясни нещо, но се отказа, и погледът му почна да обикаля шатрата. И Скира се огледа след Аспарух. А шатрата беше обичайната шатра на оногурите — като купа сено със събрани горе пръти, но не вързани, ами оплетени в красиво направен здрав обръч. Самият Скира харесваше повече другите юрти, с изправените кръгли стени. И Аспаруховата шатра беше наредена като обичайната шатра на конник — с кожени чанти, мехове, оръжия, рогове и конско снаряжение по стените, с кожи на диви зверове, седла и ботуши — по земята. Само по страничните пръти като живи гледаха изкусно съхранените глави на барс, зубър и глиган и главата на див козел, която сега носеше златния шлем на рогата си. Но Скира не видя, че нищо в шатрата не беше направено от конска кожа.

И Аспарух вдигна от пода конско седло и го подаде на Скира, като му каза:

— Това е дар от мене и аз съм го правил с моите ръце.

А предният лък на седлото беше от желязно кавказко дърво, което потъва във вода и червей не го яде. И в дървото бяха изрязани два лъва, един срещу друг, които сплитаха лапите си. Скира си представи дългите пръсти на Аспарух да държат длето и да дълбаят желязното дърво. И Скира пое седлото и каза:

— Ти не ми отговори.

Аспарух каза:

— Още утре ще ти отговоря. Пиеш ли кумис?

И Скира каза:

— Дори го обичам.

Аспарух взе обратно седлото, сложи го на земята и каза на Скира:

— Седни.

А сам скръсти крака върху кожа и Скира се смая, като видя колко дълги и силни нозе има Аспарух. И Аспарух наля от мех два рога с кумис за себе си и за Скира. И като се усмихна отново с предишната си усмивка, в която имаше момчешко смущение, подаде единия рог на Скира и го попита.

— Ти знаеш ли защо баща ми е станал ромейски патриций?

И Скира взе рога, та отпи. А тъй като рог не може да се остави недопит, държеше го в ръцете си. И като гледаше в ниските пламъци на огнището, замислено изрече:

— Това беше в година 626-а, когато персите и аварите обсадиха Константинопол и патрициите вече говореха да преместват столицата в Картаген. Тогава император Ираклий остави Константинопол, дойде на Кавказ и събра войска от кавказките народи. Аз бях с баща си и с императора. Ние тръгнахме направо към столицата на персите. В средата на похода тюркутите и хазарите, които бяха четиридесет хиляди меча, изведнъж викнаха: „Хайде, тюркути и хазари, обърнете конете си. Когато змията глътне теле, тя ляга да го смели, а не се тътри по камънаците. Взехме толкова плячка, че няма да смогнем да я довлечем до своите шатри.“ Водеше ги Мохо шад, когото Моходу Хеу, Черния ураган, брат на твоята баба, уби след четири години. Тъй император Ираклий остана почти без конница. В похода дойдоха и десет хиляди болгари, които тогава признаваха властта на тюркутския каган, но винаги между тюркути и болгари като жаравата тлееше вражда, пък вече се виждаха и пламъци.

А императорът дойде пред шатрата на хан Кубрат, който още не беше хан, и главата на императора не беше покрита. Императорът попита: „Курте, ти тръгваш ли си?“ И Кубрат мислеше да се връща, а му каза: „Не, оставам.“ Аз бях много млад и баща ми беше дясна ръка на императора. Толкова се уморявах, че всяка сутрин се събуждах на сто крачки от мястото, където заспивах. Влачеше ме конят ми, докато пасеше, защото връзвах юздата му за китката си, готов всеки миг да скоча на седлото. И като избивахме безпощадно всичко по пътя си, за да не влачим със себе си плячка и пленници, нашите войски

продължиха пътя си към сърцето на Персия. И конниците на твоя баща не слизаха от конете, защото покриваха с мрежа от очи и саби целия път на ромейската войска. На първи декември 627 година ние видяхме развалините на Ниневия, старата столица на Персия. Тук ни настигна персийската войска, която тичаше подире ни. И на дванадесети декември ние се срещнахме с персите. Бог даде победа на император Ираклий... А моят баща умря и с него много други. Твоят баща хан Кубрат беше ранен, но не слезе от седлото...

И ромеецът изля на дланта си кумис и пръсна капките върху огъня — в памет на мъртвите. А сега, както беше потънал в спомени и не мислеше как изглежда, та не се младееше с изкуствена бодрост, видя се, че е стар, но още корав човек. И Скира продължи, и каза:

— След това ние тръгнахме към столицата на персите, град Ктезифон, а по пътя разрушихме царските дворци в Дастагерд. И до Ктезифон пред нас се изправи възродената персийска войска. И тук император Ираклий се изплаши, та обърна гръб на персите и побягна към Гандзак. А твоят баща и конницата му се въртяха след нас и ръфаха персийската войска, както най-силните бикове остават след стадата и с наведени рога пропъждат глутницата вълци, която ги преследва. И трябва да ти кажа, че щяхме да загинем, ако бог отново не показа, че е с Ираклий. А може би вашият бог Тангра беше с Кубрат, който още не беше хан. Защото дойде вестта, че нашият враг Хосрой Парвиз е убит от своите хора, а синът му Кавад поиска мир от император Ираклий. И тогава императорът провъзгласи хан Кубрат за римски патриций и сам окачи златната огърлица на врата му... Това е. А сега Персия вече я няма, няма го и Ираклий. А ние с Кубрат живеем...

И като допи рога си, Скира тежко се надигна и каза:

— Заседях се.

И Аспарух гъвкаво и без усилие се изправи. И Скира неочаквано каза:

— Княже, ела в Константинопол. Никога няма да съжалиш. Нашият град е най-хубавият град на света. Аз ще ти избира най-хубавия дворец и ще ти доведа в него най-красивите жени на ромеите. Недей отказва на императорската молба...

И Аспарух се изненада, и дори стресна, като чу какво говори и с какъв глас говори Скира. А усети, че ромеецът говори искрено и

откровено, но имаше и нещо сякаш странно и немъжко в думите му и в гласа му. И Аспарух само каза:

— Трябва да стана жрец.

Тогава Скира изрече:

— Не ставай жрец. Остави на поклонниците на вашия Тангра, а и на християните и мохамеданите да мислят, че светът е създаден и върви според промисъла на боговете. Остави ги да вярват, че всяко нещо е на мястото си и че всеки човек има какво да свърши. Това е измама за страхливци, които не смеят да погледнат правдата в очите. Защото битието на света — това е игра. Светът възниква, бори се и загива по прищявката на случая. Не по мъдри закони, а според падането на зара. Сине на хана, хвърли и ти своя зар. Играй заедно с боговете.

И тъй като Аспарух мълчеше, още повече стреснат от страстта в словата и гласа на Скира, то Скира като че ли доби смелост и каза:

— Баща ти беше като цар в Константинопол, ти ще го надминеш. Когато тълпите се връщаха от хиподрума, те викаха името на баща ти: „Кубрат! Кубрат!“, защото никой не можеше да води колесницата като Кубрат и никой не можеше да плати конете му. И най-хубавите жени на Константинопол му отваряха нощем вратите на гинекея си...

И Скира млъкна, защото видя в очите на Аспарух вече не удивление, а като че ли жал. И сведе очи.

Да, той — Скира, не говореше с гласа на пратеника на великата ромейска империя. И като млъкна, Скира не може да си обясни защо говори така. От него се отдели някакъв втори човек, когото Скира почти не познаваше, и този човек се молеше на едно момче. И останалата част на Скира, която се владееше, сякаш се вкамени и се изчерви от срам. Но изведнъж Скира разбра, че не презира и не мрази тая своя позорна част, която се молеше на Аспарух. Той я усети като свое дете, което се откъсва от баща си и прави пакости, а бащата стои на място, владее се, пълен е с горчивина, но пак обича детето. Какво имаше в Аспарух, та го накара да се моли, за да го види до себе си в Константинопол? И защо извиняваше позора си на императорски пратеник? Кое беше по-силно от достойнството му на ромей и на войник?

Аспарух се направи, че не е чул последните думи на Скира и неочаквано го запита:

— Тебе нрави ли ти се славянският княз?

Скира се усмихна и в усмивката му пролича горчивината, която още не беше се утаила след последните му глупави думи. И Скира каза:

— Един императорски пратеник не може да преценява хората като обикновен човек. Те не могат да му се нравят или да не му се нравят. Те са или врагове, или приятели — вредни или полезни.

Но Аспарух му каза:

— Не е така. Човек може да харесва и врага си — така казва баща ми. Когато първия ден ви срещнах двамата, помислих си колко различни хора сте и как случаят ви е събрал.

И той се наведе, взе подареното седло и го подаде на Скира. И Скира каза:

— Аз съм римлянин, а князът е славянин. И аз съм почти на шестдесет лета, а той е на тридесет и пет.

Аспарух каза:

— Не, не е това. Ти се гордееш с това, което си, но мислиш, че твоят баща е бил по-голям военачалник от тебе. И ти си чул, че твоят баща е хвалел дядо ти, който е бил още по-голям военачалник. И колкото се отива по-надалече в миналото, хората стават за тебе по-едри и по-достойни за хвалба. Това говориш ти. А славянинът е сигурен, че неговият син ще бъде по-добър от него и че внукът му ще бъде по-силен от сина му. Той вярва, че потомците му и всички славяни ще бъдат по-добри и по-силни утре — той е като дете, което се радва, че ще порасне.

И Скира застана като поразен със седлото в ръце, защото не очакваше младият Аспарух да е толкова проникателен, а досега само беше гледал колко е хубаво лицето му и колко е силно тялото му. И Скира беше принуден да се защити и да каже:

— Млади човече, всеки от изминалите дни, когато още не сме живели, прилича на гроздово зърно, пронизано от слънцето. И тия дни миналото ги е стъпкало, историята ги е стъпкала, та ги е превърнала във виното на спомените. И това вино опиянява всеки, който го вдигне до устните си. Не обичам да пия младото вино на предишната есен. И нима ти няма да признаеш, че старото вино е по-добро?

Аспарух поклати глава и каза:

— Ала старото вино вкисва, Алексис Скира — ако говорим с иносказания. Не зная къде е правдата — дали в тебе, или в славянина. Наистина, не мога да си представя по-добър хан от Кубрат, а той казва, че Моходу Хеу е бил по-силен от него. Но ако е вървяло все така, то преди хиляди години хората е трябвало да подпират с чело небето. А ти знаеш, че не е така. И ако сме ставали все по-слаби, сега нямаше да се виждаме върху земята. И аз не искам да е така. Ела пак, когато поискаш, моята шатра е отворена за теб.

И Скира излезе в нощта и погледна звездното небе. И си призна, че това седло ще бъде скъпо за него.

А като си легна, Земела вече спеше или се преструваше, че спи. И Скира си припомни дума по дума целия разговор с Аспарух, и се кореше, и се удивляваше на себе си. Но и твърде не се удивляваше. После, като слушаше дишането на Земела, спомни си за княз Слав и си спомни как неочаквано Аспарух заговори за княза. И преди да заспи, Скира започна да си повтаря наум: „Аспарух и Слав... Аспарух — Слав... Аспарух против Слав...“ Дали Аспарух не усещаше Слав като съперник? И защо? И дали Скира не можеше да спечели нещо от това?

5.

Кубрат, синовете му и хранените хански люде ядяха и пиеха, събрани в ханската шатра, но пиршеството не вървеше, тъй като Кубрат беше умислен. И най-близко до хана стояха от дясната му страна кавханът, а от лявата — колобър боилът, и тук му е мястото да кажа по две думи за всекиго от тях, защото не зная дали по-нататък погледът ми ще падне върху им.

Кавханът беше човекът, когото старейшините на всички родове избираха, за да има наред с наследствения хан, пратен от Тангра, и един съвладетел, избран от хората. Защото ханът можеше да е всякакъв — и такъв, и онакъв — тъй като изборът и пътищата на бога са неведоми, но поне избраникът на хората трябва да е с всичкия си ум. И този кавхан всяка сутрин трябваше да дойде бос пред хана и да му се поклони, а в ръката си да носи факла. И след като запали факлата, да застане от дясната страна на хана. Така се водеше по стародавен обичай, чийто смисъл отдавна беше загубен, та всеки го тълкуваше както му отърва. Имало е силни кавхани, та дори имената на хановете са се водели и запомняли по тях. Само че не беше голяма чест и голям труд да си кавхан на хан като Кубрат. И кавханът добре го знаеше, а иначе беше добър човек — добре се биеше в битка и добре пиеше на ешмедеме, но името му няма да кажа, защото няма за какво да го помним.

А колобър боилът водеше всички жреци в конницата, пък като се знае, че всяка стотна има жрец — който е и знахар — и като се знае, че в един тумен има сто стотни, то е лесно да се сметне, че в дванадесет тумена се събират хиляда и двеста жреци — ще рече цяла рибарска мрежа с хиляда и двеста възела и всеки възел има очи и уши. Но както звездата на кавхана чезнеше в сиянието на хан Кубрат, тъй и като кажеха „жрецът“, никой не си помисляше за колобър боила, а всички мислеха, че се споменава жрецът от светилището на Големия конник. А колко души са виждали това светилище? И дали изобщо са го виждали, тъй като — дали то изобщо съществува? И не е ли светилището само легенда? Наистина жрецът се губеше някъде по

цели месеци, но не ходеше ли да гледа звездите от някой кавказки ледник? Това никой не знаеше или го знаеха само неколцина мъже, но те умееха да мълчат.

И Кубрат стоеше сам на отделна трапеза, и трапезата му беше вдигната стъпка над земята, защото самотата беше наградата и проклятието на ханската власт. До него лежаха само гепардът и леопардът. И двата опитомени звяра имаха пъстра на петна козина, ала гепардът имаше кръгла муцуна и черни очи, а леопардът беше с продълговата муцуна като на куче и очите му бяха сиво-жълти. И на шията на леопарда светеше златен обръч, а на обръча — златно изображение на мишка, защото се знае, че мишката е слабото място на леопарда и тя обезсилва злобата му. И раненият леопард се бои от мишки — затова го слагат на сал сред тиха вода и наоколо връзват котки. Но ако леопардът рани човек и мишка припикае ранения, то човекът ще умре.

И тъй — както ядяха и пиеха, ето влезе стременикът на хана. А той беше голям човек и сам имаше кой да държи стремето му. И той като повечето Кубратови люде беше вече стар. Стреникът каза на Кубрат:

— Като ядете и пиете, знаете ли приказката за госта и копието му?

А всички се почудиха и трябваше да се е случило нещо важно, та да се говори на хана, когато той е вдигнал рога с кумис. Но Кубрат обичаше този човек и му каза:

— Разкажи приказката.

Защото се досещаше, че човекът има нещо наум. И стреникът разказа:

— В един аул дошъл странник. Той бил без копие. Приели го, ала младоците се скарали с него и решили да го убият. А най-старият човек в аула казал: „Вървете намерете копието на странника, та после ще решаваме.“ Отишли и намерили копието, побито край аула. Опитали се да го изтръгнат, но никой не успял, тъй дълбоко било забито копието в земята. Върнали се и се побратимили със странника.

И Кубрат се досети, та се засмя и каза:

— Кой е забил копието си така дълбоко, че не можа да го изтръгнеш — славянинът, ромеецът или тюркутът?

А стреникът каза:

— Елате да видите какъв кон язди славянинът.

И всички станаха от трапезата, колкото и чудно да се стори на някой, който не познава българите и тяхната страст към коне.

А пред шатрата стоеше белият жребец от рода на цар Резовите коне. И поводите му държеше Терес, жреецът на Дионисий.

И хан Кубрат, синовете му и хората му стояха и мълчаха, както преди четиринадесет години стояха пред златния кон на Абд ар Рахман. И както преди години не гледаха мъртвия арабски пълководец, легнал пред коня, така сега не виждаха живия тракийски жреец, застанал до коня.

Тези мъже бяха яздили много коне, от много страни и породи, коне с чиста кръв, коне със смесена кръв. Най-прочутите български жребци имаха родословие като някой хан, записано върху пергамент и камък. И ако родословието на хан Кубрат се казваше до седмо коляно, защото беше неприлично да се слиза по-нататък от Атила, а някога ще разкажа, че нямаше и как да се изрече името на Атиловия баща — то беше неприлично да не се изрече цялото родословие на Кубратовия кон.

И тези мъже не бяха виждали такъв кон.

Жребецът беше целият бял като лебед. Черно — копринени тъмнееха само ноздрите му, мъжествените му части и копитата му. А на челото му имаше алена звезда. И челото на жребеца беше широко и страните му тесни. Издути вени струяха като лъчи от бадемовите му очи и се спускаха към широките ноздри. И ноздрите трептяха, та сякаш раздуваха белия пламък, който се лееше от очите му. Дългата му шия беше като на лебед, изпъкналите гърди като на сокол, сухите нозе като на заек, гладкият гръб като на щука, тесните хълбоци като на елен. Не се разбираше едър ли е, дребен ли е, защото беше съразмерен като сътворен от богове.

И като стояха дълго безмълвни, Кубрат пръв се обади, та се обърна към жреца, който трябваше да знае всичко:

— Виждал ли си такъв кон?

Жреецът започна да избира словата си, сякаш ги опитваше на вкус.

— Велики хане, този кон е като хубава песен на чужд език. Харесвам я, но не разбирам словата ѝ. Не мога да разбера откъде протича кръвта на жребеца. Всичко по него е стъкмено, сякаш е правен

хиляда години — и шия, и нозе, и гърди. Но не съм виждал други такива коне.

Тогава Кубрат се обърна към сина си Аспарух и му каза:

— Сине, ти си отрасъл между коне. Кажи ми какъв е този кон?

И Аспарух пристъпи към жребеца, но не протегна ръка, а само го загали с поглед. И замислено изрече:

— Тялото му е източено като на персийските и нисийските коне. Бащите му трябва да са теглили колесници...

И Аспарух погледна Терес, защото очакваше конярят да каже дали правилно е отгатнал. Но Терес не разбираше български, затова Аспарух повтори думите си на гръцки.

И Терес каза:

— Вярно е. Ала колесниците не са били персийски.

Аспарух каза на български и после на гръцки:

— Копитата са широки и петата ниска. Трябва дедите му да са бягали по горещи пясъци като арабските и ахалтекинските коне.

Терес каза:

— Бащите му са бягали по нагорещени скали.

Аспарух говореше:

— Задните му нозе са леко извити като саби...

Терес каза:

— Това е, защото дедите му и от майчина, и от бащина страна са израснали в планина.

А жрецът, като видя, че Аспарух още дълго ще се мъчи да отгатва и само ще радва непознатия коняр, обърна се към хан Кубрат и му каза:

— Велики хане, днес е голям ден — пред очите ни стои жребец от непознатата кръв.

И Аспарух се върна крачка назад и застана до баща си. А хан Кубрат попита Терес — и ханът беше все още сляп за силата на мъжа до коня:

— Кой е този кон?

Терес отвърна:

— Това е двеста и седемдесетият жребец на цар Рез.

Кубрат запита:

— Кой е цар Рез? И как може да има двеста и седемдесет такива жребци?

Терес каза:

— Рез е бил тракийски цар, който е живял преди две хиляди години. Той имал прочути бели жребци. Ние, траките, отглеждаме жребци от този род вече две хиляди години. И ако трябва да кажа кой е баща на този жребец, трябва да кажа: „Баща му беше двеста шестдесет и деветият жребец на цар Рез.“

А жреецът на Конника каза и гласът му беше по-висок от обикновено, защото се зарадва, че ако не позна какъв е жребецът, то поне знаеше кой бе цар Рез:

— Велики хане, ти си чувал оная гръцка история — много дългата песен от много големия певец — за обсадата на крепостта Троя. Този цар Рез дошъл с конете си на помощ на троянците.

Кубрат кимна, но не се разбра дали си спомни гръцката песен. И той каза на Терес:

— Кажи ми може ли да се заплати такъв жребец?

Терес отговори:

— Такъв кон само се подарява. И този кон вече е подарен на славянския княз Слав.

А жреецът каза:

— Ала такива коне се ограбват, защото ти не можеш да не знаеш, че жребците на цар Рез са откраднати от хитроумния Одисей.

Терес отвърна:

— За да откраднеш такъв кон, трябва да дойдеш в тракийските планини.

И Аспарух докосна баща си по лакътя и хан Кубрат му се усмихна. И Аспарух каза:

— Ако конят не може да остане в нашата степ, не може ли да остане кръвта му? Не си ли спомняте как е запазен родът на моя кон — от кръвта на Абд ар Рахмановия жребец?

И Кубрат се обърна към Терес и му каза:

— Чужденецо, нека твоят кон покрие една или десет наши кобили. Ти не можеш да скъпиш семето на такъв кон, който е дар от боговете. Защото добрите богове винаги са искали светът да бъде похубав, а такива коне са украшение на света.

И Терес се замисли. И чак сега хан Кубрат и хората му се загледаха в коняря, защото от него зависеше дали в степта щяха да

ходят синовете на този бял жребец. И пак не го видяха — само жреецът срещна погледа на Тересовите очи и се стресна. И каза на Кубрат:

— Ние гледаме коня, а не гледаме коняря.

И Кубрат също се загледа в Терес.

А беше Терес също така красив и също така странен като жребеца. И както се виждаше, че конят е от стара и единствена раса, тъй се виждаше, че човекът е от старо и само за себе си племе, което не прилича на другите. Кожата на Терес беше смугла, косите черни, очите зелени. И както очертанията на коня сякаш бяха ваяни от боговете, така и лицето на тракиеца беше като че ли изваяно от велик ваятел. И в това лице имаше черти и от лъв, и от козел, и от орел. А ноздрите му бяха малко по-широки, отколкото трябва — и устните му, и веждите му по-дебели, и очите по-едри. Пък брадата му висеше на дребни колелца и косата му стърчеше на остри кичури като рога.

И жреецът се чудеше как тази обикновена дреха на обикновен коняр стои на такъв мъж като Терес така, сякаш се е родил в нея. А беше облечен Терес в дрехите на тракийски пастир — с тесни вълнени гащи, кожени ботуши, риза до коленете и вълнена наметка с качулка, тъкана на ивици от тъмна и светла вълна. И толкова плътна беше тази тъкан, че в нея можеше да се носи вода. Ала щеше да дойде време, когато жреецът щеше да види Терес, облечен в дрехи на жрец и в дрехи на воин — и Терес като че ли щеше да е роден жрец и войник. Малцина бяха останали траките, та не можеха да загубят кръв за пастир, жрец и войник, а ги бяха слели в един-единствен човек.

Терес долови погледа на жреца и му отвърна. И двата погледа се опряха като дланите на двама борци, които мерят силата си. Жреецът на Великия конник пръв отведе погледа си — не защото отстъпи, а защото не биваше тъй втренчено да се гледа човек, дошъл като гост. И жреецът прошепна на Кубрат:

— Ако жребецът е царски, този човек е цар... или жрец.

А Терес каза:

— Велики хане, нека бъде така, както ти каза. Доведете кобилата.

И Кубрат се обърна към Аспарух и му каза:

— Сине, отиди и намери кобила, ала такава, на която се знае родословието до девето коляно. Ти знаеш.

6.

След това сватбата на двеста и седемдесетия жребец от коляното на цар Резовите коне с кобилата Серах, която имаше девет имена на отци и праотци след своето име — тази сватба стана на могилата с Каменния истукан. А се избра тази могила, защото само така можеха да видят сватбата хилядите конници, търговци и всякакви други люде, които бяха събрани около Кубратовия стан. И те се събраха около могилата — отделно тумените на трите племена и отделно хората без оръжие. И съвсем настрана стояха жените, колкото ги имаше, защото и те искаха да гледат сватбата.

И най-напред изпратиха Кубратовата бяла кобила на върха на могилата. И всички я видяха очертана на синьото небе. После пуснаха жребеца Алтъй — златния кон на Аспарух, ала не за да я покрие, а за да разбере дали кобилата е готова да приеме жених. Такъв кон се нарича „клетникът“ и наистина е за жалене. А избраха Алтъй, защото беше нежен жребец и не хапеше, и не осакатяваше кобилите като някои бесни жребци.

И кобилата не само беше готова да приеме жребеца, ами сама зацвили и затича насреща му. И тъкмо Алтъй изви лък и се приготви да пусне стрела — и четирима здрави мъже го хванаха, а той ги влечеше по тревата. И конниците от тумена на оногурите викаха:

— Пуснете го, пуснете го.

А конниците от другите тумени свиреха с рогове и с уста. Тогава на върха на могилата — и той изписан на синьото небе — застана жребецът на Рез. Терес го пусна и коленичи при skutите на Истукана.

Тихо беше — само над степта се носеше пронизителното цвилене на измамения Алтъй. И не цвилеше той яростно, а жаловито, и сърцето на Аспарух се сви, защото така прилича да цвили кобила, но не жребец.

И кобилата приклепна под тежестта на жребеца и жените в подножието на могилата покриха лица, а мъжете мълчаха. И когато жребецът се отдели от кобилата, над степта се разнесе тържествуващ вик, сякаш тумените спечелиха битка.

А Кубрат, синовете му и хранените му хора се качиха на върха на могилата. И жрецът посочи на Кубрат плоча, вкопана в земята и обрасла с лишеи. На плочата имаше надпис на български език, ала надписът беше полуизтрит. И като се наведе, Кубрат с мъка и труд прочете:

— Тук конят... Авсург, син на Аласа, син на Авсати... не мога да прочета другите имена, ала всички започват с буквата „А“... този кон скочи двадесет и четири лакътя, а на коня седеше конникът Бесах.

И Кубрат добави:

— След името на коня са сложили родословието му, а след името на човека — не.

И се намериха мъже, които бяха чували за легендарния кон Авсург, но никой не се досети кой беше Бесах.

Но защо дори подир името на коня Авсург имаше изредени девет негови бащи, а след името на Кубрат се спираше до Атила, та между Атила и Кубрат имаше само седем зачатия и седем рождения? Защото бащата на Атила беше вълк.

И легендата разказва, че един български вожд искал да омъжи красивата си дъщеря за ромейския император — мисля, че беше Аркадий, а за да я запази чиста до сватбата, затворил я във висока кула. И с нея заключили опитомен вълк, да я пази. Но девойката понесла от вълка и родила Атила. Затова рисуват Атила с вълчи уши. Сам мога да кажа, че са ми разказвали и за други вълчи деца. На седмата година — ако не ги убият — по бедрата и по гърдите им израстват гъсти косми, и в устата им след млечните зъби израстват вълчи кликове. Такива хора са силни, със смугла кожа.

След това хвърлиха жребий на кой род се пада оплодената кобила. И като хвърлиха първи път между племената, падна се жребий на оногурите. И на втория път се падна коляното Акага. А на третото хвърляне конят отиде при рода Акага. И като си спомниха съдбата на Алтън, кутригурите и утигурите говореха, че има магия.

Ала самата Акага беше далеч със стадата на рода си. И Аспарух си спомни за нея и поиска да я види.

7.

И на другия ден хан Кубрат с хранените си люде и с пратениците отиде на същата могила, за да гледа обяздването на младите коне.

И Кубрат със своите си ръце свали седлото на коня си и като го положи на земята, седна върху него, в самото подножие на могилата. Само той седна, а всички останали се пръснаха, изправени, нагоре по склона на могилата, та чак до върха — сякаш бяха застанали по стъпалата на стълба. И зад Кубрат стоеше изправен Аспарух.

А пред тях се ширеше степта. И пред краката на хана тя беше натъпкана от хиляди копита, та се беше превърнала в сива корава земя. И кръгът земя беше обиколен с изранена степ, където лежаха кичури трева, изтръгнати с бучки пръст, като оскубана човешка коса.

Когато всички затихнаха, загледани в пустата степ, ханът изрече:
— Пуснете белия кон на Тангра.

И зад могилата излезе белият жребец, до чийто гръб не се докосва седло и върху който невидим язди бог Тангра. Докато жребецът беше на гъстата трева, стъпките му не се чуваха, но щом прекрачи на отъпканата пръст, по невидима повеля той препусна и развя дългата си грива и дългата си опашка. И премина пред хана, и тропотът на копитата изпълни степта.

А хан Кубрат стоеше със затворени очи и отметната назад глава. Чертите на лицето му се отпуснаха и когато отвори очи, погледът му беше избистрен и пречистен. И Кубрат каза:

— Това е първата песен, която човек чува, защото я чува още в утробата на майка си, като чува как бие майчиното сърце. Колко много прилича тропотът на копитата на биенето на сърцето! Дано Тангра ни даде да чуваме тропот на копита над главите си, когато легнем завинаги в земята.

Само Аспарух чу думите му, а Баян, който стоеше няколко стъпки по-назад и по-нагоре, слезе до баща си и попита:

— Татко, рече ли нещо?

А Кубрат поклати глава и му каза:

— Пуснете конете.

Тропотът от копитата на свещения бял кон заглъхна.

И проеча рог.

Тогава се разнесе неясен тътен, като че ли някъде много далеч се събираше градоносен облак. Славянинът и ромеецът дори вдигнаха очи към небето, но то беше синьо. А приближаваше грохотът на първия табун, който стоеше скрит зад могилата. И този грохот се усили, докато се превърна в буря.

Табунът изскочи отдясно и се втурна по тревистата степ оттатък изпотъпканата земя. Бяха черни кутригурски коне. А защото Кубрат гледаше табуна седнал и отстрани, той виждаше само една огромна черна змия, която плъзна през степта. И тази змия разреза някъде напред степта, та я отдели с черна черта от небето. Да, наистина само като черна черта се виждаха конете, защото летяха с протегнати напред глави, а краката им се протягаха успоредно със земята. И високата трева стигаше до коленете им. А беше валяло и не се вдигаше прах, та конете лъщяха от пот на слънцето като облени с катран. Появиха се и първите конници, които язدهа вътре в табуна и размахваха ръце, и отстрани се виждаше, че са възседнали тази черна змия. И най-напред дойде дивият мирис на отгъпкана трева, който разшири ноздрите на хан Кубрат, а после дойде още по-дивият мирис на потни конски тела, който опиянява като тръпчив кумис.

Но хората, застанали зад хана, виждаха стадото от по-високо, та за тях стадото не беше черта, а черен поток, който се разлива по степта. И всички усетиха ушите си да бучат и да писват от непрестанния тътен и грохот, в който се смесваха тропот на копита, биене на стотици звънци, конско цвилене и човешки викове.

Когато черната ивица на стадото отдели степта от небето и зави наляво, за да опаше могилата с черен пояс, хан Кубрат затвори очи и каза на Аспарух:

— Сине, кажи ми какво виждаш?

Аспарух каза:

— Татко, стадото влече конярите, които не могат да спрат конете. А това са коне, събрани от различни ята, затова се ритат и хапят помежду си и търсят отчаяно своя табун. Отдясно и отляво изскачат две стотни от кутригурите, които преграждат пътя на стадото — навярно ги е страх конете да не връхлетят върху нас. Ето, конярите

отделиха от стадото десетина жребци. Те ги подкарват към нас, виждам вече лилавите блясъци в очите на жребците.

Кубрат каза все още със затворени очи и с лице, обърнато нагоре, като че ли се грееше на слънцето:

— Лилави блясъци... хубаво.

Аспарух разказваше:

— Татко, първият жребец иде към тебе, оплетен от белите змии на арканите. Жребецът коленичи и цвили гневно и отчаяно.

Кубрат каза:

— Говори само какво виждаш, ушите ми са отворени. И повикай Алексис Скира.

Кубрат стоеше със затворени очи и като чу да приближава звънът на ромейските шпори, не отвори очи. А Скира видя, че Кубрат не гледа, та изненадано го запита:

— Велики хане, защо не гледаш своите стада и войници?

А Кубрат каза:

— Всеки ден, когато отворя очи, виждам света един и същ, какъвто го помня. Нищо ново не виждам. Осемдесет години гледам как хората се борят с конете. Затова искам да видя света през очите на Аспарух, дано той види нещо повече от мене. Говори, Скира.

Скира каза:

— Велики хане, ромейската империя обръща поглед, пълен с надежда, към тебе и конницата ти. Защото, докато ромейските войски бяха заети в битки с перси и араби на юг и на изток, а с лангобарди на запад и авари на север, по това време славянското племе нахлу в пределите на империята. Най-напред славяните грабеха и се връщаха, после построиха свои селища на ромейска земя. Признавам, че императорът не можа да се справи със славяните.

Кубрат каза:

— И той иска от мене, Кубрат, хана на болгарите, аз да се справя със славяните?

Скира въздъхна, за да покаже, че нищо не може да убегне от мъдростта на хана. И рече:

— Ти го каза, велики хане.

Кубрат запита:

— И ти искаш аз да ударя славяните, да изгоря селищата им и да избия хората им, както аварите унищожиха славяните анти?

Скира рече:

— Не, велики хане. Защото тези славяни са спасението на нашата империя.

И хан Кубрат за пръв път отвори очи и погледна Скира. А Скира кимна с глава, за да потвърди думите си, и продължи да говори:

— Славяните са новата кръв на Византия. Те са трудолюбиви и обичат земята. Освен това те живеят по родове, та данъкът се прибира не от отделния селяк, а от цялото село. Ти знаеш ли какво е да събираш данък от сто къщи? А в славянското село кметът отговаря за целия данък. Ти знаеш ли, хане, какво е да събираш войник по войник от сто къщи? А славяните тръгват по родове на война. Само... само че славяните са луди за свободата си. Ако другите народи пазят свободата си като очите си, то славяните я пазят все едно, че са еднооки.

И Скира млъкна, и Кубрат мълчеше. А когато проговори, каза на Аспарух:

— Сине, кажи ми какво виждаш?

Аспарух каза:

— Ездачът вече се метна на дивия жребец. За пръв път конят усеща юзда в устата си и човек на гърба си. Жребецът е яростен и бесен, човекът е смел и ловък. Жребецът се вдига на задни крака — той за пръв път усети шпори. Когато предните копита опират земята, конят изведнъж сваля глава между предните си крака, извива гръб като дъга и ритва със задните си крака — като муле. Ездачът едва се задържа, скача на земята, отново се качва на коня. Опъва с все сила юздите — ако успее да вдигне главата на коня, конят няма да може да ритва и да се мята...

Кубрат каза:

— Скира, какво иска твоят император?

Скира отговори:

— Ти трябва да покориш славяните. Да разбиеш войските им и да превземеш крепостите им. Тогава ние ще преброим живите и ще ги купим от тебе като пленници или като роби с пълна цена — все едно, че ги продаваш на тържището в Константинопол. И ти ще се върнеш в степите, а ние ще пратим ромейски отряди в заетите крепости.

Кубрат попита:

— Сине, какво се случи?

Аспарух каза:

— Ездачът успя да извие нагоре главата на жребеца. Конят се опитва да го хапе, но човекът се прилепва до врата му. Победи човешката воля. Човекът слиза от коня и го повежда към тебе, татко.

Кубрат каза:

— Алексис Скира, значи ти искаш да ти обядя славянското племе и да ти го доведе като този жребец? Не! Защото от гривата на жребеца не падна косъм, пък аз трябва да избия най-дръзките и най-смелите славяни. Ти искаш да ти доведе славяните скопени, да превърна славянския жребец в работен кон, а славянския бик в покорен вол. Разбрах те.

И ханът вдигна нагоре ръка, за да покаже, че разговорът завърши. Скира заднишком отстъпи, та се качи нагоре по склона и Кубрат отвори очи и погледна коня и ездача. А ездачът беше млад като Аспарух и ручей пот течаха по лицето му, и зениците на очите му бяха разширени, сякаш беше пил татул. Кубрат огледа дрехите си и не видя по себе си нищо, което можеше да подари на ездача. И каза на Аспарух:

— Сине, дай му пояса си.

И Аспарух свали кожения си пояс, на който висяха торбичката с кремъка, огнивото и праханта, а до нея малкото криво ножче за върховете на стрелите и за лечение на раните и до него — големият нож в сребърна ножница. Аспарух понечи да откачи тежкия си нож, но Кубрат каза:

— Дай му и ножа си.

И ездачът, като пое скъпия пояс, метна се на коня, а оня веднага заигра и се замята под него, защото не беше още примирен. Но ездачът с тържествуващ вик препусна към стотната, която пазеше стадото. А към Кубрат тръгна втори кон, оплетен в аркани. Кубрат каза:

— Сине, извикай жреца.

И когато жрецът застана до него, Кубрат го попита:

— Ти как мислиш, дали случайно ромеецът и тюркутът пристигнаха в един и същи ден?

Жрецът отвърна:

— Колкото е случайно, че светкавицата и гърмът вървят заедно.

Кубрат каза:

— Сине, повикай отново Скира.

И каза на Скира, този път с отворени очи и с извърната глава, защото искаше да го гледа в лицето:

— Скира, как мога да тръгна срещу славяните, когато тюркутите стоят зад гърба ми?

И гласът му беше дрезгав и като че ли нещо го душеше, защото, като извърна глава, непоносима болка скова врата и дясното му рамо.

А Скира веднага отговори:

— Императорът не можеше да не види тази опасност и затова се съгласи да плати на тюркутите.

Кубрат запита:

— Ами ако каганът на тюркутите не се съгласи?

Скира каза:

— Тюркутите не могат да се карат едновременно с арабите и с нас — ромеите. А с арабите каганът никога няма да се разбере. И ние ще дадем на кагана шестдесет хиляди златици, два пъти парите, с които поддържахме крепостите на границата със същите тези тюркути.

Кубрат отново се загледа напред. Болката го отпусна — пред очите му светлееше. Той уморено каза:

— Вие дори сте преброили и парите... Както винаги твоят господар вижда надалеч и съвсем ясно.

А Скира добави:

— Докато ти се справиш със славяните, твоята земя е под златния покрив на ромейската хазна.

И Кубрат се изправи, за да избяга от болката си.

И докато Кубрат отиваше към коня си, Аспарух отиде при Скира и му каза:

— Ела с мене.

И го заведе при току-що укротения жребец. А младият ездач търкаше упорито потните хълбоци на коня и му шепнеше ласкави слова. Аспарух каза:

— Алексис Скира, ти искаш да правиш ромейска конница. Най-напред трябва да отгледаш двадесет хиляди такива коня, ако искаш да събереш един тумен. А този кон е роден тук, върху тревата на тази степ, тук е расъл и лете, и зиме. И никога не е подслонявал под навес главата си. Този жребец рови като елен корени под снега и може да

тича цял ден с пет шепи овес. И тук, в тази степ, ще умре. И когато ти видиш скелета му, ще се учудиш и ще кажеш — каква дребна кост и какъв дребен кон. Защото всичко върху жребеца е плът, по-корава от ремък, и от трупа на онаграта можеш да свалиш шепа жълта мас, но ако свариш този жребец, в котела няма да плува дори петно мазнина, голямо колкото вашите златни монети. Алексис Скира, ти имаш ли двадесет хиляди такива коне?

А ромеецът помълча, свел глава, после внезапно я вдигна и очите му светнаха като оголени ножове. И той бавно изрече:

— А тюркутите нямат ли такива коне?

Сега замълча и Аспарух, като че ли стреснат, преди да отговори:

— Да, тюркутите имат такива коне.

8.

След това хан Кубрат и хората му спряха край една десетка млади воители, които стреляха с лък. Ханът остана на седлото и гледаше, а войниците стреляха — все едно, че са сами в степта.

Те бяха застанали разкрасчени върху тревата, а на двеста крачки имаше изправени кожени чучела на човеци, пълни с конски косми. Пред войниците лежаха снопове стрели и тъкмо бяха напълнили тежките колчани от кожа на видра, праметнати през раменете им. И десетникът — закоравял като ремък, върху който се точат ками, пипаше дали колчаните са натъкани и където намереше пролука, пхваше по една стрела. И като застана до обрънатия черен котел на десетката, удари по котела с дръжката на копие, та викна:

— Стреляй!

И почна да бие котела с копието си, на всяка стрела по един удар. А биеше все по-бързо. И стрелите излитаха с писък и свиреха тъжно над степта, защото бяха от свирещите стрели на кутригурите. И ако първите стрели удряха в чучелата, а някъде към средата на колчаните стрелите започваха да се забиват в тревата пред чучелата, то повечето от последните стрели се забиваха на една плонка от краката на стрелците. Защото десетникът биеше нестройно котела, а и стрелецът трябва не само да стреля, но и да се олюлее при всеки изстрел, все едно, че праща стрелата си с отмятане на тялото. Двамина от стрелците объркаха ритъма на стрелбата си, та когато прозвуча последният звън на котела и те отпуснаха ръце, в колчаните им стърчаха стрели. И десетникът отиде при тях и като измъкна стрелите от колчаните, мълчаливо ги шибна със стрелите през лицата. Всяка стрела — едно шибване. После стрелците тръгнаха да събират стрелите си, а искаха да вървят бавно и бавно да се навеждат, ала десетникът пляскаше яростно и нетърпеливо с ръце.

Кубрат нищо не казваше — само когато стрелците се отдалечиха, обърна се към Аспарух и каза:

— Сине, доведи славянина.

И белият тракийски жребец застана до Кубратовия жребец. И двата коня зацвилиха, а Кубрат с възхищение се наведе от коня си и потупа белия жребец по шията. И каза:

— Говори, славянино.

И княз Слав каза:

— Велики хане, осемте славянски племена между Дунава и Хемус ме изпратиха, за да ти припомня, че болгари и славяни три пъти заедно са обсаждали Константинопол.

Кубрат каза:

— Това е било преди сто години. А Константинопол все още си стои.

Слав каза:

— Ела с конницата си. Няма да обсаждаме Константинопол, а ще нахлуем в ромейските земи и ще разграбим градовете на юг от Хемус и по брега на морето. Ти ще дадеш тези три тумена конници, които сега си събрал, а ние ще ти дадем петдесет хиляди пешаци. Даваме ти всичката плячка — и златото, и пленниците.

Кубрат го попита:

— А за вас?

Князът отвърна:

— Ние искаме да сринем ромейските крепости и да се укрепим на земята си. Само за една година мирната земя ще даде повече злато, отколкото можем да ограбим.

А в това време стрелците отново се бяха наредили и пак зазвъняха удари върху котела, и пак тъжно засвириха кутригурските стрели. И хан Кубрат се загледа в стрелците. Когато отзвуча последният звън на котела, десетникът извика:

— А сега още по десет стрели, защото ви гледа самият хан Кубрат. Вземете от стрелите пред краката си.

И младите стрелци, които се люлееха като пияни, а отмалелите им ръце висяха като отсечени, отново вдигнаха лъкове. И който не е опъвал четиридесет пъти български лък, докато си загуби дъха и пред очите му притъмнее и докато кръвта от пръстите му потече до лактите — той няма да разбере какво ще рече още десет стрели.

Хан Кубрат тихо и замислено рече:

— Славянски княже, ако тръгна срещу ромейците, кой ще пази гърба ми от тюркутите?

И погледна княза, а князът мълчеше. Кубрат отново помилва белия му жребец и обърна коня си.

Тогава Аспарух слезе от коня си и каза на Скира:

— Ела.

И го заведе, та застанаха пред един от стрелците. Той беше млад и лицето му беше бяло от умора, та дори устните му бяха бели. И Аспарух хвана лявата му ръка и я повдигна, та я показа на ромееца. Ръката беше кървава, издрана от перата на стрелите. Аспарух взе едно кожено ведро, в което плискаше мътно — бяла вода, защото водата беше солена, и каза на стрелеца:

— Потопи дланите си.

А войникът не можа да вдигне ръцете си, които висяха, увиснали и схванати, та потръпваха до раменете като току-що убити змии. Аспарух остави ведрото и подаде ръка на ромееца. И му каза:

— Хвани дланта ми и виж — това не е човешка плът, а рог на бивол. Такава прави човешката ръка тетивата на лъка. Когато станах на три години, дадох ми лък, висок колкото мене, и ме качиха на кон. Всяка пролет лъкът се сменяше, защото растеше заедно с мене. И десетгодишен трябваше да сваля две патици от ятото с една стрела. А на петнадесет години трябваше да понижа кошута с малкото ѝ — от седлото, с една стрела. За да ми дадат боен кон, трябваше да измина от изгрев до изгрев толкова път, колкото вие, ромеите, измервате с триста хиляди крачки. И да сменя три коня. Ако единият кон умре, трябва да се язди след една година. И помни, ромеецо, че аз се приготвям за жрец, а не за войник.

Скира каза:

— Излиза, че човек е по-издръжлив от коня.

Аспарух му каза:

— Трябва. Десет пъти ти повторих думата „трябва“. Иначе човек не може да оцелее в степта. Ако ти, ромеецо, искаш да имаш десет хиляди добри войници, трябва да събереш тридесет хиляди тригодишни деца, защото от десет деца излизат трима добри конници. И след двадесет години може би ще имаш конници.

Скира поклати глава и каза:

— Нямам време. Не мога да чакам.

И след кратко мълчание добави:
— Ала тюркутите също имат такива конници.
И лицето на Аспарух отново потъмня.

9.

Тогава хан Кубрат и хората му отидоха, та застанаха край десетка, където един войник, стъпил на тревата пред опъната конска кожа, пазеше с щита си да не я ударят стрелите на другарите му. А щитовете на българите, както и на всички конници, бяха малки и кръгли. И така — един войник стоеше изправен пред изпъната зад него конска кожа, а хората от десетката му летяха върху конете си на петдесет крачки от него и стреляха с лъковете си. Но не биваше да стрелят двама души едновременно. А стреляха българите — все едно, че са стъпили на земята, стреляха над ушите на коня и над опашката му, под корема му или яхнали седлото с лице назад, захапали поводите в зъбите си. Сред тревите имаше скрити въжета и десетниците, които стояха настрани, изпъваха някое въже, та конят се препъваше, а ездачът прелиташе през врата му, премяташе се в тревата и като се изправяше, трябваше да пусне веднага стрелата си. И всеки конник имаше десет стрели. Забравих дали казах, че стрелите бяха без върхове. И стрелите на предишната десетка, която ги пуцаше срещу чучелата, ония стрели сочеха нагоре, защото трябваше да летят далеч, та свиреха тъжно и пронизително, а тук стрелите летяха направо, та свиреха остро и тревожно.

Но войникът посрещаше с щита си всяка стрела и стрелите отскачаха от щита му и тракаха, и падаха в краката му. И пред войника имаше натрупана купчина стрели като тънки съчки, приготвени за огън.

Кубрат гледаше войника, а до него приближи пратеникът на хазарите, тюркутът Истеми, и му каза:

— Велики хане, това е забавление за деца. Ние, тюркутите, хвърляме стрели с бойни върхове. И ръката на този, който се брани, увисва от тежестта на стрелите, защото върховете се забиват в щита му.

Ханът тихо рече:

— Това е мярката. Оттук нататък хората се превръщат в зверове.

А тюркутът му възрази:

— Превръщат се във войници.

И канартикинът Баян, и братът му Котраг подкараха конете си към тюркута, защото оня не биваше да се приближава, без ханът да го повика. Но хан Кубрат вдигна ръка и им каза:

— Отдръпнете се — все едно, щях да го повикам.

И повели на тюркута:

— Сега говори каквото имаш да казваш, а не е за пред хорски уши.

Тюркутът на един дъх изрече:

— Хане на българите, моят господар, каганът, на другата година през месец писан, който е четвъртият месец през годината, ще излезе от столицата си Итил със своите князе, роби и стада, та ще тръгне да обикаля степта, докато се върне назад през месец кислеп, който е единадесетият месец, в дните на празника Ханук. Шест месеца ще обикаля земите си моят господар, а догодина иска да пусне конете си да пасат и по степите на твоята земя.

Дълго гледа хан Кубрат безсрамните червени очи на тюркута, докато го накара да сведе поглед. И го попита:

— А колко коне иска да вземе със себе си моят брат, каганът на хазарите?

Тюркутът отговори:

— Своите, на князете си и на пет тумена тюркутска конница, на всеки конник по два коня.

Кубрат замислено рече:

— Сто хиляди коня... Не зная дали пасищата на моите земи могат да издържат тежестта на толкова копита.

А тюркутът дълбоко си пое дъх и пак на един дъх изрече:

— И още моят господар, каганът, заръча да ти кажа, че в полята отгатык Итил се събраха стотици хиляди гарвани, та с тежестта си изпочупиха клоните на дърветата. Очите на всички гарвани са вперени в ръката на кагана. И накъдето я протегне — нататък ще полетят гарваните след войската му, пък и пред нея, защото знаят, че ще има купища мъртви врагове.

Кубрат каза:

— И купища трупове на мъртви тюркути.

А тюркутът повдигна рамене и каза:

— Все едно, някога трябва да се умре. И търбухът на гарвана е толкова добър гроб, колкото всяко място под слънцето. Ние, тюркутите, презираме старците, защото истинският мъж трябва да умре млад и на седлото.

Кубрат му каза:

— Аз съм стар, Истеми, син на Песах.

И тюркутът като че ли за първи път се стресна и изтръпна, като чу гласа на Кубрат, защото това не беше глас на старец. И Кубрат му каза:

— Нека Аспарух те заведе при табуните ми, а ти си избери сто коня. Подарявам ти ги. И не бързай да получиш отговора ми. Мъдрите решения зреят бавно.

И в това време стрела удари в лицето войника пред кожата, та той падна като посечен от сабя, а после започна да се мята в тревата. Мълчеше като риба и като риба, изхвърлена на брега, се мятеше в зелената трева. Двамина скочиха от конете си и го вдигнаха, а той се мятеше и в ръцете им. И друг конник слезе от седлото, та застана с щит пред кожата.

Тогава Аспарух се приведе от седлото и хвана за лакътя ромееца, който не гледаше към войника, а към хана и тюркута. Ромеецът не можеше да чуе нищо от думите им, но напрегнато следеше чертите на лицата им. И Скира се стресна. Аспарух му рече:

— Ела.

И двамата слязоха от седлата пред изпънатата и корава конска кожа и Аспарух докосна с длан кожата. И каза на Скира:

— Аз ще застана тук, без щит, а ти ще гледаш да улучиш кожата.

А Скира криво се усмихна и рече:

— Аз съм войник, сине на хана, и стрелям с лък вече четиридесет години. Сложи не кожа, а подкова, и аз ще я пробода със стрелата си.

Аспарух му каза:

— Не, ти улучи кожата.

Скира още нищо не разбираше, но кимна с глава. И Аспарух свали от своето седло лъка си, извади го от калъфа и го подаде на Скира. А беше това съставен лък, намотан с прозрачни жили на онагри, които са най-бързите животни в степта. Но Скира повъртя лъка в ръцете си и каза:

— Не мога да стрелям с такъв лък. Ще взема своя лък.

Защото знаеше, че такъв лък се измята в ръцете ти, ако не умееш и нямаш сили да го държиш, затова и се казва — „измята се като неверен лък“. И Скира взе своя лък и своя колчан със стрели от седлото. Извади стрела и поиска да пречупи острието ѝ. Аспарух го спря и му каза:

— Не, ще стреляш срещу мене с остра стрела.

А в това време конниците с Кубрат и от десетката бяха спрели да яздат и се разделиха на две, та застанаха в две редици, които направиха улей към хан Кубрат. И в дъното на улея от конски глави, нозе и гърди седеше на коня си хан Кубрат и гледаше към сина си. И той не разбираше най-напред какво става, но жрецът се наведе над седлото и му каза нещо. А Скира бавно тръгна между двете редици конници, по правата ивица свободна земя, за да се отдалечи от Аспарух и конската кожа. И като спря пред хана, погледна го в лицето. Хан Кубрат сякаш искаше да каже нещо, но само въздъхна и кимна с глава. Ромеецът се обърна и вдигна лъка си. А стоеше тъкмо пред главата на ханския кон и над него се виждаше лицето на хана. И на другия край на улея, ограден от конници, стоеше изправен Аспарух — висок и строен, с бели кожени дрехи пред черната стена на конската кожа. И хан Кубрат ясно го виждаше, както виждаше оня образ, отразен в майчиното му огледало. И ръцете на Аспарух висяха надолу от широките плещи, та между ръцете и тялото му се провиждаше черна стена, и черно се виждаше между нозете му, защото стоеше леко разкрячен.

А железният връх на стрелата светна пред дъгата на лъка и после се отдръпна като глава на змия, която се готви да се хвърли напред. Защото Скира опъна лъка си, докато острието опря в дъгата.

И се чу кратко въздъхване от стотици уста, като че ли някой с права длан удари всеки конник в стомаха. Невидимо бързо прелетя блясъкът на стрелата пред главите на конете и никой не можа толкова бързо да измести погледа си, та да проследи пътя ѝ. Също така невидимо бързо Аспарух вдигна ръката си, като че ловеше оса. И ето — стрелата трепкаше в ръката му, хваната по средата, със спряно острие на три пръста пред лявото му рамо. А хан Кубрат нищо не каза — само се прегърби в седлото. И войниците не говореха, само гледаха Аспарух. И Аспарух мина между двете редици, та подаде стрелата на Скира и му каза:

— А сега накарай тюркута да направи същото.

Тюркутът чу думите му, но като се поколеба, сведе поглед.

И Аспарух посочи хилядника Ак Йола, предводителя на дулусците телохранители, толкова мършав и върху толкова мършав кон, че седеше на коня като призрак върху скелет. А за Ак Йола ще разкажа по-сетне. И ако човек в този миг не видеше Ак Йола, нямаше да повярва, че върху това лице може да свети тая неуловима майчина усмивка, когато лицето му е обърнато към Аспарух. И Аспарух рече на Скира:

— Алексис Скира, това е Ак Йола, най-светлата сабя на дулусците. Виждаш ли оня белег върху лицето му, тъкмо под скулата? Ак Йола излязъл пред двете войски — българската и тюркутската — на двубой с Чъ Ю, което ще рече Червения злодей, мъж със сто скалпа на пояса. И двамата хвърлили най-напред един срещу друг по тридесет стрели, но всеки отразил вражките стрели с щита си. После връхлетели с копия един срещу друг и всеки улучил с копие щита на другия. И двете копия се пречупили, и двата щита, пробити, паднали на земята. Тогава двамината конници се раздалечили, за да извадят сабите си, а когато Чъ Ю се обърнал, в ръце държал отново лък и стрела. Нямам право да го стори, времето на стрелите било минало и стрелите били броени, та Чъ Ю щял да се покрие с вечен позор. Но Ак Йола трябвало да умре, защото Чъ Ю бил на двадесет крачки и Ак Йола нямал щит. Тогава Ак Йола се изправил в седлото, за да срещне смъртта. Чъ Ю пуснал стрела в гърлото му. Ак Йола само трепнал да се сниши, но не избягнал стрелата и тя го ударила в лицето. И се видяло как острието пробил главата му и кърваво отлетяло в степта, а половината стрела с перото останала да стърчи в устата на Ак Йола. И той се смъкнал от седлото, та се проснал по гръб, с лице към небето, а жребецът му свел глава над него. Чъ Ю слязъл от коня и се приближил със сабя в ръка, за да отреже главата му. Но Ак Йола скочил на крака и го заклал. Защото Ак Йола отворил уста и хванал със зъби стрелата, та я прехапал — и тя само пробила лицето му под скулата. Помни, Алексис Скира, че тюркутът се уплаши да улови бойна стрела с ръка, а пък Ак Йола лови стрели с устата си. И тюркутите може да имат коне като нас и лъкове като нас, но нямат мъже като Ак Йола.

И Скира нищо не каза.

10.

И пратениците зачакаха да ги повика хан Кубрат, за да им обяви волята си.

И не стига, че княз Слав цял ден се носеше като побъркан върху гърба на белия жребец, ами и нощем, когато затвореше очи, земята идеше насреща му и се изтегляше под него като зелена постелка. Да, степта течеше под него като зелена река и той висеше над вълните ѝ като в люлка — толкова високо, колкото са човешките очи от земята, щом човек язди кон. Затова и ден, и нощ княз Слав се усещаше като замаян и главата му се въртеше, сякаш беше препил медовина.

Тогава князът излизаше от шатрата си и отиваше при Терес, който спеше винаги в краката на белия кон, повит с вълнения си плащ. И князът знаеше, че където белее жребецът, там ще намери Терес. Ако Терес лежеше на гръб, князът знаеше, че отдалеч ще види да светят очите му, отразили блясъка на звездите. Ако пък лежеше на хълбок, Терес щеше да се обърне, щом чуе стъпки, и пак очите му будно ще светят. И князът не разбираше кога спи Терес и дали изобщо някога заспива.

И Терес идваше в шатрата на княза, а белия жребец привързваше до входа — да пази като куче. И двамата тихо говореха понякога до зори.

Една вечер князът се върна червен от кръв — червен от косата чак до върха на пръстите си. А белият жребец беше светлоален и възбудено цвилеше, като душеше гърдите и нозете си. Терес и князът намериха езерце с чисти брегове и с пясъчно дъно, та князът се съблече и се окъпа. После Терес окъпа и жребеца. А кожата на княза беше бяла като на жребеца, само по лицето, шията и китките беше златно — изгоряла от слънцето, и косата му потъмня от водата. Когато князът и жребецът излязоха от езерцето, ето — в него водата беше мътно — червена.

И княз Слав каза на Терес, че бил на лов за сайгаци. После каза, че не било лов, а избиване и побоище.

Ако някой не знае, тези сайги — така се наричат самките, а мъжкарите се казват сайгаци — тези сайги имат глави като на овца с източена муцуна и с увиснал нос. А тела имат на сърни. И не са нито овце, нито сърни, нито антилопи, ами са роднина на козите. Тригодишен сайгак тежи колкото тридесетгодишен мъж. А в първите дни на петия месец от годината неизброими стада сайги се събират в крайнините на славянските лесове — всяка година на едно и също място, и там раждат малките си. За една година тези стада от сайги дважд изминават огромния път от черноморските брегове до славянските гори, като пресичат степта от север на юг и от юг на север.

Всяка година пролетта бавно изтегля белия мъртвешки саван на зимата от проснатото тяло на степта. И снежният саван се отдръпва на север, та бавно открива не труп, а отвива възкресената степ. И полуживите стада, които са зимували край морето, тръгват току след белия ръб на отстъпващия сняг. Тръгват опитомените стада, тръгват дивите стада, тръгват животните, които пасат трева, и след тях животните, които се хранят с месо.

И тогава потичат червените реки на стадата от сайги и сайгаци. И на юг текат пролетните води на реките, бели от ледове, а на север текат червени реки от жива плът. Защото сайгите са много — повече, отколкото човек може да преброи, и казват, че в някои стада се събирали повече от милион чифта рога, а никой не може да каже колко на брой са стадата. И отделно текат реките на майките, подути от още неродените ярета, които вече ритат в утробите им. И отделно текат мъжкарите, с подути от мъжка сила торбички, та се качват дори един върху друг, нетърпеливи да дочакат кога женските утроби ще се изпразнят, за да приемат отново семето на новия плод.

И край тази река от плът — и над нея — се събираше всичко, което имаше клюн, зъби и нокти, за да празнува и то идването на пролетта. Дни на велико тържество на живота бяха тези пролетни дни и дни на големи празници на смъртта. Десетки хиляди орли висяха над сайгачите стада — и тогава се виждаше колко много родове орли живеят в степта. Орли, които разсичат като черни кръстове небето, защото имат прави крила. Орли с дръпнати назад крила и орли с издигнати нагоре крила. И орли с голи шии, черни, кафяви и сиви орли. И всички се хранеха с плът.

А гарваните летяха в безкрайни ята. Течаха и те като река, само че като черна река през зелената степ. И летяха в тънка струя, широка две-три стъпки, само на една стъпка над земята, та ако срещнеха човек, трябваше да се вдигнат нагоре, за да прелетят над главата му. И ако човек се отдръпнеше и застанеше край черния ручей, часове можеше да чака да се изтече гарвановото стадо, защото гарваните не бързаха, уверени, че смъртта вече е приготвила пиршеството им.

И след стадата на сайгите вървяха вълчи глутници, сякаш ги пасяха като овчарски кучета в степта. И валеше ли дъжд, вълците тичаха измити и чисти, а пресичаха ли стадата мъртва суха земя, вълците побеляваха като воденичари. И когато сваляха сайга и почнеха да я разкъсват, ако стадото се върнеше назад, то не бягаше, а само заобикаляше зверовете, впити в мършата. И стадото само се разстъпваше около вълците, а понякога се блъскаше в тях, като вода около скала. И сайгите не се бояха, сякаш се усещаха безсмъртни, защото отделното животно се губеше в стадото, а стадото беше безсмъртно. И докато тук вълците разкъсваха едрите сайгаци, оттатък реката сайгите раждаха — и наесен нови стада щяха да тръгнат на юг.

И така — княз Слав разказа как десет хиляди конници тръгнаха на лов за сайгаци. Най-напред стигнаха до соленища, които лъщяха след стадата като постлани с бляскав синкав мрамор, защото хилядите езици излъскваха солената земя. После тръгнаха по степ, току-що изпасана от стадата, сякаш беше окосена от прилежни косачи, та конете стъпваха като по халище. Накрая се появиха отгъпкани пътечки като жълти вени върху зелената плът на степта. И някъде встрани се видяха легнали животни, едри колкото сърни и със златно — рижава багра на сърна.

Когато князът препусна към тях, една от сайгите тежко стана и като се отдалечи на стотина крачки, спря и се загледа в княза. А той видя върху ниската трева едно рижаво козле, което се мъчеше да се изправи на тънките си нозе. Като слезе от коня, князът го взе на ръце, а то беше цялото мокро от жълта слюз. И копитцата му бяха бледожълти, почти прозрачни — като мътно стъкло. И муцунката му беше тъжна, като на унил човек. И цялото беше розово, и ушите му бяха дълги и увиснали. Князът го положи на тревата и възседна коня си.

И като приближи отново редиците на конниците, които яздеха по трима през степта, князът видя, че войниците му се усмихват. После

разбра, че новородените сайги и майките им са свещени. Болгарският закон запрещава да се убиват и да се ядат — и който ги убие, отнемат му оръжието и коня. Защото още когато проходи, българското дете трябва да разбере, че е брат на всичко живо, което расте в степта, все едно дали има корени, крила или нозе. А братът се уважава, та дори обожават. И човекът, който е порасналият брат на тревите и животните, също върви наравно с другите сред огромното шествие на живота, та носи като другите запаления огнец на своето собствено битие. Не духай огъня на чуждия живот, освен ако не умираш от студ. Не убивай, ако не трябва да ядеш. Пази живота, защото е светлина и без него степта ще стане тъмна. И в българските приказки, наред със силните мъже, които бяха спечелили слава с меча си, живееше споменът за тументаркана Алсиок, син на Кандак, който накарал десет хиляди конници да заобикалят половин ден някакъв овраг, защото на единствената пътека имало гнездо на свилено шаварче — птичка колкото врабче, а пък ако върху гнездото падне сянка на човек, птичката го изоставя. Но край оврага дебнели скрити тюркути и така Алсиок спасил тумена си.

И като се изкачиха на ниско и плоско възвишение, славянинът видя стадото. И главата му се замая. Това огромно стадо сайгаци съгледвачите следяха вече дни наред. Защото, както се каза, мъжкарите се отделяха от майките и се събираха в свои стада. И тези стада диреха, та избиваха българите.

В едва забележимата долина, която се вдлъбваше в степта, пасяха сто хиляди, а може би и двеста хиляди сайгаци. И над тях висяха в небето стотици орли. От възвишението князът виждаше цялото стадо, което постилаше степта с червен килим. И там, където сайгаците пасяха гръб до гръб, тъканта на килима сякаш беше стегнато вързана — възел до възел, а там, където сайгаците се разреждаха, нишките като да бяха поизтрити, та прозираше бледото зелено сияние на младата трева. И стадото се гънеше и разпуцаше — сякаш го пасяха невидими пастири, и се люлееше и разливаше, сякаш беше огнено езеро. Да, червено езеро намяташе степта, а степта лежеше върху огромно кълбо. И това езеро преливаше оттатък видимата извивка на кълбото — и може би там се сригваше в бездна като червен водопад.

А князът видя напред в степта трупа на полуизяден сайгак и като препусна, пропъди от мършата двойка орли. И се наведе от седлото, та

видя рогата на сайгака. Рогата се издигаха като лира върху оглозгания череп и се виждаше, че са полупрозрачни като копитцата на новороденото козле. И се знае, че прахът от тези рога връща силата на немощни мъже. И тъй като китайските търговци купуваха всяка година по сто хиляди чифта, князът се изплаши и го досмеша, като си помисли колко мъже не изплащат дълговете си към своите жени.

В това време някъде напред към небето се вдигна самотно перо дим. И се чува резки повели по стотни и по десетки, та конниците започнаха да запретват десните си ръкави и да вадят саби, та остриетата засветиха на слънцето. А стадото се разливаше напред и не вървеше нито по-бързо, нито по-бавно.

Редицата от конници препусна през зелената степ към червеното стадо. И крайните сайгаци, като видяха и чува конниците, започнаха да блъскат глави в сайгаците пред тях, но тъй като стадото пасеше гъсто, глава до глава, почнаха да скачат и да се катерят по гърбовете на по-предните сайгаци. А отляво, отдясно и отпред редиците на десет хиляди конници свиваха пръстен около стадото. И само отделни сайгаци се промушваха между конниците и политаха в степта. Чак тогава се виждаше как умее да бяга сайгакът, протегнал врат напред, с муцуна, която пори въздуха. И се виждаше как лети като червен пламък, който оставя блясъци във въздуха, та и най-добрият кон едва ли би го стигнал.

А конниците врязаха конете си сред стадото и почнаха да убиват. И князът смушка белия жребец, та той си проби път през рижавите тела. И князът се уплаши, че някой сайгак може да забие тънките си рога в корема на коня. Защото вляво и вдясно, и встрани, и отпред, и отзад — навсякъде се блъскаха гърбове и светли рога мушкаха въздуха, сякаш от вълните на алено море се вдигаха безброй извити змии. А после стадото успя да пробие някъде надясно и сайгаците потекоха вече като вълни на бавна река и повлякоха княза и коня му. И князът видя, че конниците се навеждат от седлата и забиват сабите си в сайгаците. И също извади меч си и почна да мушка гърбовете и вратовете встрани от коня си. А понякога острието влизаше меко и бързо под плътта, пък понякога удряше в кост и отскачаше. Щом се забиеше в тялото на сайгака, острието заиграваше в ръката на княза и той се уплаши, че някое животно може да изтръгне меч от ръката му. И той усещаше как се предава по желязото предсмъртното мятане и

трепетът на ужасената плът, която страда и умира. И този предсмъртен трепет стигна до сърцето на славянина.

И кръв пръскаше отвсякъде и обливаше славянина. Ужасените сърца на пронизаните животни на тласъци хвърляха червени струи кръв върху нозете му и дори понякога до лицето му. Тези струи заливаха и жребеца, та животното като че ли побесня и започна да цвили. А може би някъде беше го ранил рог на сайгак.

И князът гледаше как червените вълни носят конниците и как конниците се навеждат наляво и надясно, за да забият остриетата на сабите си. Отстрани приличаха на гребци в едноместна ладия, които гребат ту надясно, ту наляво с единственото си весло. А някои от сайгаците се възкачваха върху други сайгаци, сякаш искаха преди смъртта си още веднъж да продължат своя сайгачи род. Тогава главата на възкачения сайгак идваше на височината на човешка глава и с неуловим замах конникът отсичаше сайгачата глава и тя отскачаше, и кръв бликваше в две струи нагоре. А князът си помисли, че сабята също така лесно би отсякла и глава на човек.

И реката от сайгаци усилваше течението си, та скоро разбърканото биене на копита се подреди и почна да се чува като че ли ритъмът на една и съща бърза песен. С трепетен тропот на копита стадото се понесе нанякъде.

И стадото отмина, та бурята от резове, цвилене, блеене, врещене и тропот на десетки хиляди копита полека-лека затихна. И над степта остана да се носи някаква предсмъртна песен, защото зелената степ беше осеяна не само от мъртви, но и от ранени сайгаци, които се изправяха на предни нозе, търкаляха се и със сетни сили се мъчеха да тръгнат подир стадото, което се стопяваше някъде далеч в кръгозора.

Тогава князът погледна червените си ръце и усети, че брадата му е мокра от кръв. И видя кървавата пяна, която се свличаше по трепкащата кожа на жребеца. Усети и мириса на прясна кръв, от който не можеше да се отърве. И с погнуса и срам той подкара коня си през степта.

А зад него българите скачаха от седлата, полагаха убития сайгак с глава на изток и сръчно го одираха. И като насичаха трупа на части, изхвърляха вътрешностите, главите и копитата. Мятаха кожата на убития сайгак върху коня и в тази кожа завиваха месото на сайгака. И отново плътта влизаше в кожата, но това беше само вързоп месо. А

рогата се носеха отделно, защото на края на целия лов, който траеше две седмици, тументарканите трябваше да преброят сто хиляди чифта рога.

Това разказа княз Слав на жреца Терес, който грижливо прегледа всяка жила и всеки косъм на жребеца. И жребецът отново беше бял. И като се оглеждаше в помътнелите му очи и му говореше галени думи, Терес каза на княза, че няколко дни няма да язди този кон, защото благодарение закрилата на Дионисий тялото на жребеца не е ранено, ала е ранена душата му.

11.

А през нощта след странното побоище князът разбра, че не може да спи. И пак излезе, та намери Терес. Двамата седнаха в шатрата и най-напред мълчаха, а после полека почнаха да си говорят. Говореха тихо и се ослушваха, защото се страхуваха от чужди уши, макар Терес да знаеше, че жребецът ще го предупреди, ако идва непознат човек.

И Терес видя, че на главния стълб на шатрата княз Слав е окачил български камшик, българска сабя и български лък. И като ги посочи, той каза на княза:

— Ти си събрал в шатрата си тялото, душата и ума на българина.

А князът не го разбра. Терес откачи камшика и като го показва на княза, попита го:

— Ти видя ли как се плете такъв бич и как се удря с него?

А князът наистина поиска да види как се плете български бич. Поисква го, защото пред очите му с един удар на бича българите убиваха вълк. Вълците най-обичаха да вървят след стадата на женските сайги. И от стадата се ронеха майките, та раждаха в степта. Вълците чакаха малкото да отвори очи — та да види белия свят — и го изяждаха. Такива вълци гонеха българските конници, защото смятаха сайгите за свое стадо, а стадото трябва да се брани. Конникът подгонваше глутницата и си избираше вълк. И конят сам знаеше какво трябва да прави. Вълкът полетяваше през зелената степ като сиво кълбо, носено от вятъра. И не се разбираше, че това кълбо го носят вълчи нозе — тъй равномерно и бързо летеше то над тревите. А зад вълка, като закачен за въже, летеше конникът, докато вълкът не загубеше сили и не паднеше на земята. Тогава конникът слизаше от седлото, та чакаше звярът да се изправи. И вълкът се хвърляше върху гърлото на човека. Тогава с един удар на бича си върху носа на вълка човекът трябваше да го убие. В средата на полета, както вълкът е откъснат от земята, бичът трябваше да падне върху главата му като черна светкавица.

И този бич се плетеше от кожа на тригодишна сайга, а кожата се киснеше седем дни в чебура, където се приготвя кумисът. И се биеше

кожата с дървени чукове, докато човек изпее своята песен. Ако няма песен, брой хиляда и петстотин удара. И бичът се плете с плетка, наречена елха, защото ремъците лягат като иглите на елхата. А за дръжка на бича се търси скъпо дърво — или сантал, който не губи никога мириса си, та спасява от ухапване на скорпион, или желязно дърво от Кавказ, което потъва във вода. И трябва да се стиска дръжката на бича така, че от нея да капе сокът на дървото.

Затова князът каза на Терес:

— Да, видях как се плете бич и видях как се удря с него.

А Терес му каза:

— Не е ли тялото на конника като изплетено от ремъци? И като ремъка хиляди пъти са го били чуковете на жегга, студ и глад. А не са ли движенията на конника така стремителни, както жилото на бича пресича въздуха, та свири като крило на сокол? Да, този бич е като тялото на българите.

И после Терес взема сабята и като я извади от кожената ножница, замислено прокара палец по острието. И попита княза:

— Ти, княже, видя ли как се прави тази сабя и как се удря с нея?

А князът поиска да види как се кове такава сабя и българите замълчаха, но после питаха някого и го заведоха при ковачите. Само му казаха, че тук се коват сабите на простите конници, най-много до десетниците, а истинските саби идват от Кавказ, където в планината ги коват в тайни аули, не се знае кой — българи савири ли, алани ли, хевсури ли, или незнайни племена от нискорасли хора, черни като въглен, които са ковали саби още преди хиляди години. И конете се изкачват в планината с малки, ала тежки торби, пълни с желязо, а се връщат с торби, пълни с остриета. Защото в планината се кове само острието, дръжката се слага по-сетне. Пътищата ги знаят белязани хора и те разказват, че това не са пътеки, ами много древни пътища, подпрени със стени от камъни и с каменни мостове през реките. Разказват също, че оставят торбите с желязото на някаква скала — и, разбира се, торби със зърно, месо и друго за ядене, а на сутринта намират на същото място торби остриета. И някакъв персийски шах оставил торби със злато и сребро, но на другата сутрин намерил своите си торби, не остриетата на меч.

А князът видя българските ковачи, които коваха саби в крепостта на един от тумените, далеч от човешки очи. Пък едва ли някой много

се натискаше да ги види, защото се знае, че повече от ковачите са магьосници, щом свещеният огън им се оставя да му повеляват. И ковяха тези ковачи в ями край наковалнята, потънали до колене и понагоре в земята, по двама души край наковалня — сякаш краката им бяха корени, които черпеха земни сокове. А ковяха сабите с три цвята желязо. Твърдото отиваше за острието на сабята, мекото за цялата сабя, а най-твърдото желязо за подложка. И трите цвята се полагаха един върху друг и се биеха, и се нажежаваха, и се каляваха — както казаха на славянина — три пъти по девет пъти, ще рече двадесет и седем пъти. И водата за закаляване трябва да бъде в дървено корито, но какво трябва да бъде дървото, ковачите не казаха.

И Терес попита княза:

— А казаха ли ти къде се събира рудата и как се вари желязото?

И князът призна, че не са му казали. А Терес рече:

— Самият бог на ковачите не може да направи добър меч, ако желязото му не струва. А рудата българите търсят в блатата, където е пълно с нечисти същества, посредници между човека и злите богове. И дървата за топенето на рудата се търсят край блата или край заблатени реки, за да бъдат влажни и тежки. Само тогава рудата и дървото могат да си говорят, и то чрез пламъците, и само тогава рудата отдава желязото. Иначе рудата и дървото са неми и само пламъкът говори, но за да говори пламъкът, трябва да го накара вятърът. И мехът, с който се прави вятърът, трябва да е от коза, хранена с тайни треви. Всичко знаем ние, траките, княже на славяните, но останахме малко хора, които го знаят. А попита ли как се закалява сабята?

И князът повтори, че е видял да я закаляват в дървено корито с вода. И Терес поклати глава и каза:

— Най-добрите саби се закаляват с кръвта на живо същество и с кръвта на живи хора. И ако човекът умре, в сабята отива духът му. А видя ли как лъскат сабята?

И князът каза, че е видял. И добави, че тогава ковачът свил сабята на колело. Когато князът поискал да я купи, казали му, че биха му я подарили, но според поверието трябва да даде нещо срещу оръжието. И Терес го попита:

— А видя ли как върху острието избиха тези странни възли, сякаш е написано нещо? Ето виж — чертите приличат и на руни, и на възли, и на следи, сякаш по желязото е лазила желязна гъсеница.

И князът рече, че е видял и дори се радвал на това вземо. И му казали, че там се подават краищата на различните цветове желязо. Терес невесело се засмя и каза:

— Върху тази сабя е написана съдбата на този, който държи сабята. И съдбата на този, срещу когото ще се вдигне острието. Княже, никога да не се биеш с тази сабя.

И славянинът му каза:

— Ала аз и не мога да се бия с криво острие. Свикнал съм да се бия с прав меч.

А Терес също сви сабята, като че искаше да я счупи, и тя се изви на колело като змия, която захваща опашката си. И Терес каза:

— Не е ли душата на конника като сабя, изкована от три цвята желязо? Най-мекото желязо слуша песни и пее песни, по-твърдото издържа на скръб и беди, а какво може най-твърдото желязо, което е ръбът на острието, ние с тебе ще разберем, когато това острие започне да сече и да убива. Да, това е душата на конника — от три цвята е тя, но и трите цвята са от желязо.

И тогава Терес сне лъка от стълба, разгледа го и рече:

— Ти, княже, видя ли как се прави този лък и как се стреля с него?

Не, княз Слав не беше видял как се прави български лък. Пък и ако трябваше да чака пред очите му да се роди лък от парчетата дърво, рогата, жилите и клейовете — то би дочакал есента. А казваха, че някои лъкове се правят дори до десет години. Терес държеше лък от ония, които се измятат, та когато тетивата не е обтегната, те се извиват на обратната страна. И ръкохватката на такъв лък се прави от дърво, а крилата му са от рога на бивол или дива коза. И пластинките рога се хващат и лепят за дървото с изсушените жили от врата или от джолана на бик. А клеят се вари от риба, от кости, от копита и от кой знае какво, та когато дървото, рогата и жилите се слепят, стават неразделни като едно цяло, което се гъне и пее, и мята дълга стрела на хиляда крачки.

И дори само да се види как с безкрайно търпение, знание и умение се лепи този лък, а и само да се разкаже как това се прави — пак човек би трябвало да има добра вечеря, много кумис и доволно време.

И княз Слав пое лъка от ръцете на Терес и поиска да го запъне. Не можа, защото лъкът се виеше в ръката му. И князът разбра, че го наричат „лък, който се измята“ не само защото обръща без тетива крилата си назад, а защото се мята в ръцете на неопитен стрелец. И като опря единия край в корема си, князът сви другия край и тъкмо да закачи примката на тетивата във вдлъбнатината, и лъкът отскочи от ръцете му. А Терес го взе, притисна единия край в бедрото си, закачи тетивата и като дръпна с пръст по нея, остави я да попее.

И тракиецът каза на славянина:

— Този лък е като ума на конника. Нашият лък е от цяло извито дърво, а този лък е стъкмен от дърво, рог, ремък, клей — докато стане едно цяло. Гъвкав е, но се измята. Стреля далеч, но за този, който умее. Такъв е и умът на конника — съставен от притчи, обичаи, прищевки, гордост, покорство и какво ли не още. По други пътища лети стрелата от ума на конника — и за мене, и за тебе тези пътища са понякога неразбираеми и неразгадаеми. Да, мъчно ние с тебе — тракиецът и славянинът, мъчно ще разберем какво мисли конникът.

И тракиецът и славянинът говориха, докато разсъмна.

12.

А на другата вечер Терес дойде в шатрата на княз Слав и му подаде сребърна монета. Голяма бе колкото стара гръцка тетрадрахма, а върху нея беше изсечен конник. И стъпалата на конника опираха в предните крака на коня, защото по времето на елините хората не са познавали стремето. Отстрани на конника лазеха разкривени гръцки букви, та с мъка се разчиташе името „Атей“. А като обърна монетата, княз Слав видя, че другата страна е изтрита. И попита:

— Терес, защо ми показваш тази тетрадрахма?

Терес му каза:

— Познаваш ли човека върху монетата?

Слав се замисли и рече:

— Пише, че е Атей, който подпирал небето на плещите си. Но защо е на кон? От кон ли ще подпира небето?

А Терес се усмихна и каза:

— Това е царят на скитските племена, наречен Атей, събрал всички скити на север от Черно море. Той е бил на деветдесет години, когато е излязъл на двубой с цар Филип Македонски, бащата на Александър Двурогия, когото някои наричат Велики.

А князът го попита:

— Защо ми показваш тази монета? Атей е живял тъкмо преди хиляда години.

Терес каза:

— Погледни облеклото на царя. Виж и сбруята на коня му. Облечен е като прост войник — с дълги тесни гащи и кожена шапка. И конят има само поводи. А от гробовете на неговите военачалници изравят купища злато, което те са кичели по себе си.

Терес сложи монетата на дланта си и я вдигна към княз Слав. А славянинът пое монетата и дълго я въртя на пламъка на светилника. Хубаво беше изсякъл непознатият ваятел този сребърен цар. Сега зелена плесен се събираше под корема на коня и около полуизтритите букви. И наистина се виждаше, че на коня седи обикновен войник.

Князът рече на Терес:

— Кажеш ми каквото искаш да ми кажеш.

А Терес продължи да разказва:

— Цар Атей сам се е грижил за конете си. И вечерта преди двубоя, когато дошли да го повикат да чуе песните на пленени елински флейтисти, Атей решил конете си. И казал: „За мене най-хубавата песен е цвиленето на бойния ми кон.“

Славянинът каза:

— Значи не от вчера хората са се кланяли на конете си.

Терес продължи да говори:

— Скитите не са изчезнали, а се примесили с българите. Има цели скитски родове, които говорят български, ала пазят своето облекло и своите обичаи. Пък и облеклото, и обичаите им не са чак толкова по-различни от българските — скитите също са конници.

А княз Слав наля в рога вино от меха, окачен на главния стълб, та подаде виното на Терес и му каза:

— Хайде, спомни си за какво си дошъл.

Терес блисна няколко капки вино по земята за сенките на мъртвите, после пи и каза:

— Преданието на Атей е мъртво за мене и за тебе, ала то живее в степта. И аз ти казвам, че хан Кубрат се мисли за новия Атей. И той обедини българите, и той носи прости кожени дрехи, и той обожаваш конете. Защо се мисли за Атей? Може би защото заклева съдбата да му даде деветдесет години здрава ръка като тази на Атей.

Княз Слав се замисли, наля си вино, пи и каза:

— Терес, ти знаеш много, но понякога сънуваш с отворени очи.

Терес поклати глава и му рече:

— Не, така е. Не сънувам.

И славянинът попита:

— Какво печелим или губим ние, ако Кубрат се мисли за Атей и желае да бъде като Атей?

Терес отговори:

— Ти трябва да говориш с открито сърце, когато говориш с хан Кубрат. Защото Атей е бил с отворено сърце. И думата, която ще ти каже и ще ти даде Кубрат, ще бъде дума от седем пъти претопено и пречистено сребро като среброто на тази монета. Дума с пълно тегло и пълна цена. И Кубрат ще плати това, което е казал. Като Атей. Княже, вярвай на Кубрат.

Княз Слав вдигна направо меха и като го натисна, виното се изля в извита струя в устата му. И като изтри устните си, княз Слав каза:

— Терес, ами ако хан Кубрат пусне тюркутите през земите си, за да минат Дунава?

Терес се замисли, дълго се взира в конника върху монетата и накрая каза:

— Не, княже. Този човек на коня няма да пусне никого през своята земя.

13.

Славянинът си легна рано и усети, че тъгата го надвива и притиска челото му в земята. Терес го нямаше, защото замина заедно със Скира и повечето български стражи на лов в степта.

И както лежеше в шатрата си със затворени очи — най-напред по лице, а после легна по гръб, славянинът си каза:

— Аз не съм в степта, аз лежа сред гората.

И той бавно почна да изтрива стените на шатрата, които се издигаха в мрака около него. Мисълта му разяде кожените стени като молец и те се изтъркаха като губер, по който много е ходено, та станаха прозрачни като изтъкани от паяжина. Да, ако протегнеше ръка в мрака, славянинът знаеше, че пръстите му ще минат през стената. Тъй славянинът стопи и последната сянка от стена и усети, че лежи по гръб в голата степ и ако отвори очи, ще види звезди. Но той не отваряше очи.

Тогава славянинът почна да изгражда тъмна елова гора в мрака около себе си. И елите в началото бяха само сгъстен мрак и през тях можеше да се мине, а после мракът се втвърди и славянинът ясно видя очертанията на ели под клепките си. И го лъхна мирис на смола и елите зашумяха.

И славянинът усети, че се унася — и се изправи. А около него беше ден. Утро беше. Но кой знае защо той беше дете и отиваше да бере гъби.

И той полека-лека почва да се изкачва по тревистия склон, обрасъл с жълта папрат. Сред ниската трева светят гъби масловки и гъбите са кафяви, та лепкави. Той ги откъсва и вижда, че отдолу те са нежно — жълти, а под младите гъби виси като взмо неразкъсаното було, нежно като паяжината на зачената, но недовършена какавида. После поглежда ръцете си и вижда, че върховете на пръстите му са тъмно маслено — кафяви, сякаш е люпил пресни орехи. И той си мисли, че пръстите му ще останат тъмни ден-два и той ще ги показва на приятелите си, и те с почуда ще го питат:

„Нима в късна есен има пресни орехи?“ А есен е, той знае това, краят на листопад. Ала после, когато изкачва върха и поглежда смълчаните огнени гори, той вижда, че пръстите му са чисти. Тогава се показва слънцето — защото по небето се носят бяло-сиви облаци — и по поляната гъбите масловки започват да светят и да блестят, сякаш в тревата по склона са разхвърляни златни монети.

А той влиза в гората и когато слънцето отново се показва между облаци, цялата гора — и въздухът, и покритата с жълти листа земя — изведнъж се изпълва със светли петна.

Но той вече не върви сам през гората, с него има някой. И той — младият княз, който още не е никакъв княз, носи на рамото си дълга пръчка, с която е пробивал, вдигал от земята и захвърлял меките стари масловки. И те вървят с невидимия си приятел през гората и младият княз, който знае защо, не се обръща да види човека, който върви след него. И тогава е знаел кой е тоя човек, и сега знае, но не може или не иска да си спомни.

И детето след него, неговият приятел, непрекъснато повтаря: „Мирише ми на гъби.“ И младият княз чува, че приятелят му току се отбива в гората и търси гъби, но нищо не намира. А младият княз се досеща и му подава върха на пръчката, ала гледа, кой знае защо, настрана. И другото дете души края на пръчката и се смее — тя мирише на гъби, и когато младият княз я носи на рамо, тя е тъкмо под носа на другото дете.

И те спират, та изсипват на поляната събраните гъби. И ги пипат с ръка, да видят дали не са омекнали. И някои гъби отстъпват, та се поддават като зряла женска плът, а други гъби са напрегнати, като налени със сила мъжки мишци. И младият княз, който знае защо, не вдига очи да погледне другото дете.

И преди да заспи сред изградената от неговата мисъл елова гора, пред купа блеснали като злато масловки, князът бавно си припомни, че другото дете беше момиче.

И заспа.

14.

На заранта княз Слав излезе от шатрата си и му се стори, че е самичък в целия свят. И му се стори, че той наистина е стопил цялата степ с магията на своето бленуване. Защото шатрата върху могилата беше като платно на лодка, която висеше над бяло езеро от светла мъгла, покрила безкрайната степ. Мъглата поглъщаше всеки глас и всяко ухание, а мократа невидима земя сякаш не съществуваше, още неродена и несъбудена. И в небето нямаше ни прашинка, ни мушица, ни полъх от крило.

И славянинът отиде, та седна на тревистия ръб на могилата с нозе в езерото на мъглата. И росата проникна през ленената му дреха, а той охладня, сякаш да се изравни с тази студена и чиста утрин, та да се разтвори и той в мъглата. Като тревите, птиците и животните той чакаше изгрева на слънцето.

Тогава някъде пред него, из мъглата, излетя птица и се вдигна нагоре към сивото небе. Навярно беше чучулига, но не пееше. Тя се вдигна високо, високо, докато се стопи в небето, после падна надолу и се потопи в мъглата. Ала веднага излетя втора птица, за да пролети същата дъга като хвърлен към небето камък. И тя не пееше. Но когато третата птица излетя така високо, че славянинът почти я изгуби от погледа си, тя изведнъж пламна като разжарен въглен, от който са издухали пепелта. Високо над бяло-сивата пелена на степта заблестя първата искра на утрото. И птицата запя. И цялата степ пред славянина — в страни от него, зад гърба му — закипя от птичи гласове, както неподвижната вода върху огъня неочаквано посребрява от бликнали мехурчета и почва да ври и да клокочи.

И слънцето се показва, най-напред само огнен крайшник, после червен полукръг. Не се разбираше откъде изплува слънцето и каква права черта го закрива, защото кръгзорът беше еднакво сиво-розов и под слънцето, и над слънцето, та не личеше граница между небето и земята. А когато слънчевият кръг се измъкна от сивата бездна, полегатите лъчи легнаха върху бялата мъгла. И мъглата се стопи.

Ала славянинът не видя чудото на раждането на степта, защото очите му бяха затворени. Със затворени очи, обърнал лице към слънцето, той благодареше на своите богове, че му позволиха отново да види светлината. Той събираше жизнената сила, която изпълваше всеки мускул на нозете му и ръцете му, така както светлината изпълваше простора. Той бавно изцеждаше топлината на кръвта от всяка вена и от самото си сърце, за да я изпрати като нечут вик към студеното ярко слънце.

„Благодаря ти, че съм жив. Благодаря ти, че плувам в светлината ти. Бъди с мене в този нов ден, както и през всички дни, които ми остават...“

Така говореше в душата си славянинът, но усещаше, че безмълвният му вик се стопява в безкрайния простор, че топлината на тялото му чезне в огромното мокро поле, че в тази страшна степ той не може да се свърже със слънцето, а остава дребен и самотен на ръба на една надгробна могила. И против волята си той почна да чува птичите гласове и цвиленето на конете, та поиска да отвори очи, макар иначе в тези мигове на утринната благодарност той да умееше да оглушава и да ослепява, за да се откъсне от земята и да се съедини със слънцето.

Когато отвори очи, славянинът видя в краката си зелената степ и червените шатри на ромеите. Хладната мъгла беше изчезнала, но сякаш се беше утаила в сърцето на славянина.

И княз Слав слезе по склона на могилата, та тръгна към шатрите на ромеите. Той знаеше, че ще намери само тракийката, защото Скира и Терес още не бяха се върнали.

И княз Слав вдигна завесата на шатрата, без да повика, без дори да диша. Земела беше вече седнала облечена и решише косата ся. Тя не се изправи, само обърна лице към славянина. А лицето ѝ изглеждаше странно и непознато, стеснено от двете черни крила на косата ѝ, които тежко падаха надолу, та очите светеха, разширени и огромни, и устата червенееше широка и плътна, защото пресичаше цялата продълговата светла ивица на лицето. В шатрата беше полутъмно, та синьо-зелените очи на тракийката се виждаха черни, тъй като зеницата ги изпълваше, а върху тях падаше сянката на черната коса. Тракийката гледаше както винаги — без да се разбира какво мисли и дори дали вижда.

Славянинът каза:

— Ела с мене. Ще ти дам моето златно огърлие.

Той дръпна с ръка огърлицата си и някакво меко жълто звено беззвучно се скъса. И той протегна дланта си, внезапно натежала от златото, а веригата преливаше от дланта му и тихо сияеше в полумрака.

А жената мълчеше. И мъжът каза:

— В Константинопол ти можеш да купиш с това злато свободата си.

Тракийката се изправи и с две ръце прибра назад косата си. Лицето ѝ се промени, та стана обло и широко с бледите сенки под скулите и нежната шия. Земела стегна косата си с червената лента, която държеше в ръка, и откачи плаща си от стълба на шатрата. Слав тръгна към конете, без да се обръща и без да чува стъпките на Земела. Чак когато сложи ръка върху стремето на коня, чак тогава Слав извърна глава. И жената стоеше мълчаливо до него. Славянинът протегна ръце и ги сложи върху кръста на жената. И дланите му дълго потъваха в меката ленена тъкан, докато опряха в тялото на жената. И пръстите му бяха като пръсти на плувец, който се гмурка надолу в тъмна вода и дълго очаква да докосне дъното, защото Земела имаше тънък и гъвкав кръст на момиче, та пръстите на славянина почти се съединиха, когато я вдигна към седлото. А дрехата ѝ се закачи някъде и се повдигна и славянинът за пръв път видя току до очите и устните си голата кожа на тракийката — едно тясно коляно, което би могъл да хване и обгърне с дланта си като ябълка. И отново Земела се разкри неочаквана и странна за Слав, защото от баграта на лицето ѝ той очакваше, че ще светне седефена кожа, а коляното беше мургаво като обгорено от слънцето.

Тогава Слав усети да се надига у него желание да прегърне и да обладае тази жена.

И докато бавно язدهа в степта, той се бореше с желанието си, та не смееше да погледне жената, за да не я свали от седлото и да я познае върху тревата. А не искаше да се люби в откритата степ под всевиждащото слънце. И желанието беше като пантера, която се впиваше в него — предните лапи, забити в плещите му, зъбите, склучени върху гърлото му, а ноктите на задните крака раздираха корема му. И той виждаше жълтите немигащи очи на звяра и усещаше как задните лапи се свиват и се спускат надолу, за да го разкъсат. И с

всяка тръпка човекът напругаше цялата си воля, за да не се изтръгне зверско рѣмжене от стиснатите му устни.

Славянинът яздеше към тъмната ивица на гора, която беше съзрял от могилата. А гората се надигаше като тъмен облак, та идеше насреща му и в нея имаше сянка и тайна. И жената също разбра къде трябва да слезе от седлото, та за пръв път конят ѝ започна да изостава. А може би славянинът по-нетърпеливо подкарваше своя кон.

Когато стигнаха до гората толкова близко, че различаваха листата на дъбовете и сивите колони на стеблата им, отстрани на гората излетяха две птици. Едната птица беше бяла чапла, втората беше сокол. А соколът не беше сполучил да хване чаплата при първото си връхлитане и сега я преследваше.

Славянинът и тракийката спряха конете си.

И чаплата започна да се издига към небето в тесни и плавни кръгове — като бял дим над огън, и оставяше след себе си бели отблясъци от снежните си пера. Соколът не полетя след нея, а също започна да се върти и да се забива в небето като сив пушек, встрани от чаплата, сякаш не я забелязваше. И всяка птица се бореше да се издигне по-високо и по-високо. Но скоро чаплата видя, че соколът е по-високо от нея и се опита да свърне към гората. Тогава соколът спря да размахва криле и се стрелна върху чаплата. Настигна я, удари я с гърди и отлетя от нея. Белите крила на чаплата биеха въздуха бързо и неравномерно — тя като че ли губеше дъха си.

И шест пъти соколът връхлиташе върху чаплата и я подхвърляше с устрема си. И след всеки удар чаплата жаловито изкрещяваше и побързо биеше с криле. А на седмия път соколът се вдигна над чаплата, пресрещна я и увисна над нея. Не се разбираше какво го държи във въздуха — крилете му бяха вдървени и неподвижни, нозете му — зинали със сгърчени нокти. И соколът висеше в небето, сякаш беше без тегло, лек като пух от глухарче. После бавно и неумоливо започна да пада над бялата птица. А чаплата изведнѣж се обърна по грѣб във въздуха — с нозе, вдигнати нагоре, и с шия, изпъната срещу врага ѝ, та запляска нестройно с криле. И на славянина се стори, че птицата е бяла жена, която след отчаяна борба пада по грѣб, готова да приеме насилника. А соколът се стрелна между разтворените крака на чаплата, прибра криле и се впи в нея. И двете птици, слети в пернато валмо,

почнаха да се въртят и да падат от небето, като ронеха пера и писъци. Докато удариха меката тревиста земя.

Тогава тракийката с кратък вик пришпори коня си към падналите птици. Преди да ги достигне, сивият сокол се отдели от земята и тихо, ниско над тревите, с бавни движения на крилете достигна гората и се стопа в сенките.

А на тревата по гръб лежеше чаплата — бяла, с разтворени широки крила, с разперена синкава опашка, с вкочанени, вдигнати към небето нозе. Шията и главата ѝ висяха безсилно върху твърдата трева.

И славянинът скочи от коня си, като видя кръв върху вътрешната страна на лявото крило. И като се наведе, видя и червения отвор, който зееше между перата и ребрата на птицата. Човекът стисна пестниците си, сякаш се побоя от желанието си да вкара пръсти в кръглата рана с парче мрак в средата, за да види къде е проникнал соколът. И славянинът разбра, че соколът още в небето беше изтръгнал сърцето на бялата птица.

И Слав вдигна глава, та срещна очите на Земела, отново тъмни като в полумрака на шатрата, изпълнени от разширените ѝ зеници. И пантерата на желанието му се откъсне от раменете му и се плъзна между тревите. Слав изведнъж олекна, усети непоносим срам и сърцето му се сви от болка, защото той се усети като мълчалив жесток сокол и жената пред него беше като беззащитната бяла чапла. А той беше човек и кой знае как и кога забрави, че е човек. Виновна беше степта.

И грижливо, като че сваляше болник, той помогна на Земела да слезе от коня. И постла наметалото си в сянката на крайните дъбове, макар, преди да му се искаше да навлезе в мрака на гората. И като откачи секирата си от седлото, каза на Земела:

— Почакай.

И той навлезе в гората. Познаваше и обичаше тези гори в равнината, където дъбовете растат далеч един от друг, но с легнали встрани дълги клони, които съединяват дърво с дърво. А под зеления свод растеше ниска мека трева, която постилаше равната земя, като че ли току-що окосена от грижлив стопанин. И в полумрака светеха сивите огромни дънери на дъбовете с напукана твърда кора.

Когато някъде далеч напред видя петно светлина, славянинът тръгна натам. А там преди години гръм беше пречупил и изпепелил

огромен дъб. И сред новата поляна, като гранитен паметник стърчеше осакатеният дънер, а долу, край него, между оголените корени зеленееха мънички израстъци, дребни като цветенца. И листата им бяха на цветя с разтворени пет зелени пръста, сякаш около дънера имаше посадена градина, кръгла като венец. Или това наистина бяха цветя? Но славянинът знаеше, че — непостижимо за човешкия разум — след стотици години едно от тези цветя щеше да се превърне в могъщ дъб.

А хралупата беше овъглена и черна, но кората оставаше твърда и сива, набръчкана и разсечена като от неясни писмена. И като погледна слънцето, славянинът коленичи и разчисти със секирата си парче земя пред дънера. После грижовно започна да обелва кората, докато върху дънера засвети равен гладък кръг.

Тогава славянинът стана, разтвори нозе като пред сеч и стисна секирата. И погледът му се плъзна върху дънера, осветен от слънцето, та намери и прецени всеки чеп и всяка гънка. И като пое дъх, Слав вдигна секирата.

Първият и вторият удар паднаха един до друг водоравно върху гладкото твърдо дърво. Славянинът забиваше с все сили острието право в дънера, а после с бързо движение надолу отделяше треска, широка колкото острието. И върху дънера паднаха две сенки, събрани под резките стрехи на ударите.

Третият и четвъртият удар легнаха полегато върху дървото и белезите се събираха в горните си краища, а долу се раздалечаваха. И петият удар падна отново пряко върху дънера, та разкри мисълта и намерението на човека — върху дънера имаше вече триъгълна издатина, с по-дълги страни и по-къса основа.

Шестият и седмият удар бяха отново водоравни. И шестият удар разряза дънера до половината на острието, та човекът едва го изтръгна от твърдото дърво. А последният удар беше като първите — рязко начало, пряко върху дървото и после извъртане на острието, за да се очертае белег като стряха — право отрязана отгоре, полегата в долния край.

Само седем пъти замахна и удари славянинът, събрал цялата своя сила и острота на погледа си, а сърцето му беше замряло и мишците бяха вкаменени, защото вековният обичай позволяваше само седем пъти да се допре острието до избраното дърво.

И когато славянинът се отдръпна крачка назад, от дънера го гледаше човешко лице. Но не беше това лице съвсем човешко, защото това и не беше човек, а духът на безсмъртния дъб, извикан на бял свят от славянина. И първите два удара бяха очертали веждите, под които се събираха дълбоки сенки, защото слънцето светеше вече високо. И от тези сенки навярно гледаха невидими зорки очи. А трите средни удара изваяха широкия нос. Шестият и седмият удар отвориха твърдата уста, но устните бяха така тясно присвити, че се разбираше упоритият и мрачен нрав на горското божество, което беше свикнало да мълчи и да слуша. Да, дървото беше оживяло и това беше добър знак, защото, ако духът не иска да се въплъти, върху дънера остават само отделни, несвързани и безсилни черти и резки.

И славянинът падна на колене върху поляната и се опита да обгърне дънера с ръце, но дланите му останаха разтворени като върху леко изкорубена стена. Тогава човекът опря чело върху челото на горското божество.

И славянинът се молеше, без да отвори уста. „Велики дъбе! Дай ми мощта и държеливостта си. Помогни ми да се преборя с проклятието на степта. Защото върху тази безкрайна равна поляна се усещам като буболечка, която пълзи по голата божия длан. Усещам се дребен, загубен, самотен, като че ли всеки може да ме издуха. И главата ми се върти, все едно, че ден и нощ се въртя на някаква самодивска въртележка. И няма къде да се скрия, а отвсякъде ме гледат вражи очи. Велики дъбе! Мразя конете на конниците, мразя лова им. Мразя да убивам от седлото, понесен от коня си, мразя да летя като насън и всеки миг да очаквам да строша врата си. Така не виждам врага си, като че ли мушкам сенки. Помогни ми да се върна в родината си, под сенките на твоите братя дъбове във великите Маториеви гори. Нека още веднъж да се изправя лице в лице срещу мечка и да видя всеки зъб и всеки нокът на звяра. И да видя как гадинки пълзят в корените на козината му. Помогни ми, велики дъбе...“

Най-после славянинът спря да реди думи в молбата си. Той само усещаше, че челото му опира в гладката стена на оголения дънер и дланите му прегръщат грапавата кора, а коленете му се вливаха в твърдите корени, излезли от земята. И славянинът усещаше, че колената му, дланите и челото му се съединяват с напеченото от слънцето дърво и той полека се сраства с дървото. Само преди мигове

сърцето му беше като стъклен съсъд, пълен с мътна вода, сега сърцето му, тялото му, кръвта му се избистриха и мътилката се утаи в коленете му, та попи в корените. И му се стори, че е прозрачен, а слънцето го пронизва.

И все така светъл и олекнал той се изправи, та погледна слънцето. И когато стигна края на поляната, обърна се и погледна още веднъж издяланото в дънера божество. То го гледаше с потъналите в сянка зеници. И в основата на дънера, между нежните зелени израстъци, ослепително блестеше острието на секирата, оставена в дар на горския дух.

Славянинът излезе от гората няколко десетки крачки встрани от тракийката. А тя седеше върху наметката му, коленичила, събрала нозе под себе си, загледана в степта. И небето бавно губеше синевата си, избелено от слънцето.

Славянинът отиде до тракийката, та ѝ заговори, както беше изправен, а тя гледаше степта. И той ѝ каза:

— Поисках те, защото ми напомняш за моята далечна родина. Тук всичко е равно и ясно. А твоите хълбоци се извиват като очертанятията на моите меки, хълмисти планини. Косите ти са тъмни като мрака под дърветата. Очите ти са пълни с тайни. Тук всичко е гладко, а в тебе има извивка, зрелост, топлота. И ми се струва, че ако се съединя с тебе, ще прегърна родната си земя.

А жената тихо каза:

— Родена съм в планина, където черно-зелени борови гори обграждат светлите поляни. Там обикнах един мъж, а бях много млада. И ние бродехме през горите, и планината беше стръмна. И аз се спусках по пътеките от дърво на дърво, и за да не падна, прегръщах дърветата. А мъжът ме очакваше долу на пътеката и аз исках да прегърна него, но не смеех, и прегръщах дърветата. И като вдигнах дланите си, те миришеха на борова смола. Само този мирис помня от любовта си. И никого повече не съм обичала. Много мъже са ме любили, но аз никого не съм обичала. А сега, като вдигна дланите до лицето си, ръцете ми миришат на пелин.

И Земела вдигна, та притисна длани до лицето си и вдъхна дълбоко. А славянинът бавно свали ръцете на тракийката от лицето ѝ, но видя, че очите ѝ бяха затворени. И този ден той не видя повече нейните очи.

А славянинът гледаше, като че ли беше прокълнат да не съумее да затвори очи. И лицето на тракийката беше толкова красиво, та всички чувства, които носеха дланите му, бедрата му, слабините му, достигаха бледи и увехнали до сърцето му, защото потокът от красота, който нахлуваше през отворените му зеници, заливаше всичко с ослепително сияние. Той беше мечтал за тялото на тази жена, а сега не можеше истински да я почувства, защото красотата на лицето ѝ го опияняваше. И той вярваше, че може да пхне ръката си в огън и да не усети болка.

Но жената, която прегръщаше, вече не беше Земела. Тя дори не беше една-единствена жена.

Най-напред устните ѝ подпухнаха и се подуха, ноздрите ѝ се разшириха, а чертите на лицето ѝ се напрегнаха, оплетени от набъбнали вени. И тя заприлича на жените, които живееха в земите на лъвовете.

Тогава устните ѝ се изтъниха, клепките се стесниха и дръпнаха встрани, страните хлътнаха и лицето ѝ прежълтя. Тя стана като жените, които живееха далеч при изгрева на слънцето.

После устните ѝ се сгърчиха в горчива гънка, веждите ѝ се смръщиха, а носът се изви като клюн на хищна птица. И чертите на лицето се изостриха и задишаха сила и твърдост. Тя стана жена от някаква древна и жестока раса, която славянинът не можеше да назове.

Тъй жена след жена идваха и си отиваха в прегръдките на славянина. И като в просъница, и като пиян и омаян с билки, той виждаше тези жени, даваше им от силата си, а те получаваха ласките му със затворени очи, като че ли върху им валеше слънце. А кои бяха тези жени? Майки и прабаби ли бяха те на Земела, или тя се беше прераждала в телата им, та всички живееха в нея и скритом използваша нейните гърди, за да дишат?

И славянинът зовеше, та заклинаше истинската Земела да дойде при него. Но нито за миг не видя истинското ѝ лице. И когато не можеше да издържи сияйната красота на тези опиянени женски лица, славянинът заравяше устни в тревата, оплетена с косите на Земела, и забиваше пръсти в корените на цветята край тялото ѝ. И му се струваше, че се бори да обладае и да се слее със самата топла и непобедима земя.

Тогава славянинът разбра, че истинската Земела няма да дойде. Но когато най-после успя да откъсне поглед от лицето ѝ, та се отпусна на гръб край нея, той беше щастлив. Над него белееше небето и бавно се кълбяха тъмни облаци, а когато отметна глава, видя над себе си тъмните кълба на дъбовата шума. Той усещаше щастие, бе дори пощастлив от миговете, когато прегръщаше жената. Преди беше като птица, която се вдига все по-високо и размахва криле, и загребва с криле въздуха, както плувец гребе водата. И всеки размах го приближаваше към слънцето, а в очите му сияеше ослепителна светлина и гърдите му се разширяваха, но крилата му отмаляваха и му се струваше, че сърцето му ще се пръсне. А след последния размах на крилете дойде блажена тишина и покой. И славянинът се плъзна като птица в светлия простор, той плуваше като орел с разтворени крила, носен от невидим вятър, от дъха на топлата земя. Той нямаше тяло и тегло, той беше изпълнен със светлина.

И славянинът извърна глава и погледна тракийката. Това беше Земела, но тя изглеждаше мъртва. Устните ѝ бяха леко разтворени, та влажните ѝ зъби проблясваха с блясъка на мъртви бисери. Клепките ѝ бяха едва привдигнати, та проблясваше тънка ивица бяло око като неподвижната вода на омагьосано езеро между изсъхнали тръстики. А главата ѝ се отпускате назад и ръцете ѝ лежаха върху тревата като крилата на убитата чапла.

Славянинът полека вдигна ръка и положи длан върху студената гръд на Земела. И затвори очи, за да усети ударите на сърцето. Далеч, далеч някъде под дланта му сърцето на Земела биеше. Тогава славянинът заспа, унесен от бавния ритъм на това човешко сърце.

Събуди се, когато го покри тежката сянка на дъбовете. Слънцето залязваше. Той опипа наметалото до себе си, а наметката беше влажна и студена. И като се изправи от кръста нагоре, славянинът видя, че в края на гората пасе само неговият кон. Тракийката нечуто си беше отишла.

И славянинът сложи ръка на гърлото си, за да потърси златната си огърлица. Нямаше я.

ДЯЛ ЧЕТВЪРТИ

1.

Поисках да разбера какво съм изговорил досега. И донесоха, та изсипаха на коленете ми купчина свитъци. А писците лепяха един под друг десетина изписани листове от пергамент, та после ги навиваха. И тези свитъци бяха вече двадесетина. И тъй като седях ниско, с вдигнати колене, то свитъците се търкулнаха назад върху гърдите ми. Не тежах чак толкова, а ми се стори, че се задушавам. И хората наоколо, които не виждах, навярно си мислеха, че не мога да проговоря от вълнение.

Пък аз тази нощ не посмях да заспя. Защото знаех, че сенките ще се наредят около мене като жадни живинки около единствения извор в пустинята, а всички други извори са пресъхнали. И сенките заедно с мене бяха разбрали, че водата на един извор, че кръвта на един човек, че дните на един живот няма да стигнат за всички. Да, двадесет свитъка бяха изписани, а не бях разказал дори за няколко дни и Кубрат дори не беше отговорил на пратениците. А ме чакаха десетилетия, за които трябваше да разкажа.

И не смеех да заспя, за да не видя очите на сенките, които ме молеха да разкажа за тях, за да се прехвърлят от моята в твоята памет.

2.

Хан Кубрат поиска да отиде на лов, за да отпусне сърцето си, защото ловът и песента падат върху душата на мъжа, както тих летен дъжд пада върху жадна земя, та размеква втвърдените от суша буци. И върху душата могат да покълнат семената на мъдростта и на любовта към бога. Но и като лятна буря могат да бъдат ловът и песента — а тогава разорават душата с гръмотевици — и пак след бурята в браздите покълват семена на любов и мъдрост.

Отряд след отряд излизаха от лагера на Кубратовия тумен и степта ги поглъщаше — със стотиците коне, с тристате соколари и соколи, с тристате ловни псета и с тристате песяци. И хората като че навлизаха в зелена вода, та заглъхваха глъч, цвилене и лай. И конете стъпваха нечуто, като че ли имаха лапи, а не копита, защото тревата поглъщаше тропота на копитата.

И грееше слънце, и духаше вятър, и се ширеше просторът. А синята небесна степ гледаше спокойно дребната редица от мравки, която пълзеше по зелената длан на земната степ.

Славянинът вдигна лице към слънцето и зажумя. И му се стори, че се докосна до сърцето на степта. Докосна се до слънцето, вятъра и простора. Усети, че в степта е хубаво да се мълчи и е хубаво да се пее, и разбра, че е хубаво конят да върви, и знаеше, че е хубаво, ако препусне. Всичко потъваше в безбрежния простор на степта. И това огромно пространство, пълно със светлина, вятър и тишина, се превърташе бавно-бавно като звездно небе над легнал по гръб човек. И времето течеше над степта като огромна река, и дори не се забелязваше течението му, та поглъщаше всичко.

И славянинът видя как степта живее — как всяка тревица в зелената степ живее и лъчи зелена светлина, та над степта лежи сиянието на ниски зелени пламъци, покрили земята, докъдето поглед спира. А на кръгозора зеленото сияние на степта се сливаше със синьото сияние на небето.

И тогава славянинът се уплаши, защото му се стори, че може да се разтопи в този простор като бучка сол в зелена вода.

3.

И жрецьт от храма на Великия конник доближи своя кон до коня на Терес, та тръгна редом с него, отдясно на Терес, откъм своята единствена ръка. И това беше любопитно нещо — великият жрец да язди до обикновен коняр. И двамата жреци мълчаха, тъй като и двамината умееха да мълчат. И най-после жрецьт проговори. Така ще го наричам и аз този жрец на Великия конник, макар и Терес да беше жрец, защото българинът беше само жрец, та всички дори бяха забравили името му и името на баща му. И жрецьт каза:

— Когато разбрах, че конят е тракийски, отворих сандъците си със стари свитъци, които винаги нося със себе си. И прочетох, че траките са били наистина велик народ, многоброен като небесните звезди. И се учудих, че още ги има.

Терес отвърна:

— Има още траки, ала не са много. Достатъчни са за квас в нощвите, но няма да стигнат да се омеси хляб.

Той не говореше като прост коняр и не криеше ума и знанията си.

И жрецьт каза:

— Видях изображение и на вашия бог. И разбрах, че той прилича на нашия Голям конник.

А Терес му каза:

— Или вашият Велик конник прилича на нашия Херос. Ала нашият Херос не е бог. Ние имаме доста богове. И нашият бог Дионисий е тръгнал от Фригия, минал е през Персия и е стигнал до Индия, като е увличал народите в своя божествен танц. А се е върнал отново в Тракия през черноморските степи. И с Дионисий е вървяло изображението на конника, който пробощда змей или лъв с копието си.

Тогава жрецьт попита:

— А знаеш ли кого убива конникът?

И Терес го погледна в очите. Двамата се гледаха, а конете ги носеха през степта. И очите им като че ли плуваха върху вълни, защото

се спущаха и се вдигаха. Но двамата мъже не откъсваха погледи един от друг. И Терес каза:

— Богът конник побеждава сам себе си, въплътен в образа на своя двойник, бил той змей, лъв или грифон. И конникът, и лъвът са две части от едно тяло, защото бог е един.

А жрецът измъкна от плоската кожена торба на седлото оловна плочка, голяма колкото длан. И на плочката бяха надраскани числа от едно до шестнадесет само в един ред. И жрецът каза:

— Ако ти си жрец, не можеш да не знаеш над кой храм стои каменна плоча, на която в квадрат са наредени числата от едно до шестнадесет в девет водоравни и девет отвесни реда. И като събираш числата на всеки ред — и наляво, и надясно, и нагоре, и надолу, и по чертите, които съединяват ъглите на квадрата — винаги се получава едно и също число. Вземи плочката и напиши числата.

Терес пое плочката, сложи я в лявата си длан и без да се замисли, извади ножа си. И с върха му бавно и внимателно почна да драска върху оловото, защото се люлееше в седлото. А жрецът само погледна втория ред, който Терес написа — жрецът виждаше добре отдалеч, защото беше стар, и рече:

— Стига.

И като пое плочката, пусна я в плоската кожена торба.

И каза на Терес:

— Какво дириш тук, предрешен като прост коняр?

Терес отговори:

— Исках да видя степта.

Жрецът каза:

— Толкова много неща има по света, че все едно — всичко не може да се види. И по-добре е човек да гледа едно нещо, но да го гледа добре. А защо служиш на този славянин?

Терес отговори:

— Служа на коня, който е свещен и винаги трябва да го придружава жрец, за да го върне отново в земята на траките. А коня траките го подариха на славянина.

Жрецът погледна настрани, където княз Слав яздеше белия жребец на Рез, и като поклати глава, каза:

— И защо сте подарили жребец, достоен за Тангра, на един човек, който дори не може да язди?

Терес каза:

— Славяните умеят да стоят добре върху краката си, когато са стъпили на земята.

И двамата жреци замълчаха. Отново пръв проговори жрецът на Конника и каза:

— Сега, когато разбрах, че си посветен, мога да отговоря на твоите въпроси. Питай.

Терес отново се загледа в студените очи на жреца. И каза:

— Дойдох в степта, защото чух, че степта се кани да дойде при нас, зад Дунава. Вярно ли съм чул?

А жрецът кратко отговори, загледан пред себе си:

— Само великият хан решава накъде да поемат конниците на степта.

И Терес отново запитва:

— Тогава отговори ми — има ли наистина храм на Великия конник? Защото никой не го е видял, а само се говори за него.

Жрецът дръпна юздите и конят му приклекна на задни крака. И преди да отпусне жребца си, за да отлети напред, жрецът каза:

— Храм има. Но макар да си посветен, по-добре е да не го виждаш. Защото няма да видиш нищо повече в този си живот.

4.

А хан Кубрат яздеше до Аспарух и като мълчеше, явно и скрито поглеждаше лицето на сина си.

Вече седем години откак срещна Аспарух, хан Кубрат се мъчеше да си спомни година по година и месец по месец — а понякога и ден по ден — какъв е бил на Аспаруховите лета. И си спомняше, и се уплаши колко много е живял и колко много си спомня. Преживяваше отново живота си — и растеше, и при него се връщаха спомени, които мислеше отдавна забравени. Да, най-напред си спомняше нещо незначително — как духа слаб вятър, хладен и влажен, с мирис на дим, който предвещава буря, а после тръгваха лице подир лице и случка подир случка, както звената на корабната верига се измъкват от черна вода, когато моряците изтеглят котвата. И хан Кубрат се плашеше колко много помни.

Ала такъв ли беше той — Кубрат — на двадесет и една години? Тогава Кубрат вече не се оглеждаше в майчиното огледало, та не помнеше добре лицето си, но му се струваше, че някога бе имал Аспаруховото лице. И отново, и отново, когато беше с Аспарух, остро и като нож в сърцето Кубрат откриваше себе си в Аспарух. И се отделяше от себе си, та заставаше срещу себе си такъв, какъвто беше преди шестдесет години. Сякаш се възраждаше, сякаш възкръсваше.

Но Кубрат трябваше да си признае, че тия мигове на единение идваха все по-рядко. И това не му причиняваше мъка, защото Кубрат започваше да обича Аспарух заради него самия, а не заради себе си.

Ала толкова ли беше красив Кубрат като млад? Навярно е бил много красив, защото жените му даваха явно и тайно знаци за своята любов. Но Кубрат беше по-надменен, по-уверен, по-силен. Не, не беше по-силен, Аспарух също беше силен по свой начин. Кубрат никога не беше имал тази странна усмивка, която плъзваше като светло петно на отразена светлина върху лицето на Аспарух. И тази усмивка не беше добра, макар че в нея имаше доброта. И тя не беше насмешлива, макар в нея да имаше смях. Не беше и мъдра, макар в нея да имаше познание, по-дълбоко от човешката мъдрост. Какво знаеше това дете? Защото

Аспарух беше дете, Кубрат виждаше, че тези двадесет и една Аспарухови години са толкова, колкото навремето бяха седемнадесет, най-много осемнадесет Кубратови години. Аспарух растеше бавно, както растат големите дървета. Тогава — откъде идеше тази усмивка, сякаш някой с огледало хващаше слънчевата светлина и хвърляше отражението върху Аспаруховото лице? Или усмивката отразяваше Аспаруховата душа? Тогава — каква беше тази душа?

Така ли умееше някога да язди Кубрат? Винаги ханът беше мислил, че никой не може да язди по-добре от него. Защото има една черта, която бележи човешкото можене, и зад нея идва това, което могат боговете. Но Аспарух минаваше тази черта и никой не мислеше, че е бог. И Кубрат знаеше откъде идва това негово умение.

Аспарух не беше свързан с тялото на коня — той беше свързан с душата му. Той знаеше предварително какво конят ще направи и тогава или го оставяше на волята му, или го убеждаваше да направи нещо друго. Кубрат беше видял със своите очи как Аспарух пешком приближи свирепия жребец, който беше наказал своето ято кобили да стоят събрани накуп върху петно изгоряла степ. И жребецът се въртеше в кръг около кобилите, та гледаше нито една да не отпусне глава, да намери оцеляла тревица. А кобилите го гледаха с уплашени и уморени погледи като робини на жесток тиранин. Но Аспарух отиде до жребеца звяр, който не допускаше до себе си ни човек, ни куче, зашепна му на ухото, помилва го, помоли го нещо — и жребецът прости на кобилите си, тръсна грива и ги поведе на паша. Как направи това Аспарух? Той можеше да влезе при пантера в клетка, да приспи с движения на ръцете си змия и да я вдигне от земята.

И така ли умееше да се бие Кубрат на двадесет години? Навярно по-добре, защото вече се биеше на живот, а не за игра, докато Аспарух се биеше за игра. Но как се биеше това високо и тънко момче, какви мрежи тъчеше сабята му, как летеше срещу противника си, опрял само коленете си върху плещите на коня! И почти винаги побеждаваше, а когато не побеждаваше, Кубрат подозираше, че го прави нарочно, защото така иска. Когато Кубрат го попита как се справя с най-добрите саби на оногурите, Аспарух тихо му каза: „Татко, знам къде ще ударят. Не разбирам откъде знам. Не гледам очите им, а знам какво са намислили.“ И Кубрат му повярва, тъй като иначе не можеше да си обясни защо кавханът досега десет пъти с проклетие беше чупил

сабята на коленете си, след като Аспарух с лекота я избиваше от ръцете му.

А оня — младият Кубрат преди шестдесет години — всъщност умееше много, много повече от Аспарух. И старият Кубрат съзнаваше това. Младият Кубрат се бореше за живота си и за живота на племето си. А пък Аспарух ходеше нагоре-надолу, гледаше, усмихваше се и почти винаги мълчеше. Всичко беше за него игра — и ловът, и разговорите с жреца, и знанието на говора на толкова народи. Биеше се за показ, когато баща му поискаше, ходеше на лов, когато тръгнаха всички. Губеше се понякога из степта, но какво може да прави в степта, освен да се шляе нагоре-надолу?

Но какво ли и се искаше от Аспарух! Кубрат на двадесет и една години имаше белези и синове. А синът му щеше един ден да стане жрец, но денят на посвещението все не идеше, защото жрецът на Конника знаеше какво изчаква. На Аспарух не му трябваша нито знанията и уменията на Кубрат, нито уменията на братята му. Почти всички го обичаха, та не трябваше да се бори за ничия любов. И жените не го привличаха, а колкото и да е чудно, като че ли след първите срещи те сами страняха от него.

Не създаваше ли Кубрат със своята любов един ненужен човек? Старият хан усещаше нещо нередно, но не се плашеше, нито бързаше. Защото времето щеше да покаже накъде ще тръгне Аспарух. А сега той беше вятърът, който раздухваше пепелта върху угасващите въглини на Кубратовите желания. Защото Кубрат гледаше на света с Аспаруховите очи — иначе не би го и погледнал. И Кубрат се връщаше на старите места и се срещаше с нови хора само за да ги покаже на Аспарух. И купуваше коне и соколи, за да зарадва Аспарух. Когато Кубрат пипаше телата на жените и гривите на конете, и огъня дори — той сякаш носеше върху ръката си тежка ловна ръкавица, та до сърцето му чувствата стигаха вяли и уморени. А щом докоснеше Аспарух, вятърът издухваше облаците и мъглата. И светът светваше пречистен и ясен, като ей сега сътворен. Дори дългите нокти на грабливите ловни птици не могат да минат през кожената ръкавица, а едно докосване до ръката на Аспарух връщаше на Кубрат усета, че е жив и че е хубаво да се живее.

Като всички хора, които обичат, и Кубрат ревнуваше Аспарух. Но нямаше от кого толкова да ревнува. Единственият човек, с когото

Аспарух се срещаше и говореше, кажи-речи, всеки ден, беше жрецът на Великия конник. А Кубрат нямаше как да попречи, пък и не искаше да попречи на тази дружба, защото жрецът беше Аспарухов учител. И въпреки това Кубрат броеше часовете, които Аспарух прекарваше край жреца.

Един ден Кубрат повели да извикат жреца и му каза:

— Ти си говорил пред кавхана, че Аспарух бил отгледан от табун диви коне. Вярно ли е?

Жрецът пхна ръка в пазвата на бялата си дреха и отговори:

— Вярно е.

Кубрат дори нямаше време да се ядоса, защото досега мислеше, че кавханът говори против жреца, а то се оказа истина. Затова Кубрат се смая и възкликна:

— И ти си казал, че дива кобила взела със зъби Аспарух от люлката му, та го сложила на гърба на друга кобила. А той се хванал за гривата ѝ. И така кобилите го кърмели и гледали в степта седем години.

Жрецът потвърди:

— Вярно е.

А Кубрат викна:

— Как може да е вярно! Може ли кобила да гледа дете!

Жрецът каза:

— Вярно е, че съм го казал.

Кубрат седна, защото ходеше нагоре-надолу из шатрата, та избърса челото си. И каза:

— Ти си безумец. Бива ли да говориш, че ханският син е отгледан от кобила? Още малко и ще кажат, че баща му е бил жребец.

Жрецът бавно заговори:

— Отвори ушите си и запомни каквото ти казвам. Аз не съм измислил тази мътва, тя стигна до ушите ми. Шушнеха я обикновени конници оногури — и в очите им светеше страхопочитание и възхита. И разбрах колко хубаво е Аспарух да се отличава от другите хора и да бъде човек, като дошъл от приказките. Защото, велики хане, всеки човек има нужда от чудо и всеки народ си създава синове, които умеят да правят чудеса. Когато нибелунгите се бореха с Атила, те си

създадоха Зигфрид, който се къпе в кръвта на драконите, а нартите родиха Сослан, който беше закален в пещ. И римляните измислиха Ромул и Рем, уж кърмени от вълчица. А конниците оногури ще пеят за Аспарух, отгледан от диви коне. И мисля, че първа го е казала оная умна жена — Акага, която даде на момчето името Аспарух, Конеславния. Не че я обичам, защото нейното знание не е укротено, та не може да се заключи в храм и върху пергамент, но Акага знае много неща.

А Кубрат, който слушаше наистина внимателно, каза на жреца:

— Не виждам каква полза има от тая мълва моят син Аспарух.

Жрецьт каза:

— Не говорим за Аспаруховата полза, а за ползата на оногурите. Кубрате, ти си добър хан на българите — и за мир, и за война. Ти си умен, добър и щедър в мир, ти си храбър и безпощаден на война. Ала понякога идват времена — нито война, нито мир, а времена на потоп, който залива цялата земя или земята на един народ. И тогава този народ протяга ръка не към хан, ами към пророк.

А Кубрат се хвана за главата и почна да охка. И добре, че никой от неговите хора не виждаше хана си, защото нямаше да го познае. И Кубрат изохка:

— Тангра, помогни ми, защото съм заобиколен от луди. И вие искате да направите от Аспарух пророк на конниците!

Жрецьт не се смути, само каза:

— Когато дойде потопът, конниците ще потърсят водач, който умее да прави чудеса — да разбира езика на конете или да говори направо с бога. Затова народите сами сътворяват и в мир, и във война такива хора, без дори да го осъзнават, за да ги има в дните на потопа.

И Кубрат си представи високия тънък Аспарух със светлата усмивка, който гледаше на мечата си като на играчка, да се превръща в неистов, суров и непреклонен пророк. И почна да се смее. И както се смееше, изведнъж млъкна и погледна жреца, защото си спомни, че понякога лицето на Аспарух прилича на лицето на мъртвия Моходу Хеу. А от Моходу до пророка имаше една крачка. И понеже беше справедлив, Кубрат каза:

— Жрецо, ти си умен човек. Много пъти съм мислил, че се издигна, защото прехапах ръката ти. И много пъти съм виждал, че и да не я бях прехапал, пак щеше да станеш велик жрец. Признавам, че в

думите ти има правда. Странна правда, но е правда. Казвам ти обаче ти да спреш да говориш за кобили и жребци и за конски език. Остави хората да говорят, но ти мълчи.

Жрецьт каза:

— Ти го каза, аз би трябвало да мълча.

И оттогава жрецьт мълчеше, но слушаше какво говорят за Аспарух. И се радваше, че хората търсят чудо и го намират в Аспарух. Защото да търсиш чудо, ще рече да търсиш божественото.

Но този ден, като яздеше стреме до стреме с Аспарух, хан Кубрат не мислеше за чудеса, а си мислеше колко е хубаво, че Аспарух не прилича съвсем на него, на баща си. И вече не искаше да се върне в тялото на Аспарух, за да преживее отново живота си, а искаше да види какво ще стане с Аспарух — с новия, променен Кубрат. И се радваше, че язди през степта, макар десетки хиляди пъти да беше яздил през същата степ. И се радваше, че гледа света над ушите на коня си. И му се поиска да запее. Но на хана се полага други да пеят вместо него. И той се обърна към кавхана, който яздеше зад него, и му повели да извика Ак Йола.

5.

През зелената степ приближи на белия си кон Ак Йола, син на Булат.

И конят едва докосваше с копито земята и веднага откъсваше копито, сякаш земята беше нажежена, сякаш неговата стихия беше въздухът, та искаше да полети и само ездачът го удържаше на земята. А конят беше мършав като скелет, върху който са останали жили и кожа. И никой не поглеждаше — и ако го питаш, нямаше да може да ти каже — дали конят е жребец, или кобила, защото конят беше останал само душа. И рояк, дори облак бели пеперуди летяха в сянката на коня, та изтриваха и заличаваха сянката, като че ли този кон призрак не хвърляше сянка върху земята.

На призрак приличаше и Ак Йола, син на Булат. Приличаше на изсъхнал мъртвец, излязъл от гроба, на мъртвец, лежал в пясъчна пустиня, за да не изгние, а да се превърне в мумия. Яздеше Ак Йола изправен и опънат като тетива на лък, преди да излети стрелата, та имаше нещо напрегнато и чупливо в стойката му, като че ли той се боеше дори да трепне, за да не се прекъса или пречупи. И брадичката му беше леко повдигната, и гърбът стегнат, а лицето му неподвижно, сякаш всеки миг преодоляваше непоносима болка. Скръстваше ръце на гърдите си, та сухите му рамене стърчаха като прибраните крила на стар орел. И юздата стискаше в тънките си устни.

И като приближи Ак Йола, видя се, че кожата прилепваше по костите на черепа му и по изпечената плът на лицето му като тъмна багра върху маска, а пръстите на ръцете му бяха като пръчки с възли на чепове. Ала чудно нещо — никой, като гледаше Ак Йола, не помисляше за старост и смърт, а всеки си мислеше какво чудновато и страшно нещо е човешкият дух. Защото всяка черта от лицето на конника и всяко очертание на тялото му приличаха на тетива на лък или на струна, дълго нагласяна и спъвана от съдбата — докато започне да пее с верен и точен звук. Да, съдбата беше накланяла ухото си и над устните на Ак Йола, и над челото му, и над пръстите му, и дълго беше въртяла ключа на всяка струна, та я беше изпъвала като тетива на лък.

И много пъти навярно струната беше трептяла и пищяла пред скъсване, докато съдбата вдигнеше глава и кажеше: „Повече не може да се изпълне.“ Дори костите на Ак Йола като че ли бяха изтънявани, изправяни и изкривявани, за да стане той по-лек и безпльтен. А заедно с тялото му беше нагласян, опъван и каляван духът на Ак Йола и сега нямаше човек, който дълго да може да издържи непоносимото сияние на огромните му очи.

И когато Ак Йола спря коня си пред Кубрат, конят спря на място, но все така танцуваше, сякаш степта пареше под копитата му. И Кубрат рече на Ак Йола:

— Ак Йола, изпей ми твоята песен.

И Ак Йола отговори с дълбок и силен глас. И каза:

— Хане, нека яздим през степта, защото песента иска вятър като птица, която се вдига в небето.

И всички отново поеха през степта, и Ак Йола яздеше до дясното стреме на Кубрат.

А трябва да се знае, че всеки българин — мъж или жена, ако съдбата му даде повече години, нарежда и запява своя песен. Някои я пеят навсякъде, други умират с нея, без никой да я чуе. Голям грях е да се открадне глас или слово от чужда песен, колкото и да е хубаво това слово. Защото вярното слово трябва да е преживяно, а никой не може да живее чужд живот.

И Ак Йола запя:

— Слушайте песента на Ак Йола!

Когато бях дете, ме наричаха Тоя — Жребчето, а името на баща ми беше Булат, Облака, от рода Кувияр. И на седем години останах без баща, и на десет без майка.

А баща ми го убиха аварите и майка ми я отвлякоха тюркутите.

И ме отгледа с топлината на своята длан и с млякото на своята кобила единственият ми брат по бащина кръв и по майчина утроба.

И нека всички запомнят името му, а се казваше той Атан — Прославения, син на Булат — Облака.

Когато убих първия си враг, дадох ми името на воин, и до днес се наричам Йола — Факлата, син на Булат, а когато побелях, ме нарекоха Ак Йола, Бялата факла.

И четиридесет години аз яздя до дясното стреме на моя хан и никой враг не би могъл да каже, че е видял гърба ми.

И убих седемдесет и двама конници и получих деветдесет и девет рани.

Убих и Чъ Ю, Червения злодей, който имаше на пояса си сто скалпа на воини.

А удрях само веднъж, за да убия, и ако раненият ми се помолеше: „Удари още веднъж“, казвах му: „Човек се ражда един път, Ак Йола удря един път.“

И родих седем синове и седем дъщери. На всеки син дадох табун коне, а дъщерите си давах без откуп. И видях внуци и синове на внуците си.

И ето — станах много богат. Имах седем табуна, а някои казваха, че конете в моите табуни били седем пъти по стоица. Но аз не броях конете си.

И ето — имах четириноги коне, имах осмоноги коне, живеех без печал.

А съм яздил на шестдесет и четири коня и четиридесет коня бяха убити под седлото ми.

И някои коне ми бяха скъпи като синовете ми, а най-скъп ми е конят, който ще убиете на гроба ми, конят Азман, което ще рече Над всички.

И славата на моето име стигна от изгрева до залеза на слънцето и от полудневната до полунощната страна...

Загълхна всеки разговор и всяка дума, дори конете не цвилеха. И над степта останаха само слънцето, вятърът и гласът на Ак Йола. А беше този глас протяжен и като ронлив от сълзи — и нито се вдигаше нагоре, нито падаше надолу, ами летеше като орел, който лети все на десет стъпки над зелената трева на степта. И човешкият глас като човешкият поглед сякаш търсеше извивка или възвишение, и като не намираще, летеше като орел към кръгозора.

И за да не отвлече нещо мислите им, хората вдигаха очи към небето, за да слушат само гласа и да гледат само небето.

А пък Ак Йола, като пееше, каза:

И тогава, когато имах всичко, не можах да му се наслаждавам. Защото умря братът ми Атан.

И аз станах печален. И разсъдъкът ми се стопи и не можа да намери нито една дума за утеха. Аз бях печален и плаках, докато имах сълзи в очите си и докато сърцето ми остана празно.

Да, аз плаках дълго.

И преди да положи брата си в гроба, открих лицето му и му казах: „Атане, брате мой, погледни слънцето.“

Ала братът ми не отвори очи.

Тъй на петдесет и седмата година от живота си аз престанах да виждам слънцето и луната, и синьото небе. И оглушах, и онемях, и се откъснах от света.

И тъй аз се откъснах от вас — мои жени, от вас — мои синове и дъщери, от вас — мои внуци, от вас — мои приятели, от вас — мои седемстотин коня.

И се питам:

Хей, какво става с тебе, Ак Йола, син на Булат, брат на Атан? Дали твоите синове измряха? Защо твоите постъпки загубиха смисъл? Или иде твоят смъртен час?

И си отговарям:

Хей, умря братът ми Атан, син на Булат, който ме отгледа и ме научи какво е добро и какво е зло.

И така — на петдесет и седем години аз седя в седлото, но вече съм отделен от света, вече съм мъртъв.

И сега, когато пия вода, най-напред я размътвам, а като сядам, търся черен пън, изгорен от мълния.

И така — тъжен съм, не ми се живее, искам да отида и да видя брата си.

Моя родна степ, моя благословена степ, мой народе, мой хане, приятели мои!

Ак Йола, син на Булат, ви казва: „Прощавайте!“

Мои синове, бъдете по доблест мои учители,
слушайте хана и бъдете мъже и конници!

Аз, Ак Йола, ще си отида.

И ще взема със себе си в гроба само седлото на коня си и пелената от люлката си, която пазя петдесет и седем години.

И ви казвам: „Аз, Ак Йола, признавам — много възли успях да развържа в своя път, ала на възела на съдбата не можах да намеря дори краищата.“

И ви казвам: „Братя мои, изсечете тази моя песен на черен камък, с черни писмена.“

Тъй свършва песента на Ак Йола, син на Булат...

Ак Йола млъкна. И всички млъчаха. А всички бяха обсебени от тъгата в думите на Ак Йола, само славянинът не разбра нито дума. Но затова пък го заля тъгата в човешкия глас, неизразимата болка на силния мъж, който не може да се превие и затова трябва да се пречупи. И не се знае дали славянинът не чу повече от другите.

Когато другите свалиха погледите си от небето и се огледаха, та дори започнаха и да разговарят, славянинът остана с лице, вдигнато към слънцето. Очите му бяха затворени, но той виждаше в аления мрак под клепачите си мършавото, непроницаемо лице на Ак Йола. И ако преди му се стори, че се докосва до сърцето на степта, сега му се стори, че се докосва до сърцето на конника. И усети как степ и конник се сливат — и разбра как тази сурова и могъща степ иска от човека мълчание и сила и как това мършаво непроницаемо лице се превръща в печат на степта.

И като го разбра, славянинът поиска да победи това познание и да не го остави да проникне в сърцето му. Защото усети почит и дори удивление към мършавия конник, а знаеше, че той е негов враг.

И славянинът препусна коня си през степта. И седлото го разтърси, защото не умееше хубаво да язди, а така беше по-добре, че седлото го разтърси. Но той усети какво изпитва истинският конник, когато се носи като птица, без усилие, слят с коня си, та сякаш плува над степта. Само че славянинът не плуваше — той се бореше да не се удави.

А Терес спокойно се оставяше да го носи зелената плавна река на степта и плавната река на песента. Той беше жрец и не се страхуваше да се превръща в птица, нито дори във вълк, защото никога не забравяше свещените думи, които му връщаха човешкия облик. Той не се страхуваше от простора на степта, защото този простор беше само едно от многото лица на божеството.

6.

И докато траеше ловът, три пъти конници приближаваха до Ак Йола и му казваха нещо. И тримата казаха, че тюркутският пратеник Истеми продължава нагло да се зъби и да говори дори против хан Кубрат. И Ак Йола видя, че Истеми се поотдалечи със своите хора към брега на езерото и тръстиките скриха тюркута от погледите на хората около хан Кубрат.

Тогава Ак Йола приближи своя кон Азман до коня на тюркута. И зад Ак Йола яздеха трима от синовете му, а с тюркута имаше неколцина негови тиуни. И ръцете на Ак Йола бяха скръстени, и раменете му стърчаха като свити крила на орел. А юздата беше между устните му. И Ак Йола каза на тюркута със стиснати зъби, без да изплюва юздата:

— Тюркутско куче, не мисли, че като си пратеник, не мога да те извикам на двубой и да те убия. И да набия главата ти на прът от шатрата си, та да побия пръта в купчина фъшкии.

А тюркутът Истеми, син на Песах, не беше страхливец и смело срещна погледа на Ак Йола, ала не за дълго. И като наведе поглед, отвърна му:

— Да ме убиеш не е позор, а да те убия — ще бъде велика чест за мене.

Ак Йола разтвори устни, та юздата падна върху гривата на коня и Ак Йола я затъкна в пояса си. И като се усмихна само с устни, рече:

— Ама ти имаш в сърцето си надежда, че може да ме убиеш? Не знаеш ли, че в седем различни страни — едните оковани в лед, та дори желязна подкова се плъзга по леда, а другите затрупани с пясък, горещ като пепел, та увивахме копитата с дрипи, за да не се пукат — знаеш ли, че в седем страни съм питал седмина жреци и всеки ми каза, че не мога да бъда убит, а ще умра от своята си ръка? Ако за тебе имаше дори зрънце надежда — зрънце, дребно като за човка на орехче, щях да те извикам на двубой. А сега цялата степ ще каже, че съм заклал едно дете.

И тюркутът въздъхна дълбоко и каза:

— Ак Йола, ти си роден преди мене и не мога да ти прекословя.

Ак Йола спря да се усмихва и огледа тюркута и коня му. А конят на тюркута беше много хубав. И конят беше покрит под седлото с одрана човешка кожа, с главата, дланите и стъпалата, оставени на кожата. И костите на черепа, и зъбите бяха изпочупени и извадени от главата, и лицето се беше смалило колкото глава на котка. Но с голямо майсторство тюркутът беше запазил чертите му и се виждаше, че е човешко лице. И гъстата черна коса, която извираше от това личице, беше закачена на седлото, та главата се отмяташе назад и гледаше към степта. А костите на дланите и на пръстите, както и костите на стъпалата, бяха оставени, та дланите и стъпалата изглеждаха огромни. И толкова бяха изсъхнали, че като висяха, тракаха като хвърлени зарове. И Ак Йола каза на тюркута:

— Знаеш ли облога с пояса и голите саби?

А тюркутът вдигна рамене и рече:

— Всяко дете го знае.

И Ак Йола му каза:

— Добре, ако ти пръв ме докоснеш, ще ти дам коня си, ако аз пръв те докосна, ще взема твоя кон. Но ще ми го дадеш с човешката кожа и с човешките коси по нея.

И тюркутът се замисли и рече:

— Да бъде. Остави ме само да се приготвя.

И тюркутът затвори очи и отпусна ръце върху коленете си, сякаш заспа в седлото. Ак Йола каза на големия свой син:

— Ето, учи се как да се откъсваш от света и да постигаш истината. Сега ако изкрециш в ухото на тюркута, няма да те чуе, защото душата му търси да се слее с пътя на живота, а то ще рече — и на смъртта, и да постигне тайната на всичко живо. И тъй като този път е невъзможно да се разбере, той не може и да се опише. Може само да го почувстваш, ала трябва да изпразниш и ума, и сърцето си, защото сърцето също мисли. Гледай как тюркутът се превръща в камък. Гледай как остана сам-самичък и се отрече от света. Виж как лицето му се превръща в печат на бога на ненавистта. Сега ръцете му и мисълта му ще се движат сами по волята на този жесток бог.

А синът му каза:

— Татко, остави го да се приготви.

Ак Йола му отговори:

— Казах ти — той не ме чува.

А синът го помоли и каза:

— Татко, ти няма ли да се приготвиш?

И Ак Йола поклати глава и рече:

— Мъртвецът няма защо да се превръща в жив човек, за да вика призраци. Защото той сам е между призраците.

И синът — пък и другите наоколо, не разбраха дали Ак Йола говореше за себе си, че е мъртвец, или за тюркута. А тъй като мнозина разбраха, че ще се преборят Ак Йола и тюркутският пратеник, бавно приближаваха конете си към тях, ала мълчаха, сякаш приближаваха към мъртъвци.

И тюркутът отвори очи, и очите му бяха хладни и страшни. Превърнал се беше от човек в хищен звяр — ала звяр, който вече е вкусил човешко месо и не се бои от хората. И тюркутът каза дрезгаво с нов глас:

— Готов съм.

И Ак Йола каза на сина си:

— Дай ми пояса си.

И синът свали пояса си с лъснати железни пулове. И Ак Йола подаде единия му край на тюркута. И тюркутът захапа единия край на колана, пък Ак Йола захапа другия край. А конете им стояха един до друг — главата на единия към опашката на другия, така че окачените саби и на двамата се падаха откъм външната страна. И тюркутът три пъти изтегли наполовина сабята си, но звън не се чу, защото сабята се плъзгаше, сякаш влизаше в буца масло. После двамата ездаци замръзнаха, допрели коленете си, стиснали със зъби колана. И над железните пулове на пояса светеха железните очи на тюркута, а очите на Ак Йола сияеха. И Ак Йола каза през зъби на сина си:

— Удари с длани.

И синът му вдигна пред лицето си двете си голи длани една срещу друга. И всички наоколо замряха, вковали погледи в лицата на Ак Йола и тюркута. И синът на Ак Йола плесна с длани.

Тогава между двамата ездаци блесна нещо — като сянка на бял елен, който се мярва през процеп между кожите на шатра. И отново времето спря и завари двамата ездаци, застанали един срещу друг като вкаменени. Но сега ръката на тюркута лежеше върху дръжката на сабята му, а острието на сабята на Ак Йола беше допряно върху

гърлото на тюркута, току под брадата му. И тюркутът леко отмяташе глава, сякаш Ак Йола повдигаше брадата му със сабята си. И като отпусна зъби, тюркутът изтърва края на тежкия пояс, но поясът не падна, защото увисна върху сабята на Ак Йола.

И Ак Йола свали сабята си и отвори устни, та коланът се плъзна и падна в тревата. И всички мълчаха. А тюркутът слезе от коня си, целуна го по челото и тръгна през степта, като се олюляваше, сякаш беше пиян. И Ак Йола каза на сина си:

— Вземи тази човешка кожа от коня, та я изгори. Някога аз знаех този човек — време му е да си почине. И като заровиш пепелта, заколи коня на тюркута върху гроба.

7.

Кубрат отиде на лов, за да отпусне сърцето си, ала не можа. Защото съществото му се раздели на две половини и тези половини наистина не се бореха една с друга, но стояха разделени и Кубрат не можеше да ги съедини. Едната половина беше главата, а другата половина беше сърцето на Кубрат.

Главата имаше очи и уши, та можеше да гледа и да слуша.

И очите гледаха как горди соколи излитат с мощен размах на крилете си и как се спущат мълчаливо и бързо — по-бързо и от стрела — върху плячката си. А ушите чуваха плясъка на крила и предсмъртния писък на жертвата.

И очите виждаха как ястребите се къпят в плитко езеро и водните пръски светят на слънцето, сякаш птиците се къпят в разтопено сребро. А ушите чуваха плясъка на вода.

И очите виждаха как соколът впива клюн в тръпнещата птица и как соколът отскача настрани с разрошени от гняв пера, когато соколарят се наведе над него от седлото. И в клюна му още тръпне откъснатата плът, и от клюна капе кръв, и в птицата се бореха бяс, алчност и страх и после покорството побеждаваше дивотата и перата полека лягаха върху тялото на птицата. А ушите чуваха сухото пращане на перата в тревата и тропотът на копитата, и гърлените строги викове на соколарите.

И ноздрите вдъхваха степния въздух, напоен с мирис на див коноп и пелин, и този мирис беше и сладък, и горчив едновременно, пълен с омаяна уморена сладост и с дива непокорна горчивина. И Кубрат си казваше: „Хубаво е.“

А сърцето мълчеше. Защото сърцето на Кубрат беше пълно с болка и печал. И тъй като сърцето нямаше уши и очи, то не виждаше и не чуваше — само усещаше болка и печал.

И Кубрат си каза: „Кубрате, ти тъжиш, защото знаеш, че идват дни на битки и раздяла.“ А сърцето каза: „Не вярвам.“ И Кубрат наистина не можеше да приеме и да повярва, че освен обляната със слънце степ по света има убежища на насилието и мрака. Кубрат си

каза: „Кубрате, спомни си полята, покрити с мъртъвци, и тежките гарвани над тях. Спомни си невидимите майки, които оплакват мъртвите, скрити в шатрите. Ти се страхуваш, че ще видиш отново полята, покрити с трупове и гарвани, и пустите аули, запалени от мъката.“

Но Кубрат не можеше и не искаше да си ги спомни. И мисълта за бъдните дни, пълни със заплахата, и за миналите дни, пълни със спомени, тази мисъл изглеждаше за Кубрат невероятна и далечна — както за човека, който се пробужда в светлата утрин, изглеждат невероятни и далечни тежките му съновидения.

Но тъгата на сърцето не утихваше, а се изкачи нагоре като мъгла, та замъгли светлината на степта. И Кубрат потърси с поглед Аспарух, но Аспарух се беше стопил в степта.

Тогаваше към Кубрат приближи жрецът и му каза:

— Кубрате, зная какво е на сърцето ти. И недей търси Аспарух, той няма да ти помогне. Защото ти показваше на Аспарух осветената страна на лицето си, а не тила си, потънал в сянка. И ти викаше Аспарух на пировете, за да слуша певци и разказвачи, ала не го викаше на съдилищата, където ти, Кубрате, осъждаше на смърт и на мъки. И разказваше на Аспарух за своите походи, за битките и победите си, но не споменаваше колко пъти ти, Кубрате, трябваше да бъдеш жесток, вероломен и дори подъл. Да, само половината от лицето си ти показаша на сина си Аспарух и само половината от лицето на света му показаша. И то осветената от слънцето половина. Как искаш сега Аспарух да ти помогне?

А Кубрат помисли и тихо каза:

— Пазех Аспарух, защото исках да изравня с радост ония — другите дни, които беше прекарал като бедно конярче в голата степ. Винаги оставям чашата да се утаи и тогава я изпивам. Зная, че накрая ще изпия и утайката, но по-добре е преди това да пия чиста вода. И си мислех, че Аспарух няма да отбегне злините и сенките на този свят. Но докато можеше да ги отбягва, защо аз, баща му, да не го пазя?

И жрецът каза:

— Защото сега няма с кого да споделиш мислите си и не можеш да говориш от душа дори със сина си Аспарух.

И Кубрат помисли, че ханството значи самота, и той, Кубрат, всъщност няма близък човек. Винаги и при всички Кубрат отиваше с

бронята си и всички идваха при него с броня, та дори когато се прегръщаха, броните им дрънчаха и кожата им не се допираха. И дори жрецът срещу него не беше негов приятел.

А жрецът с тревога гледаше умореното лице на Кубрат.

И Кубрат вдигна глава, защото беше мислил и говорил с наведен поглед като ослепял и оглушал. И видя, че на север е израснал черен облак, който като стена преграждаше от край до край кръгозора. Сякаш някой с права длан беше ударил небето тъкмо там, където слизаше към степта, та синята плът на небето виолетово чернееше като натъртена. А дойде и първият полъх на студен вятър, сякаш някой откряна вратите на дълбоко подземие. Степта се сниши и посивя. И соколарите викаха гневно и отчаяно, защото вятърът можеше да поеме хищните птици и да ги разпилее из степта.

Кубрат усети, че зъзне. Поиска му се да застане до твърда стена, да се докосне до камък, да протегне ръка към защитен огън, който гори равно и спокойно. И Кубрат вдигна ръка и до него долетя кавханът, който уж ловуваше, а и с двете си очи следеше всяко движение на хана. И Кубрат му каза:

— Обърни конете към Жълтото градище.

И Кубрат обърна коня си, без да погледне жреца. А помисли и си каза: „Скъпо плащам със самотията си това право на хана да се прави, че не вижда другите.“ И като препусна коня си, каза си още: „Сърцето ме боли, защото не съм решил какво да правя. Реша ли — и болката ще си отиде.“

8.

И така, когато слънцето залезе зад гърбовете на Кубрат и хората му — всичките измокрени от дъжда, а самият дъжд изведнъж престана, тогава далеч на запад над степта изплува бледа месечина. То беше призрачната сянка на градището Саркел. И като по чудо зад призрака на градището изплува истинската луна — и тя бледа, ала по-светла и по-голяма от далечното градище. И когато луната се вдигна, та се откъсна от степта, бледият призрак на Саркел остана да лежи на кръгозора като снесено от луната бяло яйце.

Когато ездачите пришпориха конете си, луната избяга в небето, та издребня, а крепостта порасна и се вдигна нагоре.

И конете спряха на брега на Дон и бялата грамада на крепостта се издигна пред ездачите като замръзнала огромна вълна. А сенките в дълбоките оврази — защото Саркел се вдигаше на един полуостров на Дон, та от три страни я обикаляха стръмни оврази, сянката в основата на белите зидове чернееше, та крепостта сякаш излиташе от недрата на нощта. И водите на Дон бяха сиво — сребърни, лъскави като разтопен метал.

Хан Кубрат с хората си мълчаливо влезе през вдигнатата желязна врата. А ходникът през дебелите каменни стени беше покрит, та екотът на копитата кънтеше в ушите. И мракът в ходника беше гъст, не като светлия мрак в нощта, и светлината на факлите мътнееше, та ханът изведнъж намрази зидовете на крепостта и му се прииска да обърне коня си и да се върне в степта. Но ходникът свърши и пред Кубрат бледо засвети залятият от луната крепостен двор. Там се вдигаха три кръга бойни шатри, защото трите оногурски стотни, които живееха в крепостта, отказваха да влязат в каменните постройки, а в летен пек и зимни бури стояха в шатрите си. И в средата на всеки кръг се вдигаше шатрата на стотника — и трите конски опашки върху знамената светеха на тъмното небе. Хората стояха наредени в три редици сред двора, без факли, огрени от луната — и се сториха на Кубрат като тълга призраци, която го посреща. И хората бяха спешени, а не на коне. Той побърза да мине край редиците на мълчаливите воители, за да

скочи от седлото пред широките стъпала на каменната сграда, която заемаше дъното на триъгълната крепост. И всички наричаха тази сграда Жълтия дворец.

От камък беше построен Жълтият дворец, но сякаш не тежеше върху земята, защото беше повдигнат на каменни колони. И тъй като подът се отделяше на няколко крачки от земята, то под целия дворец зееше тъмна зала, пълна с жълтите кълба на горящи факли. Кубрат мълчаливо и бързо се изкачи по стълбището, което водеше към двореца. И без да спира, Кубрат погали десния от двата бронзови лъва, които лежаха от двете страни на входа. А целите лъвове лежаха тъмни и тежки под луната, само гривите им, та и мъжките им части светеха, тъй като всеки, който влизаше в двореца, винаги ги барваше за щастие.

И още в самото каменно преддверие беше топло, защото цялата сграда бе пронизана от тръби, по които се лееше топъл въздух от нарочна пещ в приземието на двореца. И Кубрат се изкачи направо на третия кат, защото на първия кат се простираше залата за събиране, а на втория кат се криеха книгите на Ван Фу. И само третият кат имаше стаи, които надвишаваха крепостните зидове, та можеше да се видят степта и реката. Когато Кубрат отвори първата врата, лъхна го ухание на рози, когато отвори втората врата, усети мирис на смирна, и чак третата стая миришеше на шатра, защото беше увесена от потона до пода със зверски кожи. В стаите нямаше цветя, ами навремето, когато преди четиридесет години обновяваха крепостта, в мазилката примесиха по волята на Ван Фу цели делви благовония. И сега стаите вечно миришеха на градина. И стените на третата стая бяха покрити с кожи, защото Кубрат не обичаше неподвижните застинали каменни зидове, а кожите потрепваха като стени на шатра. И в тази стая прозорците бяха вечно отворени, за да влиза степният вятър.

Но тази вечер Кубрат постоя сред стаята, погледна небето, което чернееше през прозорчето, а навън се виждаше синьо, и като въздъхна, рече на Ван Фу:

— Повели да вдигнат походната ми шатра сред двора.

И Кубрат, без да среща погледа на Ван Фу, с наведена глава мина край него и заслиза по стълбището.

9.

Кубрат се събуди посред нощ, ала не отвори очи и не се опита да заспи отново. А лежеше както винаги по гръб, с отпуснати край тялото ръце и не подлагаше нищо под главата си. Лежеше направо на земята, върху овча кожа и се завиваше с друга кожа. Тялото му все още спеше, а с него спяха болезките му, та Кубрат мислеше тихо и бавно, за да не ги събуди. Остави само ушите си за миг да се отворят към света, та долови равномерното притаено дишане на Аспарух, който спеше на две крачки от него.

Колко пъти се беше будил така Кубрат и колко пъти беше успявал да остави тялото си да спи, а умът да свети едва-едва като въглен, посипан с пепел? Евреинът би пресметнал и би казал, че Кубрат е спал вече, кажи-речи, тридесет хиляди нощи. И много отдавна Кубрат беше се научил да потъва в този странен полусън, когато будува само мисълта му.

А някъде в раменете му засвети болка и той не се опита да я угаси, но бавно я поведе надолу по ръката си, докато тя стигна до пръстите. И с леко трепване на пръстите, като че ли пропъждаше светулка, Кубрат изпрати болката в топлия мрак около себе си.

И усещаше тялото си като направено от светъл въздух. Да, леко като облак и светло като сияние лежеше тялото му над земята и той не усещаше допира на земята. И най-важното беше, че не усещаше теглото си. И още по-важно беше, че откак за пръв път преди шестдесет години потъна в този полусън, този светъл облак на ума му и тялото му не се промени. Хората, които влизаха преди шестдесет години в шатрата му, виждаха лицето на заспалия Кубрат — и то беше като сегашното лице на Аспарух, гладко и безметежно лице. Ако сега влезеше някой, той щеше да види лицето на старец, набраздено от премеждия и белези. Но самият Кубрат усещаше винаги едно и също опиянение, лекота и замайване, като че ли кръвта му беше светло вино, за което беше все едно дали ще го налееш в изтъркан мех, или в бъчва от току-що издялано дърво. Понякога Кубрат мислеше, че това, което не се изменя, това е неговият безсмъртен дух, който един ден ще се

вдигне над старото му тяло и той — Кубрат, ще изпита същата омая някъде в небето или понесен от вятъра в степта. Но понякога с болка в сърцето помисляше, че този светъл облак, наречен Кубрат, ще се стопи и ще изчезне в небето и вятъра.

Така лежеше в мрака Кубрат, хан на всички болгари — без години, без власт, без да мисли какъв е и къде е, унесен в щастието да си жив и в щастието до тебе да диша синът ти. И не искаше да се събуди, не искаше да дойде този ден, който трябваше да дойде. Не искаше да вземе решение, да променя съдбата на други хора, не искаше дори да вдигне ръката си.

Но дълбоко в ума му, дълбоко в небето на унеса му полека слизаше и залязваше луната и звездите избледняваха.

А изтокът сивееше, защото идваше новият ден.

10.

И когато новият ден започна, Кубрат поиска да удължи това сладко усещане на лекота и унес. Затова отиде да се окъпе в каменната къпалия, която Ван Фу беше изградил в Жълтия дворец.

Иначе всяка сутрин и ако можеше — всяка вечер, Кубрат се къпеше в коженото корито, което, сгънато в малък вързоп, вървеше подир Кубрат и на лов, и в поход. И наричаха коженото корито още и „ладията“, защото то не само можеше да носи вода, ами ако трябва, се носеше по водата.

И тогава при голия Кубрат влизаше Ак Йола, и докато Кубрат се къпеше, Ак Йола му разказваше какво е научил от своите съгледвачи. Защото Ак Йола беше баща на ушите и очите, та по волята на Ак Йола хиляди монаси, просяци и търговци притискаха до гърдите си медната пластинка с тамгата на Кубрат. Да, както жребците и кобилите на Кубрат носеха върху кожата си, изгорен с нажежено желязо, знака на Кубрат — а той беше подкова, пресечена със стрела, така и съгледвачите носеха същия знак, издълбан върху мед. И този знак им отваряше ръката, окото и ухото на Ак Йола. Рядко с Ак Йола при Кубрат идваха и четиримата съветници, ако имаше да се чуе нещо важно, което се е случило някъде по света. Още по-рядко в шатрата за къпане въвеждаха уловени чужди съгледвачи или престъпници, но щом видеха голото мършаво тяло на хана да се гъне под синьо-зелената вода, все едно, че бяха видели скелета на смъртта, защото те отнасяха със себе си този спомен в гроба.

А Кубрат беседваше с Ак Йола, когато се къпеше, не защото искаше да не губи време, ами защото водата беше свещената кръв на небето и земята, та тази вода и пречистваше, и свидетелстваше, че сърцето и ръцете на Кубрат са чисти, макар да праща на мъки и дори да убива.

Защото — като помислиш, какво съединява небето, което е горе, със земята, която е долу? Само светлината и водата. Но светлината не се връща, а водата се качва и слиза нагоре и надолу. И тъй като само небето и земята още от древни времена са придобили единство — та

затова небето е чисто, а земята е спокойна, то истинската вода, небесната и земна кръв, винаги е чиста и спокойна. И тя няма цвят, нито мирис, и не е като нашата кръв, която гние и се вмирисва. И във водата човек олеква и сякаш лети, та се оприличава на боговете. Но небето и земята, които са постигнали единство, не притежават човечност. Те се отнасят към всички неща — и към човека — като към жертвено куче. Затова ханът, който съди с вода вместо кръв, също няма човечност, а само мъдрост.

И Кубрат, свит в кожената ладия, поливаше главата си с котела, в който Ак Йола хвърляше чисти нагорещени камъни, и през водните струи произнасяше присъди или раздаваше награди. И Ак Йола, помършав и от Кубрат, също не приличаше на обикновен човек, а на пратеник на небето, постигнал единството, но лишен от човечност.

В този ден, като видя Ак Йола, застанал пред вратата на къпалнята в Жълтия дворец, Кубрат с поклащане на глава му даде да разбере, че тази сутрин не желае да го изслуша. И Ак Йола се отдръпна от пътя му, и Кубрат затвори вратата след себе си. А водата в къпалнята беше топла и светлосиня, защото светлосини плочки обличаха мраморните стени. И над водата димеше лека пара.

Ала напразно Кубрат се мъчеше да се отпусне в топлата вода и да се потопи в оня странен унес между бденето и съня. И Кубрат си мислеше за Ак Йола и за хилядите утрини, в които беше си играл на бог, и обливан от вода, раздаваше смърт или живот. Защото може би небето и земята бяха постигнали единство, но той — Кубрат, имаше син, когато обичаше. А както се знае, да постигнеш единство, означаваше да не обичаш никого.

И Кубрат излезе от водата, та бързо се облече. И като се нарече размекнат старец, изпъна чертите на лицето си като тетива на лък и се приготви да посрещне деня, който идеше.

11.

На сутринта отново заваля.

И докато Кубрат се къпеше в двореца, жрецьт намери Аспарух в шатрата и му каза:

— Ела с мене.

Жрецьт и Аспарух излязоха на двора, където десетина голи до кръста войници чистеха ризници под проливния дъжд. И понеже всичките бяха млади, радваха се на дъжда и на струите, които течаха по силните им млади тела. И само често бършеха очите си, за да виждат по-добре. А ги гледаше стар кисел десетник, който покриваше главата си с щит.

И младите войници слагаха ризниците в делви, пълни с чист речен пясък, и бъркаха с дебели палки в делвата, като месеха ризниците с пясъка, сякаш биеха гъст кумис. А когато изсипеха делвата, ето — пясъкът лягаше на черна купчинка и полуголият войник вдигаше на палката бляскавата ризница, та я подаваше на стария десетник. И десетникът с една ръка държеше щита на главата си, а с другата протегнатата ръка държеше ризницата по-далеч от очите си, защото виждаше добре само надалеч. Чиста и светла, ризницата висеше в ръката му като току-що убита сребърна птица. И от ризницата се стичаха сребърни капки, като че тя се топеше.

Жрецьт излезе на дъжда и каза на Аспарух:

— Ела.

И му показа сивата гранитна плоча, висока човешки ръст, която беше облеганата на зида и сребърна вода се стичаше и пълнеше издълбаните руни. Това не беше надгробна плоча, а само списък на оръжието, което се пазеше в подземиято на Жълтото градище. И жрецьт каза на Аспарух:

— Чети.

И Аспарух прочете и каза:

— Зитко ичиргу боилът има меки ризници 455, шлемове 540, люспести ризници 427, шлемове 854. Юк боилът има верижни

ризници 26, люспести ризници 26 и шлемове 102. Бири багаинът има верижни ризници 22 и шлемове 54.

И като го прочете, погледна жреца. А той му каза:

— Искам да преброиш всички ризници и шлемове.

Аспарух каза:

— Това е работа на кавхана.

Жрецьт каза:

— Искам кавханът да види, че броиш ризници. Ела.

И отведе Аспарух в приземната зала, оградена от огромните каменни стълбове, които носеха целия дворец. Тази зала само от едната страна имаше стена, а от три страни като прозорци зееха отворите между всеки два каменни стълба. И като валеше дъжд, сякаш пред всеки отвор се спускаше сива завеса, та залата беше затворена. А беше студено, влажно и неприветливо и духаше отвсякъде, и подът не беше покрит с плочи, ами направо се стъпваше върху гола земя. И върху тази земя нямаше дори стрък трева, защото под двореца лежеше вечна сянка.

Полутъмната приземна зала зееше пуста. И халките върху стълбовете зееха празни, та както навън се лееше вода, сякаш бяха халки на пристан, и на тях щяха да завържат лодки. Жрецьт видя, че Аспарух зъзне, та му рече:

— Облегни се на зида.

И наистина, когато Аспарух опря гръб на единствения зид на залата, усети, че зидът е топъл, защото оттатък горяха пещите, които пращаха топъл въздух и топла вода в двореца. И жрецьт и Аспарух постояха мълчаливо, облегнали гърбове в зида. Тогава жрецьт каза:

— Сине, време е да се събудиш.

Аспарух нищо не отговори, защото не го разбра. И жрецьт продължи:

— Следя те с поглед и мисъл ден и нощ. А когато не те виждам, викам пред себе си образа на момчето Аспарух, какъвто си бил в годините, преди да те срещна. И виждам едно листо от дърво, понесено от река. И виждам как листото бързо се носи по бързеите и как бавно се върти във вировете, и как следи всяка извивка на реката. Ти си бил потопен в реката на степния живот, ти си спазвал мир с всичко живо в степта, следвал си нейните закони, слушал си законите

на рода си и законите на времето. Ти сякаш си живял като насън, защото човек не води съня си, а сънят го води.

Аспарух каза:

— Татко, ти си ми казвал, че мъдрият човек плува така, та да не вдига вълни около себе си. Ти си ми казвал, че най-добър е незабележимият човек, който намира своето място в реката на степта, та тече заедно с нея — като облаците и конете.

А жрецьт казваше на Аспарух „сине“ и Аспарух казваше на жреца „татко“ само когато край тях нямаше други хора. И никога не говореха така пред Кубрат. Жрецьт каза:

— Така е. Това е мъдър живот и затова е като живот насън. Аз те гледам от деня, когато стана син на Кубрат. И сега ти живееш в мир с всички. Никой не те мрази, защото обикновените конници се радват, че ти си бил един от тях, а знатните люде, и най-вече твоите братя, виждат, че ти не пречиш на властта им. Ти търсиш в шатрата място, където е най-дълбоката сянка и оставаш незабележим, докато другите само се изтъкват. Ти посрещаш всички с еднаква усмивка и никога никого не прогонваш. И ти изпращаш всички, които си тръгват, без да ги спиращ. С простите люде говориш просто, а с умните също просто, без да издаваш своите знания. И предпочиташ да мълчиш, отколкото да говориш. Само аз знам какво си научил, но и от мене ти криеш мислите си. Това е добре, това е умно. Ала е време да станеш добър човек.

Аспарух каза:

— Татко, ти ме учеше, че човек трябва да е винаги внимателен, сякаш върви по тънък лед. И ти казваше, че който умее да ходи, не оставя следи. Ти казваше, че умният отстъпва и се нагажда и че само това, което се извива, умее да се запази цяло. Не казваше ли ти, че който знае — не говори, а който говори — не знае? Не са ли твои думите, че мъдрецьт е справедлив, а не отсича, че е светъл, но не блести? Ти казваше, че три са съкровищата, които човек трябва да придобие — да е човеколюбив, да е пестелив и да не върви пред другите. Ти ме караше да помня тези думи и да живея според тях. А сега ми казваш да стана добър. Нима съм лош?

Жрецьт каза:

— Попитали мъдреца как може да се познае кой е добър човек. Мъдрецьт отговорил: „Питайте съседите.“ Тези, които питали, казали:

„Ако съседът отляво и съседът отдясно кажат, че той е лош човек?“ Мъдрецът отговорил: „Това е лош човек.“ Тези, които питали, казали: „Ако съседът отляво и съседът отдясно кажат, че е добър човек?“ Мъдрецът отговорил: „Това е лош човек.“ А питащите учудено рекли: „Тогава — кой е добър човек?“ Мъдрецът отговорил: „Този, за когото съседът отляво каже, че е лош, а съседът отдясно каже, че е добър.“ Сега за тебе всички казват, че си добър. Време е някои да кажат, че си лош. Ти живееш толкова мъдро, че животът ти прилича на сън. Затова казах, че е време да се събудиш. Далеч на изток дават на хората, които искат да станат жреци, да носят няколко години бели дрехи. Защото върху бялото личи и най-малкото петно. А после, когато хората станат жреци, дават им жълта дреха — защото върху нея също личат петната, но все пак тя скрива някои следи.

Аспарух се замисли и каза:

— Не могат ли да носят само бели дрехи?

Жрецът каза:

— Не, защото който действа, той носи следи от работата си върху своите дрехи.

Аспарух каза:

— Но жреците са хора на мисълта, а не на делото.

Жрецът му отговори:

— А тези, които действат, кой ги води? Нима не сме ние — жреците? Ти още не си жрец, но трябва да почнеш да водиш. Затова трябва да се събудиш. Насън човек прави това, което сънят му каже, но буден трябва да ръководи себе си и другите.

Аспарух се замисли. Усети студ, макар гърбът му да се притискаше в топлия зид. През отворите между колоните се виждаха да текат завеси от сива вода, сякаш над света се беше върнал потопът, описан в старите предания. И Аспарух каза:

— Татко, ти никога не си ми говорил такива думи. Не мога да се гмурна до дъното на мислите ти.

А каза Аспарух „гмурна“, защото навън течеше вода. И жрецът каза:

— Ти си любимият син на Кубрат. Досега ти само радваше баща си. Сега баща ти ще иска да се опре на теб. Говоря ти променени слова, защото светът се промени. Ти трябва да помогнеш на баща си.

Аспарух каза:

— Как?

Жрецът каза:

— Днес се събира великият съвет на хана. Ти трябва да дойдеш на съвета.

Аспарух каза:

— Татко, ти знаеш, че никога баща ми не ме вика на тези съвети.

Жрецът каза:

— Ще дойдеш не като син на хана, а като мой помощник.

Аспарух въздъхна не защото бягаше от труд или пред трудности, а защото досега жрецът го беше учил на съзерцание и ненамеса, на съдржане желанието да поправа, да помага и съветва. „Гледай и не се бъркай“ — казваше жрецът. И Аспарух каза на жреца:

— И трябва ли да говоря на съвета? И какво да кажа, ако ме питат?

Жрецът се усмихна и като протегна единствената си ръка, докосна рамото на Аспарух и му рече:

— Само слушай. И когато някой говори, опитай се да проникнеш зад думите му, в неговите мисли и намерения. Опитай се да проследиш нишките, които го свързват с хората около него — и с хора, които очите ти не виждат, но ти усещаш, че стоят зад гърба му. Виж добродетелите му, с които се облича като с броня, за да запази сърцето си, корема си и слабините си. И сложи с червена багра белег върху местата, където пороците му изтъняват тази броня, та вражето острие — или твоят меч — може да го пониже. Мисли каква цена този човек определя за себе си и ти определи каква цена можеш да му дадеш. Опитай се да намериш връзката между хората и нещата и тяхното наследство във времето.

Сега Аспарух се усмихна, когато рече:

— Татко, това е работа за богове.

Жрецът поклати глава и каза:

— Не, това е работа за жреци. И ако говоря аз, слушай ме и преценявай моите думи, както думите на другите.

И те излязоха за мигове под дъжда, за да се изкачат по стълбата в двореца. А дъждът изми лицето на Аспарух и водата потече в гърба му. И той отново започна да трепери.

12.

Мнозина бяха силните мъже, които на пиршественията трапеза седяха пред лицето на самия хан Кубрат и получаваха зальци от самото блюдо на хана. Наричаха ги хранени люде на хана, макар повечето да имаха неизброими стада и кервани със стока, та те със своята ръка хранеха десетки и стотици гърла. Право беше обаче да ги нарекат хранени люде, защото ако ханът затвореше ръка за милостта си, а я вдигнеше за удар, нито стадата, нито керваните щяха да ги спасят.

Но само трима души можеха да разтворят завесата на ханската шатра, без ханът да ги повика. А бяха те жрецьт на Големия конник, китаецът Ван Фу — съветник за земите откъм изгрева на слънцето, и персиецьт Шаргакаг — съветник за земите откъм полудневната страна. И жрецьт се страхуваше от Тангра, а не се страхуваше от Кубрат, китаецът се страхуваше от Кубрат, но не го беше грижа за Тангра, а персиецьт не се страхуваше ни от Тангра, ни от Кубрат.

И домът на жреца трябваше да бъде в храма на Конника и тъй като никой не знаеше къде е храмът на Конника, то никой не знаеше къде е домът на жреца. И домът на Шаргакаг беше във Фанагория, но в него можеше да се живее като хората само когато есенният вятър издуха облаците комари и зимата скове водите на Меотида.

Домът на Ван Фу се намираше там, където бяха пергаментите, книгите и плочките с писмена на Ван Фу, а сега те лежах в крепостта Саркел, което ще рече Жълтото градище или Жълтия дом. Казваше се така тази крепост не защото там седеше китаецът, ами защото беше построена от бяло-жълт варовик. И лежеше тази крепост върху брега на големия завой на река Дон, там, където реката е най-близко до Волга, та лодките се прехвърляха от едната река в другата — или самите лодки се влачеха от река до река, или се пренасяха товарите. Ала откак тюркутите отседнаха край Итил, керваните на тези северни народи, които се спускаха по Волга, за да се прехвърлят по Дон до Черно море — ще рече хората от народите Мордва, Меря, Черемиси и Чуд, както и славяните от племето вятичи — тези кервани сега търсеха други пътища през земите на северяните, та стигаха до Днепър, а

оттам до морето. Така крепостта Саркел не пазеше вече брода през Дон, а се беше превърнала в средище на третия тумен от оногурите. И вместо товари кожи, зърно и мед, пазеше ризници, шлемове и мечове.

Тук трябва да кажа, че тази крепост вече я няма. Тюркутите и хазарите я сринаха, а с помощта на ромеите построиха нова крепост на другия бряг на Дон и я нарекоха пак Саркел. И днес пак има крепост Саркел, но тя не е същата крепост.

13.

И се събраха същия ден в голямата горница на Жълтия дворец по-първите хранени Кубратови люде — и хората от дясната ръка, и хората от лявата ръка, но без певците и свирачите. Ако и да се събраха три дузини хора, горницата беше много обширна — двадесет крачки дълга и петнадесет широка, та побра всички и пак като че ли остана празна. И хората мълчаха и чакаха Кубрат. Там беше и Аспарух, макар Кубрат да не беше го викал, и седеше Аспарух не както обикновено в началото на лявата редица, а по-навътре до жреца на Конника. И жрецът нарочно седна след четиримата съветници, та Аспарух се падна току в средата на лявата редица.

Хората от лявата страна седяха изправени, вдървени и замислени, защото щяха да говорят пред хана. А хората от дясната страна скритом се прозяваха, защото денят беше сънлив. Навън плющеше дъжд, двата реда прозорци бяха отворени и завесите им дръпнати, та през залата духаше мокър вятър. И се люлееха дори тежките губери, които висяха на двете стени без прозорци — окачени, за да скрият каменната неподвижност на зидовете.

И Кубрат влезе, следван от Ак Йола, и всички станаха на крака. И поискаха да извикат поздрав на хана, но Кубрат ги спря с ръка. Кубрат веднага срещна погледа на Аспарух и трепна, но като погледна жреца, разбра, че срещу него стои не синът му, а бъдещият жрец. И Кубрат наведе глава.

Ак Йола седна в самия край на дясната редица, защото беше само хилядник, а Кубрат тръгна през горницата. И първите десет крачки гледаше над главите на хората на лявата ръка; и следващите десет крачки обърна поглед надясно, над главите на хората от дясната ръка.

А отляво, на стената между прозорците и над тях, бяха изписани картини на лов и борба на знайни и незнайни зверове. Избрани бяха животни със стремителни нозе, мощни лапи и остри очи. Имаше елени, барсове и орли, но имаше и чудновати зверове със зъби, клюнове и крила, и други, в които се месеха човек и звяр. И всички

бяха могъщи и неукротими, защото за живописеца да бъдеш красив, значеше да си силен. И по цялата стена силните разкъсваха слабите, а човекът, възседнал коня си, убиваше с копие или лък и най-силните зверове.

А отдясно навремето сам Ван Фу беше изписал земята на хората, такава каквато беше преди четиридесет години, когато Ван Фу беше още млад. И до тази стенопис Ван Фу беше окачил новата картина на света, написана върху съединени пергаменти. И написаното върху стената невъзвратно минало беше студено и неподвижно, а вятърът люлееше и гънеше пергаментите, та променяше облика на днешната земя. И така трябваше да бъде.

И чудно, и страшно беше как за един човешки живот земята на хората бе успяла така да се промени. Все по същите корита течаха водите на реките, все същи бяха заливите и планините, но като се гледаха двете картини, виждаше се как народите се бяха размесили като косите на невярна жена, чийто мъж я бие след изневярата.

И както гледаше двете картини на света, Кубрат изведнъж си помисли, че когато Ван Фу е рисувал първата, тогава той — Кубрат, е бил не повече от четиридесетгодишен, а днес, когато е писана втората, вече кара осемдесетото си лято. И докато светът се беше променял, той — Кубрат, не бе искал да си признае, че се е променил. И все така скачаше на седлото, и все така опъваше лъка си. Възможно ли беше да е същият човек? Не, не беше възможно. И в него, в Кубрат, багрите също се бяха размесили. И жълтата багра на есента се разливаше по душата му.

А синът му Аспарух не седеше до него, ами в средата на редицата до жреца на Конника...

Тогава хан Кубрат свали поглед от пергаментите и се изкачи на площадката, която се издигаше в дъното на залата. Там седна той в дървения престол, който имаше отстрани две високи колела, та можеше да се търкаля напред и назад. И Кубрат опря облегалото на стола в зида, в пъстрите губери, които висяха до пода. След това придърпа кръглата маса до себе си и вдигна поглед към залата.

Отляво и отдясно седяха облегнати на стените неговите хора — и всеки можеше, ако поиска, да докосне човека до себе си, дори можеше да докосне двама души едновременно. А той, Кубрат, седеше самичък, вдигнат една стъпка над другите. И всички чакаха той да проговори.

Лъжа беше, че някой от тези хора се надява да го убеди или да го накара да промени казаната дума. Дори жрецът на Конника знаеше, че Кубрат ще слуша, а после ще се изправи и ще каже своята дума. И някои от тументарканите дори не се страхуваха скритом да дремнат, защото — все едно — щеше да стане, каквото каже ханът. И те очакваха думата му, и щяха да станат и да тръгнат натам, накъдето посочеше ръката му.

И синът му Аспарух седеше като чужденец в средата на редицата и също чакаше неговата дума или неговия знак...

А Кубрат не искаше да говори, не искаше да решава и да сочи с ръка. И той разбра и повярва, че каквото и да говорят днес, каквото и да решат, все едно — реките щяха да текат в коритата си, а народите щяха да вървят по своите пътища, по волята на боговете или по прищевките на случая. Щеше да стане това, което трябваше, или това, което се случеше. Нима човешка воля беше решила да премести междите между народите и племената, та светът след четиридесет години не можеше да се познае? Защо стоеше той, Кубрат, самотен до празната маса, вдигнат цяла стъпка над другите мъже?

И на Кубрат се прииска да оброни глава върху дланите си и да остави хората да говорят каквото си щат.

Тогавя хан Кубрат извади ножа си, стисна го в десницата и положи лявата си длан с разтворени пръсти върху масата. И с бързи удари той забиваше острието дълбоко в дървото между пръстите, удар след удар, толкова дълбоко, че измъкваше ножа с усилие. И като изреди пръстите на лявата ръка, Кубрат хвана ножа с лявата ръка и също така бързо започна да забива острието между пръстите на дясната ръка. А после вдигна дланта пред очите си, та разгледа пръстите си. И върху тях нямаше драскотина. И като разбра, че ръката му е твърда, а погледът остър, Кубрат дълбоко въздъхна и каза:

— Мои багаини и боили, знаете за какво съм ви събрал. Ван Фу, говори!

Защото слънцето изгрява от изток и пръв говори съветникът със сивата дреха.

Но Кубрат не гледаше Ван Фу, а сина си Аспарух.

И Аспарух гледаше баща си. Искаше му се да стане и да отиде при него, защото никога не беше стоял така настрани и никога други хора не бяха стояли между него и баща му, та да ги разделят. И

Аспарух се усети чужд на тези хора и се изненада, че ги усеща като чужденци, защото всичките ги познаваше, а сега те бяха променени, та изглеждаха съвсем различни. Изненада се, защото разбра, че всъщност не ги познава, че е виждал само една страна от лицето им и дори само върха на носа им. И едновременно разбра, че е невъзможно да ги опознае, затова се отдръпна от тях. Призна си, че трудността на познанието води до отказ и до отдръпване.

И така — Аспарух беше отчужден и самотен и не знаеше, че и баща му Кубрат е самотен.

14.

Тогава първи се изправи Ван Фу, облечен в сива копринена дреха, съветникът за страните откъм изгряващото слънце.

А беше Ван Фу тънък и прозрачен като нарисуван върху светлосива коприна с тъмносив туш, и то с върха на тънка четка. И кожата на лицето му беше нежна като коприна, подготвена за писане, та лицето му имаше добра памет, защото и най-слабият удар оставяше белег върху него. И тъй като Ван Фу имаше да помни много неща, по лицето му имаше много белези, но и те бяха чисти и бледи, като нарисувани. А цялото му лице беше оплетено в тънки и едва видими бръчки, като че ли върху него падаше сянка от паяжина. Така се беше напукал лакът върху картината, която изобразяваше Ефросиния, дъщерята на Ираклий, картина, изпратена на Мохо шад, за да види бъдещата си жена. И Ван Фу често гледаше картината, която пазеше в един от своите сандъци, и сам се учудваше колко много мрежата от пукнатините върху лака прилича на паяжината от бръчки върху лицето му. И се чудеше какво ли би прочела майка Акага в тези пукнатини върху лака, тъй като тя умееше да чете по бръчките на лицето.

А дойде Ван Фу край хан Кубрат ето как.

Когато господарят на Шанси — той се наричаше Ли Юан и посетне стана първият император от династията Тан — тръгна срещу столицата Чанъан, тогава Ван Фу беше млад човек от богато семейство на търговци, който мислеше, че денем слънцето се запалва, за да му свети, а нощем луната стои само заради него на небето. Този, младият Ван Фу, повярва на големите приказки на Танците, които с укази обявиха, че освобождават селяните, продадени в робство за дълг, а с други укази сложиха срок на работата, която селяните бяха длъжни да свършат за господарите си. И Танците обявиха, че прощават на въстаналите селяни, дадоха ориз на гладните и в началото строяха диги и канали, а не дворци. И Танците отмениха данъците, които търговците плащаха на всяка река и всеки мост, та китайските кервани тръгнаха в четирите посоки на света. И Ван Фу от сърце и със съвест работеше за Ли Юан. Но когато императорът обвини будистките

монаси, че строят манастирите си на людни места, за да грабят по-добре лековерните селяни, и когато императорът ги нарече алчни грабителци, та започна да затваря будистките храмове, тогава Ван Фу се отдръпна от императора, защото сам следваше учението на Буда. И това го възвиси, тъй като будистките духовници победиха Ли Юан и го накараха да се откаже от престола. А Ли Шимин, вторият император от Танците, познат повече с храмовото си име Тайцзун, покровителстваше будизма и даде лилава лента на Ван Фу. Така Ван Фу пиеше от нефритова чаша вино от Лянчджоу и вино от реката Съзяхе, а ядеше варено камилско копито и върху трапезата му вдигаше ухание печена риба от „небесното езеро“ Лин и жълтееха дунтински портокали. Но Ван Фу пиеше най-скъпите вина и ядеше най-изисканите ястия не защото беше лакомник, а защото искаше всичко, което го заобикаля, да бъде най-хубавото и най-доброто в поднебесната империя. И лехите в градината му бяха подредени като гънките на копринената му дреха.

Но когато дойде императрицата У Цзетян, тя накара Ван Фу да слезе в ямата с копринените буби, или, казано с прости думи, накара да го скопят. А стана това, защото тя научи, че Ван Фу беше ходил при певеца Ван Цзи, който след падането на императорския двор Суй се оттегли в планината и отказа да пее за Танците.

И най-напред Ван Фу искаше да умре, а после разбра, че тези, които бяха отнели мъжествеността му, сякаш бяха отделили бялото перде, което пада върху очите на някои клетници, та им пречи да гледат. И Ван Фу прогледна — и навън към света, и навътре в душата си.

А навън той видя, че Танците приказват за селяните и в същото време дават още земи на господарите, които и така вече владееха неизмерими земи. Видя, че Танците приказват за милосърдие, а избиха хората на Доу Цзянде и усмиряваха с убийци всеки, който не мислеше и не говореше като тях. Видя също, че Танците пращаха вън от границите на поднебесната империя кервани от търговци, за да пратят след тях върволици от конни и пеши войски.

И Ван Фу видя вътре в душата си, че всъщност жените не са му трябвали, а той е губел времето си с тях, защото така налагат обичаите и суетата. Видя също, че търсенето на хубави вина и хубави ястия е

губене на време. И разбра, че единственото, което наистина го вълнува, това са ръкописите с човешката болка и мъдрост.

Тъй Ван Фу започна своето второ съществуване. И като се познаваше с Кубрат от времето, когато оня се бореше наред с Моходу Хеу против тюркутите, Ван Фу прие да дойде в степите на север от Черно море. И оттогава всеки ден благодареше на съдбата за деня, в който срещна хан Кубрат. Защото, макар някому да се стори чудно, но в душата на Кубрат живееше един Ван Фу, и този Ван Фу плачеше у Кубрат, че няма достатъчно време да седне край ръкописите, за да се опие от уханието на отдавна увехнали цветя и да се срещне със сенките на отдавна забравени мъдри люде. И този Ван Фу, скрит у Кубрат, все се надяваше, че някога ще намери време за ръкописите, и докато Кубрат чакаше това време, истинският Ван Фу събираше ръкописи. Събираше ги за себе си, но плащаше Кубрат. И плащаше щедро.

И така — Ван Фу се изправи със скръстени на гърдите ръце и като се поклони дълбоко, изрече:

— Велики хане — нека всички твои болести преминат върху мене, днес дойде вестта, че войските на поднебесната империя са влезли в Пхенян.

И Агелай, син на Бузан — зитко боил на Жълтата крепост, който твърде не обичаше съветниците на Кубрат, пък и всички хора от лявата ръка, ядовито запита:

— А коя е тази крепост Пхенян?

Ван Фу отвърна учтиво:

— Пхенян е главен град и сърце на държавата Когуре, ей там, на самия бряг на източното последно море.

И Агелай, син на Бузан, каза:

— Какво ме е грижа за нещо, което става на другия край на земята.

Ван Фу учтиво отвърна:

— Само глупците мислят, че облаците, от които пада гръм върху шатрите им или се лее влага върху тревата на пасищата им, че тези облаци се събират над главите им. Защото облаците се събират много надалеч, над знайни и незнайни планини и морета, та вятърът ги докарва до нас. И великият хан ни е събрал да му кажем какви облаци се събират във всички световни посоки и откъде духа вятърът. А

падането на Пхенян означава, че войските, които са сломили съпротивата на Когуре на изток, могат да дойдат към нас, на запад.

И зитко боилът Агелай, син на Бузан, замълча.

А Ван Фу вдигна ръка и посочи пергаментите на стената, които се гънеха и люлееха от вятъра, та сякаш цялата нарисувана земя трепереше. И каза:

— Опитах се с несръчната си ръка да напиша картината на света, ако това е възможно за смъртен човек. И ви моля да я погледнете.

И хората от дясната ръка трябваше да извият вратове и да гледат нагоре, защото пергаментът висеше над главите им. А хората от лявата ръка виждаха добре накъде сочи ръката на Ван Фу. И Ван Фу каза:

— Погледнете какъв е бил Китай преди четиридесет години и какъв е станал в наши дни.

И всички видяха — хората от лявата ръка по-добре, а хората от дясната ръка по-зле, че жълтата краска, с която Ван Фу беше нарисувал Китай, протичаше по пергаментата, сякаш живописецът беше разлял гърнето с краските си. Като кожа на жълт тигър се беше проснал Китай върху картината на земята. И една лапа стигаше на изток до последния океан, друга висеше на юг през Тибет над Индия, трета лежеше върху степите на север, четвъртата смазваше Согдиана, а муцуната на тигъра докосваше с мустаците си водите на Каспия. И Ван Фу каза:

— Като тигър, който е изял крава, лежи сега Китай върху всички земи на изгрев-слънце. И за пръв път Китай успява да сложи свои стражеви кули по великия път на керваните до самата Каспия. Погледнете!

И Ван Фу беше усукал сребристи копринени нишки, та с копринена връв беше отбелязал великия път на керваните, който някои наричаха Великия път на коприната. И този път като копринена река протичаше от Китай към запад — през Согдиана и Каспия, през земите на българите савири и през Кавказ, та стигаше в българската Фанагория. И от север до Фанагория стигаха други сребърни нишки, които събираха — както ручеите събират вода за реката — неизчислимото богатство на славянските гори. А от Фанагория сребърната река течеше през Черно море до Константинопол. И оттук други сребърни нишки течаха на запад.

И Ван Фу каза:

— Велики хане, за пръв път тюркутите се откъснаха от сребърната река на керванския път, та тюркутите съхнат като дърво далече от вода. Защото тюркутските каганати винаги са пиели вино от лози, които не са посадили, и са намятали плащове, които не са тъкали. И ето — от голямото дърво на тюркутската мощ, което беше оплело с корените си влагата на керванския път, сега е останала една откъсната вейка, натопена като във ваза в устието на реката Волга.

А портокаловата краска, с която Ван Фу преди четиридесет години беше изписал тюркутските каганати, тогава заливаше като позлатен есенен лес земите от Джунгария до река Дон, но сега върху пергамента от леса беше останало едно-единствено есенно дърво, над водите на Каспия.

Ван Фу продължи да говори и каза:

— Волята на божествата, които единствени могат да променят очертанията на моретата и да пресушат коритата на реките, тази воля събра сребърните води на много царства и ги изпрати да напояват мощта на твоята държава, велики хане Кубрате. Някога голям кервански път водеше от Индия и Етиопия през Йемен и Арабия, за да стигне до втория Рим. И благоуханията на благословената йеменска градина посрещаха далеч в Индийското море кунлунските кораби. А после арабските камили пренасяха през пустинята богатствата на Индия, Китай, Цейлон и Етиопия. Тогава Персия съсипа Йемен и прехвърли сребърния път на керваните в Персийския залив. А когато Персия загина, търговците не повярваха на арабите, макар арабите да уважават търговците, тъй като сам пророкът Мохамед е бил търговец. Но и да повярваха, арабските пътища са несигурни и неверни, защото новите арабски земи кипят като младо вино, а има и горчива утайка от трупове и развалини. Така коритото на тази търговска река пресъхна и се оголиха основите на човешкото бедствие. И търговците тръгнаха по коловозите на дългия, но и на сигурния път, който преминава през твоите земи. Така божествата унижиха тюркутите и възвеличиха тебе. И тюркутите клечат като гладни псета пред богатата трапеза на твоята велика държава.

И тогава се обади канартикинът Баян, Кубратовият син и наследник, та каза на Ван Фу:

— На лов се ходи с гладни кучета.

Ван Фу отговори:

— Да, тюркутите са гладните кучета, които Китай иска да отпрати на лов към залеза на слънцето. Защото Китай е тигър, изял крава, а ситият тигър дълго лежи, и китайците добре знаят, че което се уголемява, после се намалява. Китай трупа войски на запад, но не срещу тюркутите, а срещу арабите, защото знае, че един ден — утре или след десет години — трябва да се бие с арабите за сребърната река на керванския път и за златната кожа на Согдиана.

И канартикинът Баян, пред чиито очи стояха явно само тюркутите, запита Ван Фу:

— Ще рече, ти казваш, че наши врагове са единствено тюркутите?

А Ван Фу отговори:

— Аз казах, че на изток се трупат облаци и че зад тях китайският дракон надува гърло, за да вдигне източен вятър и да прати тези облаци на запад върху нашите земи. А кой е враг — дали облакът, дали вятърът, нека реши великият хан.

И Ван Фу се вгледа в лицето на хан Кубрат, но не прочете по лицето на хана неговите мисли. А после погледна престолонаследника Баян и видя, че е недоволен, и разбираше какво Баян иска да чуе.

Тогаваше се обади хунският тументаркан Елак, син на Зилигд, и каза:

— Ван Фу, не разбирам защо ромеите ни карат да тръгнем срещу славяните, а едновременно карат тюркутите да ни се зъбят. Нали като се изплашим от изгрева, ние няма да тръгнем към залеза?

И Ван Фу каза:

— Тюркутите искат да тръгнат с нас към запад.

А хунът Елак попита:

— Не искат ли само да преминат през нашите земи и да отидат към залеза?

Ван Фу му отговори:

— Ако ти беше тюркут, би ли минал през български земи и би ли се върнал с плячката си обратно? Няма ли да те е страх, че на връщане ще останеш и без плячка, и без глава?

И Ван Фу вдигна от масата вързоп копринени кърпи, пергаменти, дървени палки и парчета книга. И заговори отново — може би, за да угоди на Баян, може би защото беше китаец, а може би защото това беше съкровената му правда. И каза:

— Китай няма да прати свои войски срещу нас. Гръбнакът на Китай едва издържа бремето, което династията Тан трупа на гърба му. Императрицата У Цзетян вдигна дворец, в който всеки чертог в един и същи ден има различно годишно време. И в чертога на Песните грее топликът на пролетта, защото песните са като слънчеви лъчи, а в чертога на Танците вее прохлада като наесен, защото се размахват свилените ръкави на танцьорите. Но в хижите на китайските селяни слънчевите лъчи минават през пробитите покриви и вятърът вее през порутените стени. Войската яде селските волове, а оставя само роговете им на селяните. Селата са пълни със сакати, които сами са смазали с камъни нозете си или са прерязали със сърп жилите на ръцете си, защото предпочитат да живеят сакати в своите села, отколкото да стареят като войници далеч от домовете си, сред степите на Джейхун. Когато падне нощ над Китай, над полята и планините звучат ударите на котлите, които бият нощните стражи. Но тези котли са празни. И в тъмните нощи песента на вражеската флейта тревожи съня на пограничните воители с неутолима тъга по родната хижа...

И Агелай, син на Бузан, не се сдържа и каза:

— И това ли — за нощната флейта — го пише в пергаментите на твоите съгледвачи?

А Ван Фу тихо каза:

— Половината от тези свитъци са песни на китайски певци. Истинската песен казва повече от устата на съгледвача. А от двадесет години от Китай идват само песни, пълни с печал.

И като помълча, Ван Фу се поклони на Кубрат и попита:

— Искате ли да ме запита нещо господарят ми, великият хан?

А Кубрат не проговори, само кимна с глава за отказ. И Ван Фу грижливо като жена прибра полите на дрехата си, та седна.

15.

Тогава се изправи Шаргакаг, не е важно чий син беше, съветник за полудневната страна.

Ех, Шаргакаг! Дано ми стигнат думите и силите да разкажа за тебе.

Този Шаргакаг, който се вдигна да говори в горницата на Жълтия дворец пред очите на хан Кубрат, тежеше колкото двамина едри мъже, а беше висок колкото обикновен мъж. Коремът му започваше от гушата и се сливаше с гушата. А беше този корем гладък и корав, макар и прекомерно надут, та дрехата лежеше върху него като наметната върху изгладена скала. И чертите на лицето му бяха едри, но твърди, та бузите не се тресяха. Да, целият той приличаше на бог на изобилието и лакомията, излят от чугун.

А когато Шаргакаг дойде преди тридесет и осем години при хан Кубрат, беше строен като Аспарух. И ето как се случи това. Макар и млад, Шаргакаг беше известен пълководец на персийския шахиншах. И когато Ираклий заедно с тюркутите за първи път обсади Тбилиси, Шаргакаг с хиляда души отбрани персийски войници се затвори в Тбилиси да помага на царя на Иверия — Степанос. Защото в тези дни Грузия се отдели от Византия, та отиде към Персия. Войските от севера — на тюркутите, и от запада — на ромеите, брояха тъкмо двадесет пъти повече от грузинците. И дори обсадните машини бяха на брой повече от мъжете, които стояха на крепостните стени. И тюркутите пълнеха с пясък и камъни огромни мехове, за да преградят водите на река Кура, която поеше града. А Степанос и Шаргакаг изкачиха на стените на Тбилиси огромна тиква — крачка висока и крачка широка, за да изобразят главата на предводителя на тюркутите ягбукагана Мохо шад. И вместо ресници лепяха метли, а мястото на брадата оставиха безобразно голо, и на мястото на носа пробиха ноздри лакът дълги. А под носа нагласиха редки мустаци. И викаха на тюркутите: „Ето вашия цар Джебу каган, поклонете му се!“ И бодяха тиквата с копията си. А вместо император Ираклий качваха на стените козел, пълен със слама, и правеха с него каквото не е за приказка. И

наричаха Ираклия мъжеложец и скотоложец. А побеснелите тюркути и ромеи ломяха зъбите си о стените на Тбилиси, ала не успяваха да влязат в града и със срам се оттеглиха.

Но на другата година тюркутите се върнаха и след два месеца обсада една нощ пиха цяла нощ и се вдигнаха на последен бой, пияни като свини. И като се качваха върху трупове на падналите, трупове се натрупаха до зъберите на крепостта. И тюркутите влязоха в Тбилиси, и ръцете им лееха кръв, и краката им тъпчеха трупове, и очите им гледаха на мъртвите, както жетвар гледа на снопи. И чак когато прекъсна всеки глас, вопъл и стон, тюркутите решиха, че мечовете им са сити.

Тогавя доведоха двамата управители на града — грузинския цар Степанос и персийския пълководец Шаргакаг. И като ги ослепиха — защото бяха оставили тиквата сляпа, потопаха ги в страшни мъчения. Тъй пишат ромейските летописци.

А пък арменските летописци пишат, че тюркутите одрали кожата на Степанос и Шаргакаг, обработили ги и като ги напълнили със сено, окачили ги на стената — там, където навремето висяла тиквата каган. Но грузинските летописци пишат, че кожата на Мтавар Степанос била изпратена от ягбукагана на императора Ираклий. Но за Шаргакаг не пишат нищо.

А истината е, че когато ягбукаганът хвана Шаргакаг, не поиска да го убие веднага, но му търсеше смърт, невидяна и нечута. И мъкнеше Шаргакаг след себе си, затворен в клетка, и всяка сутрин ходеше пред клетката. Дълго се гледаха персиецът и тюркутът. И мълчаха. А при ягбукагана идваха разни мъже от разни народи и всеки предлагаше смърт и мъки за Шаргакаг, които беше видял или чул, или прочел в стари книги. И ягбукаганът връщаше всички, защото нито една смърт не му се виждаше достойна за Шаргакаг. А омразата му взе да прилича на любов и той търсеше нечувана смърт за Шаргакаг, както баща търси жена за любимия свой син. И Шаргакаг се държеше храбро.

Накрая ягбукаганът склони да предаде Шаргакаг на палачите, за да умре, изяден жив от червеите. А това беше персийска смърт. Човекът се заковава в две дървени корита така, че нищо, което излиза от него, не може да изтече от коритата — само главата му се подава навън. И палачите го хранят с мед и мляко, и мажат с мед лицето му. А мухите, които се съберат, снасят яйцата си и червеите се развъждат в

живия човек. И в книгите пише, че жертвите викали по две-три седмици, преди да дойде милостивата смърт. И всяко парче на мъртвеца трябвало да бъде на дупки — като хубаво кавказко сирене.

И така — заковали Шаргакаг в коритата, но той отказал да яде меда и млякото. Тогава прободели едното му око с нажежена игла и той почнал да яде, докато се наял, както никога през живота си, защото предпочитал да умре с отворени очи. Всъщност с едно отворено око — другото око ослепяло. И мухите дошли, а после дошли и червеите. Но дошло и писмото от кагана, ревящия лъв на севера, до хищното лъвче ягбукагана Мохо шад. И каганът Теху шах пишеше: „Настигнаха ме хищници и ти повече няма да видиш лицето ми, защото не стоях на безопасно място, а се устрех в чуждо царство, което не следваше да сторя. Аз се възгордах и паднах от възвишението на гордостта си. А ти не се бави, ами изстреби народа, който е с тебе. И се постарай да се спасиш, преди те да научат за моята смърт. Защото аз загинах и се лиших от децата си.“ А народът, който трябваше да бъде изстребен, то бяха воините от племената Дулу, които подкрепиха Моходу Хеу, Кубратовия вуйчо, та въстанаха против Теху шах. Но дулусците научиха навреме за победата на Моходу Хеу и така Шаргакаг се спаси. А Мохо шад, неговият палач, загина, та дъщерята на император Ираклий, по име Ефросиния, която беше тръгнала да се жени за Мохо шад, трябваше със срам, но и с облекчение да се върне вкъщи.

И тъй — Шаргакаг се спаси. Разказват, че тук-таме на скрити места бил прояден от червеите, както молец прояжда вълнена дреха, но нищо не съм видял и не зная. И Шаргакаг получи кон и вместо да се върне в Персия, отиде да се бие против тюркутите. Там срещна той Кубрат и не се раздели от него. А когато Кубрат стана хан на българите, той сложи Шаргакаг до лявата си ръка и го направи съветник за страните, над които слънцето застава по пладне.

И оттогава всяка сутрин Шаргакаг скачаше от постелята си и викваше: „Господи, благодаря ти, че съм жив!“ И не се разбираше кой бог вика. И славеше светлината. И пееше:

„Още с един ден отложих пиршеството на червеите!“ И обличаше нова дреха, като казваше, че всеки ден е празник. Но то беше, защото всяка вечер пируваше и подаряваше дрехата си, пояса си и огърлицата си, та оставаше гол, както майка го е родила. Само не можеше да гледа на масата мляко и мед. Не можеше да подари само

стария роб етиопец, който Кубрат беше поставил да го пази. Всъщност Шаргакаг подаряваше етиопеца, но оня неизменно се връщаше при Шаргакаг — като кучето, което можело да се превръща в човек — и това е разказано в приказката. И всички знаеха и привидно вземаха роба, а понякога го купуваха. Но после го връщаха, защото се бояха от гнева на Кубрат. И дори веднъж български кораби стигнаха един търговец сред морето, та взеха етиопеца от кораба му.

Шаргакаг казваше, че всеки ден е празник, и умееше да го направи празник. Тъй като, за да празнуваш вечно, освен добро и широко сърце се иска и дълбока кесия, Шаргакаг вземаше подкупи от търговците. И всички знаеха това и малцина се сърдеха, защото то беше все едно да дадеш принос в храма на богинята Афродита и в храма на Аполон във Фанагория, защото парите отиваха за жриците на любовта, която се продава, и за свирачите и певците. И Шаргакаг обичаше всички жени със своето голямо и добро сърце. И щом сложеше една жена на коленете си, до огромния си търбух, то тая жена беше за него единствена — и първа, и последна. И в една жена се събираха всички жени и във всички жени той виждаше една жена. И той го вярваше и караше жената да го повярва. Затова всички жени го обичаха.

Такъв беше Шаргакаг, персиецът. Обичах го и аз.

И ето — Шаргакаг тежко се изправи от седалката и опря търбуха си на масата. Копринената багреница лежеше върху тялото му, като че ли намяташе барабан, защото като съветник за южните страни, чиято багра е аленото, Шаргакаг имаше право да се облича в пурпур като император. И Шаргакаг отпрати двете си очи към пергамента, който се гънеше от вятъра. И едното му око беше черно и светеше, а другото беше матово и бяло като яйце на гълъб. Шаргакаг каза:

— Къде е теменужената градина на великата Персия, която заливаше с теменужени цветя планинските плата, та и Египет, Сирия и Мала Азия? Когато аз опасвах персийски меч, нашите мечове светеха под стените на Константинопол.

И Шаргакаг сложи длан върху лицето си, та със сила прокара пръсти върху очите си, сякаш искаше да изцеди сълза. Не се разбра дали наистина плаче, или иска да покаже, че е тъжен. И Шаргакаг продължи да говори и каза:

— А коя е тази зелена плесен, този зелен бурен, който залива теменужните поля на мъртвата Персия, та и градините на Египет и целите северни брегове на Африка? Кой можеше да помисли навремето, че някакви си арабски племена, които заравяха женските си деца в пясъка, за да няма излишни гърла, кой можеше да помисли, че децата на търговеца Мохамед ще стигнат до Кавказ, до Атласките планини и дори до Хималаите? За всеки случай аз, Шаргакаг, не го помислих. И накъде сега вятърът ще развее семената на тези зелени бурени?

Шаргакаг измъкна меча си — носеше прав меч, а не сабя — и се протегна, та опря острието на меча в пергамента, там, където светеше звездата на Константинопол. И когато пергаментът се люлееше, търкаше се в острието на меча. И Шаргакаг каза:

— Ето, натам са отправени погледите и мечовете на арабите. Защото тук има злато и плячка. И всички наши люде говорят, че арабите строят кораби в Египет и Ливан, за да обсадят Константинопол по море.

А Ван Фу каза:

— Достопочтений Шаргакаг, нека всички твои болести минат върху мене, не се ли готвят арабите за битка с Китай?

Шаргакаг прокара меча си през зеленото петно, което бележеше завоюваните от арабите земи, и после прокара меча си по границата с жълтата багра. И каза:

— Арабите ще се сблъснат с китайците, но колкото и да ми е жал, няма да съм жив да го видя. Защото арабите най-напред ще тръгнат срещу Константинопол.

А жрецът на Конника се обади и попита:

— Няма ли арабите да тръгнат насам, на север, към земите на Кавказ?

И всички помислиха, че храмът на Големия конник, ако го имаше, трябваше да бъде някъде в Кавказ. Шаргакаг каза:

— Ето, вижте това.

И като измъкна из някаква гънка на дрехата си оловна плочка, провесена на връв, подаде я на Ван Фу, който беше до него. А плочката беше голяма — по-добре да река малка — колкото монета, и върху нея имаше нещо надраскано. И плочката тръгна от ръка на ръка и никой нищо не разбираше.

И Шаргакаг каза:

— Тези знаци арабите провесват по вратовете на поробените люде от покорените народи. И не са ли за тях всички покорени народи само роби, оставени да живеят по милостта на Аллах? Не означава ли това, че ги чакат въстания?

И Агелай, син на Бузан, рече:

— И не се ли надяваш ти да застанеш начело на въстаналите перси?

А питаше нарочно, защото Шаргакаг беше известен, че разговаря с питане и отвори — сам себе си питаше и сам си отвърщаше. Шаргакаг каза:

— Арабите вече трябва да мислят не само за нови завоевания, ами и за укрепване на старите. Защото къде е оная арабска войска, която тръгна от Мека, оная летяща конница, ония летящи конници, които само се молеха и се биеха? Няма я. Няма ги ония вождове, които говореха, че са готови да се подчиняват на пеленаче, ако това го поиска халифът. Къде е халифът Омар, който ядеше само фурми с маслини и пиеше чиста вода, и спеше на рогозка? Къде е Омар, който за пиянство съсече сина си в храма? Всички досегашни халифи умряха от меч или отрова. Омар — убит. Отман — убит. Алия — убит. Хасан — убит. Хусейн — убит. И сегашният халиф Муавий също ще умре от меч. Не, слушайте ме, арабите нямат сили да тръгнат и срещу нас — те са вече разединени и разядени от власт и плячка. Слушайте — преди сто години в Мохамедовия род на Корейшитите се родили двама близнаци със сраснали чела. Разрязали ги и оттогава не се прекратява враждата между потомците им. От единия брат иде Мохамед, от другия — Омайад. Сега властта я държи Омайад. И те ще се ядат един други за слава на Аллаха и за наша радост.

И тъй като жрецьт на Конника видя, че Шаргакаг започна да говори гладко и увлечено — а беше навикнал Шаргакаг да говори до зори по пировете, жрецьт намери сгоден миг и рече:

— Шаргакаг, ами ромеите?

И Шаргакаг прибра меча си, въздъхна и впери недоверчив поглед в малкото синьо островче със златна звезда по средата, и каза:

— Това ли е останало от втория Рим? Толкова жестоко сме се давили перси и ромеи като бесни кучета, та би трябвало да скърцам

със зъби, когато чуя името ромеец. А мене ме е жал... Погледнете какво остана от великата ромейска империя.

А жрецът му каза:

— Шаргакаг, в нашия стан чака ромейски пратеник. И недей забравя, че октоподът може да прибере пипалата си, но той има и клюн като гарван. И недей забравя, че ромеите владеят Константинопол и когато някой рече: „Градът“ — всеки разбира Константиновия град.

И Шаргакаг каза:

— Недейте брой ромеите за наши врагове. Октоподът може да пусне отровен облак около себе си. Да, ромеите могат да подкупят тюркути или авари, но ромейски войски няма да тръгнат срещу нас. Велики хане, и вие, хранени хански люде, от юг не духа вятър, който може да докара облаци върху нашите степи. Това казах аз, Шаргакаг, и мога да го повторя.

И Шаргакаг придърпа с две ръце търбуха си, та го изтегли от масата, а после тежко се отпусна на седалката.

16.

А сега спирам да кажа и да се изплача.

Знаех си, че така ще стане. Предчувствах го, но сега, когато се случи, това мое знание не намалява мъката ми. Да, Шаргакаг престана да идва при мене, в моите спомени и сънища. А пък аз го обичам. Дълго го виках, докато се яви и бавно се възплъти пред мене. Гледаше ме с вдигната брада и край устните му просветваше усмивка, но в единственото му око се таеше болка. И той мълчеше. Мълчах и аз. Той пръв проговори, та ми каза:

— И тъй — ти ме забрави.

Казах му:

— Шаргакаг, прости ми, толкова хора чакат в мрака под клепачите ми. Трябва да разкажа и за тях.

И Шаргакаг ми каза:

— Забрави ли нашите срещи и беседи? Забрави ли как се прощавахме и изпращахме? Как аз ти казвах: „Да дойда с тебе ей дотам и после ще се върна.“ А после ти казваше: „Искам и аз да се върна с тебе.“ И никой не искаше да види как се отдалечава гърбът на приятеля му. И като се обръцахме, говорехме си отдалеч. Спомняш ли си как ти се връщаше и казваше: „Нека посрещнем заедно слънцето.“ Нима няма повече да се видим?

Казах му:

— Шаргакаг, ще се срещнем отново.

И той се усмихна, та ми каза:

— Зная, ще ме извикаш отново в часа на смъртта ми. Защото ще бъда до лявата страна на друг човек. Няма да ти се натрапвам. Прощавай.

И се стопи, и си отиде. Останах сам.

Шаргакаг, обичам те, прости ми. Да, ще те извикам за миг, когато си отиваш с Кубрат, ала — прости ми още веднъж — сега мисля за Кубрат, не за тебе. И зная, зная, и сърцето ми спира от болка, че когато изпратя Кубрат, той също ще спре да идва в спомените и в сънищата ми. Защото певецът, който разказва спомени, прилича на водач на

керван, който върви през пустиня към далечно море. И всяка вечер погребва мъртви — умрелите през деня, и всяка сутрин погребва умрелите през нощта. Но керванът продължава, защото спомените трябва да дойдат до брега на океана, наречен „днес“, а гробовете в пустинята ги засипва пясък и забрава.

Сбогом, прощавай, Шаргакаг! Керванът трябва да върви нататък, но знай, че сърцето ми плаче за тебе. Така ли трябва да разкажа за всички и да ги погребам, и накрая да остана сам, дори без спомени — аз, единственият преживял? Не е ли по-добре да млъкна и езикът ми да онемее, за да запазя призраците около себе си?

А сега трябва да разказвам по-нататък.

17.

И когато Шаргакаг свърши да говори, изправи се лангобардът Агелмунд, син на Албоин, мъж силен и на музите любезен. И Ван Фу беше книжник, Шаргакаг беше воин, а Агелмунд беше певец. Той написа онази песен, в която се казваше, че са дошли седемстотин мъже от рода Вокил и ако се одерели кожата им, нямало да се събере дори една лъжица тлъстина, та да гори една нощ един светилник. И макар да казах на хан Кормисош, че аз съм написал тази песен, тъй като щеше да бъде много дълго да разказвам кой и какъв е Агелмунд, истината е, че не аз, а той написа песента за мъжете на Алцек от рода Вокил. И тъкмо тази песен направи Агелмунд, син на Албоин, съветник на хан Кубрат.

Когато Агелмунд бил още недоучен певец, та се учел да кукурига като млад петел, той ядял хляба и пиел виното на лангобардския крал Гримуалд. Или крал Гримуалд беше онзи, който посрещна другите болгари, водени от Алциок? Имената на българските предводители си приличаха, приличаха си също така имената на лангобардските крале, но кой беше Гримуалд — първият или вторият, вече не помня. А лангобардите преди шестдесет години бяха преминали планините, наречени Алпи, и живееха в щастливата долина на реката По, та и далеч на юг, чак до Беневентум. И една люта зима, когато крал Гримуалд се греел край огнището и като пиел старо вино, слушал стари предания, дошъл пратеник, който донесъл странната вест, че от Алпите слизат хиляда души конници. А крал Гримуалд го помислил за луд, защото дори в старите предания не се пеело някой да е минал през зимата Алпите. И тъкмо на това място, дори лете, Алпите трудно се минават. Но вестоносецът се кълнял в меча си, че със своите си очи видял тълпа конници да се плъзгат в облаци сняг по сетните склонове на планината. Конниците били бели като призраци и конете им също били бели.

Тогава Гримуалд облякъл вълчата си шуба, възседнал коня си и заедно с всичките си хора тръгнал да види кои са тези конници призраци, които могат да преминат посред зима Алпийската ледена

пустиня. А тъй като бил човек предпазлив, повелил на неколкостотин свои дружинници, които зимували в околните крепости, да тръгнат подире му.

И над долината на река По била паднала мъгла. Там падат такива мъгли, че пешаците се връзват един други с въже, да не се загубят. А конниците викат и когато вечер седнат край огньовете, нямат глас да говорят като хора, ами грачат като гарвани и лаят като кучета.

И по едно време от мъглата излязъл човек, който казал на краля, че конницата на призраците приближава. А не се чувало нищо, защото мъглата и снегът попивали всеки глас и всеки звук. И крал Гримуалд спрял коня си на едно възвишение, заобиколен от своите хора. Там бил и Агелмунд — и той признава, че сърцето му се свивало от страх, като чакал какво ли ще изплува от бялото море на мъглата.

И тогава из мъглата излезли и бавно се очертали, и още по-бавно се приближили редица конници. И макар да не се виждали добре, защото мъглата била много гъста, пък се и мръквало, пак се видяло, че това не са конници обикновени, ами като ония, които християните рисуват по своето свето писание, и ги наричат конниците на апокалипсиса. Това били конници скелети, възседнали коне скелети, а зад някои от тях седели жени скелети и държали в обятията си деца скелети.

Пристигнал Алцек, син на Авар Едноръкия, начело на седемстотин души мъже от рода Вокил.

По-нататък Агелмунд разказваше в своята песен как Алцек стигнал до земята на крал Гримуалд. Но тази история се знае от летописите и на лангобардите, и на франките, и на българите.

Когато хан Кубрат победи кагана на аварите Баян и Баян умря, между аварите и българите кутригури, които пасяха заедно стадата си, започнала борба какъв да бъде новият каган — аварин или болгарин. А българите загубили борбата и десет хиляди души конници, заедно с жените и децата си, водени от Алцек, син на Авар, тръгнали към залез-слънце, та стигнали земите на баварския крал Дагоберт. Този Дагоберт беше наречен Дагоберт Добрия — макар че в песните се разказва как изгорил живи жена си и брата си и тези песни не бива да се слушат по вечерно време. Но Дагоберт посрещнал с разтворени ръце българите на Алцек. И тъй като дошла зимата и било мъчно да се изхранят накуп толкова хора, крал Дагоберт ги пръснал по баварските поселища и

станове. И в дълбоката зима, когато паднал неவிждан сняг, та пръснатите български десетки и стотни не можели лесно да пращат гонци, както бил обичаят им, крал Дагоберт повелил в една нощ да бъдат изклани всички болгари. И всеки домакин баварец забил нож в ребрата на госта си болгарин, а после изклял като кози с ярета жените и децата им.

Но Алцек, син на Авар, станувал със своята лична хилядна сред открито поле и макар да го нападнали няколко хиляди баварски конници, водени от самия Дагоберт, успял да си пробие път на юг. Там баварският пръстен бил най-тънък, тъй като на юг се издигала заледената, настръхнала стена на Алпите. И Алцек тръгнал с хиляда души конници заедно с жените и децата срещу Алпите. И Алцек преминал през Алпите.

Как е преминал — това се разказва в песента на Агелмунд. Там се пее за бури, за ледници, за човекоядци и за много други неща. Но ако аз бях на мястото на Агелмунд, щях да си мълча. Никой не може да разкаже как седемстотин души мъже и още толкова жени и деца са преминали през зимната планина и са успели да запазят живи конете си. Знае се само, че са преминали.

И се родили от мъглата пред очите на крал Гримуалд. А трябва да се знае, че по това време болгарите кутригури, които живеели с аварите — ще рече същите тези Алцекови болгари, били смъртни врагове на лангобардите.

И тъй — редица от седмина конници спрели пред крал Гримуалд, кон до коня и ездач до ездача. А конникът по средата държал пръта с конската опашка. И тази конска опашка била бяла — сребърна, защото била скована от лед и сняг. А бяла опашка може да върви само пред хан. И приличали тези седмина наистина на призраци, защото и седмината били бели от сняг и светели като стъклени от лед. Зад тези седмината се губела и потъвала в мъглата друга редица от коне и мъже.

А като видели, че крал Гримуалд мълчи и ги гледа, тогава жените тихо се смъкнали от седлата, както били зад гърбовете на мъжете си, та затънали в снега. И за да не паднат от изтощение, с една ръка се държали за стремената на мъжете си, а с другата притискали децата до гърдите си. И ездачите едва измъкнали замръзналите си саби. И запретнали десните си ръкави. И се оголила не човешка плът, ами се показали почернели главни от недогорял огън. Всички мълчали.

Тогава крал Гримуалд заплакал. Вдигнал ръце, та покрил лицето си с длани, и плачел като мъж — несръчно и шумно, сякаш кашлял или виел. А след него заплакали мнозина от неговите хора.

Плачел и младият певец Агелмунд, поразен от гледката на тези конници призраци. И колкото плачел от жалост, толкова плачел и от радост, като видял с очите си на какво е способен човекът.

И крал Гримуалд дал земя на Алцек и хората му, дал му дори изоставени крепости и му поверил да пази границите на лангобардското царство. А певецът Агелмунд наредил песен за похода на Алцек през Алпите. После отишъл при Алцековите болгари, взел жена болгарка и живял между тях, та научил езика им. След това се вдигнал и тръгнал към Велика България, за да види дървото, което е родило такива плодове.

И един зимен ден във Фанагория, в ханския дворец, където край огнището хан Кубрат слушал песни и предания — тъй както преди няколко години крал Гримуалд беше слушал в друг зимен ден други песни и предания, певецът Агелмунд се изправи и вдъхновено изпя своята песен за Алцек и неговите конници.

И като стигна до словата, с които разказваше как крал Гримуалд заплакал, тогава заплакаха и мнозина болгари. И хан Кубрат отвори сърцето си за Агелмунд, и като го приближи до себе си, направи го свой съветник за земите, които лежат откъм залез-слънце. И трябва да се каже, че това не беше тежка служба, та Агелмунд пак имаше време да реди своите песни, ала никога не успя да стъкми песен като тази за Алцек и неговата борба с Алпите. И само тази песен хората запомниха.

И сега, когато Агелмунд, син на Албоин, се изправи да говори пред хан Кубрат и съвета, хората повече гледаха на него като към певец, а не като към хански съветник, защото бяха свикнали да чуват от него песни. Агелмунд беше хубав мъж, строен и с мъжествено лице. Държеше дълги и косата, и брадата си. И макар да беше вече в години, брадата му беше още тъмноруса. А може би тайно и ловко я боядисваше? Той заплиташе в плитки косата си и брадата си и сплиташе плитките на косата с плитките на брадата, и плитките къдраво падаха на гърдите му като върху статуите на някои гръцки богове. Но на мене повече ми се нравеше бялата брада на друг хански съветник — славянина Хвилибуд Чръноглав. И тъй като Агелмунд водеше световна посока, където в бойния ред се нареждат пъстрите

коне, той имаше право да си избере каквато си ще дреха. И в онова днес Агелмунд беше облечен в зелено, синьо и сиво и с червени ботуши като император. А на челото си беше изписал зелена пеперуда, тъй като лангобардите багрят лицата си със зелено.

И този Агелмунд, син на Албоин, не беше глупав човек, та само каза:

— Велики хане, и вие, багаини и боили, хранени хански люде. Мога да ви говоря до мръкнало за земите откъм заник слънце. Ала ние сме се събрали да говорим мъжки приказки за облаци и за ветрове. На заник слънце се трупат облаци, но ветровете се въртят в кръг като пияни вихри, та гърмът пада върху главите на тия, които са събудили вихрите. Сега няма западен вятър, който да доведе облак до нашата степ. Аварите не са същите, пък и във всяка десетка от аварската конница само двамина са авари, а трима са болгари и петима са славяни. И между нас и аварите се простира ничия земя, в която лека-полека нови славяни заемат буренясалите селища на твърци и уличи. И мъдрецът Ван Фу вярно е нарисувал заника пъстър като леопард или като хиена, защото сега заникът е сорище на леопарди и хиени. Потомците на Хлодвиг, наречени Меровинги, гледат на своите царства като на свои дворове, които градят и разграждат по своя воля и по воля на случая. Наричат Меровингите „ленивите крале“, а властта държат техните майордоми. Мога да ви разкажа за крале и кралици, за Сигиберт, Хилперих, Фредегонда, Брунехилда и Галсфинг, но това ще бъде хубава песен на певец — пълна с убийства, пороци и омраза, но не и думи на хански съветник. Велики хане, гледай към изтока на слънцето и към земите по пладне. Защото заникът не заслужава твоя поглед. Аз казах.

И Агелмунд седна.

18.

Последен от съветниците на хан Кубрат се изправи славянинът Хвилибуд Чръноглав, не се знаеше чий син беше. Той беше длъжен да държи погледа си върху полунощните страни. А не се знаеше чий беше, защото още като дете беше продаден роб на тържището в Холмгород и дори да помнеше баща си и дома си, никога не спомена за тях. И го продадоха свои, пак славяни, само че от друго племе. Знаеше се, че са го продали радимичи, но той не казваше дали е от северяните, вятичите, волянците, драговичите, или от другите по-малки племена. Защото славяните не държат роби до гроб, но имат роби и продават роби. Само нямат право да поробват човек от своето племе. И този Хвилибуд Чръноглав трябва да е имал черна коса — разбира се, навремето, защото косата му отдавна беше посивяла.

А мнозина грешат, като мислят, че славяните са само руси и синеоки хора. Защото славяните са неизбродимо море, в което се вливат неизброими реки. И в морето на славянската кръв са се втели реките от кръвта на десетки народи и племена. Славяните са приели тези реки и сега в славянската кръв плуват чудновати риби и разни чудища, отгледани в далечни извори. Затова има дългоглави славяни — с широки скули и големи носове, а има и тънкокости славянки — с кръгли лица, дребни черти на лицето и със смугла кожа. И много славянски деца се раждат руси, сякаш върху главите им грее слънце, а като пораснат, косите им потъмняват.

И тръгна черноглавият роб славянин от ръка на ръка и бързо посивя косата му, защото не е леко да гребеш на галера, да размахваш ковашки чук и да копаеш сребърна руда под земята. И отдавна щеше да се белее не косата му, а черепът му, ако не беше го купил някакъв Кубратов хранен човек. Този последен господар опипа мишците на Чръноглав, строши железния гердан, който сковаваше врата на роба, и като повели да изковат от робския обръч здрав нож, пъкна този нож в ръката на Чръноглав. И болгаринът взе със себе си Чръноглав в един керван в земята на северяните, защото Чръноглав не беше забравил езика на бащите си. И там Чръноглав спаси живота на господаря си и

го върна в степта, а от целия имот на господаря си спаси само ножа от робския гердан. Но господарят му все пак умря и верният роб щеше да бъде заклан на могилата му, за да му служи и на оня свят, ако хан Кубрат някак не беше научил за него и не го беше прибрал при себе си. И оттогава Чръноглав водеше керван след керван с Кубратови товари и всеки път се връщаше и от най-далечните страни не само с железния нож, но и с торби злато.

А ходеше Хвилибуд Чръноглав по света, защото не само жаждата за придобивка движи човека, но и любопитство. Ако зверовете са любопитни, та се намират мъртви барсове високо в ледовете на планините, където няма какво да търсят, и ако се намират мъртви мечки в дълбините на пещерите, където няма какво да търсят, то ще рече, че са отишли да търсят така високо и така дълбоко само от любопитство. Тогава какво остава за човека?

Такъв барс, който лази във вечните снегове, макар там да не му е мястото, и такава мечка, която влиза в дълбините на пещерите, макар там да не е мястото ѝ — такъв барс и такава мечка беше славянинът, но и във вечните снегове, и в дълбините на пещерите той намираще буци злато. И не го блазнеше златото, а жаждата да стъпи там, където не е стъпвал друг търговец преди него. Искаше да прекрачи борда на лодката си и да стъпи на незнаен бряг, а насреща му да идват непознати люде. И той да търси общи думи с тях, да търси път към сърцата им и да спи с железния нож под главата си. И Чръноглав се качваше на несигурни кораби, макар да повръщаше ден и нощ през борда им. И той се качваше на тангутски камили, макар като слезеше, все едно, че беше изпил бъчва младо вино, та хем го люлееше, хем му се гадеше.

А когато натеза по тегло и години, хан Кубрат го прибра при себе си за свой съветник.

Сега славянинът повече не пътуваше, но щом се запролетеше, сънуваше един и същи сън. Той стои още като малко дете и гледа как бели късове лед, от които отскачат бляскавите стрели на слънцето, плуват върху сиво море. И върху късовете лед кацат бели птици и разперват крила, та ледовете се превръщат в бляскави кораби с бели платна. И вятърът роши белите пера на птиците, и крилата са като платна, и ледовете се носят като кораби. И белите птици крещят

победоносно, а ледовете се носят и изчезват в сивия хоризонт, от който извират вълните.

И докато слушаше другите, славянинът често вдигаше броеницата си от санталови зърна, та дълбоко вдъхваше уханието на дървото. Такъв си беше — миришеше всичко, до което се докоснеше. И всъщност той гледаше всичко и слушаше всичко, но хората виждаха само движението, когато се навеждаше да допре нещо до носа си. Защото славянинът гледаше и слушаше незабелязано, като зяпаше наоколо, сякаш не знаеше какво да прави и само се отегчава. Но щом се раздвижеше, пламваше — както запалената борина, за да вдигне висок пламък, трябва да бъде размахана.

И тъй — този едър мъж се изправи, прокара дългите пръсти на огромните си ръце през сивата си грива, която падаше до плещите му, а после ги прокара и през валмото на брадата, която стигаше до пояса му. И като се поклони на хан Кубрат, превърна се от отегчен безделник в събран и съсредоточен мъж. Чръноглав забоботи с дълбокия си глас и каза:

— Велики хане, ти знаеш, че аз броя годините си, пък и родословието си, от деня на твоята дружба с мене. И едната половина на душата ми е българска, и дано тя ми е добрата половина, но другата половина си остана славянска. И ако се изправя пред вража войска и всеки започне да се хвали с кръвта си, то аз ще се хваля двойно — с българска кръв откъм бащина страна и със славянска откъм майчина страна. И ако някой поиска да вдигне глас срещу втората ми половина, готов съм да я браня ето с този нож.

И славянинът положи пред себе си железния нож, изкован от робския гердан. Но никой не се обади и славянинът каза:

— Велики хане, погледни тези пергаменти, изцапани от багрите на безброй народи. И виж — две багри не са променили местата си и не са залели чужда земя. Това са алената боя на българите и черната краска на славяните — двете багри на двете мои половини.

И наистина — два народа бяха останали върху своите земи за този половин век. Това бяха българите и славяните. И на север от Черно море край реките Кубан, Дон и Днепър като червено слънце грееше Велика България, и като лъчи на изток аленееха племената на савирите и барсалите, а на запад лъчите на кутригурите пронизваха Панония и ронеха искри в италиийските земи.

И Чръноглав каза:

— И защо Ван Фу е написал земите на славяните с черна боя? Това е баграта на севера и на нощта. А погледнете — славяните разсичат пергамента от север на юг и стигат до брегове, край които се люлеят палми. И Пелопонес сега се нарича Морея. И преди двадесет години нашите славянски лодки стигнаха до остров Крит и ние го разграбихме, а стигнахме и до Апулия в Италия. Да, моята кръв е червена и дрехата ми е черна, ала не зная дали не бива да сменя цвета на дрехата си. За славяните трябваше да говори и воинът Шаргакаг, който гледа към пладне — защото славяните са на юг до ромеите. И трябваше да говори певецът Агелмунд, който гледа към залез, защото славянски племена са до аварите и между нас и всички народи на запад. Позволи ми, велики хане, да говоря и с техните уста, защото не можем тримата да говорим разни думи, щом казваме истината.

И никой, никой — макар че всички гледаха двете картини на света, вчерашната и днешната, гледаше ги и самият Чръноглав — и никой, никой не видя върху стената знамението, което Ван Фу беше изписал, без сам да го осмисли. Защото ето — черната река на славяните, която слизаше от север на юг, пресичаше червените лъчи на българите, които идеха от изток на запад. Да, като крила на кръст се пресичаха черното и червеното върху стената. А никой не видя, че багрите се кръстосват — дори Чръноглав, който ги носеше в кръвта си.

И Чръноглав вдигна глава, та брадата му щръкна напред, и сякаш стана по-висок и по-млад. И най-напред погледна в очите канартикина Баян, а после изреди с поглед тументарканите, които седяха насреща му. И задържа очи върху лицето на великия жрец на Конника. Накрая Чръноглав смело каза:

— Велики хане, не тръгвай срещу славяните на юг от Дунава. За север не говоря, на север за тебе не се трупат облаци. Вятърът духа от изток — обърни срещу него лицето си, а не гърба си. Когато иде буря в морето, само корабите, които стоят срещу нея с острите си носове, само те оцеляват. С какво са страшни за тебе славяните? Двете половини на моята душа живеят в две различни стихии — българите са птици в небето, славяните са риби в морето. Българите са конници в степта, славяните са орачи в лесовете. Какво може да стори една риба на една птица? Най-много птицата рибар може да сграби някоя риба,

но рибата не може да стори нищо на птицата. Разпери крилата си срещу хищните лешояди от изток, велики хане.

И Чръноглав тежко се отпусна на седалката, като избърса с длан потта от челото си. А продължаваше да гледа жреца на Конника в очите. Но жрецът нищо не каза.

И всички очакваха какво ще рече хан Кубрат и дали ще запита нещо.

А хан Кубрат обиколи с поглед лицата на своите съветници. И разбра защо ги беше избрал — защото те бяха четирите лица на неговата душа. Едното лице искаше той да бъде само книжник, второто лице искаше да е воин, третото лице искаше да е певец, и четвъртото — да преброди като търговците непознати земи. И с безпощадна яснота Кубрат почувства, че няма да бъде нито книжник като Ван Фу, нито воин като Шаргакаг, нито певец като Агелмунд, нито търговец като Чръноглав. Неговото време беше изтекло, пирът беше свършил и свещта му догаряше. Той беше на осемдесет години.

И тогава хан Кубрат погледна лицето на сина си Аспарух. Ето пред кого стояха четирите пътя и десетките години, в които можеше да тръгне по всеки път. Но Кубрат видя, че Аспарух е като загубен и мести поглед от лице на лице и слуша думите на хората, но в очите му има недоумение и неразбиране. Защо? Дали Аспарух знаеше всичко, което те говореха, та мислеше, че те не казват главното и важното? Или в погледа на Аспарух имаше само безразличие?

И на хан Кубрат се стори, че лицето на Аспарух изведнъж се отдръпва и се отдалечава от него. Отдръпна се и се отдалечи цялата горница заедно с хората, та Кубрат я гледаше отделен от нея. И хората станаха дребни, макар всяка тяхна черта да беше ясна, и навън грейна слънце, та в горницата стана светло. А хан Кубрат виждаше хората си като през дъното на стъклена согдианска чаша — далечни, дребни и светли.

Тогава Кубрат протегна ръка да се хване за ръба на тежката маса. И му се стори, че не може да я докосне, стори му се, че върху дървото лежи тънък пласт блестящ лед като оная стъклена черта на голия лед, която отделя земята от небето. Както в оня ден, в който срещна за пръв път сина си Аспарух. Сега хан Кубрат беше останал отгоре и тънък пласт лед го отделяше от земята. Този лед дори не се виждаше, толкова беше прозрачен, но ръката го усещаше. Ледът беше студен и пръстите

напразно искаха да хванат топлото дърво и ноктите безпомощно драскаха над дървото. И тънка стена от лед легна между Кубрат и хората му — или те се вледениха, или той се вледени, ала не можеше да ги достигна и да ги докосне с мисълта си.

Какво говореха тези хора? Защо говореха? И защо синът му стоеше от другата страна на ледената стена?

Кубрат с усилие се изправи. Заслепи го сиянието на леда и той се олюля, като да беше стъпил на хлъзгав лед. И той се опря на масата, но пръстите му пак не стигнаха дървото, а се плъзнаха по бляскавата ледена броня. И Кубрат чу своя глас да се носи глухо над ледената пустиня. И Кубрат каза:

— Сине Аспарух, ела.

И като опря ръка върху рамото на Аспарух — ето, това беше топла човешка плът, той усети топлината с върховете на пръстите си и ледът се разтопи пред него в сребърна решетка от капчуци. Тангра да благослови жреца, че доведе Аспарух на съвета, макар да го направи не от добрина.

И Кубрат чу гласове и видя тревожния поглед на жреца. Но той отново стана Кубрат и каза отново със своя глас, като стискаше рамото на Аспарух:

— Чух думите ви, мои хранени люде. И вие ще чуете моята дума. Сега — вървете си.

И светът бавно се върна пред очите на Кубрат — като пролетна земя под стопен сняг. И този свят беше влажен и мокър, сякаш Кубрат беше плакал, но в този свят имаше гласове и багри. И чак сега хан Кубрат се изплаши, като усети колко силно го боли сърцето му.

Тъй завърши — а по-право ще бъде да кажа, че тъй и не завърши този хански съвет. И никой не помисли, че този съвет ще се запомни и с това, че за пръв път на него дойде Аспарух, третият син на хана — не за лов, не за пиршество и не за надпрепускане, а за да чуе и види как предводителите и старейшините на племената и родовете разплитат възлите на съдбите им. И никой не помисли, че на съвета дойде не само Аспарух, чието родословие почваше с Атила, син на вълк, но и Марал, внук на Акага. А не беше ли Марал и храненик на жребеца Булан и кобилата Илдика?

И Марал не обичаше старейшините, както не ги обичаха хилядите конници, пръснати край стадата в степта. И когато Аспарух

се видя на съвета седнал между старейшините, усети се чужд на тези хора и се изненада, че се усеща като чужденец, защото всичките ги познаваше. Но сега те бяха променени и той разбра, че всъщност не ги познава.

И наистина — кой беше дал на тези хора властта да съберат пръснатите из степта конници и да ги подредят в тумени, та да пратят тумените на изток или на запад? Тези хора ли бяха преместили междата между племената, те ли бяха разлели различните багри върху степта? И наистина ли те можеха да оплетат в общо въже нишките на човешките съдби, а после да ги прережат с мечовете си?

Тогава Аспарух видя, че и хората от лявата ръка, и хората от дясната ръка гледат към баща му. Затова бавно извърна глава и срещна погледа на Кубрат. А Кубрат гледаше към него и Аспарух сведе очи.

И Аспарух не искаше да повярва, и до сърцевината на съзнанието му не достигаше мисълта, че думите на този човек — който беше негов баща, че решението на този човек щеше да се превърне в тропот на копита, които ще разорат степта, и в сияние на пожари, които ще изпепелят степта.

Тъй Аспарух до края на съвета седя самотен и отчужден сред хората на баща си — и пред баща си, а сърцето му беше затворено, защото се отдели от тях и се отказа да ги разбере, като си призна, че не може да ги разбере. И само чакаше думите на баща си, за да разсеят тази умора, безсилието и двоумението, та да му възвърнат усещането, че това, което иде, ще дойде по коловозите на твърди закони, а не се носи над степта като стадо облаци.

Но Кубрат не проговори.

А като се прибра, Аспарух в просъница прекара вечерта и рано си легна. И в съня си отново се върна на съвета. Не, Аспарух се раздели на двама двойници. И единият седеше на съвета и слушаше хората на Кубрат, а другият се носеше над степта.

И единият Аспарух чу хората на Кубрат да говорят: „един тумен, два тумена...“ — ще рече десет хиляди, двадесет хиляди души, а двойникът на Аспарух видя само един човек, после само една ръка, една шепка, пълна с просо, която хранеше бяла яребица в снежната степ. Но Аспарух видя, че около този единствен човек се носи светъл облак — и разбра, че това е дъхът на трима, на десет души. Дъхът на невидимите хора разтопяваше човека като мъгла. И Аспарух знаеше, че

хората обичат човека с пълната шепа. Но шепата се разтвори, а просото изтече между пръстите и яребицата отлетя.

А гласовете на съвета продължаваха да казват: „един тумен, два тумена“. И във всеки тумен имаше десет хиляди такива ръце; и сто хиляди души дишаха около всеки тумен и мислеха за тези ръце, и ги обичаха — докато дъхът на бащите, майките, жените, децата, братята и сестрите потоци и разтопи тумените в бяла мъгла.

И Аспарух се опита да се събуди, но не успя. И отново видя сън. А този път видя, че зад човека с шепата се сгъстява не смразен дъх на живи хора, а се тълпят неясни призраци. И Аспарух разбра, че това бяха сенките на хората, които преди него бяха живели в степта. И тълпата сенки се плъзна край Аспарух и през Аспарух, като че ли идеше сива мъгла, носена от тих вятър. И Аспарух не знаеше накъде отиват призраците, нито кой ги събира и кой ги води. И най-последно се събуди.

ДЯЛ ПЕТИ

1.

Слушайте!

Не искам да разказвам. Не искам да говоря. Искам да живея с моите призраци, докато един ден прекрача от мрака на слепотата в мрака на смъртта и вляза в техния кръг — призрак като тях.

Отчаян съм и съм нещастен. И виждам — ох, не бива да изрека виждам, сляп съм, — разбирам, че не мога да разкажа за „малката смърт“ на Кубрат. Помнете, че пиша по принуда. Продължавам да говоря с примирение, като отстъпвам на необходимостта. И трябва да разкажа, но зная, че не мога да предам нито мъката, нито ужаса на човека, който тръгва към смъртта и знае, че път назад няма.

2.

И на другия ден хан Кубрат отново тръгна на лов, ала не да отпусне сърцето си, а да се махне от Жълтия дворец, в който се усещаше като в каменен ковчег.

Над степта светеше мъглив сребърен ден, роса къпеше тревите и кръгозорът тънеше в мъгла, сякаш навсякъде в кръг около хората горяха димни огънове. Небето похлупваше земята като потъмнял сребърен щит, нажежен от невидими сияния, които горяха зад него. Не се виждаше слънце и светлината валеше като дъжд от безкраен бял облак. Но облаци по небето не се виждаха.

Когато на кръгозора се показа четинестата ограда на тръстиките, напред препуснаха конниците, които искаха да стрелят с лък по дивеча. Назад останаха ловците с кучета, гепарди и ловни птици. И каквато четирикрак дивеч изскочеше от тръстиките — сайга, джейран или заек, гепардите щяха да го настигнат, а каквато птица излетеше, щяха да я свалят ястребите, соколите и орлите. Но ловците с ястреби минаха по-напред, тъй като ястребът трябва да е на сто крачки, за да се вдигне след плячката, докато соколът се вдига и от хиляда крачки. А хищните птици крещяха и пляскаха с крила, защото ловците ги бяха държали гладни.

И бдителният Ак Йола само погледна хан Кубрат и като разиграваше коня си, полека-лека задържа цялата свита, която яздеше с хана, тъй че се откъснаха петима конници — хан Кубрат, синовете му Баян, Котраг и Аспарух, заедно с жреца на Конника. А преди да стигнат тръстиките, ето — един рано пуснат сокол падна като камък встрани от конете и в ноктите си държеше черноглава патица. И ловецът не смееше да се приближи до хана. Тогава Аспарух препусна към сокола, който стръвно кълвеше патицата и вече беше пречупил шията ѝ, а ловната птица отскочи на крачка встрани и като закрепця недоволно, изправи перата на тила си. Соколите, макар и опитомени, ходят на лов като за себе си и ако ловецът не се приближи навреме да вземе плячката им, изяждат я и повече не искат да излитат. Така Аспарух отне птицата от сокола и дори щеше да се опита да го

примами на ръката си, но не носеше ловна ръкавица. И Аспарух говореше тихо и строго на сокола, докато ловецът дойде да прибере сокола си, а после Аспарух настигна баща си и братята си.

Хан Кубрат спря коня си до тръстиките, където тихо и незабележимо водата преминаваше в степта — и степта почти не се издигаше над водата. И когато конят наведе глава, хан Кубрат не го остави да пие, а дръпна поводите, защото в ноздрите на коня можеха да се впият пиявици. И хан Кубрат навлезе в езерото между тръстиките, последван от жреца и синовете си. А между зелените млади тръстики и жълтите миналогодишни тръстики светеше неподвижна вода, която отразяваше сивото небе. И тръстиките почнаха да се отдръпват от водата и да заграждат сребърни огледала от езерото, докато се ширна безкрайна водна пустиня. И като гледаше напред човек, мислеше си, че това е море, защото не се виждаше никакъв бряг. А беше това море гладко и като нямаше вятър, то не отразяваше нищо, защото над него имаше пустинно небе без облаци. И ако човек погледнеше надолу, виждаше как между копитата на конете се стрелкат риби, а встрани рибите плуваха лениво и се извиваха като змии. И дъното беше покрито от белите петна на лебедовите курешки, а по водата плуваха бели лебедови пера.

И встрани край тръстиките плуваха безбройни ята птици — бели лебеди, диви гъски, зеленоглави патици и още кой знае какви едри и дребни птици, едни от които само потапяха шици, та стигаха дъното, а други се гмуркаха и къдреха ниски вълни, та чупеха езерното огледало. И само лебедите се плъзгаха като духнати от вятър навътре в сивото езеро.

А горе в небето висяха хищни птици, най-много блатни ястреби, които чакаха ловците да подплашат птиците и да ги накарат да напуснат убежищата си между тръстиките, та и те да вземат своя дял от лова. И наистина някои от птиците започнаха да излитат с плясък на крила, като влачеха отпуснатите си крака върху водата и оставяха след себе си пенеста диря, сякаш не можеха да се отделят от водата.

И Баян свали и запъна лъка си, та извади от колчана лека стрела за птичи лов. Но хан Кубрат кратко рече:

— Не стреляй.

И продължи да води коня си през водната пустиня — гладка и бляскава като разтопено олово.

А това беше езеро степ, дълбоко една стъпка или две педи, или най-много лакът, и водата стигаше до коленете на пешак или до коленете на кон. И можеше да вървиш ден все направо, ако гледаш слънцето и звездите, и нямаше къде да затънеш, защото тук водата е само тънка дреха, която степта е метнала върху снагата си. И когато духне силен вятър, той оголва дъното, което е мокра степ. И езерото прилича на череп на мъж, който оплешивява — встрани на слепите очи и отзад на тила все още растат коси тръстики, а темето е голо. И в тихо време езерото лъщи наистина като плешив череп.

Конят на хан Кубрат внезапно спря и приклегна на задни нозе. На дъното по гръб лежеше бял скелет и над костите се люлееше плитка вода, раздвижена от копитата. И към белите кости бавно полази като жива и се плъзна мътилка, вдигната от копитата, сякаш искаше да скрие мъртвеца. Костите бяха бело-измити, защото водните животинки бяха ги очисти от всяка плът, а кожата на дрехите беше също изчезнала. И на дъното до костите мътно червенееше ръждясал меч. Баян каза:

— Убит е.

А жрецьт поклати глава и като възрази, рече:

— Заблудил се е. Канартикине, кажи ми къде е слънцето?

И Баян безпомощно се огледа, защото нямаше слънце, нито сенки — само бяла светлина. А жрецьт каза:

— Рибарите говорят, че езерото е пълно с удавници, които се давят във вода до колене. Защото пролет и есен, когато седмици наред пада мъгла, никой не може да се оправи в криволиците на тръстиките.

И Кубрат заобиколи мъртвеца, та продължи да язди напред, през езерото. И полака-лека зад него заглъхнаха далечните викове, писъци и плясъци на криле — само над главите на конниците летяха птици и разтревожено крещяха. Най-последно ханът спря и като се обърна от седлото, каза:

— Наредете се в кръг.

И петимата конници опряха главите на конете си, та конете застанаха като пет лъча на звезда. И конниците бяха насядали като около кръгла маса. Хан Кубрат почака, докато водата се успокои около нозете на конете и чак тогава каза:

— Жрецо, говори ти пръв.

И жрецьт каза:

— Велики хане, Тангра отново показва, че ти си негов любимец. Години наред следя звездите и планетите, а дори да не ги виждам, зная ги как ще застанат. Ти знаеш своята звезда и тя е сега над главата ти. И светлите планети са над кръгозора, а тъмните планети са под краката ти. Тези трима пратеници дойдоха във времето, определено от боговете.

А хан Кубрат, който вчера на съвета само слушаше и не говореше, сега каза на жреца:

— И ти мислиш ли, че това, което става на земята, отговаря на волята на небето?

Жрецът каза:

— Да, защото цялата степ е готова да те слуша. Ти разбра, че каганът на тюркутите се кани да приеме юдейството, ала така каганът ще се отдели от своите конници, защото юдейството е вяра за избраници. А конниците мъчно сменят боговете си, та хиляди тюркути и хазари ще останат да се кланят на Тангра.

И Кубрат каза:

— Ще рече, те остават твои поданици.

Жрецът каза:

— Твои поданици, велики хане, защото ти си и велик жрец на Тангра. И още — братовият ти син, Алп Илитвер, ханът на савирите и барсалите, който в петък се молеше в джамията с мохамеданите, в събота — в синагогата с евреите, и в неделя в черквата с християните, а през останалите дни колеше кучета на Тангра, този кучи хан избра Христа. Той ще стане християнин, съюзник на ромеите срещу арабите. И ромейският епископ Израил отсече свещения дъб на българите, та направи от него огромен кръст. От сянката на този кръст ще избягат хиляди конници — и ще дойдат при теб. Искам една милост — изпрати ме да събера конниците, верни на Тангра — и те, останали без земи и без стада, ще бъдат твои синове и ще те гледат в ръцете.

А Кубрат каза:

— Както гарваните гледали ръката на кагана. И ако събера недоволните от степите под конската опашка на Тангра, трябва да ги поведе нанякъде.

И жрецът се взря в лицето на хана, но още не разбираше какво се таи в мислите му. И каза:

— Ти чу на съвета, а го знаеше по-добре, че облаците се трупат на изгрев-слънце и вятърът духа откъм изгрева. Ти казваш накъде? Пред тебе има два пътя — към изгрева и към залеза. Можеш да тръгнеш срещу тюркутите сам с аланите и барсалите или дори с китайците. Това ще е към изток. Можеш да тръгнеш срещу славяните сам, с тюркутите или с ромеите. Това ще е към закат. Решавай.

Кубрат рязко запитва:

— Какво предлагаш ти, жрецо?

Жрецът също така рязко отговори:

— Степта е море, твоите конници са ладии. Обърни ги нататък, накъдето ги води бурята.

Кубрат каза:

— Ще рече — на залез, срещу славяните?

Жрецът твърдо изрече:

— Ти го каза.

А Кубрат нищо не отговори и обърна глава към сина си Баян, канартикина. И му каза:

— Говори ти, първи сине Баяне.

Баян без колебание каза:

— Да тръгнем срещу тюркутите. Дай ми тези три тумена конници, които са събрани в степта, и аз ще стигна Итил, преди пратениците да се върнат. И ще изтрия следите на Иви Шеху хан, както моят вуйчо Моходу Хеу заличи спомена за Теху шах.

И отново Кубрат нищо не каза и като се обърна към Котраг, попита:

— А ти, Котраг?

Котраг отвърна:

— Аз съм до Баян.

И чак сега Кубрат замълча и се загледа надолу. Всички погледнаха надолу и видяха, че водата се е избистрила и се виждат копитата на конете и край копитата се плъзгаха риби. А Кубрат вдигна поглед и без усмивка рече на сина си Аспарух:

— Говори ти, сине.

Аспарух гледаше баща си. Той обичаше и харесваше баща си и го харесваше още повече в тази странна сутрин без слънце, та Кубрат изглеждаше по-млад. Харесваше привдигнатата му глава, стегнатите черти на лицето му, острите му тъмни очи. Аспарух усещаше, че баща

му е решил нещо и виждаше, че погледът на Кубрат почва да свети като острие, извадено от ножница. И винаги беше говорил искрено с баща си, та сега му каза:

— Татко, ти за пръв път ме питаш за пътя на войските и за съдбата на племената ни. Аз зная прекалено малко и за тюркутите, и за ромеите, и за славяните. Нищо не зная за битки и за походи. Затова ти казвам — не мога нищо да ти отговоря.

И Кубрат не наведе глава, а я извърна и се загледа във водната степ. Над главата му летяха птици и тревожно крещяха. И като се обърна, Кубрат заговори, като гледаше поред хората край себе си. И каза:

— Баяне, утре ти ще станеш хан, а говориш като обикновен войник. Ти искаш да тръгнеш срещу тюркутите и хазарите? Взе ли съгласието на нашите братя барсали и савири, които са в съюз с хазарите? Пита ли дали аланите ще те пуснат през кавказките проходи, за да стигнеш Каспия? А тебе, Котраг, нямаше защо да те питам — ти винаги повтаряш думите на брата си. Или го обичаш, и тогава се е случило чудото двама хански синове да се обичат, или се страхуваш, че щом Баян стане хан, ще те премахне. Ти, сине Аспарух, искаш да знаеш много, преди да ми отговориш. Казвам ти, че ако човек чака да научи всичко, та тогава да реши, то цял живот няма да вдигне ръка. Затова Тангра му е дал сърце — да избира. А ти, жрецо, ти искаш плячка. Тангра иска плячка. Ти не искаш да тръгна срещу хазари и тюркути, защото и те са конници.

Жрецът тихо каза:

— Аз съм жрец на Големия конник.

А Кубрат каза:

— Ти, жрецо, и вие — синове мои, виждате само два пътя пред моите конници. И те са да тръгнат към изгрева или към залеза. А не виждате, че има и трети път — да си стоим на опъкито в своите родни степи.

И конете на жреца, Баян и Котраг се стъписаха крачка назад и леко присвиха задните си нозе, защото почувстваха трепването на ездачите, а така конникът трепва пред внезапна опасност, от която трябва да се отдръпне. И водата се разлюля и размъти, та рибите се стрелнаха встрани. Само конят на Аспарух не трепна, макар и Аспарух да беше поразен от думите на баща си. Не тези четирима души —

целият вчерашен съвет би се стреснал, ако чуеше Кубратовите думи, защото всички говореха за похода като за нещо, което е ясно за всички, и само спореха дали ще е на изток, или на запад.

А жрецьт накара коня си да замръзне, сякаш се налагаше с юзди и колена над собствената си душа. И каза:

— Слушай, велики хане. Ти виждал ли си самотен бук наесен, в средата на сивата степ? Ако дълго време е било безветрие, то червените му листа падат точно под него и около дънера му има червен кръг, сякаш дървото хвърля кървава сянка.

И Кубрат отговори като че ли против волята си, защото се беше приготвил да спори с жреца. И каза:

— Рядко е да се види бук с всички листа под себе си, защото в степта духат ветрове и сухите листа не лежат под дървото.

Жрецьт вдигна глас и каза:

— Ти си такъв бук, събрал всички листа около себе си. Защото боговете дадоха половин век безветрие и мир над българските степи.

А Кубрат криво се усмихна, та гневно и горчиво каза:

— Жрецо, би могъл да кажеш не листа, а плодове. Би могъл да кажеш, че съм ябълково дърво и под клоните ми лежат зрели плодове.

И жрецьт вдигна не само глас, но и ръка. И каза:

— Добре, нека си ябълково дърво — все едно. Но ти не можеш след половин век безветрие да не чакаш буря. Чуваш ли, иде буря, която не разпилява листа, а кърти дървета!

Кубрат въздъхна, за да сдържи гнева си, и бавно изрече, като гледаше жреца:

— Защо по време на бурята да не стоим на мястото си?

Жрецьт не искаше повече да търпи и като викна, изговори на Кубрат:

— Степта не може да се затвори с вериги. Това са блянове и безумие!

А Кубрат се успокои, като видя, че жрецьт се гневи и бавно и разсъдително му каза:

— Безумец ли е бил великият Ашока, като е завещал на внуците си и на всеки, който тръгне след него — да не вършат никога нови завоевания и да помнят, че истинската победа е тържеството на закона на правдата? Безумец ли е бил Теодорих, като писал — нека другите водят войни за плячка и убийства, аз търся такива победи, в които

победените да съжаляват, че по-рано не са се подчинили на волята ми. Или е луд Лао Дзъ, като казва — способният да побеждава не напада?

Жрецьт нетърпеливо размахна единствената си ръка, сякаш пъдеше оса от лицето си. И каза:

— Думи за друго време и за друго място. Думи на орач, а не на конник. И ти добре знаеш, че дори божествените закони се променят. И същият този Лао Дзъ е казал — военното изкуство гласи, че аз не смея да нападам, но съм длъжен да се защитавам.

Кубрат се изсмя и каза:

— Нима походът срещу славяните е защита?

А жрецьт се овладя и каза:

— Походът е естествената постъпка на конен народ, който върви по естествения път, определен от боговете. Погледни пратениците, които дойдоха при тебе. Всеки от тях следва естествения ред на нещата; те не могат да постъпят по друг начин. Тюркутите са притиснати откъм изгрева от Китай, на юг от арабите, на север от тундрата. Техният път е на запад, към славянските земи, към богатствата на ромеите и разпокъсаните царства на франки, лангобарди и германци. А ти стоиш на пътя на тюркутите. Ами ромеите? Ромеите не може да не се борят срещу славяните, защото те изяждат земите им. Ами славяните? Те пък не могат да не се борят против ромеите. Само ти, велики хане, само ти си вън от естествения ред на нещата, само ти искаш невъзможното — искаш мир, искаш покой, искаш днес да прилича на вчера. Това е невъзможно. Това е против естеството. Ти се бунтуваш против вечните порядки, установени от боговете.

А Кубрат вдигна ръка и посочи към небето. И като погледна нагоре, увлече и погледа на жреца, и погледите на синовете си. Кубрат каза на жреца:

— Виждаш ли този лешояд? Ако ето този лешояд, който се вие в небето, станеше бог на хората, какво щеше да каже? Убивайте, това е естествено — защото се храни с трупове. Повтарям ти — ти, жрецо, искаш плячка. Тангра иска плячка. Затова са твоите хубави думи.

Жрецьт тихо каза:

— Хане, ти богохулстваш.

Кубрат отговори:

— Аз съм велик жрец на Тангра.

Жрецьт пхна ръка в гънките на дрехата си, сякаш да покаже, че се превръща само в уста — ще рече, само в слово — и ще се защитава и напада само със слово. И жрецьт бавно изрече:

— Хане, ти жалиш войниците си. Но ако днес те не умрат от меч или стрела, утре ще ги стъпче кон или ще ги ухапе змия. А нима е голямо щастие твоите войници да измрат като беззъби старци, които мърсят мястото, на което са седнали?

И Кубрат отговори:

— Ти нямаш синове.

Жрецьт каза:

— Погледни какво става по земите ти. Младите воители не знаят какво е меч и какво е стрела. А твоите стари воители пеят само за минали походи и минали битки, но сега тлъстят по пиршествата. И когато заспят около оглозганите кости, кучетата ги прескачат, та ближат устата им и бълвоча им.

Кубрат повтори и каза:

— Ти нямаш синове.

Тогава жрецьт сви очи и устни и каза:

— Красивите думи не са правдиви, правдивите думи не са красиви. Слушай! Ти си старец, който дочува стъпките на смъртта. Ти си болен от най-страшната болест за конника — желанието да задържиш. Желанието да спреш мига. Клетнико, помниш ли какво ти каза жрецьт, когато обяви, че ти си хан? Каза ти, че животът е като капка роса, която лежи върху дланта ти и отразява небето. Ти можеш да се любиш на капката, но не бива да затваряш дланта си. А ти, клети Кубрате? Ти искаш да задържиш мига — тихата степ, тихото езеро, синовете си. Ти забравяш, че си конник. Ти забравяш, че нам — на хората, Тангра е дал само мига, който отминава. Ти искаш вечност — да не би да си бог?

И жрецьт млъкна, та оброни глава на гърдите си, уморен и отчаян от жестоката правда на думите си. Защото и жрецьт беше старец. И Баян, и Котраг гледаха жреца.

Аспарух гледаше баща си Кубрат. Виждаше как с нечовешко усилие Кубрат държи главата си изправена срещу думите — удари, които го биеха през лицето. Видя в очите му отчаяние, когато правдата на тези думи достигна сърцето му. Видя нечовешката упоритост, с

която поиска да преодолее болката си. И докато жрецът говореше, Аспарух обичаше баща си както никога досега.

А Кубрат дълго мълча, вперил поглед в лицето на жреца, но жрецът не вдигна очи, за да срещне Кубратовия поглед. И Кубрат само каза:

— Ти нямаш синове.

И като обърна коня си, пое през бляскавата пустиня на езерото. И около него, и над него нямаше нищо — само разлята светлина. А конят стъпваше така леко, че не вълнуваше водата — и зад Кубрат водата оставаше спокойна и гладка. И Кубрат, и конят му ставаха все помалки и малки, а жрецът и синовете гледаха след тях.

3.

А сега трябва да разкажа как тъй жрецът събираше дързост да пъха единствената си ръка в устата на лъва — Кубрат, и защо лъвът не затвори челюсти да прегризе ръката му. Защото същите челюсти бяха прегризали другата ръка на жреца.

И стана това по времето на войната с аварите. Ето — сега трябва да разкажа за аварите, а не ми се ще, но разказ е закачен за разказа като звената на дълга верига, с която черпиш вода от дълбок кладенец.

Най-напред трябва да кажа, че това не бяха никакви истински авари, ами лъжеавари, които, на брой два тумена, или двадесет хиляди саби, избягаха пред потопа на тюркутската конница тъкмо преди сто години. Истинските авари са жужаните, които се стопиха в битките с тюркутите и китайците — а знае се, че жужаните отхраниха на своите гърди тюркутите, когато ония бяха още слаби и малко на брой, та се скитаха между народите. Пък племето а-ба, или абари смеси своите шатри с родовете на тюргешите и почна да се нарича с тяхното име. А тези мъже, авари, бяха остатъци от племената на хуните и уарите, които бягаха от гнева на тюркутите. И сред моите пергаменти има препис от писмото на сина на Истеми — този Истеми, който проведе тюркутската конница от Джунгария до река Джейхун, а синът на Истеми беше Дянгу, каган на тюркутите. И в това писмо Дянгу разказва на император Маврикий какви са нашите авари и как те измамиха савирите, барсалите и кутригурите, че са клон от могъщото дърво на жужаните. Всъщност племената от Кавказ и Черно море сами се измамиха, защото си казаха — ето, идват аварите, а хуните и уарите се спогледаха и решиха, че е по-добре да държат очите на тези племена затворени. И ми е чудно, как може нашите племена да са били чак толкова слепи, когато се знае, че жужаните пускат свободно косите да падат до плещите, а тези лъжеавари режиха косата си над веждите, пък на тила я сплитаха на плитки. И никога аварите нямаше да си поемат дъх и да се съвземат, ако кутригурите — дясното крило на българските племена, не се биеше по това време с утигурите — лявото крило, и ако брат не бе вдигнал меч срещу брата. И кутригурите наеха аварите, та

разсипаха шатрите на утигурите. Но аварите бягаха на запад, защото неумолимият Истеми беше казал: „Тези авари не са птици, за да избягнат тюркутските мечове, като летят по въздуха; нито са риби, та да се гмурнат във водата и да изчезнат в дълбините на морските бездни. Те блуждаят по лицето на земята. Когато свърша с ефталитите, ще помета аварите и те не ще избягат от моята мощ.“ Затова аварите тръгнаха на запад, а там пътя им преграждаха славяните анти, които течаха от север на юг, та през Карпатите и устието на Дунава заливаха земите на Тракия и Македония, чак до Морея. И антиите проводиха пратеници начело с княз Мезамир, но аварите убиха пратениците и връхлетяха върху антиите, които очакваха Мезамир да се върне. И аварите разграбиха и разориха антската земя и зверски избиха или поробиха хората ѝ, та и до днес никой не се заселва в разрушените антски селища. И още белеят по долините и горите костите на избитите славяни. След това аварите отидоха още по на запад и помамиха, та увлякоха със себе си много родове от племето на кутригурите, които решиха да не отглеждат стада, а да печелят плячка с острието на сабите си.

Но аварите не намираха земя за заселване, а още нямаха нито стада, нито шатри с жени и деца. И византийците, които в началото ги подкрепяха, най-после им обърнаха гръб, защото разбраха кой стои насреща им. Тогава аварите и кутригурите се съюзиха с лангобардите и унищожиха гепидите, а на следващата пролет лангобардите минаха планините, наречени Алпи, и се заселиха в Северна Италия. Аварите останаха сами в Панония — и така намери своя земя. И като се възгордяха, почнаха да притесняват кутригурите, а най-вече славянското племе дулеби, което живееше по тези земи. Славяните трябваше да дават на аварите — които наричаха обри — своите мъже за война, а жените си за гавра. И аварите мъчеха славяните и ходеха да зимуват при тях. И като тръгнаше нанякъде аварин, то не даваше да се запрегне в шейната кон или вол, а запрягаше четири или пет жени славянки. И те го возеха, а той ги използваше и като коне, и като жени. Така мъчеха аварите покорените славяни дулеби. И го правеха, за да ги сплашат с ужас и насилие, защото кой умен човек ще впряга жени — нито може жената да тегли като кон, нито, когато е теглила като кон, може да бъде както трябва жена.

И аварите казаха, че щом някои родове на кутригурите са техни съюзници, то цялото племе на кутригурите трябва да им служи. И идваха в черноморските степи, та вземаха стада коне и хора от кутригурите. А оногурите и утигурите отвръщаха погледи от кутригурските бедни.

Тогава Моходу Хеу отхвърли тюркутското иго и Кубрат събра силите на оногури и утигури, та тръгна да смъкне аварския ярем от врата на кутригурите. В онова време аварите бяха отслабнали, защото се върнаха разбити от стените на Константинопол, където се биха наред с персите срещу ромеите. И както тюркутският възел се развърза чак пред китайските стени, така и аварският възел се развърза чак в далечна Панония. Там аварите бяха свили гнездо на лешояди грабителни, обградено с девет реда ровове и стени от камък, дърво и тръни. Срещу това гнездо на лешояди тръгна Кубрат, а с него и отряд болгари савири, водени от Алп Илитвер.

И като стигнаха в Панония, дойдоха при Кубрат славянски старейшини дулеби, та казаха: „Искаме да се бием до стремето ти.“ И Кубрат им каза: „Елате.“ А бяха дулебите люто гневни на аварите, само че криеха гнева си. Веднъж във Фанагория видях котел с разтопено олово, с което спояват камъните на колоните. То беше гладко и спокойно като огледало или заспала вода. И по нищо не личеше какъв огън и каква сила се крият в котела. А един глупак пъкна пръста си в гладкото олово и пръстът му изгоря. Такова разтопено олово бяха славяните дулеби и не чакаха аварите да пъкнат пръстите си в котела, а се разляха като огнена река срещу тях. И тъй като Кубратовата войска опря срещу стените на аварските укрепления, славяните поеха тежестта на битката, защото болгарите бяха конници. А укрепленията бяха заградени от ров и зад него се вдигаше насип, и върху насипа имаше дървена стена — греда до греда, висока двадесет крачки. И аварите се биеха дръзко и храбро по стената, та славяните покриваха с трупове стената. Защото се мъчеха най-напред да засипят рова, а после да запалят стените или да ги изкачат. И жените на славяните, които стояха събрани на едно възвишение и гледаха битката, гризеха земята от ярост и връщаха с яростни викове мъжете и синовете си в битката. Славяните много обичат и тачат жените си. И как да не ги обичат, като в зимна нощ можеш да стоиш без борина в хижата си, а бялата славянка ще ти свети с лице и тяло като пряспа.

Тогава савирите на Алп Илитвер заслужи́ха от конете си, та поискаха греди и ремъци, за да сглобят обсадни машини. А навремето, когато византийци и перси воюваха помежду си, савирите пома́гаха ту на едните, ту на другите и ги учеха как да строят стрелометни и стенобитни машини. И то като се знае, че византийците са наследили опита на древните елини и римляни, а персите имаха хилядолетно царство. От всички български племена савирите умееха най-добре да строят и най-умело да сринат вече построеното. Те вдигнаха и Плиска град, както ще се каже, като му дойде времето.

Но дойдоха славянските старейшини при Кубрат и Кубрат нареди цял тумен срещу една от вратите на крепостта — сто реда конници, на всеки ред по сто лъка. И конниците стреляха ред след ред и железен дъжд метеше зъберите на крепостта. А славяните се затичаха с все сила срещу дървените стени, сякаш можеха да ги прескочат. И се спъваха в смъртта си, прободени от огнени стрели, защото аварите стреляха в небето със запалени стрели и пламъците падаха от небето като светкавици. А славяните изведнъж спряха като вкопани и от техните ръце изскочиха сякаш пламъци. И стотици тежки секири се забиха в дървената стена, та потрепераха, и върху стената израсна стълба от светнали остриета. А славяните се покатериха по тази железна стълба, преляха стената и като задъниха зъберите с мъртви тела, вдигнаха веригите на портата. И подземният мост падна. И крепостта зина, а през вратата се видяха да светят броните на аварската конница.

И хан Кубрат влетя със своя тумен през отворената врата, та се срещнаха болгари и авари.

А Кубрат се биеше като пиян, без да усеща ударите на сабите и пробожданията на стрелите, защото то беше битка на опиянение и ужас, и му се струваше, че е безсмъртен. И ето — виждаше труповете и виждаше как хората му падат от седлата, но си казваше — аз не мога да умра — и подкарваше коня си в най-гъстото на битката. Но по едно време го обори дрямка, защото кръвта му изтичаше, та той отпусна глава и ръце, а конят го изведе от гъмжилото и тръгна към купчинката жреци и знахари, които стояха на крепостната стена. И всички видяха, че Кубрат се люлее като пиян на седлото и сякаш се чуди накъде да падне — наляво, надясно или през главата на коня. А жрецът слезе от стената и хвана поводите на коня. И Кубрат се стресна, та отвори очи.

Но само привдигна клепки наполовина, а долната му челюст висеше и устата му беше зинала като от изумление. И Кубрат със заплетен език каза на жреца:

— Пусни ме да мина.

А жрецът му каза:

— Слез от коня. Ти умираш.

И с упоритостта на пияница Кубрат повтори:

— Пусни ме да мина.

А жрецът с презрение му рече:

— Погледни се, ти не можеш дори да затвориш устата си.

И като вдигна длан, пъкна я в устата на Кубрат и му каза:

— Ако можеш, ухапи ме и ще те пусна.

И Кубрат стисна зъби и прехапа дланта на жреца. И жрецът изрева и дръпна ръката си, та с почуда гледаше кръвта, която шуртеше на земята. А Кубрат се наведе от седлото и повърна своя и чужда кръв, разтърси глава като човек, който изтрезнява, та обърна коня си към битката. И се би до вечерта.

А до вечерта ръката на жреца се поду, като че ли го беше ухапала отровна змия и кожата му стана черна и лъскава. И той легна в една от колите. И при него дойде Кубратовият син Баян, който тогава беше почти момче, и като плачеше, рече на жреца през сълзи: „Баща ми Кубрат умира. Ела да го спасиш.“ А жрецът попита: „Какво му е?“ Баян отвърна: „В несвяст е.“ Жрецът попита: „Сам ли слезе от коня?“ Баян отвърна: „Сам слезе от коня и сам свали кожената си наметка. И върховете на стрелите, които се бяха набучили по него, падаха на земята и дрънчаха, сякаш богат търговец сваляше дреха пред разбойниците, та се сипеха скрити монети. А после Кубрат падна възник като отсечено дърво.“ Жрецът каза: „Върни се и му пусни кръв.“ Баян по-високо заплака и рече: „Кръвта му вече изтече.“ А жрецът се обърна с гръб към Баян, защото треската го изгаряше, и повели: „Върни се и му пусни кръв.“ И жрецът заспа. А в полунощ Баян го събуди и го прегърна и пак плачеше, та сълзите му течаха по лицето на жреца. И каза: „Пуснах му кръв, той отвори очи и ме видя. После седна и поиска да яде и да пие. Вика те при себе си.“ Но жрецът не можа да отговори и загуби свят. А после оздравя, само ръката му изсъхна и той остана еднорък.

Така с изсъхналата си ръка той плати дружбата и обичта на Кубрат, та единствен имаше дързостта да се изправи срещу Кубратовата воля като равен срещу равен. Не беше равен, по-силен беше, защото Кубрат не би могъл дори да посегне срещу човек с една ръка.

А в същата битка изчезна каганът на аварите, наречен Баян, мъж прочут и силен, макар и прекомерно жесток. И аварите, след като сключиха мир, ходиха като луди и търсиха тялото на кагана, като даваха товари злато за тялото му. И малцина знаеха, че неумолимият Алп Илитвер осоли тялото на кагана Баян и го взе в далечната Савирия, та го потопи в каменно корито с алански мед. И така лежеше Баян в саркофага като муха в кехлибар и гледаше през жълтия мед, който никога не замръзва. А до него лежеше трупът на Тун Шеху, кагана на тюркутите. И друго празно корито чакаше Абд ар Рахман, предводителя на арабите, който в онези години още стоеше до дясното коляно на пророка Мохамед, защото по него време Мохамед още беше жив.

4.

Докато хан Кубрат газеше с коня си през плиткото езеро, Ак Йола го следеше с поглед и вървеше след него на един полет от стрела. И когато ханът зави надясно и навлезе сред камъшите, Ак Йола незабелязано го пресрещна и тръгна току зад него, защото иначе можеше да го изгуби от погледа си. И Кубрат го повика и му каза:

— Събери децата в горницата на Жълтото градище.

И Ак Йола мълчаливо се поклони.

А говореше Кубрат за децата, които му бяха изпратили вождовете на съседни племена и народи, за да ги наставлява и учи при двора си. И половината бяха заложници — макар това да не се говореше, но и всяко коляно на големите български племена също беше пратило дете на прочут вожд, защото беше голямо нещо да речеш — мой наставник и побацим беше самият хан Кубрат. И между децата имаше и петима синове на Баян и Котраг — ще рече петима внуци на Кубрат.

Децата се събраха в голямата горница на Жълтия дворец и насядаха по седалките, където вчера седяха хранените хански люде. И колкото и да бяха учени на търпение и послушание, пак горницата жужеше като кошер. Пергаментът на Ван Фу беше свален и затова децата търсеха своите родни места по старата картина на света. И някои хапеха устни, като гледаха каква е била тяхната родина и какво е останало от нея. А картината беше изписана нависоко, а пък и не беше прилично да се пипа стенопис, затова децата сочеха с ръце, караха се и викаха: „Аз съм оттук! Ти си оттам! Това не е вярно! Вярно е!“ А някои мълчаха и седяха настрани, настръхнали като зверчета. И като в някое стадо имаха водачи, а също и клетници, на които всички изкарваха гнева си.

И не бяха това деца, ами юноши от тринадесет до седемнадесет години и някои бяха вече едри като мъже. Слугите им бяха останали навън и нямаше кой да брани по-малките и по-дребните, та те едва не се сбиха. И веднага насядаха според народите си и според дружбите и враждите между тези народи, а и според световните посоки. Имаше петдесет и четири деца от близо тридесет племена — от руси варяги до

жълти китайци, и някои от тях щяха да станат прочути вождове, а други бяха вече просяци и не знаеха, че бащите им са загубили главите си. Някои бяха сдържани и студени, а други буйни и непокорни.

Когато хан Кубрат влезе, юношите се изправиха на крака и дълбоко се поклониха. И всички — дори най-гордите — завидяха на Аспарух, който вървеше до великия Кубрат. И ако не му завидяха за баща му, завидяха му за високия ръст, широките плещи и походката на млад барс. А Кубрат седна и сложи Аспарух до себе си от лявата си страна. И юношите бяха чули дълги разкази за живота на хан Кубрат, защото истината беше, че Кубрат им ги разказваше заради Аспарух. Щом останеха сами двамата, Кубрат като че ли изпитваше свян да разказва за себе си.

И Кубрат се усмихна и каза:

— За какво обещах да ви разкажа?

И десетина детски гласа — на по-малките — викнаха едновременно и отговориха:

— За похода срещу Абд ар Рахман!

И всички се радваха, защото между тях нямаше нито един арабин.

И хан Кубрат разказа:

— Това се случи преди четиринадесет лета, в годината на Петела — ще рече в лято 654-то, според летоброенето на християните. Алп Илитвер ми изпрати обгорено гарваново крило и вест, че от юг идват странни конници, облечени в бяло като жени, на чудно хубави коне. Това бяха арабите. А бяхме вече чували, че били невиждани стрелци с лък, та дори в една битка всичките им врагове били улучени от стрелите им само в очите. Алп Илитвер искаше помощ. И аз тръгнах начело на двадесет хиляди саби, заедно с две хиляди дулусци, водени от Ак Йола. А от тези двадесет хиляди конници само десетниците бяха влизали в битка; другите се бяха учили да секат колове и сайги. Чудех се как ли ще се държат в битка.

Когато стигнахме Каспия, от Кавказ слязоха около десет хиляди арменци и грузинци — всички пеша — всяко племе даваше по пет хиляди пешаци. Тежките им щитове, броните и дългите им копия бяха натоварени на дребни коне. Арменците ги водеше Вартан, син на Мхитар, а грузините водеше Шота, син на Багратион — всеки от тях мъж прочут и покрит със слава като тюркут с въшки. А дойдоха и хора

от тридесет други племена, най-вече алани. И голяма грижа беше да не се сбием помежду си, преди да дойдат арабите. Между племената имаше стари и нови вражди и всички се гледаха изпод вежди, та изклах цяло стадо бикове, за да давам пиршества, да каня всяка вечер вождовете им и да ги имам всички събрани пред очите си.

Най-после арабите дойдоха и ние ги срещнахме пред град Болгар — оня Болгар, който е на Каспия. Аз с дулусците стоях на една могила, арабският пълководец стоеше насреща ми на друга могила, заобиколен от хора в бели дрехи под зелени знамена. А в долината се срещнаха двете войски. По средата бях поставил тежките пешаци на арменците и грузинците, а конницата беше разделена на двете крила. Арабите имаха само конница. И когато войските се удариха, моето ляво крило отстъпи, защото го удариха стрелци на едри камили. Но арменските пешаци отвориха редиците си, за да пропуснат моите конници и затвориха редиците си пред арабите. Така на лявото крило и в средата арабската конница се биеше срещу пешаци. А отгоре битката не приличаше на битка, защото арменците и грузините опряха щитовете си в земята, и с другите щитове се покриха като покрив с плочи, та дори дъжд да валеше, нямаше да ги намокри. И пред войската стърчаха копията на първите три редици, сякаш таралежи бранеха огромна костенурка. И арабите стреляха срещу това двадесет хилядикрако чудовище, и от време на време някой от пешаците падаше, но то беше нищо. А стрелите на арабите се свършиха, та те само разиграваха конете си пред копията и ги сечаха, но конете отскачаха назад и хвърляха ездачите си. Арменците и грузините нищо не правеха, само се покриваха с щитовете и държаха напред копията си. Ала в това време разбитата конница от лявото крило се построи отново, десният край на пешаците се отлепи от могилата, където ги пазеха дълбоки насипи — и построената конница се изсипа от дясното крило. Там се биеха младите конници, за пръв път влезли в битка. И те не отстъпиха пред арабите. Оттогава не ме е страх, че младите са по-страхливи от старите — тюркутите си правят крива сметка, ако мислят, че нашите млади конници не ги бива за бой. Та, цялата наша конница се струпа на дясното крило и успя да изтласка арабите. И тогава арабският пълководец прати срещу младите конници отряда от върха на своята могила и остана сам със свитата си. И като видяха това, моите дулусци

взеха да се прехвърлят върху бойните си коне, защото досега седяха на запасни коне, да не изморяват бойните коне.

И пред дулусците изскочиха двадесет жреци, облечени с вълчи кожи, с маски на лицата и с тъпани в ръце. Едно помня — страшните им космати лица, огромните им тела в шубите... и мъничките човешки ръце, които се подаваха изпод козината. На вид бяха огромни зверове, а ръцете им бяха нежни и човешки. Един жрец да изскочи пред сто души — и може да ги подлуди, а двадесет жреци могат да подлудят цяла войска. Защото жреците се гърчеха на конете и кресяха, и биеха тъпаните, докато побеснелите коне се мятаха, като че ли барсове гризяха гърбовете им. И откъм битката идеше един непрекъснат писък и крясък, и над хората светеха с бели пламъци остриетата на сабите, сякаш хиляди хора и коне горяха в бял огън.

Тогавя дулусците взеха да ръмжат и да разкопчават броните, сякаш се задушаваша. И пред жреците изскочи на кон Ак Йола — и като скочи от коня си, заби нож в плешката му. И прегърна коня си през шията и впи уста в раната, та взе да смуче кръвта. А подивелият кон го мяташе, като че да беше дете. И мнозина дулусци също скочиха от конете си и забиха ножове в плешките им, и започнаха да смучат кръв от разрязаните жили. И дулусците сякаш полудяха.

И усетих, че в сърцето ми се надигна ръмжене, а после усетих, че скърцам със зъби и се мъча да не отворя уста. Ала устата ми се отвори и взех да рева като звяр. И забравих, че съм стар, че съм хан, че имам дворци и синове. Забравих дори, че живея един път. И чух, че тревожният зов на рогове пробива писъка на битката. И видях, че покривът от щитове бавно се отваря. И арменците, и грузините се отделиха, та между двата отряда се отвори проход, широк сто стъпки. И дулусците се спуснаха надолу по могилата, и тропотът на копита ехтеше все по-бързо и все по-страшно. Тангра изравни пътя ни, та нямаше на нашия път нито овраг, нито трап, защото иначе нямаше как да спрем. Този железен поток от конници размята и прониза арабската конница, както стадо биволи пресича стадо овце. И както бяхме засилени, изкачихме склона на могилата отсреща, където ни чакаше арабският пълководец.

И аз изскочих пред дулусците, и арабинът изскочи пред своите. Три пъти стреля той срещу ми, а стреляше толкова бързо, че една стрела успя да ме удари под щита. Но ризницата издържа — плетена

беше от един пиян ковач от рода Ашин, нашите смъртни врагове. После разбрах, че ми е счупено някакво ребро. И аз стрелях три пъти, ала на третия път сложих в тетивата двойна стрела — две стрели в една, които на десет крачки се разделят на две педи. Арабинът покри очите си от едната стрела, а втората го удари под ребрата. И арабинът се смъкна от седлото, и дулусците с трясък се сблъскаха с арабите.

И когато пороят на конниците отмина, видях, че арабинът стои изправен, хванат за седлото на коня. И тръгна бавно настрани от битката, приведен над стрелата. Главата му беше наведена, и нищо не чуваше и не виждаше — сякаш внезапно всичко изгуби стойност за него, та му стана дори досадно. И всичко само му пречеше да свърши нещо важно и съдбоносно. Аз слязох от коня, защото ме досрамя да го гоня на кон, и го настигнах. А той ми каза: „Почакай. Боли ме.“ И седна на отъпканата трева. Седеше съвсем сам, макар на десет крачки да се биеха хиляди хора и макар аз да бях изправен до него. И той вдигна глава, и зениците му бяха разширени, ала не от болка, а от нещо, което беше разбрал отведнъж или си беше спомнил неочаквано, та то го беше изумило. И той ми даде знак да се наведе. А като се наведох, той тихо ми каза: „Енкиду, приятелю мой...“ И затвори очи, та умря.

Този човек се казваше Абд ар Рахман. После Алп Илитвер натопи трупа му в корито с мед и наскоро видях арабина в меда. Същият е, лежи в меда и гледа нагоре, сякаш е жив, само че медът е взел да побелява, та лицето му се замъгли... Така ми каза: „Енкиду, приятелю мой...“ Навярно ме сбърка с някого. Не зная...

И Кубрат спря да говори — та за кой ли път се замисли какво наистина искаше да каже арабинът и кого викаше. Спомни си лицето му на немлад човек — на Кубратовите тогавашни години — и си спомни, че Абд ар Рахман имал тридесет хиляди роби. И какво му помогнаха робите? И какво му помогна това, че е седял до дясното коляно на техния пророк Мохамед? Не приличаше на щастливец този сподвижник на пророка, когато тръгваше към Мохамедовия рай, макар там да го чакаха хуриите. И не се радваше, че умира в свещена война.

И Кубрат попита Аспарух:

— Ти чувал ли си това име — Енкиду?

Аспарух отговори:

— Не, татко.

Кубрат успя да се усмихне и каза:

— Не зная дали ако знаех, че си роден, щях да бъда такъв безумец.

И до края на разговора с юношите, които го питаха за битката и за коня на Абд ар Рахман, хан Кубрат гледаше към децата с едно око, а другото око беше обърнал навътре, към сърцето си. И там звънеше едно странно име — „Енкиду, Енкиду“ — и Кубрат не можеше да спре да мисли кого извика Абд ар Рахман в смъртния си час.

5.

Толкова приказки изприказвах, за да разкажа за други, неважни неща, та чак гърлото ми пресъхна. И сега искам да кажа нещо важно и страшно, а диря думите като зърна в житна яма напролет, когато всичко е изядено.

Тя — „малката смърт“ — посети Кубрат три нощи преди новолуние. А тогава нощите не само са тъмни, но са ялови, затова никой от тридесетте хиляди воители, легнали в шатрите, не съжаляваше, че не е при жена си. Защото в такава нощ — все едно — нито една жена няма да ти даде да се доближиш до нея. Заченатото в нощ преди новолуние или е сакато, или е проклето, а поход, започнал преди новолуние, завършва с плач. И това го знаеха всички конни народи, та в тия нощи стражите дремеха, защото страхът от нещо по-силно от сабите на врага сковаваше мишците на конниците.

В такава безлунна черна нощ хан Кубрат се прибра с походната си шатра, разпъната на могилата с истукана, встрани от станове на тумените и се приготви за сън.

А наоколо степта вече спеше. Не се виждаше нито една звезда и макар небето да беше невидимо в мрака, струваше ти се, че то е слязло ниско над степта. Воините Дулу, налягали в двускатните шатри, стенеха в съня си. Някъде далеч в степта пасяха коне, ала не се плъзгаха в мрака с красотата и плавността на истински коне, които не се уморяваш да гледаш, а се гърчеха и подскачаха като осакатени, защото бяха спънати с ремъци или за предните нозе, или за преден и заден крак. И долиташе стенение на сова, чието пернато тяло беше клето убежище на призрака на предател или страхливец — и той дълго трябваше да скита над степта, докато Тангра го прибере при сенките на прадедите му. И свиренето на щурците се вдигаше приглушено и тревожно, като че ли ниското небе притискаше песента към тревата.

Три стотни обграждаха с пръстен шатрата на Кубрат и сто души стояха прави, но макар да бяха близо един до друг, едва се различаваха в мрака. И в краката им лежаха другите двеста души, които трябваше да ги сменят, стопени като трупове в ниската трева. А над главите на

правите воители прелиташе бухал толкова безшумно, че човек се питаше дали не е оглушал и дали сянката не му се е привидяла. И прилепите се спускаха над заспалите хора току до лицата им и отлитаха, сякаш диреха в мрака познато лице. Падна роса и над степта замря всеки полъх и всяко ухание. Дори жрецът до мъждукащия огън пред шатрата на Кубрат положи глава между коленете си, както беше клекнал, и спря да хвърля сухи билки върху посивелите въглени. И Каменният истукан не се виждаше в мрака, но всички знаеха, че е там.

А в шатрата гореше светилник — пълнеше шатрата с кротко сияние, и душата на хан Кубрат с покой и радост. И нито Кубрат, нито Аспарух не промълвяха ни дума. Кубрат обичаше тези мигове преди съня, когато оставаше сам със сина си. И душата му се отпускате, защото което беше свършено през деня, беше свършено, а което не беше свършено, щеше да се свърши утре или в дните след утре. И хан Кубрат свали дрехите си и като се наметна с обърната вълча шуба, с козината навътре, седна на коженото седало с гръб от плетени върбови пръчки. И гледаше как синът му се готви за сън. А сенките играеха върху мишците под смуглата кожа на сина му, изгладени като речни камъни. И Кубрат се радваше на дългите ръце и нозе, на широките голи гърди и тесните бедра, препасани с бяла кожа. Струваше му се, че когато Аспарух мълчаливо и гъвкаво се навежда и изправя, сякаш чува някаква далечна бавна песен. И Кубрат не мислеше, че някога духът му е обитавал в такова същото младо и силно тяло, а само се радваше на младостта на сина си.

И полуголият Аспарух прекрачи към баща си и му протегна дългата си гола ръка с дълги пръсти. А Кубрат вдигна своята ръка — и тя дълга и с дълги пръсти — и двете ръце едва се докоснаха. И по гладкото лице на Аспарух плъзна като светлина едва доловима усмивка, и Аспарух тихо каза:

— Татко, нека бъде нощта ти спокойна и нека боговете ти дадат утре отново да видиш слънцето. Край. Свършек.

На тия думи научи Кубрат своя син преди седем години, когато за пръв път легна да спи с него в една шатра. А казваше Аспарух: „Край и свършек“, защото навремето след всяко преднощно прощаване пак се досещаше нещо и пак питаше баща си, та Кубрат трябваше да измисля едно наистина последно пожелание.

И Кубрат каза:

— Сине, нека бъде нощта ти спокойна и нека боговете ти дадат утре отново да видиш слънцето. Край. Свършек.

Двете ръце се разделиха и Аспарух с малка ножица отрязва и скъси фитила на светилника. И в полутъмнината Кубрат си легна и чу как синът му задиша тихо и равномерно. А овчата кожа, с която се завиваше Кубрат, стигаше до устните му, но той не я отдръпна, дори му беше хубаво да допира с устните си нежните влакна. И си помисли, че някога това е било кожа на живо същество, но прогони тази мисъл, пък и не успя да си го представи. И повече нищо не запомни.

Тогава Аспарух се събуди от шум, който не искаше да си припомня. Някакво същество се катереше по кожените стени на шатрата и се давеше, и стържеше с нокти, а краката му странно тупаха и ритаха земята, сякаш бяха омотани в ремъци. И Аспарух скочи, когато разбра и повярва, че това е баща му. А Кубрат успя да се изправи и като се обърна, залитна и се улови за Аспарух. И Аспарух видя лицето му, което след това милостиво не успя да си спомни. И като хъркаше, Кубрат каза:

— Аспарух... къде е Аспарух?

А ръцете му се вкопчваха в раменете на Аспарух като ръце на удавник. И тогава върху Аспарух падна вцепенението на мига, когато майка Акага му даде мъжко име. И Аспарух се вкамени. И виждаше, и чуваше, и знаеше, че трябва да направи нещо, а като насън не можеше да мръдне дори пръста си. Дори не можеше да диша. И Кубрат го пипаше трескаво по лицето, и дори щеше да го ослепи, и като повтаряше, говореше:

— Къде е Аспарух?

А после пусна сина си и като се олюля, падна на пода. И пак странно риташе с нозе и удряше челото си в земята, сякаш подът беше нагорещен, а Кубрат беше вързан. И Аспарух гледаше, слушаше и не можеше да помръдне.

После Кубрат докопа главния стълб на шатрата и почна да се изправя по него. И повтаряше, и казваше:

— Аспарух... Аспарух...

Когато се изправи, залитна, но не пусна пръта. А прътът се изви и се откъсна от върха на шатрата, и шатрата се срина върху Кубрат и Аспарух.

Чак когато меката кожа падна върху главата на Аспарух и Аспарух усети, че се задушаваше, чак тогава той успя да поеме дъх и движението се върна в ръцете му и нозете. И като се бореше трескаво с кожата, която лепнеше върху лицето му и го душеше, Аспарух най-после усети, че вдъхва въздуха на степта. Тъмно беше, но на две крачки тлееше петно светлина. Аспарух ритна и запрата в огъня цялата купчина съчки, приготвени за нощта. И преди още пламъкът да се разгори, той вече ровеше в отрупаната като дрипа шатра между колове и ремъци. Напипа Кубрат и със замряло сърце отметна кожата от лицето му. Пламъкът се вдигна и Аспарух видя лицето на баща си. Кубрат лежеше със затворени очи, като заспал, само беше бледен и бръчките на лицето му бяха пълни с пот, та светеха като сребърни жици. И челото на Кубрат като че ли беше опасно от сребърни жици, с които палачите обвиват челото на жертвата и като ги стягат с пръчка, разрязват главата на жертвата. И Аспарух усети, че тънка и остра болка реже главата му.

А изведнъж сребърните жици върху челото на Кубрат угаснаха и стана тъмно, защото някой хвърли плаща си върху огъня. Аспарух се обърна да изкрещи, но в рамото му се впи силна ръка и Аспарух разбра, че в единствената ръка на жреца се крие силата на две човешки ръце. Аспарух чу гласа на жреца, който каза:

— Ак Йола, вдигни шатрата.

И Ак Йола, който безшумно беше приближил, пъкна ръце под кожата и вдигна шатрата върху главата си и на разперените си ръце, като че ли се беше накачулил да не го вали дъжд и като че ли пазеше Кубрат от дъжд. А жрецът вдигна с една ръка Аспарух и му каза:

— Върви от другата страна.

И Аспарух се пъкна от другата страна и също вдигна шатрата върху главата си и върху разперените си ръце. И те стояха с Ак Йола един срещу друг като странни прилепи, като същества с разперени ципести крила, надвесени над Кубрат. А в краката им лежеше Кубрат — и тези същества като че ли щяха да гадаят или да решат участта му. И събраните крила направиха над Кубрат тясна шатра.

А в тази шатра жрецът изби огън с огнивото си и разпали прахан, като държеше кремъка и праханта със зъби и удряше желязото сякаш в зъбите си. И като успя да извади свещ и да я запали, наведе се над Кубрат. И както беше коленичил, допря ухото си до гърдите му. А

после остави свещта на земята и положи единствената си ръка върху гърлото на Кубрат. И Аспарух се разтрепера, и малката шатра над Кубрат се разлюля. Ак Йола се приведе и с върха на двете си разтворени ръце докосна пръстите на двете Аспарухови ръце. Аспарух си спомни как само преди мигове докосна пръстите на баща си, та изплака.

И жрецьт каза:

— Жив е.

И вдигна глава. Светлината на свещта в тясната шатра беше силна, сякаш светеха десет свещи. След това жрецьт каза:

— Ак Йола, имаш ли хора, които умеят да мълчат?

И Ак Йола, като печален демон с разперени кожени крила и сведена глава, глухо изрече, като гледаше лицето на хана:

— Всички.

Жрецьт каза:

— Вземи двама от всичките и вдигни шатрата. И нека останалите разберат, че шатрата е паднала, но ханът е здрав. И накажи жестоко тези, които снощи са вдигнали шатрата.

Аспарух каза:

— Те не са виновни.

Жрецьт каза:

— Ти мълчи.

И като духна свещта, отмахна кожените крила на Ак Йола и Аспарух от тялото на Кубрат. А когато Аспарух пое нощния въздух, миришеше на изгоряла кожа, защото се гърчеше плащът на жреца, хвърлен върху огъня. И наоколо беше тъмно, и дори стражите не се виждаха. Така Аспарух и жрецьт стояха в тъмнина и чуваха как в тъмнината Ак Йола и двамина дулусци бързо и сръчно вдигаха около тях падналата шатра. И този път жрецьт каза на Аспарух:

— Запали светлина.

И Аспарух с разтреперани ръце запали светилника много по-трудно, отколкото жрецьт запали свещта с една ръка. А Кубрат все още лежеше на земята. И Аспарух каза на жреца:

— Помогни му.

Жрецьт отговори:

— Аз не съм бог.

Аспарух повтори думите си и сълзите потекоха по лице то му. И болката в гласа му стигна до сърцето на жреца. Аспарух каза:

— Помогни му. Той... той... е...

И не се знаеше какво иска да каже — дали, че Кубрат умира, дали, че е негов баща, дали, че пред тях лежи ханът на Велика България. И жрецът каза:

— Слушай и се подчинявай!

А древните кратки думи, белязани в сърцето на Аспарух като дамга с нажежено желязо — думи, не белег, ами жива рана, която те пронизва с болка, колчем я докоснат, тези думи шибнаха Аспарух през устните и той се изправи, та стана отново третият син на хана. И с друг глас, гласа на ханския син Аспарух, изрече:

— Ти си жрец на Конника и ти си длъжен да помогнеш на хана на конниците.

Жрецът въздъхна и каза:

— Ала не съм бог. Синко, всичко, което виждаш и можеш да пипнеш, има за основа четири стихии — огън, земя, въздух и вода. На тези стихии в човешкото тяло отговарят четири течности — светлата жлъчка, черната жлъчка, кръвта и слизта. Кръвта идва от сърцето, слизта — от мозъка, светлата жлъчка идва от белия дроб, а черната — от черния дроб. И черната жлъчка отговаря на земята. Когато земята реши да повика човека да се върне в нея, черната жлъчка се надига нагоре и залива светлината на очите и на разума. Сега черната жлъчка е стигнала до гърлото на Кубрат.

Аспарух каза и не успя да скрие треперенето на гласа си:

— Жрецо, баща ми още язди по-добре от мене.

Жрецът поклати глава и каза:

— Когато ти се роди, Кубрат шестдесет пъти беше видял как снегът покрива степта.

Аспарух каза:

— Жрецо, ти винаги повтаряше на баща ми, че вождът Атей на деветдесет лета се е борил с меч срещу самия Филип Македонски.

Жрецът каза:

— Защо Кубрат трябва да бъде Атей?

Тогава Аспарух повиши глас и каза:

— Защото ти, ти повтаряше тези думи. И защото баща ми на шестдесет и пет години победи великия Абд ар Рахман.

И Кубрат отвори очи и отчетливо каза:

— Абд ар Рахман... Кой спомена Абд ар Рахман? Кого викаше Абд ар Рахман, когато извика — Енкиду, приятелю мой?...

Но Кубрат не спря поглед нито на Аспарух, нито на жреца и отново затвори очи. И Аспарух коленичи до баща си, но жрецът го докосна с ръка и му каза:

— Радвай се. Баща ти ще живее. Ала... няма да е същият Кубрат.

И като разтвори дрехата си, видя се, че на гърдите на жреца виси плосък кожен мешец. Жрецът го развърза и без да поглежда, взе да опипва с пръсти в мешеца. И се чу тракане на кости, стъкло и желязо и драскане на пера, изсушени треви и нокти. След това жрецът извади малка стъкленица, пълна с червена течност. И като се наведе, каза на Аспарух:

— Разтвори устните на Кубрат.

И Аспарух се опита, ала устните на Кубрат бяха здраво стиснати. Жрецът каза:

— Препъхни ножа си.

Ала Аспарух, който потреперваше, като пипаше устните на баща си, само поклати глава за отказ. Тогава жрецът извика и каза:

— Ак Йола.

Ак Йола влезе още щом се чу „Ак“, без да дочака „Йола“. Не погледна към Аспарух и на Аспарух се стори, че е недоволен от мекушавостта му. И Ак Йола разтвори устните на Кубрат, а жрецът капна няколко капки върху устните му. Но когато Ак Йола се изправи, той погледна Аспарух и бавно спусна клепки върху сиянието на очите си, за да покаже, че всичко е наред. И за пръв път Аспарух усети, че обръчът около сърцето му се пропука.

И жрецът се изправи и каза като на себе си:

— Звездите не показваха смърт. Нямахте смърт, не мога да се излъжа.

И докато с Ак Йола обличаше отпуснатото тяло на Кубрат в кожените дрехи, Аспарух видя, че устните на жреца мърдат, но глас не се чуваше.

6.

И Кубрат лежеше по гръб в ложето си, а пък Аспарух седеше на кожената седалка. Жрецьт си отиде, след като облече Кубрат, защото знаеше, че сега Кубрат ще спи до зори, и каза на Аспарух да си легне. Но Аспарух седеше и гледаше баща си на жълтото сияние на светилника. Гледаше го както никога досега. И видя, че баща му беше старец.

Навън все още чернееше нощта преди новолуние и стражите се смениха, а предишните стражи легнаха да спят, като тъй и не разбраха, че „малката смърт“ е дошла при хана им. И в часовете преди зазоряване изчезнаха дори бухалите и прилепите, и совата млъкна. И степта стана няма и пуста.

Когато просветля, Аспарух не посмя да вдигне завесата на шатрата. Стоеше в сивия здрач на утрото, защото слънцето беше ниско и през отвора над огнището оскъдно се процеждаше сива светлина. И жрецьт дойде и седна на Аспаруховото ложе. А жрецьт и Аспарух мълчаливо се гледаха, когато едновременно усетиха, че върху тях тегне чужд поглед. Обърнаха глави и видяха, че Кубрат ги гледа. И такава непоносима любов — не любов, а като че ли безумие — грееше от очите и лицето му, че Аспарух погледна земята и жрецьт извърна глава. И Кубрат тихо каза:

— Сине.

И Аспарух стана, та коленичи до ложето на баща си, което беше равно със земята. И протегна ръка към него. А Кубрат бавно успя да вдигне ръка и докосна върха на Аспаруховите пръсти, и тихо изрече:

— Синко, нека бъде нощта ти спокойна и нека боговете ти дадат утре отново да видиш слънцето. Край. Свършек.

И Аспарух отвърна:

— Татко, нека бъде нощта ти спокойна и нека боговете ти дадат утре отново да видиш слънцето. Край. Свършек.

За пръв път баща и син нарекоха тези думи пред чужд човек, но Кубрат като че ли не виждаше жреца. А жрецьт мълчеше.

Тогава Кубрат се хвана за рамото на сина си и се опита да се изправи, но не можа. И жрецът каза на Аспарух:

— Помогни му.

И Кубрат оплете длан в дланта на Аспарух и като се напругна, привдигна се от ложето. Аспарух припъкна другата си ръка през раменете му и се смая колко тежък е баща му. Така Кубрат седна на леглото. Но като се опита да премести краката си на земята, не успя. И хвана единия си крак, сякаш беше чужд крак, и успя да го премести встрани, като учудено рече:

— Какво се е случило с крака ми?

И Аспарух усети болка в сърцето си, защото Кубрат говореше с глас на дете. И Аспарух помогна на Кубрат да се изправи и отново се учуди на бащината тежест, но Кубрат залитна. Тогава жрецът видя легнало на земята знаме с конска опашка, поколеба се и го вдигна. И тъй като нямаше две ръце, опря единия му край в седалката и го удари, та пречупи пръта му. И подаде парчето с опашката на Кубрат. А Кубрат се облегна на тази патерица, сякаш цял живот беше ходил като сакат. И като се облегна на знамето Кубрат каза с хем старчески, хем детски глас:

— Че къде съм? Каква е тази шатра?

Той опипа въздуха, където нещо му се привиждаше и когато протегна ръка напред, учудено се взря в ръката си. После отиде към седалката, но най-напред я почука със знамето, а после мъчително се наведе и я докосна с ръка, за да се увери, че тя съществува. И бавно-бавно — сякаш се извъръщаше да му закопчават бронята — Кубрат се обърна с гръб към стола, за да може да седне. И като почна да кляка, изведнъж се отпусна и се тръшна на кожената седалка. Аспарух протегна ръка, защото се изплаши, че столът ще се строши. А Кубрат сложи пречупеното знаме на коленете си и пак протегна ръка. И щом заговори, гласът му беше съвсем смислен и пълен с печал. Той каза:

— Тук има две шатри. Аз съм в две шатри. Прилича, сякаш пред мене тече поток и едната шатра лежи на дъното на потока, а другата се отразява в него. Но коя е истинската? Да, тази, която е на дъното. Ала и двете шатри са замъглени, защото едната е отражение, а върху другата тече вода.

И той протегна ръка, та опипа нещо пред себе си, а после прекара ръка през мястото, където друго нещо му се привиждаше. И

каза:

— Тук няма нищо... И там, на стената, трябва да има щит. А няма щит. Коя е другата шатра? Живял ли съм в нея? Или... може би ще живея? Къде съм виждал тези ракли, тази кожена дреха... Но тук виждам стълб! Нима това е шатрата на майка ми... преди седемдесет години. Тогава — аз живея и вчера... и днес... едновременно. Къде съм? Загубих се...

И Аспарух само каза:

— Татко!

Кубрат го чу и бавно извърна лице към него. И замислено му каза:

— Сине.

Тогава Аспарух закри с длани лицето си и заговори под дланите си, но толкова тихо, че го чуваше само жрецьт. Никога не би говорил така Аспарух пред предишния Кубрат. И Аспарух усети, че с тези свои думи признава баща си за дете. Аспарух каза:

— Трябва да направя нещо! Трябва да направя нещо.

Жрецьт каза:

— Търпи и се подчинявай.

А Кубрат бавно размаха ръка пред себе си, сякаш пъдеше дим, който се вдигаше пред него, или сякаш отмахваше невидима паяжина. И каза:

— Нещо дребно и светло се мотае пред мене, лети и снове. Това сякаш е копринена буба... Тя точи светла нишка, тя тъче около мене пашкул, затваря ме...

И Кубрат вече яростно размаха ръцете си, сякаш пъдеше досадна муха. И каза:

— Не мога да разкъсам мрежата.

Аспарух отиде и като взе двете ръце на баща си, сложи ги и ги притисна до гърдите си. И успокоеният Кубрат каза:

— Защо се страхувам? Дори да ме увият в пашкул... нали напролет от пашкула се ражда пеперуда... И аз ще излетя от пашкула... като пеперуда.

Внезапно Кубрат дръпна ръцете си и почна да ги гледа.

И каза:

— Това не са моите ръце. Моите ръце имат изпочупени нокти, синини от удари, кръв от рани... Това са... срам ме е да изрека... това

са ръце на жена.

И Кубрат пхна ръцете си под кожената си дреха. Тогава Аспарух не издържа и като се обърна, вдигна завесата, та излезе пред шатрата. И усети, че до него застава жрецьт. Аспарух стоеше прав и гледаше степта и небето. Не плачеше, очите му бяха сухи. Жрецьт каза:

— Слушай и се подчинявай! Багрите на разцъфналия цвят не се опазват. Увяхането не може да се отложи. Пролетният цвят сега е шепа семена.

Аспарух мълчеше. Тогава великият жрец на Конника даде знак на младия жрец, клекнал до пречистващия огън. И младият жрец, преди да се оттегли, хвърли наръч съчки в огъня. Лумна пламък, изви се дим и рой искри обгърнаха Аспарух като сива мантия, обсипана с бляскави камъни. И жрецьт на Конника се усмихна, та рече:

— Това е добра поличба.

Аспарух ниско и кратко му каза:

— Мълчи!

Жрецьт на Конника скова лицето си и измъкна изпод дрехата си свитък пергамент, та каза:

— Когато баща ти споменаваше Абд ар Рахман и Енкиду, аз се досетих за нещо. И тази нощ отидох при Ван Фу, за да претърсим ръкописите му. И като търсихме цяла нощ, намерихме каквото търсихме. Това са редове от великата песен за героя Гилгамеш. Прочети ги.

Аспарух гледаше напред в степта, над главите на неподвижните стражи. А далеч в степта тичаше стадо коне. И Аспарух с глух глас каза:

— Не мога.

И жрецьт каза:

— Слушай тогава. Това е плачът на Гилгамеш над мъртвия му приятел Енкиду.

*Приятеля, когото така обичах,
Енкиду, приятеля мой,
него го стигна съдбата на човека.
Шест дни, седем ноци над него аз плаках —
не исках да го предам на гроба.*

*Няма ли да стане моят приятел,
когато чуе моя глас?
Докато...
докато от носа му не се покаже червей...*

И Аспарух се обърна с яростно лице и дръпна пергамента от ръцете на жреца. И като се опита да го скъса, не успя. Тогава го хвърли на земята и почна да го тъпче. А жрецът тихо каза:

— Тези слова са написани преди четири хиляди години. Има ги в стотици храмове, на десетки езици. Има ги написани върху книга, кожа, глина и камък. Писани са с йероглифи, руни, клинописи и тайни знаци. Хиляди хора са преписвали плача на Гилгамеш и са плакали като Гилгамеш. И винаги се е намирал някой от тези хора, който да се опита да скъса пергамента. Като тебе. Това е... безполезно.

И Аспарух се укроти, и се наведе, та вдигна пергамента — дори се опита да оправи гънките. И само каза на жреца:

— Жрецо, ти не бива да даваш тези думи на баща ми.

Жрецът поклати глава и каза:

— Аз не ги донесох на баща ти. Донесох ги на тебе.

И Аспарух вдигна глава, та се взря в очите на жреца. И видя в тях безкрайна жалост — като в очите на съдник, който жали човека, но е длъжен да изрече своята присъда. И жрецът добави, като каза:

— Императорът на ромеите носи в пазвата си пепел от човек, за да помни, че е смъртен. Вземи този пергамент и го дръж на гърдите си. И помни, че си смъртен.

И Аспарух се обърна, мина край стражите и тръгна през равната степ.

И така — Аспарух повярва, че Кубрат ще умре. И заедно с това повярва, че и той — Аспарух, ще умре. Както Кубрат намери себе си в Аспарух, сега Аспарух разбра, че е Кубрат. А Кубрат умираше. И Аспарух щеше да умре. И тази увереност падна върху Аспарух като светкавица, та го ослепи и го оглуши. И той разбра, че до днес се е усещал безсмъртен.

Аспарух вървеше пешком през степта, за пръв път от много време вървеше през степта пешком. И както степта беше променена, защото я гледаше от ниско и защото вървеше бавно през нея, а не я гледаше високо от седлото и не летеше на коня си, така целият му път и целият му поглед за света се смениха. И той си спомни някаква легенда за някакъв паднал ангел. И разбра какво е усетил ангелът, когато е загубил крилата си, та е тръгнал така, пешком през степта.

Тогава Аспарух видя, че степта е сива. Затвори очи и отвори очи и пак се взря — небето беше сиво и степта беше сива. И той разбра, че светът може да сменя баграта си. Да, есенната степ прави светлината жълта, зимната степ прави светлината бяла, езерото прави светлината синя, а смъртта прави света сив. Така светът загуби багрите си за Аспарух.

А нозете му нагазиха вода и той усети, че хладът се вдигна до сърцето му. И като падна на колене, наведе се и пи направо с устни, натопени във водата. И усети, че водата има вкус на пепел.

И като се изправи, Аспарух пъкна пергамента с плача на Гилгамеш, който досега държеше в ръка, под кожената си риза на голо върху гърдите си. И като го притисна с длан, усети, че пергаментът трепти и пърха от кълтенето на сърцето му.

После той тръгна отново през степта. Пред него се простираше само степ — равна, безкрайна степ до кръгозора, пронизана от сиво слънце и от хладен вятър. И над него се простираше безкрайно пепеляво небе. Където и да отидеше, над него щеше да има винаги небе. И смъртта беше неизбежна като небето.

7.

Дали бива човек да възпява старостта? Не, не да възпява, а дори да разказва за нея. И трябва ли да разказвам за старостта и немоцта на Кубрат? Ох, колко хубаво бих го направил, защото не би трябвало да си спомням Кубратовата старост и немоц, доста ми е да обърна поглед към себе си. А Кубрат поне можеше да вижда.

И тъй — само Аспарух, жрецът и Ак Йола знаеха и виждаха правдата за болестта на хан Кубрат. И тристата души дулусци, които придружават хана, навярно разбираха какво става, но навярно не искаха дори да го повярват. А Кубрат беше много, много болен. Само жрецът и Ак Йола виждаха голотата на хана, защото Кубрат запретяваше на Аспарух да се грижи за тялото му, но иначе денем и нощем Аспарух седеше при баща си. Понякога, когато хан Кубрат седеше на престола си с дървените колела, дори можеше да не се познае, че е болен. Понякога клякаше край престола и покриваше нозете си с дрехата си по своя нужда, и после ставаше, все едно че нищо не е било. Но го правеше само когато го нямаше Аспарух, та жрецът и Ак Йола се чудеха дали него прави нарочно и дали не се подиграва с тях и с престола си.

И тези крачки — тези дребни стъпки, с които ханът пресичаше шатрата си, всяка стъпка четири пръста дълга, това тътрене на стъпалата и това люлеене на главата — те съсипваха Аспарух. И това немоцно изправяне, когато Кубрат се ловеше за стълб на шатрата или за рамото на сина си, или за дръжката на престола — с неочаквано силни трескави пръсти, а после вдигаше тялото си, като че ли беше затънал в тинята на дълбоко блато — това убиваше Аспарух.

И най-важното — това примирение, с което ханът приемаше своята немоц. На Аспарух се струваше, че ханът дори не разбира какво се случва с него — иначе щеше да се разбунтува, да скочи, да се бори. Дори веднъж не се стърпя, та викна и му каза:

— Татко, стресни се!

А Кубрат бавно извърна глава към него и тихо му каза:

— Сине, ти яздил ли си кон, който прави сетни стъпки, преди да падне от изтощение? Аз много пъти съм яздил. И дори не съм го чакал да падне, а съм слизал от седлото и съм продължавал да вървя пешком. Моите нозе са като на кон, който ще падне. И ми се струва, че той вече е извървял своя път и е сторил, което е можал. Но усещам душата си като ездач на тоя кон и знам, че тя ще продължи да върви нататък — пешком или с крила — не зная. Имай търпение. И аз съм нетърпелив, и аз искам да сляза от този кон, който е извървял своите крачки.

И Аспарух отиваше в степта на лов, за да донесе дивеч на баща си. Когато се върнеше, ако не беше ударил нищо, Ак Йола го чакаше замръзнал върху своя неподвижен кон призрак и му подаваше заек, сайгак или дропла.

А хан Кубрат почна да изпразва шатрата си. Подаряваше ту оръжие, ту кожа, ту губер, ту златна чаша. Накрая в шатрата му останаха само мечът и лъкът му, кожите от ложето му и от Аспаруховото ложе, мех и рог за кумис, два ката дрехи. Запази и стария ловен сокол. И Кубрат често казваше на Аспарух, и забравяше, че скоро е казал същото:

— Един евреин ми каза, че соколите живеели по сто шестдесет и две години.

И Аспарух беше тъжен, защото мислеше, че ханът раздава своите оръжия и своите чаши, като се прощава с хранените си люде. Не беше така. Хан Кубрат не можеше да държи в ума си всичко, което притежаваше, а искаше всичко, което има, да му е подръка — и да го усеща, и да го има в душата си. Когато се събудеше сутрин, Кубрат си казваше: „Какво имам?“ И каквото не си спомняше, а го видеше — подаряваше го. Спомняше си колко беше щастлив като дете, когато всичко свое можеше да обхване с две ръце. Казваха: „Табуните на хан Кубрат.“ Какви табуни? Къде бяха те? Можеше ли да ги пипне? Какво печелеше от това, че ги притежава и ги нарича свои? Кубрат задържа само един кон и само него яздеше — защото ако го качеха на коня, той можеше да седи в седлото. И този кон беше най-буйният му кон — Огзис, Безумния. А този жребец, като усети, че ездачът е болен и не се бори за власт над него, изведнъж стана смирен като непразна кобила.

И от всичките си безбройни ловни псета хан Кубрат остави само едно жълто куче, а леопарда и гепарда подари. И каза:

— Знаете, че кучето на оня свят ще носи вода в устата си, за да гаси вечния огън, а котката ще го раздухва. За мене леопардите са котки. И когато кучето вие, то плаче направо на Тангра.

И Кубрат не искаше да принася в жертва кучета.

А имаше и нещо друго, заради което Кубрат изпразни шатрата си. И то беше, че Кубрат често виждаше своята шатра като ладия. И в тази ладия те с Аспарух щяха да тръгнат нагоре по някаква река, без име и без извори, и щяха да слязат на брега на неznайна степ. Какво им трябваше за пътя в степта? Конете, оръжията, по две кожи. Там щяха да бъдат сами — те двамата, баща и син — сред безпределната степ, под безпределното небе.

Във ветровитите нощи кожените стени на шатрата плющяха като платна на ладия. И последните думи, които баща и син си казваха, преди да заспят: „И дано утре отново видиш слънцето — край — свършек“ — изведнъж станаха страшни думи. И на Аспарух му идеше да скочи, да закрепси, да удря главата си в земята.

А когато Аспарух казваше на баща си: „Татко, да излезем в степта“, то Кубрат го питаше:

— Защо?

И казваше на Аспарух:

— Боговете отнемат силите ни и ни хващат за врата, та натисват главата ни към земята, за да виждаме само едно парче земя, ала да го видим добре. Боговете притискат лицето ни само до един човек, за да го видим по-добре, да вникнем в душата му и той да ни види по-добре. А ние се мятаме, борим се, та искаме да се огледаме и да видим повече. Защо?

И заспиваше в престола.

8.

И Кубрат непрестанно спеше — защото жрецьт го поеше с билки — и като се събудеше, или оставаше в полусън, та говореше несвястно, или беше съвсем на себе си, само че беше много слаб. А щом се събудеше и отвореше очи, диреше с поглед Аспарух.

И Аспарух не излизаше от шатрата на баща си и не смееше да заспи, защото започна да се страхува от съня. Когато за пръв път заспа след „малката смърт“ на баща си, Аспарух изведнъж се стресна и скочи. И се ужаси, че не е знаел къде е и не е знаел, че живее. И той се смая, че хората — и той — Аспарух, като тях — всяка нощ умират и загубват сваят, а не се страхуват. И ако се събудят на сутринта, знаят, че са спали, ако пък не — то значи, че сънят им е бил преддверие на смъртта. Аспарух не искаше да умира в съня си и не искаше да се ражда в утринта — затова в началото лежеше с отворени очи, а на третия ден само седеше в седалката с върбовия гръб и не смееше да си легне. Ако пък легнеше, веднага ложето му го залюляваше като лодка и го понасяше към съня. Аспарух всеки миг искаше да знае, че съществува. И час по час се надвесваше над баща си, та слагаше ухо на гърдите му, за да чува сърцето му. Тогава откри, че сърцето на Кубрат бие бързо-бързо, два пъти по-бързо от неговото, Аспаруховото сърце.

А лицето на Аспарух стана още по-гладко и кожата прилепна по скулите му, и очите му се дръпнаха още по-встрани, сякаш беше вързал косата си на възел на темето, та изпъваше кожата на слепоочията си. И жрецьт пускаше Аспарух все по-близо до сърцето си, защото не можеше да устои на странната хубост на това и младежко, и мъжко лице, и на трескавия огън на черните дръпнати очи. Но Аспарух дори на жреца не казваше, че не спи.

Всяка сутрин Аспарух излизаше пред шатрата и гледаше небето и степта. И като виждаше, че те са сиви, връщаше се в шатрата. А степта светеше от слънце и искреше от роса; и небето беше пълно с птици и с птича песен. И на Аспарух струваше, че всеки ден яде само сух хляб, посолен с пепел, докато Ак Йола със своите си ръце му носеше солена и пушена риба, бутове от сайга и джейран, нанизани на

пръчка печени яребици, бобове, варени с меча мас, нарове, дюли и грозде, запазени в ледниците на Жълтия дворец, и тънки хлебчета, изпечени от рядко тесто върху нагорещена плоча. Но никога не му носеше месо от коне. И Ак Йола чакаше Аспарух да изяде всичко, а сам нищо не хапваше, защото почти нищо не ядеше. Ала не знаеше, че Аспарух яде само сух хляб с пепел.

И на третия ден Кубрат седна в ложето си и поиска да докарат трона му с двете големи колела. И бял кон докара като кола дървения престол, и хан Кубрат седна на престола. Ханът повика и двамината си синове, които не бяха добре разбрали колко е зле баща им, макар да имаха между тиуните на баща си свои хора, на които щедро плащаха. Но страхът от Ак Йола беше по-голям от жаждата за злато, та всички дулусци мълчаха.

Когато се събраха в малката шатра жрецът, тримата синове и двамата любими съветници Ван Фу и Шаргакаг, тогава Кубрат им каза:
— Паднах от коня си Огзис и зле се ударих.

А Огзис значи Безумец и конят беше буен и плашлив. Аспарух и жрецът се спогледаха, защото Кубрат не говореше това, за да заблуди синовете и съветниците си, а защото си беше наумил, че наистина е паднал от кон. И не помнеше нищо за сринатата шатра и несвестните си думи.

А Баян, който не можеше да сдържи тревогата си, пристъпи напред и каза на баща си:

— Татко, сто пъти съм те молил да не възсядаш Огзис. И ти обещавам до довечера да го заколя.

Кубрат му каза:

— Сине, няма лоши коне, има лоши ездачи. А ти благодаря, че виждам един престолонаследник, който не бърза да седне на престола и за когото баща му е по-скъп от престола.

Баян тъжно се усмихна и каза:

— Татко, никога не съм се надявал, че ще седна на този престол. И трябва да ти кажа — предказаха ми и го зная, че няма да седна на престола ти. Нима нямаше трима престолонаследници преди мене, и те умряха?

И наистина Кубрат имаше трима синове по-големи от Баян — и единият падна в битка срещу тюркутите, вторият срещу аварите, а третият срещу арабите. И наистина Баян не седна на престола на баща си. И Кубрат каза:

— Мълчи, Баяне, няма по-нешастен баща от този, който погребва синовете си. Защото синовете трябва да погребват бащите.

И Баян му каза:

— Ти не си само мой баща, ти си баща на три племена и тридесет колена болгари. И на тридесет рода хуни, и на тридесет рода алани, ефталити и сармати. А ние не сме достойни да събуем ботушите ти.

И всички чуха и видяха, че Баян говори от сърце. А Кубрат помълча и каза:

— Реших да тръгна към планината, за да отида в Светилището на Големия конник и да го питам по кой път да поеме народът ми.

И Кубрат се спогледа с жреца и Аспарух разбра, че те са говорили зад гърба му. И кога бяха успели да го сторят, когато Аспарух не затваряше очи? Кубрат каза:

— С мен ще дойде само Ак Йола. Всички други ще отидете във Фанагория и ще чакате да се върна. Само ти, Баяне, ще останеш с тумените и няма да ги разпускаш. Кажете на пратениците на тюркутите, ромеите и славяните да чакат. А вие, мои приятели, китаецо и персиецо, поучавайте канартикина, както учехте мене.

И Ван Фу и Шаргакаг безмълвно се поклониха.

Тогава Аспарух пристъпи напред и без да ще, дланта на десницата му легна върху пергамента с плача на Гилгамеш, та го притисна върху гърдите му. И Аспарух усети, че сърцето му кънти под пергамента. И каза, и това беше голяма дързост, защото ханът беше обявил волята си:

— Татко, нека дойда с тебе.

А Кубрат не се разсърди, не се и усмихна, само каза, без да гледа Аспарух в очите:

— И ти върви във Фанагория.

Аспарух погледна жреца и разбра, че той е накарал баща му да го отдели от себе си. И Кубрат каза:

— Вървете.

А като се обърнаха да си ходят, хан Кубрат повика Баян и му каза:

— Баяне, искам, преди да тръгна, да видя колелото на трите тумена. И да бъде около тази могила с истукана.

И Баян каза:

— Добре, татко.

А Кубрат добави и каза:

— Искам всеки конник да хвърли по един колчан стрели. И още искам във всеки колчан да има тридесет стрели.

Баян се смая и пристъпи към баща си. И се поспря и започна да брои нещо наум, и като го сметна, още повече се смая. И каза:

— Велики хане, това прави три пъти по триста хиляди стрели. Това са хиляда конски товара само железни върхове на стрели, господарю.

А Кубрат каза:

— Зная.

И Баян каза:

— Нека са по десет.

Кубрат се разгневи, но гневът му беше вял и уморен. И Кубрат не изгони сина си, а му каза:

— Не се скъпи, ще ги изровят.

Но Баян, като видя, че баща му като че ли се колебае, настояваше и каза:

— Нека бъдат по двадесет стрели. Все едно — петстотин товара желязо ще останат в земята.

И Баян още щеше да говори, но жрецът изрече с глас, на който не може да се прекослови:

— Слушай и се подчинявай, канартикине. Великият хан на българите заслужава заради него да останат в земята не петстотин, а на десет места по петстотин товара стрели.

И Баян си тръгна.

9.

На другия ден слънцето завари Кубрат в шатрата му, която беше построена на върха на могилата с истукана. И Кубрат стоеше навътре в шатрата на своя дървен престол, и около него бяха синовете му. А цялата предна стена на шатрата беше свалена, така че ханът добре виждаше степта в подножието на могилата. И около шатрата имаше около стотина хранени люде, но те не можеха да видят лицето на хана. Там бяха и тримата пратеници.

Върхът на могилата беше опасан от тиуните — телохранителите на Кубрат, които стояха щит до щит и човек до човек. Една редица бяха прави рамо до рамо и една редица бяха клекнали пред тях. И стояха дулусците в броните си на крака, не на седло, и се нареждаха малко в ниското, за да не пречат на хана да вижда подножието на могилата. А пред могилата се ширеше степ и не се виждаше нищо друго. И всички мълчаха и чакаха.

Тогава се чу грохот на барабани — та-ръм-та-та-тъм, та-ръм-та-та-тъм, като че барабаните ги носеха хора, които язدهа, или ги биеха конски копита. И хранените люде се раздвижиха, но тихо.

И от двете страни на могилата се изляха една срещу друга две реки от конници, отляво и отдясно, и първите конници язدهа в права черта като по изпънат конец, и конниците зад тях язدهа кон зад кон, също като нанизани на конец. А бяха широки реки — може би по триста крачки, всяка от близо петдесет души конници на всеки ред. Предната редица носеше наведени знамена с конски опашки и опашките лягаха назад, защото конете летяха като вихър. Едната конница червенееше с алени коне — и това бяха оногурите, конницата насреща чернееше с врани коне — това бяха кутригурите. И двете конници летяха една срещу друга; и хиляди коне като че ли едновременно вдигаха крака, та конниците се люлееха равномерно като на вълни. И грохотът се засили, и сърцата се свиха.

А славянинът, който за пръв път виждаше такова чудо и знаеше, че конник с конника не се сблъсква и все някоя конница в сетния миг ще извие юздите на конете, та ще получи удар отстрани — славянинът

чакаше коя конница ще трепне и как другата конница ще спре конете си. И свободната степ пред двете конници се топеше, и остана само тясна ивица.

Тогава двете конници се сблъскаха — и се разминаха. Не, не се разминаха — смесиха се ред по ред и между два реда оногури язدهа кутригури — едни срещу други, а между два реда кутригури язدهа оногури — и те едни срещу други. И пред могилата зарева черно-червена река — и половината води на реката течаха наляво, и половината — надясно. И конниците се разминаваха в пълен бяг на конете, а конете сами не биха се сблъскали, но можеха да се закачат краката на ездачите. И сега чак славянинът забеляза, че всички стремена са високо и ездачите яздят с повдигнати колене.

И ревнаха десетки рогове, някъде зад шатрата на хана, и пронизаха грохота на копитата. Реката от конници изведнъж засвети, а то светнаха остриета на стрели. И конниците вдигнаха лъкове, та почнаха да стрелят срещу могилата. Тънка мрежа от блясъци покри конницата и над конницата падна сумрак. А стрелите с фучене се забиваха в могилата.

Славянинът като зачарован гледаше пред себе си и не вярваше на очите си. Защото той беше войник и знаеше какво е най-външната редица да стреля триста крачки над главите на други конници, за да стигнат стрелите могилата. А стрелите идеха; и кутригурските стрели с черни пера тъжно свиреха, и оногурските стрели с червени пера пищяха, и с еднакво фучене се забиваха в твърдата земя. Дулусците вдигнаха щитове до очите си и от време на време някоя стрела отскачаше и бръмчеше от металния щит. И двамина едри мъже с огромни щитове застанаха от двете страни на хан Кубрат. И конниците летяха, и стрелите летяха, и славянинът се досети, че той пояс от конници опасва цялата могила, защото конниците се въртят в кръг. И така беше — в пояс от около хиляда и двеста крачки конниците се въртяха в кръг и докато изстреляха един колчан стрели, щяха да преминат десетина пъти край хана си, тъй като стреляха гъсто само към него.

А копитата изкъртиха зелената трева и стигнаха сивата земя. Надигна се облак прах и най-напред беше лек и прозрачен като утринна мъгла, после стана все по-гъст и по-ситен. И славянинът дори не видя, че вече се въртят в кръг и утигурските конници.

И над реката от конници се вдигна мъгла и най-напред легна върху конниците, та в кръг около могилата се изви река от мъгла. А после мъглата бавно се надигна и заля склоновете на могилата. И от мъглата със свирене и пищене излизаха стрелите и с фучене се забиваха в могилата. Славянинът усети, че не диша, а само от време на време трескаво и дълбоко си поема дъх и пак спира да диша. И като се опомни, огледа се и видя напрегнатите лица на хората около себе си, сякаш всеки очакваше из мъглата да литне стрела и да го прониже. Но не стрели чакаха тези хора, а се взираха в мъглата и слухтяха — там да не се случи нещо.

Тогава отново зареваха рогове и стрелите изчезнаха, и остана само мъглата. А после се стопи грохотът от конски копита и след тях бавно се стопи и мъглата. И се видя черна река от изровена степ и сред реката се видя склонът на могилата, набучен с черни и червени стрели, които стърчаха като бодли на таралеж — сякаш могилата беше огромен таралеж, свит на кълбо сред степта.

А лекият облак прах се вдигна над степта и над могилата, та прецеждаше светлината на слънцето. И степта изглеждаше помръкнала и някак недействителна, като че ли това беше парче от друга земя и с друго слънце.

И славянинът чу около себе си гласове, защото хората се отърсваха от омаята. Чу гласове и на облекчение, и на възбуда. И видя лицето на тюркута — зло и умислено, и лицето на ромееца — недоверчиво и смаяно. А лицата на хан Кубрат и на Аспарух славянинът не видя, защото двамата бяха в шатрата.

10.

И същата нощ в кожена носилка между четири коня — както пътуваше Акага — хан Кубрат незабелязано напусна малкия свой стан на могилата. А сина си Аспарух беше изпратил с другите синове в станове на тумените.

Когато на сутринта Аспарух дойде при могилата, той още отдалеч видя, че шатрата на баща му я няма. И могилата се вдигаше променена и неузнаваема в утринта. И като се вгледа, Аспарух видя, че това не е защото той не вижда багрите, а защото могилата си е черна — почерняла. И като прегази черната река на грозно изровената степ, където се беше въртяло безумното колело и хоро на конниците, Аспарух поиска да изкачи с коня си склона на могилата, но не успя. Защото могилата беше дълбоко изровена и преорана, сякаш иманяри бяха дирили скрито имане. А то беше, защото българите бяха ровили да изровят железните остриета на стрелите си. И навярно раните на могилата дълго нямаше да зараснат, тъй като все нови и нови мъже щяха да търсят ковано желязо в пръстта, а когато мъжете се отчаеха, щяха да идват децата.

И Аспарух слезе от коня си, защото можеше да счупи крака му в някоя яма, та почна да се катери по склона. И от дете не беше качвал без кон нито една могила, и склонът му се стори безкраен. Миризмата на прясна пръст, кой знае защо, го караше да потреперва. А след Аспарух се катереше конят му Алтъй.

И като се изкачи на върха, ето — шатрата на баща му и целият стан на дулусците бяха изчезнали. Виждаха се само черните петна на огньовете и камъните, с които войниците бяха затискали полите на своите шатри. До есента пепелта щеше да се покрие с трева, а камъните щяха да потънат в земята. Ак Йола беше накарал хората си да приберат дори костите на жребчетата, които бяха изяли. И Аспарух не можеше да повярва, че тук се беше борил с падналата шатра на баща си и че тук беше почувствал първото докосване на смъртта. Но като погледна степта и небето, видя, че те са още сиви. Не беше сън, случило се беше.

Аспарух намери мястото, където беше стояла шатрата на баща му. И като коленичи, тръгна да търси следи по земята. И намери стъкълцето на жреца, в което имаше няколко капки червена течност. Аспарух ги изсипа на езика си и усети, че са горчиви. Дойде му наум, че жрецът, който никога не губеше нищо, нарочно е оставил стъкълцето, защото е знаел, че Аспарух ще се върне. И като се сви на земята, Аспарух пъкна поводите на Алтъй в пояса си и заспа. И спа целия ден и цялата нощ. Но когато се събуди, небето и степта продължаваха да бъдат сиви.

И Аспарух се върна в стана, където го чакаха, за да тръгнат към Фанагория. И Севар гордо стоеше начело на своята десетка и чакаше знака на Аспарух.

Товага дойде евреинът, качен на яко муле, и Севар го попита:

— Що искаш?

А евреинът се обърна към Аспарух и му каза:

— Баща ти ме изпрати да ти служа. И досега не успях да те намеря.

И Аспарух, щом чу да се споменава баща му, дори не разпита евреина кой и какъв е, а му каза:

— Върви след мене.

Ала после се досети, че беше виждал евреина с тюркута, та го запита:

— А ти не беше ли от хората на тюркута?

Евреинът се огледа и каза:

— Откупих се, господарю. Дадох много пари на тюркута, на загуба съм, но се отървах. Лоши хора са това, господарю, със сърца, солени и сухи като пастърма, лежала месеци под седлото. Като зверове са, оковани във веригите на жестоки и безумни главатари. А ги слушат, защото получават парче месо. Но ако ги изтървеш, влачат се подир своите страсти като кучета подир чер дроб. Мършави са като истински конници, защото няма какво да ядат, иначе ще затлъстят като свини. Храбри са, защото са много като глутница, но ако останат неколцина, разбягват се като зайци. Дано отсега нататък пътищата ми се разминават с такива като тях.

А Севар каза на евреина:

— Остави мулето си и вземи кон.

И евреинът му каза:

— Не съм изпаднал толкова, че изпражненията ми да ме учат.

Севар откачи копието си, което носеше на ремък върху рамото, и опря края му в стремето. И каза на евреина:

— Що чух? Изпражнение ли каза?

А евреинът пребледня, макар до Севар да стоеше на кон Аспарух, и примирително рече:

— Не си ли чувал, че така се наричат родените след нас, защото откъдето излизат децата, оттам излизат и остатъците от лакомията ни? То ще рече, че ти си роден след мен и си като мой син.

А непримиримият Севар изрече през зъби:

— Не се раждат децата оттам, откъдето излизат остатъците, и аз не съм твой син.

Евреинът се поуспокои и му каза:

— Всички сме деца на Адам и Ева. А колкото до раждането и остатъците, разликата е два пръста. И не виждам защо да спорим за два пръста.

И Севар му каза:

— Не зная кои са Адам и Ева и аз не съм техен син, аз съм от рода Вокил. Колкото до двата пръста, на тебе няма да е все едно дали това острие ще мине на два пръста от челото ти, или на два пръста в челото ти.

Така Севар и евреинът се сбутаха още първия път, когато се видяха, и тази им вражда продължи и занапред.

11.

На заник Севар препусна напред, за да търси място за нощуване, а и за да се отърве от змийския език на евреина. Все се надяваше, че мулето ще изостане, ала не — то тичаше наред с конете. И докато яздеше и се оглеждаше, Севар търсеше остри думи да ги каже на евреина.

Ето — Севар ще му каже: „Ти знаеш ли как соколът се бори с дроплата?“ Евреинът, то се знае, ще каже: „Не знам.“ Тогава Севар ще му каже: „Дроплата каца на земята, а соколът се върти във въздуха около нея. Ала тя винаги обръща към него задницата си. И ако соколът я приближи, тя хвърля и пръска срещу него нечистотиите си. Ти си дропла, аз съм сокол. И ти винаги стоиш срещу мене не с лице, а с гръб. Хвърляй нечистотиите си. Опитай се да изцапаш перата ми или очите ми. Ала знай — ако не успееш, ще те разкъсам, както соколът разкъсва дроплата.“

Да, така ще му каже Севар и още ще му притури, та евреинът ще млъкне най-сетне посрамен. И колко хубаво се сети Севар за дроплата и нечистотиите — тъкмо е за евреина и думите му.

А Севар изкачи някакво възвишение и видя, че по степта язди група конници, та оставя след себе си дълъг облак прах, червен в ниските лъчи на слънцето. И Севар побърза да ги посрещне и разбра, че иде великият жрец на Конника, тръгнал по пряк път. Севар не го обичаше, защото му се струваше, че когато жрецът го погледнеше, все едно, че змия гледаше зайче.

И жрецът пренощува с Аспарух, а на сутринта тръгна до него. Аспарух дори му се зарадва, макар че трудно би могъл да нарече радост това вяло трепване на сърцето, защото всички чувства идеха до Аспарух уморени и сиви, както продължаваше да сивее степта.

И като яздеха стреме до стреме през степта, жрецът каза на Аспарух:

— Синко, исках да те събудя и не знаех, че Тангра ще те сграби така за рамото и ще те разтърси. Гледах те на съвета в Жълтия дворец и видях, че се луташ между думите на съветниците и не знаеш кой

говори правдата. Гледах те, когато не знаеше какво да кажеш, застанал сред плиткото езеро, над което нямаше слънце и сенки, та не се знаеше къде са световните посоки. Следях те как се вцепени, когато баща ти Кубрат чу да го вика гласът на земята. Това е, защото много ти е дадено, ала и много си изтървал, та малко си направил и малко знаеш. А ти трябва да се готвиш да станеш жрец на Големия конник и това е голямо нещо. Отвори сърцето си, слушай думите ми и запомняй.

И жрецьт подаде на Аспарух оловна плоча. Когато Аспарух започна да разчита руните, жрецьт му каза:

— Тук са написани имената на племената, които царят на маскутите Санесан събрал срещу своя роднина арменския цар Хосрой Третия. За да преброи войската си, Санесан карал всеки войник да носи камък и да го хвърли върху една купчина. И огромни грамади останали като страшен знак за силата на войската. Ти чувал ли си за Санесан? Той е живял само преди триста години.

И Аспарух призна и каза:

— Не съм.

А жрецьт каза:

— Ето племената от войската му — ти ще ги прочетеш. Санесан събрал хони, похи, таваспари, хечматаки, ижмахи, гати и глуари, гугари, шичбии, чилбии, баласичи и егерсуани, сакарауни, савардини, савартиасфали, чиксини, мирвати и хатирлитбери, и ермихиони — или всичко двадесет племена. Вземи плочата, ти трябва да научиш имената.

И вечерта жрецьт взема оловната плочка от Аспарух, а на сутринта го попита за имената на племената, събрани от Санесан. И Аспарух от двадесет племена беше забравил десет, защото имената за него бяха огърлица от обикновени звуци, тъй като ги чуваше за пръв път. А жрецьт без упрек и без гняв му каза:

— Как можа да забравиш имената на племена, които са имали царе и ханове и са мислили, че са пъпът на света? Не мислиш ли, че утре ще забравят името на Кубрат и твоето име, макар днес българите да са народ силен и многоброен?

И Аспарух му каза:

— Каж ми защо ми говориш такива думи?

А жрецьт му рече:

— Ти, бъдещият жрец на Конника, трябва да усетиш как чезне споменът за хората и народите. И как идват нови хора и нови народи — и това е естественият път на нещата. Но конници все остават.

И на третия ден от ездата на юг почнаха да се срещат аулите на кутригурите. А те живееха в кръгли шатри — в долната част с изправени стени и отгоре покрити с купол. И долната кръгла част се строи с решетки и се покрива с кожи. А жрецът се отвращаваше дори от тези шатри с изправени стени, та каза на Аспарух:

— Слушай, бъдещи жрецо на Конника. Виж — отгук започва позорът на истинските конници. Знаеш ли как се е родила тази шатра? Най-напред са копаели кръгла яма, над която са вдигали шатрата. И като им се понавило да не се кланят на нашите наведени кожени стени, построили яма над земята. Истинският конник не бива да стои в шатра, а само да спи. Тогава — защо му са прави стени? Наистина тази юрта се мести, но е прокълнатата, защото е родена от земна яма. А земята не бива да се копае и да се наранява. Истински конници са били и си остават хуните, които носят ботуши с навити носове, за да не изкъртят бучка пръст. И мъртвите трябва да се изгарят, а не да се копае пръстта.

И от всички думи Аспарух чу думите за мъртви и за пръст. И за кой ли път си помисли, че смъртта е навсякъде като небето. И научи имената на всички мъртви племена, защото му беше жал за тях, и му се струваше, че дори в споменаването на изчезнало име се крие зрънце или капка безсмъртие. Но какво беше безсмъртието — земя или вода, та трябваше да се мери на зърна и капки? Или то беше въздух и тогава щеше да се мери на въздишки?

И Аспарух яздеше през сивата степ и дори златният Алтѝй му се виждаше сив.

Тогава в степта почнаха да се мяркат стада овце и те накараха жреца гневно да каже:

— Имаше един полуостров в блатото Меотида, който принадлежеше на един храм на Тангра. И жреците вкараха на острова стадо от хиляда овци, и ги дояха, и ги стрижеха. И ги пазеха от врагове и болести, но овцете пак измираха, та имаше малка полза от стадото. Тогава магнахме овчето стадо и вкарахме стадо диви сайги и те ни

даваха повече месо и кожи от овцете, а сами бягаха и се бранеха от зъбите на вълците. Така ние, жреците, разбрахме, че е по-добре в степта да има сайги, а не овце. Но след сайгата трябва да се язди и да се ходи на лов, и да се спи под открито небе, а нашите братя кутригури спят в колибите край стадата си и което агне им се стори тлъсто — заколват го. Така те се отучват дори да яздят. Помни това, бъдещи жрецо на Конника.

После видяха стадо крави, които почиваха, тежки като скали, но опашките и ушите им се движеха непрестанно. И чудновато беше да гледаш грамадните и неподвижни тела и трепкащите дребни уши. А зад кравите, сиви като тях, лежаха в степта колибите на първото село на кутригури земеделци. И това вече не бяха юрти, които се местят, а къщи завинаги — забити в земята. Сега вече жрецът спря коня си и каза на Аспарух:

— Гледай и помни каквото ти казвам, бъдещи жрецо на Големия конник. От юртите и овчите стада започва само позорът на конниците, а ето — отгук започва вкаменяването на конника, ще рече, неговата гибел, защото конникът е движение и камъкът е покой. Виждаш ли този аул — хората живеят в него и зиме, и лете. Когато дойде лято, те се молят за дъжд. А щом дойде суша, стоят гладни, вместо да тръгнат на север, където тревата е зелена. Когато падне град, не могат да преместят къщите си, ами плачат над убитите си ниви. Дойде ли зима, вместо да слязат на юг, където снегът се топи за ден-два или неделя, те се завират като слепи къртици по тъмните си къщи и треперят от студ и от страх. Тъй като стоят на едно място, коне много не им трябват, и те са забравили как се отглежда истински кон. Те не делят табуните на кобили и жребци, не избират добри жребци за добри кобили, не отделят жребчетата от майките им. Конете им са дребни и бързо се изморяват. Такива конници са позор за войската. И вървят с обозите. Те могат да получат всичко от степта, но искат сигурност — като че ли сигурност има — и така загубват свободата си, защото стават роби на земята. Помни, че когато жрец на Конника срещне кутригури орачи, винаги им показва своето презрение.

И като стигнаха кладенец, там вече имаше пастири кутригури, които вадеха вода за кравите си. Наистина конете им бяха хилави, а пастирите носеха ножове и само някои имаха лъкове. И когато видяха конниците оногури, пастирите спряха да пеят. А пееха, защото водата

беше дълбоко в земята и до нея се стигаше по стъпала. И хората се нареждаха по стъпалата във верига, и човекът от най-ниското стъпало пълнеше кожен мех и го подаваше нагоре. И който поемеше меха, изпяваше ред от песента и така песента се качваше по стъпалата, а от меха капеше вода. Пастирите излязоха от дълбокия кладенец, та се наредиха встрани и мълчаливо се поклониха на жреца и Аспарух. И най-възрастният пастир каза:

— Вие сте наши гости, налейте си вода преди нас.

И жрецът му каза:

— Слез в кладенеца, ти и твоите хора, и налей вода за конете ни.

А край кладенеца имаше зелениясали дълги корита, които пастирите пълнеха с вода.

И пастирите погледнаха оногурите, окичени с оръжие, огледаха жребците им — зверове, които цвилеха, играеха под ездачите и хапеха юздите, защото подушиха водата. И най-старият пастир каза на своите:

— Хайде, елате, те са наши гости.

И кутригурите пастири вадеха вода, но не пееха. Когато свършиха и излязоха от пещерата на кладенеца, оногури и кутригури не си говореха. И Аспарух почувства, че двете племена са разделени. И не племената се разделиха едно от друго, а пастирите се делиха от ловците — и се търпяха, но помежду им нямаше не само любов, но и добра воля.

И после оногурите конници минаха през смълчаното село на орачите кутригури. А жените влизаха в колибите и само кучетата с лай изпровождаха конниците.

И нощно време Аспарух отново не успяваше да заспи. И каза на жреца:

— Аз ще яздя напред и нощно време, вие ме следвайте.

А жрецът каза:

— Всички ще яздим до тебе. Отдавна не съм спал в седлото.

Само евреинът изохка, но жрецът се направи, че не го чува, защото винаги гледаше край него, все едно че е стъклен.

И Аспарух почна да язди, за да се измори. Дори когато другите спираха, за да се отъркалят конете и да изядат няколко шепи зоб, той сменяше коня си и отиваше на лов. А хората ядяха само това, което носеха в походни торби или убиваха по пътя — ще рече, сушено месо и някоя и друга дропла и яребица. Когато убиеха повече птици,

изкормяха ги и ги пълнеха с конски косми, така че траеха по няколко дни. Но Аспарух продължаваше да яде пепел.

И от бързане конниците дори не сваляха седлата от потните коне, за да не настинат, а като знаеха, че за Аспарух конят е свещено животно, гледаха скритом да отворят някоя жила на конете и да се напият с кръв.

И Аспарух ходеше на лов не само за да убива, а за да остане сам. И степта вече не беше дива и пуста — в нея се виждаха поселища и развалини.

Това бяха развалини чудновати, различни от развалините, които Аспарух познаваше край Фанагория. Във Фанагория подир разрушените зидове и постройки оставаха изпочупени бели камъни — като кости след мъртвец, та развалините, измити от дъжда и пометени от ветровете, приличаха на купчини бели кости. А тук, в степта, крепостните стени и хорските домове бяха изградени от пръст, от кирпичи, сушени на слънце, та дъждовете ги размиваха като всяка суха глина. И сърцето се свиваше, като търсеше в техните неясни очертания нещо познато — чертата на покрив или на кула. И ако развалините край Фанагория приличаха на скелети, то развалините сред степта приличаха на сенки на мъртъвци, наметнати със савани, излинали от времето. И призраците от земя се вдигаха над земята, която ги беше родила. Да, край Фанагория след телата оставаха кости, а тук оставаше духът, направен от земя.

И ако се свечеряваше, Аспарух бързаше да се отдалечи от тези тълпи сенки, които едва се надигаха, паднали на колене или по очи върху степта. И се връщаше при другите.

А нощем язدهа не по звездите на Седемте, както българите наричаха Голямата мечка, ами като следваха звездите на стражевите могили — защото вървяха по пътя на керваните от север на юг. И когато паднеше мъгла, първият конник пееше тъжна и бавна песен за някакъв приказен богатир. И когато друг конник го сменеше, продължаваше безкрайната песен; и така се сменяха певците, а не песента. И Аспарух си мислеше къде ли се белееха костите на богатира и колко все едно му е дали пеят за него, или го ругаят, щом вече го няма на света.

А умората го унасяше и той започна да заспива на седлото. И то не беше сън, но някакъв унес. Защото дори не успяваше да заспи

цялото му тяло, тъй като ръцете и нозете направляваха коня, а умът му сякаш се отдалечаваше от него и възседнал някакъв кон — птица, яздеше напред и повтаряше едно и също предупреждение: „Не заспивай! Не заспивай!“ А после пееше с гласа на първия конник: „Небето е навсякъде, небето е навсякъде, няма да избягаш, няма да избягаш.“

Само Севар не пееше, а избиваше искри с огнилото си и конниците вървяха подир искрите. И тогава, като не чуваме човешки глас, Аспарух спеше с отворени очи и не сънуваше.

И на сутринта, когато съмваше, Аспарух виждаше, че степта и небето са сиви.

А забравих да кажа, че след първата нощ на езда евреинът падна от седлото и каза, че предпочита да умре, легнал на земята. Аспарух му остави двама конници, пък жрецът дори не спря коня си.

И една нощ, както яздеха в мъглата и Аспарух се унасяше на седлото, усети като че нещо го дебне и се приближава към него откъм едното му стреме. И то не беше събрано на едно място като зъби на звяр или върха на меч, ами лежеше край него, та идеше в мрака като тяло на дълга змия. И се търкаляше не с главата напред, а настрани, като стебло на отрязано дърво. И ушите на Аспарух спяха, но очите му се полуотвориха и той видя нещо бяло и дълго като змия да иде отстрани към копитата на коня и да се връща. Видя го да се плъзга, да изчезва и да идва отново от мрака, безшумно и упорито. Аспарух се изплаши и се събуди.

А от лявата му страна из мрака и мъглата идеха безшумните ниски вълни на Меотида и ниските им гребени ловяха кой знае откъде бледа бяла светлина.

На утринта Аспарух слезе от коня и остави безсилните вълни да докоснат ботушите му. После се наведе и като взе шепа вода, изпи една глътка. Водата не беше нито сладка, нито солена. И езерото море Меотида се простираше пред него като степта и странно миришеше едновременно на пелин, нагрят от слънцето, и на водорасли, изсъхнали на пясъчен бряг. И вятърът караше човек да вдъхва дълбоко чудноватия гъст въздух на морето степ.

И Аспарух свали кожената си дреха, за да се потопи в ласкавата вода, в която плуваха гърбовете на голи тинести острови. И като свали ризата си, ето — като есенно листо във въздуха се преметна и легна върху пясъка пергаментът с плача на Гилгамеш.

И Аспарух видя, че морето е сиво.

ДЯЛ ШЕСТИ

1.

Когато започвах своето сказание, радвах се, че ще се върна в степта. Защото щях да разкажа за степните дни и за степните нощи, за степното слънце и за степния вятър — а то значеше да си припомня и да погледна степта с очите на Аспарух, на Слав и на Терес — ще рече, всъщност с моите очи. И каквото стана досега, стана в степта. Но ето, моите сенки напущат степта и аз я изоставям и трябва да разказвам за градове, планини и лесове. А какво разказах за степта? Нищо не разказах.

Видях ли поне веднъж степта есен и степта зиме? Разказах ли за топлите есенни дни, когато въздухът е толкова прозрачен и чист, че всичко идва до очите на човека — всяка трева и всяка паяжинка. А хората и конете не се уморяват, сякаш не дишат въздух, ами пият хладно бяло вино.

И разказах ли за светлите нощи, когато след час-два се наспиваш, сякаш си спал цяла нощ, та лежиш по гръб и пиеш ледения въздух, а едрите звезди се спускат над степта?

Разказах ли ако не за самата зима, то поне за първата снежна буря? Тя най-напред иде като дрямка и вятърът те унася и те гали. И ти лягаш да спиш в тревата като уморено дете. А се събуждаш смазан от снега, който те зарива, и когато се изправиш, снегът залепва като гипс върху лицето, сякаш иска да снесе отпечатък за смъртна маска. И ти обезумял бъркаш с пръсти в очите си, за да пробиеш дупка и да видиш отново света. Но нищо не виждаш — само вихър и бял мрак. И ти ровиш с вкочанени пръсти снега и изравяш заспалите си другари — с бели лица, по които снегът вече не се топи. А после бурята спира и степта се превръща в бял лист, върху който са написани всички тайни на живота и смъртта — със следите на жертвите и на палачите.

Но може би не бива да тъгувам за степта, защото — все едно — тя не може да се опише, и все едно е дали ще разказвам за нея три нощи или три години.

И за друго ми е мъчно — че не разказах за момчето Марал-Аспарух, което трябва да си отиде, за да дойде в моите сънища мъжът

Аспарух. Не разказах как Марал се появи в степта, мъничък като цвете, та всеки, който искаше да говори с него, трябваше да се наведе надолу, като че ли със смирение. Само майка Акага говореше с детето, без да навежда глава, защото очите ѝ стояха наравно с очите на Аспарух. Докато дойде денят, когато хората трябваше да вдигнат глави, за да говорят с него. За този Марал-Аспарух от расата на малките човечета трябваше да разкажа, защото в ония негови детски години се случиха неща, които той забрави, ала те сложиха отпечатък и белег върху душата му за цял живот.

Да, забравих да кажа, че когато беше още съвсем мъничък, Аспарух, не, още Марал — научи, че хората умират, и с ужас усети студения мрак на гробовете, в които лягат мъртвите. И му казаха, че само сълзите на майката могат да проникнат в гроба, да размият черната пръст и да пробият път на слънчевите лъчи, та мъртвецът отново да види слънцето. И дори майката да е стара, когато плаче над мъртъв син, то от гърдата ѝ отново капе мляко върху гроба и мъртвецът отново се превръща в дете. А той — Аспарух, нямаше майка и нямаше кой да плаче над него, ако умре. И от деня, когато научи за това, Аспарух се откъсна от децата, с които играеше, и се привърза към конете, които не знаеха за смъртта.

Не успях да разкажа и за дните, в които Аспарух ловеше орли, защото баба Акага му даде мъжко име, преди да е сторил нещо достойно за мъж, и той поиска да покаже, че е мъж. А само истински мъже ловят степни орли, тъй като орлите носят смъртта под ноктите си и одрасканият от орлови нокти ловец умира като от отровна стрела.

Аспарух издълба яма на могила, покри я със съчки и треви, та сложи върху съчките убита сайга. И се скри в ямата. И орелът разсече със свистене въздуха и тънката Аспарухова ръка хвана змийската кожа на силния орлов крак. И подир ужаса на първата борба с орела — подир въртопа от пера, нокти, клюнове и подир възела от насилие, страх и стръв, когато Аспарух не виждаше и не чуваше нищо, а сляпо се бореше като със себе си, — след като си пое дъх, Аспарух видя, че орелът е мъртъв.

Но Аспарух хвана втори орел и вдигна шатра върху плитка вода. И влезе в шатрата, за да не може орелът да кацне никъде другаде, а само върху Аспаруховата ръка. И след като се блъска дълго в кожата на шатрата, орелът кацна върху ръката на Аспарух. И трябваше да се

крачи непрестанно из водата, за да се замае орелът, а то излезе, че се замая Аспарух. Защото на третия ден, след две безсънни нощи, Аспарух започна да заспива прав, както заспиваше в седлото. А щом отвореше очи, виждаше втренчения поглед на жълтите орлови очи, сякаш орелът се мъчеше да го опитоми.

И тогава Аспарух се облегна на шатрата и се опита да слее душата си с душата на орела, за да го разбере и да погледне света с орловите очи. Защото Аспарух успяваше да влезе в тялото на кон — и когато сякаш му израстваше грива и стъпалата му се втвърдяваха като копита, той се сливаше с душата на коня. И Аспарух усети, че душата му се доближава и допира до душата на орела. Двете души бяха води на два извора, разделени от тънка ципа като мехур на риба. И тази тънка преграда се разкъса, и душата на орела като ледена вода заля Аспаруховата душа. Така орловата душа помете като порой душата на Аспарух — и Аспарух разбра, че се задушаваше и се дави. И сякаш полетя над ледена пустиня — и в пустинята, и над нея нямаше нищо — единствено блясък на лед и самота. Да, имаше алчност, имаше стръв и гордост, но Аспарух усети, че го задушаваше дивата самота на орела. И Аспарух затвори очи, за да пресече потока, който искреше и се изливаше от орловите очи, та пипнешком — без дори да диша — успя да намери завесата на входа. Чу плясъка на орловите крила и тържествуващия крясък на орела, който се издигна в небето. Не отвори очи да проследи полета му, а излезе от плитката вода и се просна в тревата. И докато спеше без съновидения, душата му зарасна и се напълни отново със светлина и полусенки. Но в Аспаруховата памет остана белег на порязано от блясъка на ледената самота.

И тъй ми се иска да разказвам за детето Аспарух и за степите, в които израсна, защото ги обичам, но в моите сънища вече шуми тържището на Фанагория.

2.

Имаше едно момче без баща и без майка. Откърми го в пазвата си най-силната жена от българите и то израсна в сянката на нейната ръка. После тя направляваше всяка негова крачка, дори когато то не знаеше това — и така, докато момчето придоби мъжко име. Тогава се разбра, че то е син на най-силния мъж от българите — и от което и да е племе да беше този мъж, това племе щеше да се гордее с него. И силният мъж го прибра до гърдите си и не го остави да направи крачка встрани от него.

Тъй Аспарух израсна цяла глава по-високо от обикновения човешки ръст; и не беше направил крачка, без да е под ръката или на Акага, или на Кубрат. А сега Аспарух остана сам — и Акага беше далеч на север в степите, и Кубрат беше далеч на изток в планината. Какво можеше да направи това момче — мъж, макар да беше на двадесет и една години, щом беше винаги свикнало да усеща силна ръка до себе си? То щеше да търси друга силна ръка.

Така мислеше жрецьт на Тангра, като гледаше как Аспарух броди из пустия дворец във Фанагория. И търпеливо чакаше Аспарух да дойде при него.

А откак беше дошъл във Фанагория — ето вече седем дни, Аспарух не беше излязъл от двореца. И този дворец през лятото пустееше, макар каменните му стаи да бяха хладни, защото Фанагория беше построена сред блата и мочурища, та лете — и нощем, и денем — над града летяха черни облаци комари. По прозорците на двореца, които бяха обковани с най-тънка индийска мрежа, комарите се лепяха като сажди и вътре в стаите ставаше тъмно. И градът плуваше в дима на кравешки тор, на благоуханни дърва и на какви ли не щещ благовония, с каквито хората се мъчеха да пропъдят и да омаломощят комарите, та сякаш принасяха жертви на жесток и кръвожаден бог. А беше този бог по-дребен от муха и толкова нежен, че можеше да го смажеш с едно докосване. И този бог наказваше фанагорийците да си бият плесници цяло лято.

А от завесите по прозорците и лекия дим, който се носеше из двореца, вътре беше полутъмно и сиво, тъй както Аспарух виждаше степта.

Аспарух сядаше в някоя от трите стаи, в които Кубрат живееше, ако зиме идваше във Фанагория, та гледаше оръжията, кожите и губерите, с които Кубрат беше покрил каменните стени. А на седмия ден Аспарух започна да пипа сабите, да милва кожите и да обръща губерите, за да види как са извезани. И като дръпна голям губер, видя изправено до стената високо бронзово огледало. И огледалото беше прашно.

Тогава Аспарух видя, че в огледалото се отразява Кубрат. И както навремето в спомена за същото огледало Кубрат намери изображението на Аспарух, сега Аспарух намери изображението на Кубрат. И прахът беше като годините, които щяха да изминат, за да се превърне синът в бащата. И през праха лицето на младия Аспарух се виждаше само като петно и очертание. Така Аспарух видя, че очертанията на лицето му — и на плещите му, и на увисналите му ръце, и на нозете му, между които проблясваше светлина — повтарят очертанията на Кубрат. И Аспарух усети, че се слива с Кубрат — и една част от него се отдели и отиде някъде надалеч, за да страда и да умира. И той посегна да изтрие това изображение, но дланта му изчисти бронза и той видя очите си.

И жрецът дочака Аспарух да дойде при него и да му каже:

— Татко, нека слезем в града.

А жрецът, макар сърцето му да ликуваше, сухо и сякаш с неохота каза:

— Да отидем.

И те излязоха от двореца. А дворецът се вдигаше в най-високата част на града, но това всъщност не беше никакъв връх, ами като че ли насипана могила, защото най-високото място на целия полуостров Фанагория, който разделяше полусладките води на Меотида от полусолените води на Черно море, това най-високо място нямаше и двеста крачки височина. Фанагорийският хълм беше обграден от крепостна стена и на него белееха развалините от храмовете на Аполон Лечителя и на Артемида Агротера — което ще рече Богатата на земя. Но фанагорийците най-обичаха храма на Афродита Апатура — което ще рече Измамницата. И мраморните храмове приличаха на

черепи, увенчани в зелени венци, защото бяха изоставени и пусти, макар болните още да ходеха в Аполоновия храм, а бездетните и продажните жени да каляха и да колева гълъби в храма на Афродита.

Крепостните стени на горния град бяха стегнати с дялани камъни и се виждаше къде над старите и мухлясали, и почернели камъни се вдига новият Кубратов градеж. Ако пък човек се качеше на високата кула на двореца, тогава зъберите на крепостта се виждаха наоколо като белите бордове на голям кораб, а край него се ширеше долният град със зелените вълни на смокините, чинарите и лозите и с белите гребени на каменните къщи. И както морякът може да сложи в ред кораба си, но не е властен над вълните, които го носят, така и Кубрат можеше да гради и да стегне крепостта, но долният град, който я обграждаше, беше във властта на занаятчиите и на търговците.

И като слизаха към пристанището, Аспарух и жрецът като че ли вървяха през предградията на някакъв много голям град, та човек все очакваше да стигне до средата на града — до площадите и високите сгради, а тази среда все не идеше. Имаше и каменни сгради, стари и нови, но всичко като че ли беше отразено, видяно другаде и пренесено, или достроявано и престроявано, и то построено набързо, та дори разкривено. А някъде видяното другаде беше останало недовидяно и недоразбрано, та се смесваха отражения на разни страни и на разни времена. И като вървяха през тесните улички, заградени от двете страни със зидове като стени на канал — пък и улиците приличаха на канали, защото в средата им течеше поток от нечистотии, Аспарух и жрецът чуваха да се приближава към тях шумът на големи вълни и големи тълпи, сякаш разярено море връхлиташе с вълна след вълна брега, а полудели тълпи след тълпи с викове се хвърляха във вълните.

И като минаха втори порутени крепостни стени, Аспарух и жрецът видяха фанагорийското тържище. И зад него — морското пристанище на Фанагория, покрито със стотици и хиляди мачти. И зад пристанището — синьо море. И зад морето — насрещния бряг на протока, брега на полуостров Крим, където белееше сянката на града Пантикапея, който се спускаше на стъпала към морето. А над града, над пристанището и над протока се виеха чайки и грачеха.

И Аспарух си спомни защо намрази Фанагория още когато Кубрат го доведе за пръв път в нея. Татко Кубрате, Кубрате...

Това беше през дните, когато в устията на Дон и Кубан идваха пълчища невиджани рибища да хвърлят хайвера си. Кубрат и Аспарух бяха застанали край някой от безбройните протоци, на които се разделяше великата река Кубан, за да влее водите си в Меотида. И под тях не течеше вода, а вреше казан с рибешки гърбове, които се триеха и отвратително скриптяха. Защото това бяха странни риби, без гръбнаци и без кости, ами с кестени израстъци по гърбовете, с остри муцуни и опулени очи. А идеха тези риби от неznайни морета и неznайни векове. И тинята се вдигаше от дъното, и рибите вряха като в каша и подаваха остри носове от водата, да вдъхват въздух като удавници. И опашки, и плавници биеха тъмната каша. А хората стояха на брега или влизаха до колене в топлия кафяв чай, наречен вода, и мушкаха като обезумели рибите с копия, със сърпове, със саби, или ги удряха с тежки дървени чукове и ги закачаха с месарски куки. И всеки беше измъкнал каквото намери вкъщи с острие или с тежест, сякаш бяха обрани дори оръдията от мъчилицето в кулата. Хората бяха бесни от кръв и като че ли от омраза; и сякаш рибите бяха нашественици, които нахлуваха в тяхната земя. И протоктът беше преграден с мрежа, на която висяха железни куки, а рибите се набождаха на куките и се мятаха. И някои се откачаха разпрани, та се опитваха да се върнат назад, за да умрат в дълбокото, но пълчищата, които идваха, ги вдигаха и носеха над водата. Тъй рибите на куките люлееха цялата мрежа и ту я вдигаха над водата, ту я потапяха. И тогава над мрежата пълзяха като змии или огромни червеи сините невиджани риби — нагоре, нагоре по реката, към чистата вода, към раждането и към смъртта. И хората лягаха с цяло тяло върху огромните риби, измъкнати на брега, и рибите се мятаха в обятията им. А хората бъркаха с кървави ръце в разпраните им утроби, та измъкваха шепи хайвер — жълт и светъл като шепи топази или черен като диаманти.

Аспарух завинаги запомни този мирис на рибя кръв, на слуз и на дим, върху който опушваха рибите. И не забрави обезумелите очи на хората, опръскани от кръв и с кървави ръце. И Аспарух си спомни този първи ден сега — когато застана на брега на фанаторийското тържище. Тук идеха същите тълпи — не риби и все пак риби, тълпи хора от неznайни страни и морета, влачени от същата страст и стръв. И му се струваше, че те имат същите обезумели от алчност лица като рибарите, та са готови всеки миг да грабнат оръжия и да почнат да се избиват.

И в края на тържището се вдигаше същата миризма като край протока на Кубан, защото тук започваше рибното тържище. И тези риби, които Аспарух беше видял да се давят и да пълзят през кафявата и червена вода, сега лежах в качета — тези белуги и есетри с прозрачно — червени меса — или висяха опушени и осолени с позлатена кожа по въжетата. А хайверът блестеше в качета, червеният и черният хайвер. Същата риба и същият хайвер се продаваше на десеторна цена по тържищата на Константинопол и в стотици други градове и се наричаше българска риба. А държаха рибарите на края на тържището, защото рибата вонеше.

И като закриха с длани носовете си, Аспарух и жрецьт пресякоха рибното тържище.

А тържищата се делиха и според стоките, които се продаваха и купуваха, и според търговците на различните страни. И някои тържища бяха построени от камък и печен кирпич, други бяха дървени, трети предлагаха своите стоки направо върху земята. И по улиците на тържището бавно вървяха един след друг тройки конни стражи, които разбутваха тълпата с гърдите на конете си. Иначе всеки трябваше да слезе от коня си на границата на тържището, да го завърже за една от халките върху каменните стълбове и да влезе пеша като в храм.

Аспарух и жрецьт също вървяха пеша и се блъскаха, и ги блъскаха. И воден от жреца, който търсеше нещо, Аспарух бродеше между стените, масите и хората. И си спомни отново за майка Акага, която му показва за пръв път пъстротата на света, и закопня да види лицето на Акага. А на тържището имаше търговци и хора от всички народи, които в оня първи пролетен ден срещна Аспарух, и още толкова хора от други народи.

И търговците от всеки народ търгуваха със стоките на своята страна, като някои търговци имаха стоки от народи, които нямаха пряк път до Фанагория. Но търговците от три народа търгуваха, кажи-речи, с всичко и държаха силата на тържището в свои ръце. Това бяха българите, ромеите и евреите. Българите имаха сила не само защото Фанагория беше български град, а защото всички пътища от изток и от север нямаше как да заобиколят Фанагория. И покрай всички пътища стояха Кубратови стражи. Знае се, че не е важно по кои поляни и хълмове пасе трева кравата, ами е важно в кой обор влиза и кой слага

ръце на вимето ѝ. И на вимето на дойната фанагорийска крава слагаха ръце българите. А ромеите бяха силни, защото зад гърба им зееше ненаситното гърло и огромният търбух на Константинопол — най-голямото тържище на света. И тъй като само два-три пръста от млякото се изпиваше в самата Фанагория — пък ведрото беше дълбоко две педи, повече от половината мляко течеше прясно и подквасено към Константинопол. Ами евреите — откъде вземаха сила евреите? Те нямаха зад гърба си свой град, нито дори своя родина. От това, че търговията беше техен дом и живот, както хората от някои народи живеят и умират в лодките си, по течението на реките, без да стъпят на брега. Търговията беше еврейската лодка и евреите добре надуваха бузи, за да опънат платната ѝ. Да, доста ведра фанагорийско мляко се подквасваха с еврейски квас.

И във Фанагория всичко се продаваше, и всичко се купуваше, и се говореше на всички езици, и вървяха всички пари. И всеки можеше да размени монетите си върху трапезите на менялите, които седяха из тържището. И който не говореше, можеше да се разбере със знаци, а който нямаше пари, можеше, ако е жена — да продаде любов, ако е мъж — да продаде мечата си. И най-отчаяните се продаваха сами на тържището за роби.

Но ако обезумелите пълчища риби се блъскаха само няколко дни през годината в устието на Дон и Кубан, то тези тълпи връхлитаха тържището на Фанагория през всеки ден на годината. И на двете пристанища, едното морско и другото речно, ден и нощ се товареха и разтоварваха кораби и лодки, а българската стража броеше вързопи, разтваряше вързопи и бъчви, събличаше голи търговци и вземаше справедлива дан за хана на всички болгари. И слагаше на вързопите оловни знаци, пък на търговците даваше пергаменти.

А наред с търговците имаше жреци от всички вери, които ловяха из тълпата човешки души. И се разминаваха ромейски поп в черно расо с даоиски монах в жълта шапка и дреха от птичи пера, арабски ходжа с чалма и будист с бръснат череп, еврейски равин с брада и молитвена шапчица и български жрец в бяла кожена дреха.

И отстрани на тържището се виждаха християнски храм, арабска джамия, еврейска синагога и светилища на разни други богове. Но нямаше храм на Тангра. Единственият храм на Тангра беше горе, в крепостта, до двореца, ограден с два реда колони, а вътре със

свещилище, което имаше слепи стени и само една двойна врата. И жрецът видя, че Аспарух гледа храмовете, които ограждаха тържището, та каза:

— Човешка глупост и тщеславие е да се строят големи храмове на бога. Защото никога човекът не може да построи храм като този, който самият бог строи за своя прослава и за свой дом. Нима могат човешки ръце да вдигнат връх като Кан — Тангра, в който обитава Тангра? Нима можем да изградим тази могила, висока десетки хиляди стъпки, цялата от бял мрамор, а където свършва мраморът, се вдигат стени от бели ледове? Нима можем да запалим кадилници, които да димят, както снежните вихри около Кан — Тангра, когато се вдигат нагоре към бялото му чело? А когато видиш Светилището на Големия конник, ти ще разбереш, че човешка ръка не може да изгради такъв храм на своя бог, ако бог сам не го изгради.

Когато жрецът спомена за Светилището на Големия конник, пред Аспарух се върна призрачното отражение на Кубрат в прашното огледало. И сърцето го заболя, та замалко не се преви напред като старец. И като сложи ръка на сърцето си, ето — дланта му легна върху пергамента с плача на Гилгамеш.

И жрецът, който незабелязано следеше лицето на Аспарух, неочаквано го запита:

— За какво мислиш?

Аспарух помисли, а след това посочи с поглед хората наоколо и каза:

— Погледни, те се разминават — все едно, че не се виждат. Очите им са в стоките. Гледат се — все едно, че всеки живее в различен свят и различно време, и макар да се блъскат, те не могат да се докоснат. Никой не иска да знае за другия. Виж оня човек, който се е проснал на земята и лови въздух с устата си. Никой не се навежда над него дори да го попита. И аз няма да отида при него.

И като поспря, сякаш си припомняше нещо, Аспарух добави и каза:

— А в степта всеки пътник е като божи пратеник. Виждаш го отдалеч и чакаш да го посрещнеш. Дори да е враг, ти пак го посрещаш. А тук се разминаваш, тук не го виждаш. Той ти е безразличен. Татко, това са мъртъвци и се разминават техните призраци.

И Аспарух още каза:

— Погледни входа към оная уличка. Покрита е с рогозки и пред входа е спуснатата мрежа, за да не влизат птици. Тук хората не дават дори на птиците да летят.

А жрецьт отговори:

— Това е улицата на златарите и мрежите са против гарваните и враните, които крадат лъскави камъни.

И наистина из тържището — по покриви, колове и въжета — бяха накацали или тежко летяха сити гарвани. Но не се чуваше да грачат, защото човешката врява беше по-силна от граченето. А най-много гарвани имаше накацали на рогозките и мрежите върху улицата на златарите, където в полумрака светеха изумруди и сапфири от Египет, гранати от Родопите, бисери от Персийския залив, ахати от Либия, хризолит от остров Забергет в Червено море, опали от Индия и кехлибар от славянското море. И както гарваните, ята дрипави хора се трупаха пред мрежата към златарската улица, пред която пазеха силни мъже с тъпи и равнодушни лица. Тези хора виждаха сини, зелени, червени и жълти приглушени блясъци — и какво виждаха гарваните, знае само Тангра, а пък Аспарух виждаше сиви искри, защото светът още не му връщаше своите багри.

Жрецьт каза на Аспарух:

— Ела.

И те си пробиха път до тържището за оръжие. А там, върху рогозки, дъски и килими, ниско на земята или върху грубо сковани маси, искряха на слънцето желязото, медта, бронзът, среброто и златото на всички оръжия, които човек беше измислил, за да убива други хора. И това оръжие гореше с бял, син и жълт огън, но със студени пламъци. И не изгаряше, сякаш беше омагьосано.

Жрецьт каза:

— Погледни тези три кинжала, ала нека арменецът не те види.

И Аспарух спря за миг поглед върху три кинжала, положени върху бяла кърпа пред коленете на брадат арменец. Сините остриета хвърляха върху бялата кърпа синьо сияние, а дръжките, обковани целите в кървави гранати, хвърляха върху кърпата червено сияние. Ала Аспарух виждаше само сиви отблясъци като върху лъснато желязо.

Жрецьт отново каза:

— Ела.

И заведе Аспарух отгатък улицата при продавач на печена риба, който печеше рибата върху жар на желязна решетка и пържеше тънки хлебчета върху железен барабан, под който гореше огън. Жрецьт купи две риби, увити в хлебчета, и подаде едната на Аспарух. И му каза:

— Яж и гледай.

И му посочи отгатък улицата масата на арменеца, който продаваше трите кинжала. Между кинжалите и Аспарух непрекъснато минаваха хора и все пак от време на време за жреца грейваше синьо-червеното сияние на оръжията, а за Аспарух светваше сивият блясък. И Аспарух гледаше, но не можеше да яде, защото мирисът на рибата му напомни онова безумно побоище на рибните пълчища в устието на Кубан.

А към арменеца приближи евреинът Исак, син на Яков. И макар да се разбра, че е видял Аспарух, евреинът и с трепване на веждите не показва, че го е познал. И евреинът спря пред арменеца, и гласовете не се чуваха, удавени във врявата, но се разбра, че попита за цената на кинжалите. И отсега нататък не се чу дума от целия разговор, но движенията и на евреина, и на арменеца бяха толкова красноречиви, че нямаше защо да се чуват думи.

Когато чу цената, евреинът вдигна ръце нагоре и се ужаси, сякаш видял беше да убиват баща му. И арменецът дръпна някакъв човек от тълпата и пхна в ръцете му един от кинжалите, и почна да му обяснява, като размахваше ръце, какво съкровище е пред очите му. А човекът се опита да си тръгне, но арменецът отново го дръпна, сякаш на него щеше да продава кинжалите. И отчаяно, и разпалено размахваше два кинжала в двете си ръце, та хората наоколо помислиха, че някои ей сега ще се колят, та се струпаха наоколо. Така Аспарух и жрецьт нищо не можеха да видят, но над малката тълпа от време на време или излитаха размаханите ръкави от широката дреха на евреина, или грейваше синьо-червеното сияние на кинжал. А тълпата се пръсна и като се олюляваше и бършеше потта от челото си, евреинът дойде при жреца и Аспарух. Но пак се направи, че не ги познава и си купи риба и хляб. И каза на жреца с пълна уста и с половин глас:

— Поиска петстотин и се съгласи да ги продаде за петдесет.

А жрецьт попита:

— Колко струват?

Евреинът отговори:

— Тридесет.

И си тръгна, като се опита да се усмихне на Аспарух, но не успя, защото устата му беше пълна. И жреецът каза:

— Ела.

И двамата с Аспарух се спряха пред арменеца. А кинжалите отново спокойно лежаха на бялата кърпа. Като видя жреца и бегло погледна Аспарух, арменецът се изпъна и на лицето му се появиха строгост и раболепие — едновременно. И жреецът попита арменеца:

— Колко струват трите кинжала?

Арменецът отговори на български:

— Петдесет ромейски златици с образа на Ираклий, защото сте от нашата земя.

И жреецът криво се усмихна, като чу „наша земя“ от устата на арменеца. И като вдигна един кинжал, подаде го на Аспарух. Но Аспарух не можа да го поеме, защото държеше хляба с рибата. Хвърли ги, а две псета се сбиха в краката му. И арменецът му подаде с усмивка за прошка бялата кърпа, за да избърше ръцете си. Изсипаните от кърпата два кинжала тихо иззвъняха. И като пое подадения кинжал, Аспарух се сепна, защото острието беше топло, нагрятото от слънцето, а всеки е свикнал да усеща студено желязо. И без да ще, Аспарух почна да се любовува на кинжала и позна, че това е работа на кавказки майстор. А жреецът се любовуваше на Аспарух. И жреецът си каза: „Аспарух е като този кинжал. Хвала на Акага, че е изковала такава острие. И дори скъпоценната дръжка, която направи Кубрат, не похаби острието.“

Аспарух каза:

— Хубав е.

И дори попита арменеца:

— Колко струва?

Арменецът поклати глава и взе кинжала от ръцете му. И каза:

— Не се продават отделно. Само трите заедно.

И жреецът каза:

— Давам ти петнадесет златици с пълно тегло за единия кинжал.

Арменецът каза:

— Те са били на трима братя и бащата ме закле да ги продам заедно.

И не се разбра измисли ли това за тримата братя, или говореше истината. Тогава жреецът хвана Аспарух за лакътя и го поведе към

продавача на риба. Аспарух се учуди, че жрецьт говори за цена. И каза на жреца:

— Да си вървим.

А жрецьт му каза:

— Почакай.

И Аспарух се загледа в стареца, който ходеше по въже, опънато върху две колони, останали от кой знае кое време. И старецът с прът в ръце се люлееше над остриетата на сабите, копията и секирите и когато разлюляната сянка покриваше някой търговец, едни го ругаеха, а други му подхвърляха монети, които старецът ловеше във въздуха. Пък някои нарочно хвърляха монетите настрани, за да залитне, ако се опита да ги хване. И някакъв зеленобрад лангобард протегна назъбено копие и на шега почна да реже въжето.

И се чу чаткане на копита. Аспарух помисли, че идва стражата, но като сне поглед от въжеиграча, видя, че идват четирима конници кутригури. А се познаваха отдалеч, че са кутригури, защото язدهа врани коне и носеха черни дрехи. Дори кожата, която обръбваше острите им шапки, беше от черен собол. Облечени бяха в своите кожени дрехи, които не сменяха ни лете, ни зиме, ни в жега, ни в мраз. Наистина затракаха и копитата на стражеви коне, но стражата отдръпна конете си, за да пропусне кутригурите, макар през тържището да не се яздеше на кон.

А четиримата кутригури приближиха и единият яздеше напред, и тримата един до друг зад него. Аспарух видя, че са баща и трима синове, защото безбрадите им лица си приличаха, само лицето на бащата беше по-сухо и по-тъмно. А синовете бяха като близнаци — и конете им бяха като близнаци. Бащата яздеше със скръстени на гърдите ръце и поводите бяха затъкнати в пояса му, синовете държаха ръцете си отпуснати на бедрата. Ездачите седяха като залепени на седлата и гледаха напред, някъде над главите на тълпата, а конете танцуваха под тях, къртеха искри от копитата си и ронеха фъшкии върху плочите на улицата. И врявата позатихна, и хората мълчаливо се отдръпнаха, та средата на улицата опустя.

И бащата спря коня си пред арменеца с кинжалите, а зад него спряха тримата му синове. Бащата погледна кинжалите, синовете гледаха пред себе си. И бащата се обърна, та даде знак на един от синовете си. Тоя мина напред, до масата, и като откачи някакъв вързоп

от седлото, наведе се и го сложи на кърпата, до кинжалите. Не го хвърли, а го положи като дете пеленаче и разряза с нож вървите, които опасваха пелените. И върху масата на арменеца до синьо-червеното сияние се разпуснаха като огромни цветя и засияха с черно кестеняво и сиво сияние соболеви кожи.

Арменецът се втрени в кожите и се наведе над тях, а лицето му се обагри от разноцветните отражения на метала, камъните и кожите. И като че ли в сърцето му се смениха толкова чувства, колкото багри светеха върху кърпата. После арменецът вдигна очи и погледна безизразното лице на кутригура. И като откачи сабя с едната ръка, с другата ръка напъха соболевите кожи под дрехата си до гърдите. Сложи сабята до кинжалите, грижливо ги загърна в бялата кърпа и ги подаде на бащата. А конникът кимна на сина си, който даде кожите, и оня пое вързопа. Тогава за пръв път бащата отвори уста и тихо каза само една дума. И синът измъкна от вързопа сабята, та я върна на арменеца.

И все така бавно, върху танцуващите коне, кутригурите продължиха нататък, към края на тържището.

Аспарух каза:

— Татко, ти ли направи това?

Жрецът каза:

— Да, аз видях кинжалите, аз пратих евреина и аз казах на кутригура със синовете за трите кинжала. Повече нищо не съм казал никому — нито какво да говори, нито как да постъпи.

Аспарух попита:

— Защо го направи?

Жрецът отговори:

— Искях да видиш как се определя истинската цена. Искях да видиш как конникът дава, колкото струва, и получава каквото иска. И как търговецът, който се дърпа и се дърли с всекиго, прекланя глава пред истинския конник и му взема истинската цена.

И жрецът с Аспарух напуснаха тържището.

3.

На другия ден евреинът дойде в двореца и макар Севар да не го пускаше при Аспарух, евреинът със своята настойчивост го принуди да го пусне. Но Севар тръгна по петите му. И те намериха Аспарух върху най-горната площадка на най-високата кула, която се издигаше над двореца и крепостта. Оттам Аспарух гледаше града, морето и далечните хълмове, защото от кулата се виждаше в четирите световни посоки, докдето стига човешки поглед. А освен това горе духаше свеж вятър и отвяваше комарите. И Аспарух най-напред искаше да отпъди евреина, после се досети, че ще остане отново сам на върха на кулата, та му каза:

— Говори.

А евреинът погледна накриво към Севар. Но Аспарух каза:

— И той ще остане.

Защото в тия дни на самотия и мъка Аспарух се сближи със Севар. И евреинът каза:

— Господарю, нося ти вести, които непременно трябва да стигнат до ушите на великия хан.

Аспарух въздъхна и каза:

— Говори.

И евреинът му каза:

— Господарю, наоколо се твори безумие, и макар да съм видял много безумия през живота си, това надминава всичко. Защото Фанагория е станала свърталище на арабските търговци и съгледвачи. Арабите купуват всички кораби, до които се доберат, и купуват всичко за корабите, което се прави във Фанагория — платна, въжа, смола, котви, железни гвоздеи, гребла и какво ли не още. Арабите купуват всичкия коноп, който докарват славяните, и са заръчали още, и всичкото грубо платно, което докарват индуси и китайци. И купуват грубите ладии, с които славяните свалят по реките своите товари, а плащат, сякаш купуват обкована с мед галера. Купуват и всички здрави роби мъже, които стават за гребци на галера. А от Египет не идва дори лакът платно, защото арабите не го пускат на тържищата. И това не е

всичко. Разбрах, че арабите правят тъй във всички пристанища на Черно море — в Херсонес, насреща, и в градовете Одесос и Месемврия. И това не са никакви търговци, защото плащат с неброени пари и не се пазарят. И разбрах, че всичко купено — и корабите, и за корабите, всичко отива в арабската войска, която утре ще тръгне да обсажда Константинопол по море. Ромеите са луди да продават корабите си, платната си и въжата си на своите врагове, които утре ще ги поробят. Това е все едно да продаваш въжето, с което ще те обесят. Всички са луди, луди са, господарю.

И евреинът вдигна ръце нагоре, за да призове небето за свидетел, а може би и за помощ. Аспарух, който го слушаше с половин ухо, защото сърцето го болеше, каза на евреина:

— Кои сме ние да учим ромеите как да живеят и какво да правят?

Евреинът поклати глава и каза:

— Не е така, господарю. Ако великият господар, ханът, е решил да помага на ромеите, трябва да запрети да се продават кораби и стока за корабите в най-голямото тържище и най-големите работилници край вътрешното море. А мисля, че великият хан ще подкрепи ромеите, както ги подкрепяше при Ираклий — нека не намери мир в гроба, и не само от любов, ами защото е по-добре арабите да са по-далеч и е по-добре човек да има за съседи ромеи, не и араби. И освен това — арабите дават злато на тюркутите да тръгнат срещу болгарите, защото тогава болгарите няма да нападнат славяните, та славяните ще притиснат ромеите от север.

И чак сега думите на евреина стигнаха до ума на Аспарух, та той се учуди и каза:

— Човече, откъде знаеш тези вести?

А евреинът скромно наведе очи и каза:

— Навсякъде имам очи и уши, господарю. И плащам щедро.

Тогава Севар не се сдържа и се обади, като каза:

— Господарю, той е научил тези вести от жените, които продават телата си край пристанището, защото нощем не спи в ложето, ами спи в техните нозе.

А хората от свитата на Аспарух бяха казали на Севар, че виждат евреина в улиците с фенери, които светеха цяла нощ. И тези улици сега се виждаха от кулата да тръгват като спици на колело от главината на

пристанището. И се виждаха сламени, дървени и каменни покриви на къщи, а повече се виждаха зелените шатри на вековните смоковници. И над тях грееше ярко слънце, но тези къщи и покриви бяха свърталища на мрака и домове на насието. И вечер, в полумрака, пред тях седяха разкрячени жени от сто различни народа, а между бедрата на всяка жена грееше с червена жар меден мангал. Мангалите не угасваха и в най-голямата жегна на летните нощи не само защото пъдеха комарите, а защото щом мъж избере жената, тя влизаше в бърлогата си и хвърляше шепка благоухание върху жарта. И докато жената вътре изкарваше хляба си, от жарта се вдигаше благоуханен дим, угоден на Афродита. И другите жени наоколо го вдъхваха и завиваха.

А се изливаха тези полутъмни улици — по които нощем се носеха престорени и непресторени стенания и по които нощем не яздеше конната стража, изливаха се тези улици в светлата река на крайбрежния път, опасал целия залив на Фанагория. И когато корабите идеха през нощта, виждаха насреща си като зиналите уста на змейове вратите на кръчми — казваха, че били девет десетици. И като змейове кръчмите гълтаха с одимените си врати подивели от морето мъже. Гълтаха и хиляди бъчви вино, труповете на хиляди бикове, овни, сърни, патици, риби, гълтаха коли с плодове, снопове тревни за подправка, дърва, грозде — и смилалаха всичко, та го изхвърляха през задните си проходи. Някои от пияните мъже тръгваха по ручейките на улиците с мангалите, други мъже змейовете избълваха към морето, а някои оставаха да наторяват с мършата си фанагорийската земя. Из тези кръчми и край тези мангали хората на Аспарух бяха видели да се мотае и да влиза, и да излиза синът на Израил.

Но евреинът отново вдигна ръце към небето и с възмущение рече:

— Аз ли да спя с тези жени? Аз ли да легна с тях, господарю? Аз съм като техен баща и като тяхна утеха. Трябва с тъга да ти призная, че отдавна съм се отказал да спя с жени.

А Севар му каза:

— Тогава защо мангалите на жените, при които влизаш, изгарят всичкото благовоние, та дори въглените им угасват? Да не четеш своите еврейски молитви при момичетата?

И евреинът се ядоса и каза на Севар:

— А как научавам тези безценни вести, голобради мъдрецо? Да не мислиш, че като отида при тюркутския пратеник и го попитам: „Каж ми дават ли злато арабите на твоя каган?“ — той ще ми каже? А когато се размекне в обятията на някоя персийка, която е учила занаята си в храма на Астарта, заедно с хилядите мръсотии, които ще повърне хищната тюркутска уста, ще се търкулне и някой бисер. Ти виждал ли си как във вонята на купища мъртви миди, които се разлагат, рибарите ровят и търсят бисери? Цели нощи седя край тези клетки жени и те си почиват с мене, и аз слушам тъжните им глупави разкази за живота им. И заедно с тези безкрайни и все едни и същи думи за измама, алчност и глупост, понякога устата им изтърват някой бисер. А ти ме укоряваш за мъките, които търпя.

Но Севар не се трогна и му каза:

— А защо държиш оная млада еврейка в странноприемницата, в която живееш? Не ти ли омръзна да слушаш все един и същ разказ за живота ѝ?

Евреинът се смути, но каза:

— Ах, оная ли... С ужас разбрах, че е дъщеря на мой приятел. И търся кораб с надеждни хора, за да я върна в Испания, защото Испания е далеч.

Сега и Аспарух се усмихна за пръв път от много дни, защото се виждаше как храбро и нагло лъже евреинът, но лъжеше с такава радост и удоволствие, че човек прощаваше лъжата му и се развеселяваше. И евреинът също се усмихна и се видя колко умен човек е той и как се прави на глупав. И евреинът каза:

— Не само аз не излизам от улицата с мангалите. Оттам не излиза и тюркутът Истеми, син на Песах. И все така се случва, че харесваме едни и същи жени.

И евреинът се натъжи и каза:

— Жалко само, че нито пратеникът на славяните Слав, нито пратеникът на ромеите Скира идват на нашата улица. И византиеца го разбирам, защото при него живее най-красивата жена във Фанагория — тракийката Земела.

И Севар се отдръпна и пребледня, но Аспарух и евреинът не забелязаха, че името на Земела го порази, защото и двамата гледаха към Фанагория. И евреинът каза:

— Ах, уви — чувам шум на много племена, които бучат, както бучи морето. И чувам смута на народите, които напират, както напират големи води. Не съм го казал аз, господарю, казал го е пророк Исая, глава седемнадесета, ред дванадесети. А числото на главата е нещастно, но числото на реда е щастливо. И аз чувам този смут на народите, но дали го чуват и другите?

Аспарух му каза:

— Успокой се — ще кажа да донесат до ушите на хана твоите думи.

И като си спомни за баща си, Аспарух помръкна и попита:

— Евреино, как беше името ти?

И евреинът не се засегна, че са забравили името му, и с достойнство каза:

— Името ми е Исак, син на Яков. В нашия свещен закон Яков е син на Исак и не мога да разбера защо моите прадеди са объркали реда на имената. Може би в това се крие коренът на моите бедни.

Аспарух попита:

— Защо баща ми те прати при мене?

Евреинът отговори:

— Той искаше да ти разправя някои от моите пътувания, защото, когато му ги разказах, той се учуди.

И Аспарух усети като топъл лъх грижата на баща си и като че ли усети, че Кубрат е на кулата. И тихо каза:

— Исак, щом си ходил толкова, че си могъл да учудиш хана на българите, кажи ми, чу ли нещо за страната на безсмъртните?

А евреинът също така тихо му отговори:

— Няма такава страна, господарю. Иначе отдавна щяха да я намерят хилядите императори, царе и ханове, та нямаше да се удивляваме на техните гробници и да ги разграбваме.

Аспарух каза:

— Чел съм в индуски и китайски книги за тази страна.

Евреинът каза:

— И аз съм чел. И дори вярвах, че има страна на хора с дупка на гърдите, които могат да се пренасят на кол, и мислех, че има хора птици, хора костенурки и хора риби. А излезе, че има само хора глупци. Ходих с кервани по тези земи, където според книгите

трябваше да живеят тези чудновати хора. И какво — там живееха хора като тебе и мене.

Аспарух помълча и попита:

— А няма ли поне страна, в която хората живеят много дълго?

Евреинът отговори:

— Има. Веднъж, когато бяхах от смъртта, попаднах в една долина на Кавказ. Там живееха хора на двеста години. Повярвах им, защото един беше излизал от долината в дните на Атила и дори беше донесъл хунска сабя от онова време. Иначе никой не излизаше от долината.

Аспарух се обърна с цяло тяло към евреина и го хвана за раменете. И го попита:

— Разбра ли тайната на тези хора? Пита ли ги какво ядат и пият?

Евреинът най-напред се стресна и се учуди на разпалените Аспарухови думи, после се вгледа в очите му и разбра, че момчето чака отговора му с нетърпение и трепет и че това не е момчешко любопитство. Тогава евреинът се превърна в стар баща, който говори със сина си, и гласът му стана друг, и осанката му друга. Скръбно и мъдро той каза на Аспарух:

— Сине, тези хора нямаха тайни. Те ядяха и пиеха като нас и тяхното дълголетие не може да ни научи на нищо, нито пък може да ни ползва.

Аспарух сне ръцете си от раменете на евреина и с недоверие попита:

— Защо не остана при тях?

Евреинът отговори:

— Ще ти кажа. Преди стотина, не — само преди петдесет години съобщили на последния император от династията Суй, известния Ян Гуан, че в горите на свещената планина забелязали елен с рога, когато всички елени били хвърлили рогата си. А някъде било писано, че безсмъртните елени не сменят рогата си. Тогава императорът заповядал да хванат елена жив. И го хванали с големи мъки, въпреки че ако е бил безсмъртен, нямало защо да се страхуват, че могат да го убият. И какво видели? Еленът наистина не сменял рогата си, ала не защото бил безсмъртен, а защото бил скопен. Когато се борил със свой съперник, оня като с нож отрязал мъжките му части. И еленът си стоял с вечни рога, защото новите рога растат заедно с мъжката сила всяка

пролет и новите рога трябват на елените, за да се бодат с тях и да се борят за кошутите. Ако бях останал в долината, щях да съм като скопен. Щях да ям мляко и да гледам вечните снегове. И щях да имам вечни рога. А пък аз искам, господарю, да ми чупят рогата и да ми растат нови, да бода другите и те да ме бодат. И от време на време, е — въпреки че съм се отказал — да се качвам на някоя кошута...

И евреинът протегна ръка към Фанагория, но сочеше не града, а зелените градини около него, в които се виждаха редовете на лозите и тук-там белееха покривите на крайградските къщи. И каза:

— А ти мислиш ли, че е по-зле от Кавказ тук да си купя една къщичка с едно старо лозе? И лете да слушам щурците и жабите, а зиме вятъра и вълците? И от време на време да ходя в улицата на момичетата, за да слушам техните тъжни и глупави разкази. Не, не и не! Сто пъти — не!

Евреинът яростно размаха ръце около себе си, за да прокуди сладкото изкушение, сякаш пъдеше стършел с тройно жило. И каза:

— Не и не! Искам да вървя, докато мога, и да умра с отворени очи.

И Аспарух го гледаше и слушаше. Видя, че евреинът е стар човек с увиснала кожа и увехнали пръсти, и почувства, че силата му изтича, а той храбро се бори със старостта. И неочаквано евреинът заприлича на Кубрат, та се сля с Кубрат. И Аспарух помисли за баща си не като за издялан от дърво безсмъртен идол, а като за стар човек, който се нуждае от помощ и подкрепа. И Аспарух каза:

— Добре, нека няма страна на безсмъртните и страна на хилядолетниците. Но няма ли треви, води и камъни, които дават сила на човека да се бори с времето?

Евреинът впери поглед в лицето на Аспарух и му рече:

— Това вече беше питане на зрял мъж. Да, има такива средства — някои по-слаби, други по-силни. Има билки и води, камъни и кал, но има един корен, който крие в себе си силата на живота. Само че много трудно се намира и е много, много скъп.

И евреинът със съжаление заклати глава.

Аспарух попита:

— Може ли да се намери този корен във Фанагория?

Евреинът попита:

— Защо ти е билка, камък или вода против старостта и немоцта? Защо ти е коренът на живота?

И Аспарух замълча, защото разбираше, че вестта за немоцта на хан Кубрат ще затъмни всички вести на евреина и ще обърне Фанагория с краката нагоре. Но го спаси Севар, който беше забравил враждата и недоверието си към евреина, та с широко отворени уши слушаше думите му. И Севар каза:

— Нашият господар е отгледан от една мъдра жена, която е много стара и се нарича Акага. И той навярно иска да ѝ помогне.

И евреинът рече:

— Във Фанагория може да се намери всичко — стига да имаш злато.

Аспарух каза:

— Ще имаш злато. Много злато. Почакай ме в двореца, ще се върна.

Аспарух слезе от кулата, а след него слезе и евреинът, защото беше видял в двора на двореца един малинов храст с току-що узрели малини.

И като запретна полите на дрехата си, евреинът клекна пред ниското малиново храстче, отрупано с червени малини. Видя камък встрани, придърпа го и седна пред храста, сякаш щеше да дои крава. И подложи едната си длан под кичура плодове, а с другата ръка почна да бере зрелите малини. Ако някоя се отронеше, тя падаше в отворената му длан. Така евреинът обра целия храст и на земята не падна нито една малина.

4.

Аспарух каза на евреина да чака, защото нямаше злато. И никога не беше имал. И досега не му беше дотрябвало злато. Той имаше любовта на баща си — ще рече, имаше всичко, което ханът можеше да даде. Аспарух не искаше почти нищо, и каквото имаше, получаваше го даром. Но злато не носеше със себе си, а щом потрябваше, плащаха други хора. И сега той се видя с празни длани. Имаше коне, но не искаше да ги продава, а нямаше и време. Ако тук бяха братята му, щеше да поиска злато от тях, ала те бяха с войската. Оставаше жреецът.

И Аспарух отиде при жреца да му поиска злато, много злато. А жреецът се смая и попита защо му е злато. И Аспарух му каза за корена на живота. Тогава жреецът му каза:

— Ти мислиш ли, че в нашите храмове и в храма на Големия конник няма всички билки и корени, които ражда земята? И мислиш ли, че ние нямаме всички ръкописи, в които пише всичко, което знаят хората за живота, старостта и смъртта? Работата е, че хората малко знаят. И смъртта на човека не може да се отложи с билки и корени, защото се управлява от звездите и планетите, а тях не можеш да опияниш с билки, та да се залюлеят и да сменят местата си на небето.

И Аспарух каза:

— Не ти говоря за смъртта, а за немоцта. И ти самият хиляди пъти си ми казвал, и аз съм прочел, че в тревите и в животните е заключена сила, която вреди или помага на хората.

А жреецът не знаеше, че Аспарух беше видял отражението на Кубрат в огледалото, та беше разбрал, че той ще стане Кубрат и че той е Кубрат. И жреецът не знаеше, че Аспарух беше видял баща си като безпомощен старец, комуто трябва да се подаде ръка, за да пристъпи. Жреецът видя само, че Аспарух е упорит, и помисли, че един бъдещ жрец на Конника трябва да почувства мощта си. И освен това, ако евреинът намереше корена на живота, това нямаше да е на загуба, защото коренът се намираше много трудно. И жреецът каза:

— Добре, ще имаш златото. Много злато. Но ако искат прекалено много, помни как се дава и взема истинската цена.

И когато Аспарух стремително се обърна и се приготви да хукне, жрецът го спря и му каза:

— Стой! Да не тръгнеш по тържището да питаш за корена на живота? Хората не са глупави. Като съберат в едно две прости неща — че Кубрат го няма и никой не знае къде е и че синът му търси лек срещу безсилие и старост, не е далеч мисълта, че безсилният е ханът на българите Кубрат. Няма да ходиш по тържището. А за да не те излъже евреинът — въпреки че не ми се вижда луд човек, и знае, че аз ще разбера цената — прати с него Севар.

5.

Така Севар тръгна след евреина, когото едва търпеше, да търсят заедно корена на живота. И те двамата се дърпаха и дърлеха по цял ден, за голяма радост, но понякога и за яд на евреина, който се чудеше как простото оногурче, израснало в пустата степ, бе могло така да подостри езика си. И често, за да отмъсти на Севар, влизаше в бърлогата на някоя от жените с мангалите, уж че трябвало да разпита за корена. И завесата се спускаше зад него, а Севар клечеше на улицата, гледаше как димът се вие над мангала и запушваше ушите си, за да не слуша примамките и хулите на жените.

И винаги по здрач — в часовете между деня и нощта или между нощта и деня, когато евреинът спеше — Севар идваше при Аспарух да му разказва как върви диренето на корена на живота.

И Севар казваше:

— Най-напред отидохме при индусите, защото дядо Исак не искаше да ходи направо при китайците. А индусите продават тъкан памук, ала толкова тънко платно, че пропъхват женска дреха през пръстен. Имаше още вълнени покривала — много меки, златни украшения, съдини от глина, мед, сребро и злато. Имаше и златен прах и камъни самоцвети.

И Севар затваряше очи, за да си припомни какво продаваха индусите и какво беше видял. А под клепките му индуските продавници горяха с разните си багри. И той просто казваше „съдина от мед“, а виждаше съдината, направена незнайно за какво, стройна като жена, да свети с емайла си и да омайва с плетениците на вземто си. И Севар се унасяше в дрямка, защото се изморяваше с евреина много повече, отколкото се изморяваше на седлото. Но не знаеше, че този пъстър свят, който се изливаше през очите му в момчешкото му сърце, пие силите му. И Аспарух го чакаше да продължи да говори, и като го видеше, че дреме и леко се олюлява, както е седнал със скръстени нозе, побутваше го, за да го събуди. И Севар продължаваше да говори, без да разбере, че е дрямал. И Севар казваше:

— После еврейният предпазливо заговорваше за нещо друго и аз не разбирах нито думица, ала индусите се споглеждаха и гледаха мене, и вадеха паници и торбички с разни подправки. Ах, как миришеше! И какъв вкус имаха — лютиво, кисело, солено и още не знам какво. И веднага се усеща, че това иде от далечна земя. Даваха ни амбра, искаха да ни продадат и хашиш, който опиянявал, но еврейният дръпна ръката ми, та каза, че хашишът взема, а не дава. После извадиха връзки билки, брани в планина, два пъти по-висока от Кавказ, но аз не вярвам. И дядо Исак нищо не купи.

И Севар отново задрямваше, а в ноздрите му и на езика му се връщаха странните благоухания и сладостта на далечните земи. Тогава Аспарух отново го будеше и Севар казваше:

— После отидохме при арабите. Те предлагаха много благоухания...

И Севар вдигаше поглед към небето, защото стояха на кулата, и като затваряше очи, за да си спомни, казваше:

— Там имаше смирна, алое, ревен, касий. Имаше и сушено грозде от оазиса Таиф... И фурми... И златен пясък... Имаше хубаво оръжие и добре обработена кожа. Но нашите кожи са по-добри.

И Аспарух нетърпеливо го прекъсваше. И казваше:

— А нямаха ли лекове за немощ?

Севар казваше:

— Когато еврейният пак заговори с нисък глас и взе да се оглежда, арабите извадиха едно стъкло с вода — казаха, че е вода от свещения извор Зъм Зъм или Зем Зем, не помня добре. Пък и не е важно, защото Исак не го купи.

И Севар вече не казваше „дядо Исак“, а само Исак. И каза по-нататък:

— Тогава отидохме при търговците от Согдиана. Знаеш ли, Исак говореше и техния език. Те ни показаха стъклени съдове — толкова прозрачни, че през тях се вижда като през въздух. Показаха ни и масла от най-различни цветя и треви, някои от които се ядат, други се миришат, а трети се мажат. Продават още желязо на буци и някакви зелени камъни. И като разбраха, че търся лек за баба си, согдианците се трогнаха — казаха ми разни добри думи и ми подариха един фенер, толкова лек, че сякаш е изплетен от жици. Но Исак ми го взе...

И сега вече Севар заспиваше, и Аспарух не успяваше да го събуди. А когато се събудеше, Севар скачаше като ужилен и тичаше да не изтърве Исак, който спеше по-малко, защото беше по-стар. И като се върнеше по здрач — привечер или предутрин, Севар казваше:

— Днес бяхме при персийците. Те имат мед, масло от рози, вкаменени буци от сок на захарна тръстика — като буци каменна сол, само че сладка. Имат още индиго, което боядисва синьо, памук като индусите, но по-лош, и едър ориз. Даваха ни и килим, с изображения на невиждани цветя и зверове по килима. Даваха ни и глина, която се лепи по тялото и сваля космите на жените, та ставали гладки като виме на кобила. Това ми каза Исак и за първи път купи от тази глина. А когато заприказва тихо и се заоглежда, персите ни заведоха в една изба и ни показаха бъчви с различни вина. И казаха — ето, това е лекарството за вечната младост. Евреинът купи и вино...

И пак се повтаряше задрямването и събуждането, но сега от Севар лъхаше на ширазко вино. И Аспарух търпеливо чакаше Севар да се върне от света на сънищата в света на търговците, който също приличаше на сън. И Севар се събуждаше, душеше ръкава на кожената си дреха, сякаш като куче търсеше спомени с носа си, и казваше:

— Ах, да, един сирийски търговец ми капна капчица от едно масло. Господарю, на какво мирише?

След това тикаше ръкава си в носа на Аспарух. И Аспарух душеше, но не можеше да каже на какво мирише. Не се сърдеше, защото истината беше, че Севар разтушаваше Аспарух със своите разкази. И Аспарух го караше да говори нататък. И Севар казваше:

— Отидохме и при славяните. Те имат, както знаеш, чудесни кожи, сякаш не са били на гърба на звяр. Продават и зърно, мед, восък, коноп и лен. Носеха и зъби от северни зверове, бели като слонова кост, а също така мас от бобър, от която расте коса. Исак си купи.

Аспарух го прекъсваше и питаше:

— Ти откъде знаеш какво е слонова кост?

А Севар се засмиваше и казваше:

— О, та ние бяхме и при търговците от Етиопия. Те носеха слонова кост, лъвски кожи и злато. И когато Исак заговори за старост и немощ, зъбите им лъснаха като слонова кост и те му предложиха да си купи една черна къдрава робиня, царска дъщеря, която да го топли и да дъха в устата му. Само че робинята се продава на друго тържище.

Тогава Аспарух се ядосваше и като викваше, казваше на Севар:

— Горко ми, вие само се разкарвате по тържищата, а ти ми дрънкаш глупости! Докато обиколите евреите, търговците от Кавказ, а те са сто народа, докато говорите с ромеите, а после с хората от страните на залеза, аз мисля, че ще падне сняг. Ами нашите български търговци?

Севар се изплашваше и казваше:

— Не, господарю, няма да ходим при всички тези търговци. Търговците от Кавказ имат дори свои улици, ходихме на улици с арменци от градовете Валаршапат и Двин, както и при грузинците от Мцхета и Тбилиси. Те не знаят нищо. И Исак казва, че ако евреите имат такъв корен, вече са го препродали с печалба, ако ли пък го имат ромеите, ще го занесат за продан в Константинопол, на самия император. Така че няма защо да питаме евреи и ромеи. Търговците на залеза дори не се броят... А нашите болгари са последни.

И като замълча, Севар каза най-голямата си вест, макар че я пазеше накрая и му се искаше още да говори за чудесата, които беше видял. А Севар каза:

— Господарю, утре сме при китайците.

И Аспарух го чака цял ден, а Севар се домъкна на сутринта като пребит и каза:

— Бяхме при китайците. Те най-напред ни извадиха коприна за дрехи — и рисувана, после ни даваха медни и бронзови съдове. Показаха ни и фарфор, който звънеше като тънък лед, също така и книги, бели като сняг. Имаше и писана книга с разни неприлични изображения, всички еднакви, защото ги отпечатвали с голям дървен печат. Но те имат и стоките на много народи, които минават през Китай. Исак купи сапунен прах от тревни, които растели по соленищата на северните степи. Купи и скъпа пръст, размесена с благовония, която се пени на вода...

И Аспарух му каза:

— Говори за корена.

Севар каза:

— Когато евреинът зашепна и се заоглежда, китайците му предложиха рог от носорог, стрит на прах, който възвръща силата на мъжа и подлудява жената. Исак не го взе. Предложиха му тангутски ревен и някаква друга билка. И той не ги взе.

Аспарух каза:

— Корена.

Севар каза:

— За корена ще ти разкаже сам Исак.

И като легна на една страна, заспа.

Аспарух слезе по стълбите, та излезе от двореца и видя Исак. А Исак лъхтеше по нанагорницето към двореца и влачеше след себе си един упорит бик. Исак кълнеше бика, като казваше:

— Да те посветят на покойник!

А беше чул с тия думи Севар да кълне коня си, което ще рече все едно да го прокълне да умре, защото посветения на покойник кон го колят на гроба. И като видя Аспарух, евреинът му предаде повода на бика, за да избърше потта си. И Аспарух попита:

— Какъв е този бик?

Евреинът отговори:

— Това е бик, роден в дните на вълчия повелител Тутир. Когато такъв бик се принесе в жертва за болен, то болният веднага оздравява.

Аспарух попита:

— Кой е Тутир и кому ще принесеш бика в жертва? И откъде знаеш кога е роден бикът?

Евреинът каза:

— Бика ми го продадоха аланите, а те не лъжат, когато става дума за божествените работи. Пък и разликата в цената е нищожна. Тутир е божество на нартите, а жертвата ще я направя на Аполон Лечителя, ей в оня порутен храм насреща, защото е глупаво да не използваме, че се намираме край такъв храм, макар и в развалини.

Аспарух попита:

— Намери ли корена?

Евреинът сложи пръст на устните си. И като влязоха в двореца, изкачиха се на кулата, където стоеше Севар. И евреинът извади от пазвата си две сребърни чаши. И каза:

— В тези чаши са били сложени свити в пестници ръцете на една египетска царица. Три хиляди години пръстите ѝ са били свити в ей тези две сребърни чаши.

Аспарух нетърпеливо каза:

— Кажу ми за корена.

Евреинът каза:

— Щом намерим корена, как ще познаем дали е истински? Ако в една от тези чаши налееш лек, който връща живот, тя ще посинее, ако в другата чаша налееш отрова, то чашата ще позеленее. Аз намерих силна отрова.

Аспарух каза:

— Моля ти се, кажи за корена.

Евреинът каза:

— Същият човек, който има корена, той ми продаде отровата. Да видим дали не лъже.

Той подаде на Аспарух каменна съдинка, запушена добре с каменна запушалка. И му каза:

— Когато ти дам знак, капни от тази съдинка.

И като запретна ръкава си, той храбро се резна в сгъвката на лакътя с остър нож. И кръвта потече надолу по бялата му ръка със сини жили, та бързо стигна до китката му. След това евреинът каза:

— Сега капни от шишето върху вадичката кръв, ала ниско долу — до китката.

И Аспарух капна от шишенцето черна течност върху червената кръв. Тогава кръвта почерня там, където се смесиха отрова и кръв. И въпреки че кръвта течеше надолу и капеше по плочите, черната сянка на отровата тръгна нагоре по червената струя на кръвта. И кръвта почерняваше, а евреинът и Аспарух гледаха като омагьосани. И евреинът виждаше червена кръв и черна кръв, пък Аспарух виждаше само черно и сиво, защото още не виждаше багрите. Но преди черната сянка да стигне до раничката, от която извираше кръвта, евреинът с другия си ръкав избърса отровата. И потече чиста червена кръв. Аспарух дълбоко въздъхна, а евреинът притисна лакътя си и каза:

— Ето там има паяжина. Дай ми я.

И наистина между зъберите имаше паяжина, но тя беше черна от комари. И евреинът каза:

— Трябва да държа ръката си, докато спре кръвта, та не можем да опитаме дали едната чаша ще позеленее.

И като погледна чашите, оставени на плочите, ужаси се и каза:

— Но коя е лявата, коя е дясната чаша?

После се успокои и каза:

— Ще познаем по отровата.

Тук ще кажа, преди да съм забравил, че евреинът опита чашите и пи от едната. И го хвана такъв коремобол и го тресяха такива болки, че Севар му даде конска кръв и сурово месо, за да го изкара, та да се прочисти. След това чашите някъде изчезнаха.

Сега евреинът каза:

— Китайците имат двама старейшини. Единият е висок и сух, другият е нисък и дебел. Мисля, че високият е манджурец. Приличат си, както камбанарията прилича на черквата. Високият само говори високо като камбана, ниският мълчи, но в него е олтарът и божата благодат. Високият е кух като камбана, но всички чуват гласа му. Малкият е пълен с ум и злато, но мълчи. Не зная защо и как, обаче камбанарията знае тайните на олтара. И с умело почукване по камбаната, повече с ласкателство, отколкото със злато, аз изтръгнах песента, която исках да чуя. Ниският китаец има корена на живота. Отидох при него, казах му, че съм дочул нещо и му предложих да купя корена. Той ми се усмихна и ми каза: „Господарю, ако аз имах корена, нима щях да съм стар и съсипан от годините? Аз самичък щях да го изпия.“ Но аз пузнах Севар да го следи и същата нощ той тайно излезе от хранилището на стоките си, та отиде при жената, която топли грейките му през зимата. А излезе от жената веднага, по-бързо, отколкото и най-бързият мъж може да остане при една жена. Казвам ти — той скри при нея корена.

И евреинът легна до Севар и след като се зави с полата на дрехата си, заспа. И двамата със Севар спяха.

Тогава Аспарух погледна и видя, че слънцето изгрява от изток, над хълмистата земя на Фанагория. И лъчите му докоснаха безбройните блата, езера и протоци, които заливала земята, и те почервеняха. А над водите, над града и над развалините на храмовете се носеха светлите сенки на червени облаци. Ето — облаци и водите станаха червени и Аспарух разтърка очите си. И разбра, че отново вижда багри.

И както беше в ръка с каменния съсъд с отровата, Аспарух слезе и се похвали на жреца. Жрецът нищо не каза.

След това целия ден евреинът се пазари с китаеца, но не се разбраха. А през нощта злосторници нападнаха къщата на жената, която топлеше китаеца, та я ограбиха. И кой знае защо я развалиха

камък по камък — навярно са търсили скрити пари. Човек не пострада, но къщата изчезна — все едно, че я отнесе вятърът.

Да, Фанагория и водите на реките и моретата около Фанагория бяха пълни с пирати и грабители, които се криеха в безбройните сладки и солени заливи и блата. Имаше грабители, защото имаше какво да се граби.

Но имаше и безпощадна стража. И още на сутринта фанагорийската стража хвана злосторниците, които след изтезания признаха всичко. И още същата вечер крадците бяха избити. Двама от тях, които бяха болгари, двамина палачи ги хванаха за нозете и ги вдигнаха, та опряха теметата им в земята, а трети палач с удари на длан в кръста пречупи гръбнаците им. Другите трима, които бяха гърци, обезглавиха и заковаха черепите им с едри гвоздеи на гредата на бесилката, за да не ги отмъкнат гарваните. И след кратко време край трупове не имаше никой, защото във Фанагория се убиваше често. Не, имаше кучета и неколцина китайци. И дори един китаец се наведе над болгарина, който още трепереше, защото с пречупен гръбнак не се умира лесно, и го попита нещо, но видя в зениците на умирация само безкрайна мъка.

Така тайната за изчезването на корена на живота се загуби, пък изчезна и самият корен. Но след тази нощ евреинът не смееше да напусне двореца, защото се страхуваше да не го убият.

6.

И Аспарух отиде при жреца и му каза:

— Дай ми да видя корена на живота.

А жрецът го заведе в своята стая, която имаше голи каменни стени и само рогозка от тръстиката чи, просната върху каменните плочи. И на рогозката имаше сандъче от дърво, обковано с мед, сякаш в него се пазеше злато. Жрецът и Аспарух коленичиха пред сандъчето и жрецът вдигна капачето.

Върху червена коприна лежеше по гръб бяло-жълто човече и се виждаха разтворените му нозе и ръце — и пръстите на нозете и ръцете. Виждаше се и главицата му, с дребни власинки — коренчета като коса. И жрецът затвори капака.

И в мига, в който капакът се затвори, изведнъж Аспарух разбра, че коренът няма да помогне на Кубрат. Преди коренът беше чудо — нещо, което и го имаше, и го нямаше, сега се превърна в жълтеникаво парче дърво. И цялото това възбудено и радостно очакване, което беше крепило Аспарух, изведнъж изчезна.

Аспарух се изправи и глухо каза:

— Ще занеса корена на баща си.

Изправи се и жрецът и каза:

— Тръгвам още днес и аз ще занеса това сандъче на великия хан.

А коренът е добър.

Аспарух каза:

— Ще дойда с тебе.

Жрецът поклати глава и каза:

— Ти не можеш да влезеш в храма на Големия конник, нито дори да стъпиш на пътеката към него.

И Аспарух попита:

— Татко, кога ще стана жрец?

А жрецът отговори:

— Най-напред трябва три години да преминеш през изпитанията. Ала ти ще ги преминеш, зная го, и не може да съм се излъгал.

Аспарух каза:

— Още утре искам да тръгна по пътя на изпитанията.

Жрецьт каза:

— Рано е. Почакай. Не само тялото, но и душата трябва да е спокойна и да бъде посветена само на Тангра.

Аспарух го загледа в очите и жрецьт трябваше да сведе очи. Защото Аспарух разбра, че жрецьт мисли за Кубрат. И разбра, че жрецьт мисли за смъртта на Кубрат, когато Аспарух щеше да бъде свободен. Така чак сега Аспарух разбра какво беше чакал жрецьт тези дълги години. Но Аспарух само каза:

— Жрецо, кажи на баща ми, че го чакам. Кажи му още, че всяка нощ, когато остана сам, казвам ония думи и протягам ръката си в мрака. Той знае думите. И усещам, че неговите пръсти ме докосват.

Жрецьт му каза:

— До среща, сине.

Аспарух отговори:

— До среща, жрецо.

И отиде в своята стая, та се загледа навън през прозореца. Половината прозорец беше закрит с тънка индийска мрежа, а другата половина беше открита. И Фанагория, морето и насрещният бряг се виждаха през мрежата замъглени като видение, а през открития прозорец светеха като измити. Но изведнъж върху двете Фанагории — мъгливата и чистата — потече сребърен дъжд. А то беше, защото Аспарух заплака.

И като плачеше, мислеше си, че ще развърже възела, който стягаше сърцето му. Но не му олекна.

7.

Ала на другата сутрин след тръгването на жреца при Аспарух дойде човек от хората на Ак Йола. И не каза нищо, и мълчеше като предводителя си, сякаш всички дулусци покрай Ак Йола бяха станали като глухонеми. Но човекът донесе дървена палка като ония, които търговците носят по време на пътуванията си, та записват с руни върху тях откъде минават и какво продават. На палката беше издълбана повеля на Кубрат към Аспарух. Да тръгне през планината, все едно, че отива при братовчеда си Алп Илитвер, оттатък планината. Но няма да стигне до Алп Илитвер, защото по пътя ще го срещне Ак Йола и ще му каже накъде да тръгне.

И Аспарух веднага повели да оседлят конете и се приготви да тръгне. И дори беше на седлото, когато го видя евреинът и се търкулна по стъпалата, та хвана стремето на Аспарух. И му каза:

— Господарю, нима ме оставяш на фанагорийците? Тук няма живот за мене, господарю, защото дори моите сънародници юдеи са станали в този нов Вавилон чисти фанагорийци. А фанагориецът не принадлежи ни никой народ, господарю. И напразно българите мислите, че градът е ваш, докато тук всички народности се месят и разтопяват — и развалят. Фанагориецът няма свой език, защото тук се говори някакъв език, в който има слова от десет езика. И фанагориецът няма вяра, защото всички вери се срещат във Фанагория. А кой може да вярва в бога, като вижда храмовете на десет богове да се издигат един до друг и жреците от десет вери да му разправят небивалици, като всеки противоречи на другите? Фанагорийците мислят, че щом са видели нещо от света, могат да бъдат недоволни от всичко. Те говорят за вчера, когато тук царувал Митридат, и говорят за утре, когато щели да надминат Константинопол. А днес само седят, ядат, пият и не работят. Господарю, не мога да живея сред хора, които нямат народност, език и вяра. Вземи ме със себе си. Пък и такава беше волята на великия хан Кубрат.

И евреинът гледаше Аспарух в очите. Аспарух знаеше какво мисли, ала не го казва. А евреинът мислеше, че Аспарух го прати да

търси корена на живота и после го изостави, което ще рече, че коренът е намерен. Той — евреинът, трябваше да остане като изкупление в зъбите на китайската глутница. И евреинът тихо запитва:

— Господарю, каза ли някому за корена?

Аспарух въздъхна и му каза:

— Да, казах. Качи се на мулето си!

И Севар хем беше недоволен, хем скритом се радваше, че Исак тръгва с тях.

8.

И малкият отряд, воден от Аспарух, вървеше към Кавказките планини. Аспарух бързаше, но призракът на планината бавно идваше насреща му, като се наливаше с плът, докато синьо-белите прозрачни сияния се превърнаха в тъмнозелени гори и светлозелени поляни. И зад тях се вдигаха мълчаливо нови зидове от планини и човек не можеше да повярва, че ще ги достигне и те също от облаци ще се превърнат в каменна плът — а му се струваше, че ако е птица, ще прелети през тях като през дъга.

И конете протегнаха шици и ездачите се изхлузиха назад в седлата, защото пътят се наклони и тръгна нагоре.

Тъй почна пътят на Аспарух и хората му през планината. И като се качваха нагоре, те сякаш се връщаха назад във времето. Защото долу с ниски уморени пламъци гореше лятото, нагоре сивееха пролетни брези, по които едва се разгаряха лъскавите зелени искри на новата шума, и още по-нагоре лежеше пепелта на изгорелите миналогодишни треви, смазани от зимата. И най-високо горе сияеха прозрачните кладни на снеговете.

Пътеката се притискаше до скалата — и отляво се издигаше отвесна скала, и отдясно падаше отвесна скала, а в дъното на пропастта ревеше река. Водите слизаха и по скалите отляво, та шумяха през пътеката, сякаш течеше мляко, тъй като водата се пенеше. И като подложи дланта си под бялата конска опашка на водопада, Аспарух напълни шепата си с вода и видя, че водата е прозрачна като въздух и чертите на ръката му се изрязват, защото беше вдлъбнал дланта си. И той видя колко много и чудновати резки има по ръката му и се зачуди, че не се е досетил да погледне дланта на баща си. И дали майка Акага беше видяла Кубратовата ръка? А като си спомни ръцете на Кубрат, сърцето на Аспарух се сви и той усети, че дланта му замръзва от ледената вода. И отпи от водата, та замръзнаха и зъбите му.

Но Аспарух не можеше да бърза към баща си, защото каменната пътека беше тясна и по нея блестяха като кръгли подкови следите на конете, защото векове наред конете бяха стъпвали по едни и същи

следи. И водата изпълваше със светлина тези печати на човешката храброст и упоритост и на мълчаливата покорност на конете, а ниското слънце ги пълнеше с червено вино. И следите вървяха по-близо до пропастта — не до скалите вляво, защото конете знаеха, че носят товари и хора. Аспарух често трябваше да слага дланта си отстрани на дясното око на Алтъй, за да не гледа конят мъглата, която се надигаше като звяр от бездънната мокра пропаст. А понякога облаци се носеха и над хората, и под хората.

Но мулето на евреина храбро крачеше по пътеката за голям яд и досада на Севар, който очакваше, че евреинът ще се уплаши от пропастта.

И върху скалите отгатък пропастта, които облаци разтопяваха, като птици през облаци летяха диви кози. А когато стадо кози прелетя през пътеката, Аспарух улучи козел, който тежеше колкото петима мъже, та беше по-едър от мулето на евреина. И само рогата му бяха тежки колкото десетгодишно дете. И рогата бяха толкова твърди и остри, че с такива рога аланите оряха дребните си каменни нивички. И копитата на козела бяха по края твърди, а в средата меки като лапи на пантера.

Нощуваха в планинско село с къщи сакли, залепени върху скалите като гнезда на планински ястреби. И покривите бяха покрити с плочи, та селото се сливаше и преливаше в скалите. И от вратата на една сакла се стъпваше върху плочестия покрив на долната сакла, така че покривът ставаше двор, та аултът слизаше към долината като каменна стълба. А от другата страна на пропастта се виждаха малки каменни къщички — и те бяха изградени по време на последната черна чума. И болните си ги строили и са лягали в тях да умрат, за да отърват живите от грижи за гробове и погребения. И върху хлебчетата, които планинците даваха на Аспарух и хората му, имаше клеймо като върху корема на кон — да се знае кой род е пекъл хляба.

И другата нощ вятърът ги завари в планината, но намериха лежище на диви кози под надвесена скала, постлано с много тор. И като постлаха кожите си върху тора, спаха като в шатри, защото торът беше топъл.

На третия ден преди залез планинските склонове се отдръпнаха вляво и вдясно, а реката спря да реве, та запя. И пред очите на хората се ширна зелена планинска долина. И сърцата се отпуснаха.

Тогава далече вдясно, върху сива скала, на светлото небе се очерта тъмна кула. По нея бяха накацали черни птици, които се виждаха отдолу колкото гарвани, но когато забелязаха върволицата конници, две птици се вдигнаха и се спуснаха към конниците — и се видя, че са огромни орли. И бледите им сенки — защото слънцето още светеше — меко и безшумно галеха конниците. Но конете запръхтяха, хората се скупчиха и върволицата изведнъж окъся, сякаш се сви от страх.

А беше това една дакма — кула на мълчанието, гробище на огнепоклонниците алани, защото те смятаха мъртвото тяло за нечисто и не му даваха да се докосне и смеси нито с една от основите на света — ни с вода, ни с огън, ни със земя, за да не ги оскверни. Затова аланите оставяха мъртвите тела в кулата да ги разкъсат хищните птици.

И евреинът смушка мулето си, та се изравни с Аспарух. И ръката му легна върху стремето на Алтъй, а главата му се наклони и тъй като седеше по-ниско, почти докосна Аспаруховото коляно. Когато Аспарух погледна надолу към него, видя, че лицето на евреина е бледо и очите му са затворени. И устните му мърдаха, като че ли шепне нещо.

И евреинът каза:

— Позволи ми да се подържа за стремето ти.

Аспарух попита:

— Зле ли ти е?

А Севар мрачно изрече:

— Умира от страх.

И Севар беше измъкнал муската от пазвата си, та я стискаше в шепата, притисната до гърдите, като че ли държеше сърцето си.

Аспарух погледна напред и назад и видя, че всички лица са извърнати встрани, за да не виждат кулата, и надолу — да не виждат орлите.

И евреинът каза:

— Аз съм бил в такава кула.

И Севар му каза:

— Лъжеш. А може и да не лъжеш... Там се събират бесовете на своите сборища да ръфат трупове. А ти си стар дявол.

И за пръв път евреинът нищо не му отвърна, а сякаш не го и чу. И главата на евреина се люлееше до Аспаруховото коляно, и той

стоеше със затворени очи, сякаш плуваше в пороя на спомена.

И евреинът каза:

— Лежах като труп между труповете. Там, в такава кула. Това се случи край столицата на персите — Ктезифон. Проклетият император Ираклий избиваше евреите и аз платих на нечистите стражи да ме наредят между труповете. До вечерта орлите се мъчеха да разкъсат волската кожа, с която бях покрит. Добре, че бяха сити — тогава имаше много мъртъвци. А през нощта избягах...

Аспарух попита:

— Какво има там?

Евреинът отговори:

— Кулата е кула като кладенец, иззидан в небето. Стените са дебели и горната площадка е наклонена навътре, към кладенеца. Там има три кръга ниши за мъртвите — за мъжете, жените и децата. После костите се хвърлят в кухото сърце на кулата. А наоколо има зъбери — да кацат орлите. И мъртъвците лежат по гръб, с нозе към ямата, сякаш са облеgnати на стената.

И Севар каза:

— Лъжеш.

Но го каза без злоба и без недоверие.

В това време главата на малкия керван изви край голяма скала и се разнесоха сподавени викове. И първите конници спряха. Аспарух тръгна напред и заобиколи скалата, следван от евреина и Севар.

Зад скалата отново се разкриваше долината със зелените склонове. И наляво все още склоновете бяха задени от слънцето, а надясно падаше сянката на скалист зъбер. И тъкмо на пътя достигаше и лягаше очертанието на кулата. А там, високо вдясно, всички накацали орли изведнъж се вдигнаха на облак над кулата и кулата сякаш започна да дими.

Покрити от сянката на кулата, десетина мъже стояха срещу българските конници. А бяха те черни като сенки в дългите си овчи наметала и с черните калпаци — и камъните на пътеката бяха светли. И черни ремъци обвиваха стъпалата на белите им ботуши, да не се плъзгат по скалите. Лицата им — оцавени от дъжд и от вятър — тъмнееха от бради и от мрачни мисли, а очите им червенеяха от яркото слънце на високите пасища, та с червени очи те опипваха конниците, като че ли търсеха някого. Това бяха алани.

И конниците полека-лека се разляха в редица пред скалата, спрени от мълчаливите мъже. И до Аспарух се наредиха десетимата български конници и евреинът беше до него.

А над главите на конниците кръжеше облак от черни орли, преплиташе пръстени и струеше като въртоп от черен дим. Или като облак от сажди, завъртян от невидим вихър. И за пръв път орлите почнаха да грачат.

Тогава пред редицата на черните алани излезе млад мъж и хвана поводата на мулето, върху което седеше евреинът. И започна един странен разговор между глухоними, защото народите на Кавказ говорят сто езика и наречия, та се разбират помежду си с език от движения и знаци, като че ли са оглушали от грохота на лавините, от рева на реките и воя на ветровете. И трябва да се каже, че и на този език можеш да кажеш всичко, стига добре да го знаеш.

Но и да не го знаеш добре, ще разбереш, ако искат да те колят и някой потърка ръба на отворената си длан по гърлото, сякаш те коли. И евреинът знаеше добре езика на знаците, и Аспарух го знаеше, защото жрецът го беше научил отдавна да се разбира с кавказците. И евреинът направи само няколко знака, с които призна, че е евреин и търговец, а младият алан му даде знак да слезе от мулето и да дойде с него, за да умре. И посочи кулата, където щеше да остави тялото на евреина. И с бързи, едва проследими движения на ръцете и с движения на тялото, раменете и лицето — сякаш омагьосваше евреина и го лишаваше от воля и сила — аланът разказа на своя ням език:

— Преди десет години дойде нашият старейшина и доведе на баща ми богат търговец евреин. Този човек търсеше подслон, та искаше да бъде гост и побратим на баща ми. И баща ми вдигна на търговеца шатра, даде му два коня, седем овце, място и зърно, колкото оня си поиска. После евреинът си отиде. И навсякъде, където е бил по нашите земи, той е показвал кърпата на баща ми и е казал, че е наш побратим. Когато се върна, търговецът остави три коня и десет овце, а на шията на майка ми окачи огърлица. Евреинът дойде и втори път — и взе пет коня и двадесет овце. И не ги върна. Чухме, че живее във Фанагория и всеки ден благодари на своя бог, че го е отървал от нашите планини.

Тогава баща ми спря първия еврейски керван и си върна конете и овцете — нито стиска вълна, нито косъм повече взе. После баща ми

отиде във Фанагория и отседна в дома на евреина. И не се върна.

По законите на тази планина първия евреин търговец, когото срещна, трябва да го убия и да хвърля тялото му в Кулата на мълчанието като отплата за баща ми.

Тъй аланът разказа своята няма история и прочете своята няма присъда. И като застана странно неподвижен след бързите си неуловими движения, зачака евреинът да слезе от мулето.

А евреинът огледа лицето на Аспарух и на мъжете с него. И всички отвърнаха очи от евреина, както преди малко отвърщаха очи от Кулата на мъртвите. И които бяха обърнати към него, нямаха погледи — като прозорци със спуснати капаци. Евреинът беше съвсем самотен сред редицата на десетмината мъже. И знаеше защо е самотен — защото беше осъден. А знаеше защо е осъден, тъй като петдесет години месеше с нозе калните пътища на грешната човешка земя.

После евреинът погледна нагоре, където ятото на орлите — разбърквано и носено от невидимия вихър — изведнъж започна да сипе върху конниците пера и нечистотии. И над петната от остатъците на орлите се вдигаше тежко зловоние. Някои от конниците се опитаха да минат напред, но черната стена на аланите не мръдна и те спряха. И конниците покриха глави с щитовете си.

Севар глухо каза:

— Хайде побързай, мръква.

И евреинът през зъби изрече:

— Къде бързате? Какво ви чака? Ох — и аз бих дошъл с вас...

И той погледна Аспарух с големи светли очи, пълни не толкова със страх, колкото с диво опиянение. И дали не можеше да схване каква гостенка му е дошла, или отдавна беше готов да я посрещне? И евреинът едва каза:

— Нищо ли не може да се стори?

Аспарух мълчаливо сведе глава. А лицето му беше в сянка, защото беше закрил глава с щита си.

И аланът като магьосник отново разказа със странни движения на ръцете си и каза без глас:

— Светът е голям, а хората много. Управлява ги законът на доверието. Слез от мулето.

Евреинът се смъкна от седлото и се облегна на мулето. Пръстите му се заровиха в рядката грива. И той каза на алана:

— Почакай.

Най-напред евреинът измъкна от пазвата си тънка торба и я протегна към Аспарух. И Аспарух седеше на коня безучастен, сякаш не беше там или сънуваше. Евреинът каза:

— Не е злато. Книги са. Занеси ги на синагогата във Фанагория. Чу ли? Чу ли! Вярвам ти.

И Аспарух мълчеше. Евреинът положи торбата на коленете му. После извади и протегна торбичката си със злато на Севар и му каза:

— Дръж и млъкни.

И той сваляше пръстените си един след друг, та ги подаваше на Аспаруховите конници, като минаваше от конник на конник. После почна да сваля дрехите си — шапката си, наметалото, ризата, ботушите — и ги даваше на българите. Започна да се движи наляво, върна се, та премина пред алана, отиде надясно и пак се върна — като махало, което се залюлява за сетен път. Накрая коленете му се подгъваха, сякаш беше изминал дълъг път.

И евреинът спря пред палача си и застана гол, както майка го е родила, сложил ръцете си под корема. Брадата му се ветрееше върху мършавите гърди и той зъзнеше. Имаше бяло старческо тяло с дълги кости, мишците вече бяха отделени от костите, а сините вени се преплитаха върху увехналата му кожа, сякаш стеблата на изсъхнал бръшлян увиваха статуя.

Аспарух седеше като изваяние на коня си. И конят Алтгъй сякаш усещаше, че господарят му е вкаменен, та също стоеше като изваяние.

И над Аспарух за трети път падна вцепенението, което не му даваше да мръдне дори пръста си. И душата му беше пълна с ужас и отвращение и той чуваше как върху щита му пляскаат мокрите изпражнения на орлите. И не искаше да повярва, и викаше няма, както аланът говореше няма:

„Не, не, не!“, защото тази рядка, вонлива кал беше човешка плът, минала през клюновете на орлите. И плътта беше от хора, които бяха гледали вчера или в деня преди вчера същата вълшебна долина, над която сега слънцето залязваше. И Аспарух видя, че между белите устни на евреина стърчи нежното стебло на тревица, и си спомни, че евреинът го държеше още когато му разказваше за кулата. Сега стеблото трепкаше и замираше, и пак трепваше, и Аспарух разбра, че то чува и предава биенето на човешкото сърце.

И аланът сложи ръка на рамото на евреина. И евреинът не го гледаше, защото гледаше кулата. И каза:

— Мислех, че още не се е излюпило яйцето на моя орел... А той вече лети. Лети. Лети.

И слънцето залезе. И сянката на кулата се сля със здрачината на поляната, та лъхна хладен вятър и отвя зловонието на орлите. Отвя и самите орли, които като черен поток потекоха към кулата.

Тогава Аспарух сякаш се стресна. И като се събуди, погледна след птиците. А кулата още светеше на слънцето — с черни железни отблясъци, защото светеха вградените в стените ѝ късове обсидиан.

Аспарух слезе от коня си, свали ръката на алана от рамото на евреина и сложи юздата на коня Алтъй в дланта на алана. И в другата си ръка Аспарух държеше торбата на евреина. И Аспарух каза:

— Вземи коня и ми остави този човек.

Аланът го гледаше, без още да разбира. Аспарух му каза на езика на аланите:

— Не давам срещу паметта на баща ти злато, нито земя, нито роби. Давам ти коня си.

И аланът видя коня. Той мина край голия евреин и допря длани до топлата мускулеста гърд на Алтъй. После прокара нокти през русата му грива. Допря пръсти до ноздрите му. Плъзгането на ръката му се превърна в стискане; той жадно мачкаше гъвкавата плът на гърдите, той се притискаше към коня с лице, с гърди, с колене. И като коленичи, прокара събраните си длани по тънките нозе, сякаш доеше или изцеждаше от тях мляко или кръв. И брадата му мърдаше върху мършавото лице, защото аланът стискаше зъби. И в очите му имаше страст и ожесточение.

А другарите му полека пристъпиха напред и окръжиха коня. Един намери смелост да го докосне, после втори. И те почнаха да милват жребеца.

И златното тяло на Алтъй фосфорно засвети, оградено от аланите, черни като орли. А светеше и тялото на евреина, светеше и бялата му брада. И евреинът зъзнеше с присвити колене и длани между бедрата. И зъбите му тракаха. И той каза с ръце и тяло на немия език на планинците:

— Не мога да повярвам, че струвам такъв кон. Такъв кон е достоен за шахиншаха, за кагана на хазарите, за ромейския василевс.

Ако твоят баща излезе от гроба, той ще се гордее с тебе.

И смешно, и страшно беше да се гледа как голият евреин се пъчи, за да покаже кой е шахиншах, кой е хазарин, кой император. И как като дете уж язди кон и как се криви, та се надига от гроба си като мъртвец, и се гордее със своя син.

Аланът се изправи. Обиколи Алтгъй, като откъсна с гърди ръцете на другарите си, притиснати към златното тяло. И спря пред Аспарух. И го попита с глас на алански:

— Защо даваш коня?

Аспарух отговори:

— Този кон вече не е мой.

И за пръв път аланът спусна ръка към ножа си, втъкнат в пояса му. И промълви, като каза:

— Ти ми даваш...

Аспарух каза:

— Конят е мой. Бащата на коня беше на баща ми, майка му беше на майчиния ми род. Ала му било писано да послужи като откуп за живот.

Тогава аланът се метна на седлото. Той препусна напред през сивата вечер, а зад него затичаха другарите му. И копитата на Алтгъй зачаткаха върху камъните, а стъпките на хората не се чуваха. И вятърът над долината носеше печалното безумно цвилене на Алтгъй.

Евреинът протегна ръка и взе от ръката на Аспарух плоската кожена торба. После огледа мълчаливите конници. Едната му длан все още стоеше между бедрата. Той дълбоко въздъхна и каза на Аспарух:

— Сега трябва да дадеш на новородения пелена, защото дори възкръсналите от гроба имат саван, а пък аз съм гол. Да поискам обратно имуществото си, няма да е правилно. Не, няма да е правилно. А ти, княже, няма да съжаляваш за коня си — кълна се в живота на Яхве.

И Севар хвърли върху плещите на евреина вълнената си гуня. А евреинът му каза:

— Няма да ти искам златото си — не се страхувай. Само при първата странноприемница ще ми дадеш една златица — само една, за да я изпием заедно.

И Севар го прокле. И като гледаше нататък, накъдето изчезна Алтгъй, Севар започна да плаче. И през сълзи каза:

— Да не бях те срещал. Ох — нещо ми казваше, че това беше лоша среща.

А вятърът и мракът сякаш бяха чакали да заглъхне отчаяното цвилене на Алтъй, за да се спуснат от ледниците и да връхлетят конниците от долината. И хората се свиха в наметки и кожи; и вятърът отвя от долината като златен прах последния светлик и топлик, та изведнъж падна студена нощ.

И по върховете ледниците засияха, сякаш някой запали бял огън в прозрачното сърце на леда. И отблясък от ледовете падна върху Кулата на мълчанието, като че светлината искаше да остане още миг при мъртвите.

И Аспарух усети, че зъзне.

ДЯЛ СЕДМИ

1.

Чух да си шепнат в мрака — навярно бяха от ония, които записват думите ми. И гласът беше на млад човек. А човекът каза: „Той е толкова стар, че не знае летата си.“ Не се обадох, дори не се усмихнах. Аз ли не знам летата си! Нали жреците нямаше да ме пуснат да прекрача прага на храма, ако не знаеха, че съм роден в щастливо мигновение. Зная не деня, а мига на своето рождение, зная кога моето съзвездие е пресичало кръгозора, защото преди слънцето да се издигне на дванадесета част от своя път, спират да се раждат високи мъже със сини очи и почват да се раждат ниски мъже и с черни очи. И добрият жрец ще ти каже: „Ти може би си роден в този ден, но не си роден на изгрева, а на пладне, защото само на пладне в този ден се раждат мъже като тебе.“

Не броя своите години. Но винаги броя годините, които са изминали от онова далечно „днес“, деня първи на моето сказание, до деня, в който сега говоря. И си мисля, че римляните късо са скроили своя човешки век. Защото те всеки сто и десет години празнували игри, които наричали секуларни — ще рече, вековни. А ги празнували на сто и десет години, защото един човек трябвало да празнува само едни игри. Те мислили, че игрите са зрелище, което нито един от живите не е видял и нито един от живите няма да види отново. Или те мислили, че сто и десет години са пределният срок, и който човек се радва на светлината. Да, но ако оня пролетен лов и празник, когато тумените на Кубрат се събираха за ханския лов, сметнем за секуларни игри — а римляните са празнували и те по същото време напролет деня на пастира, когато е основан Рим, ако онова лудо колело на тумените около могилата сметнем за секуларни игри, то идната пролет трябва да ги празнуваме отново.

А пък аз бях в колелото на тумените и още помня тропота на копитата.

Колко ли трябва да говоря, за да ти разкажа какъв път извървахме за тези сто и десет години!

Но слушай — казвам ти и те предупреждавам, водя те по пътя, по който преди сто години тръгнаха хан Аспарух, княз Слав и жрецът Терес, сам обаче не зная — чу ли, сам не зная — къде този път свършва. Сам аз вървя още по него, а с мене вървят и хората, които чакат думите ми в мрака. Но вървиш ли и ти по него, ти, който ме слушаш? Колко века минаха, откак казах своите слова? Да можеше да ми разкажеш докъде стигна този път през времето...

Да, моето сказание е път, но е и река. И аз се връщам към изворите на реката, но не зная дали тя стигна и се сля с морето.

2.

А когато Аспарух и хората му останаха да нощуват в поредното аланско гнездо, ето — на сутринта Севар беше изчезнал със златото на евреина и със Севар още двамина от десетката му. И колкото и тъжен да беше Аспарух, натъжи се още повече, защото беше обикнал Севар. А евреинът се прегърби, та изведнъж се видя колко стар човек е той. И целия ден, докато яздеха по планинските пътеки, никой не продума дори една дума.

На следващата нощ легнаха да спят всички, събрани в една студена колиба. И Аспарух се събуди, защото някой го докосна по рамото. И като отвори очи, видя в мрака сияйните очи на Ак Йола. Как беше успял да стъпи между телата на заспалите воители, без да ги събуди — Аспарух така и не разбра. Но Ак Йола като дух беше проникнал през отворената врата, та беше стигнал до Аспарух, който спеше в дъното на колибата. А когато Аспарух се изправи от кръста нагоре, всички се събудиха. И Ак Йола каза в мрака:

— Синът на хана тръгва с мене. Чакайте го.

А навън, макар да беше среднощ, беше светло, сякаш се съмваше. Защото светеха белите планини, издялани от прозрачен лед. И Аспарух видя неколцина жреци в бели дрехи, застанали до бели коне.

И Аспарух тръгна с Ак Йола и жреците нагоре в планината. Когато съмна, видя коня, който яздеше. А беше конят бяло-сив и биеше на зелено, и Аспарух не беше срещал коне с такава боя. После се досети, че такъв цвят има старият лед.

Пътят вървеше все нагоре и нагоре. И камъните по бродовете на потоците бяха като захвърлени случайно сред водите. И камъните, които подпираха пътеката по сипеите, като че ли бяха се сринали случайно от сипеите. Ако жреците не водеха Аспарух, той никога не би се оправил в планината. И пътят все се изкачваше нагоре, докато петната сняг се сляха в бяла пелена, която обгърна планината, а огнищата мъгла се превърнаха в бели облаци.

Тогава сред облаците засвети стена от лед. То беше замръзнал водопад, но той като че ли беше се оковал в един миг, като омагьосан, та беше запазил целия устрем на гигантските струи, които изригваха от ръба на плосък връх и падаха надолу от шеметна висота. Не можеше и не биваше така да замръзне вода — не се виждаше нито висулка, нито увиснала ледена капка. Тук ледът се извиваше напред и се хвърляше надолу, като че ли беше се вкаменил в мига на скока си. И ледените струи се преплитаха като тела на могъщи змии. Аспарух почувства, че планината не по-зле от степта може да накара човек да се смали и да признае, че е дребен и нищожен.

И Ак Йола каза на Аспарух:

— Сине на хана, остави да завържат очите ти. Те завързват и моите очи.

След това жреците завързаха очите на Аспарух, но завързаха и китките му върху предния лък на седлото, а краката му под корема на коня, за да не се смъкне от коня. И Аспарух усети, че се качват, но слизат, и усещаше коня като част от себе си, та усещаше, дори сякаш виждаше как бяло-розовите кости на коня се движат и наместват вътре в тялото му, между червените мускули, които се свиват и напрягат. После развързаха ръцете на Аспарух и нозете му, ала оставиха превръзката на очите му и го качиха на носилка. И той не разбра колко време е пътувал през мрака, олюляван като в опиянение. Но стана по-топло и той чу шум на вода, който го придружи през целия път. А беше това ту поток, който тече край скала, ту капчук, който дълбае скала. И въздухът се промени. В началото Аспарух дишаше уханье на тор и мокро сено, после вдъхна мирис на земя и мокър камък. А от мрака идеха и други странни миризми и Аспарух си спомни прошепнатите разкази, че жреците превеждат непосветените гости през облаци от опияняващи благоухания, които могат да накарат човек да мисли, че е полудял. И Аспарух разбра, че това странно пътуване през мрака не само скрива пътя към сърцето на планината, но и подготвя душата на човека за странни чувства и странни видения.

3.

Аспарух отвори очи и помисли, че сънува. Нечии ръце му бяха помогнали да се изправи и някой беше дръпнал превръзката от лицето му. И той разбра, че стои в Светилището на Големия конник.

А това беше пещера. И срещу Аспарух се издигаше бяла каменна стена, наклонена над него, и за да види върха ѝ, трябваше да вдигне глава. И върху стената беше издълбан образът на Големия конник, десет пъти по-едър от обикновения човешки ръст, а нозете на коня газеха пламъците на вечен огън — бяло-жълто-синя преграда от светлина, която извираше от напукания каменен под, както тревите извираше от степта. Гореше диханието на земята, запалено някога от някого, защото иначе незнайният ваятел не би могъл да издълбае сред пламъците нозете и копитата на коня. А пронизаният лъв се гърчеше сред самите пламъци. И левият преден крак на коня беше вдигнат, и главата на коня беше обърната към Аспарух с едва уловимата и все пак търсена прилика с човешко лице — на човек с широки скули. А широки скули имаше и конникът, също загледан в Аспарух, но чертите на лицето му се разтопяваха в камъка, та Аспаруховите очи мъчително търсеха да различат по-добре чертите на лицето му и не можеха. Светлината идеше отдолу и сенките пълнеха с мрак очите на конника и чашата в ръката му. А върху челото на коня светеше златен диск, който събираше светлина, и човек не би могъл дълго да гледа образа на конника, защото сияйният диск би го заслепил.

Да, това беше той, Великият праотец — Големият конник, първият човек, възседнал коня, дар от боговете. Не бог, но вече и не човек, който някога беше имал човешко име, а после беше отишъл при Тангра и сега се наричаше само Конникът.

И Аспарух откъсна поглед от Конника, та извърна глава надясно.

А изправени пред стена от мрак, в която някъде далеч се провиждаха белите сенки на пещерни стълбове, там стояха един до друг тримата пратеници.

Най-напред и най-накрая беше славянинът — все така златен. До него беше ромеецът — все така сребърен. Най-близко стоеше тюркутът

— целият излят от мед. Пратениците си бяха същите.

И Аспарух извърна глава наляво. А до него стояха двамата му братя — Баян и Котраг, и двамата като че ли изковани от желязо. И братята му бяха останали същите.

И всички гледаха като омагьосани нещо пред себе си, ниско в краката си. Чак тогава и Аспарух сведе поглед, та видя съкровището.

В нозете на Големия конник лежеше златно съкровище. Нисък пръстен от бели пламъци го отделяше от хората, а далечният му край се разтопяваше и преливаше в пламъците, запалени в нозете на Конника. И тъй като човек не можеше да обхване с един поглед и наведнъж струпаните съкровища — а и нямаше сили да спре поглед върху една вещ, за да не изгърве цялото съкровище, то златното сияние го заливаше целия и го давеше.

И разсипани златни монети трепкаха в блясъци, изравнени от времето като докоснато от вятър езеро, в което тънеха оръжия, накити, съдове. И златна колесница тънеше, полегнала настрана, като че ли изоставена след безплодни усилия да се измъкне от златното блато. И шлем беше пълен със златни монети като с жълта вода. И глава на статуя потъваше до устните, като че ли се давеше. И меч стърчеше, забит в монетите до половината на острието, сякаш някой се беше опитал да измери дълбочината на златото или дори да го преброчи — но беше останал само мечът му.

Аспарух помисли, че това златно съкровище няма дъно. То стигаше до повърхността на земята след дълъг път през земните недра, както пламъците на земното дихание; то беше тесен кратер на вулкан, където златната лава беше застинала, но някъде дълбоко тя плискаше като вода и огън.

А златото сякаш не тежеше. И огънят го отделяше от света на живите хора и блясъците го омекотяваха, та съкровището едва-едва сивееше от прах, защото може би беше само видение.

И Аспарух разбра, че съкровището го опиянява не защото беше злато, а защото беше невероятно. В тази пещера, чиито очертания тънеха в мрака, в нозете на конника без лице, пред това съкровище — можеше да се случи всичко. И да се каже всичко.

И чак сега Аспарух чу, че запаленото дихание на земята бучи под нозете му, че то пронизва камъка и прави всичко да трепти едва доловимо — но достатъчно, за да почувства човек, че нищо около него

не е твърдо и непоклатимо, че в пещерата живее сила, за която гранитът и златото са леки и нетрайни, както есенните листа за вятъра.

Тогава иззад скалата на Конника безшумно изплуваха белите сенки на хан Кубрат и жреца на Тангра, та спряха пред онемелите, омагьосани мъже.

И жрецът стоеше неподвижен — както винаги гладък, студен и твърд като изваяние от излъскан мрамор. И жрецът беше останал същият.

А до жреца стоеше Кубрат. Ден и нощ беше копнял Аспарух да види баща си, ден и нощ беше викал облика му в спомените си; и го беше видял в тези спомени — и в нощта на „малката смърт“, и в горчивите дни след раздялата. Но пред Аспарух застана друг Кубрат. Единствен Кубрат не беше същият.

Кубрат като че ли беше само сгъстен облак. Косата му и брадата му се разтопяваха в сиянието на пламъците и през бледата прозрачна кожа светеха сините вени, и бялата му дреха очертаваше само раменете и хълбоците му, сякаш скриваше не плът, а пустота. Но сега бавните му крачки и бавното вдигане на ръката му се виждаха вече не неуверени и немощни, защото така би трябвало да върви и да вдига ръка един призрак.

И Аспарух затвори очи, за да види отново баща си, какъвто го помнеше. Ала и под клепките му Кубрат остана такъв, какъвто го видя в нозете на Великия конник — бяло-светла сянка на предишния хан.

И Аспарух със затворени очи чу гласа на баща си — първия глас, който прозвуча в Светилището на Конника. А Кубрат каза:

— Пристъпете и запомнете.

Аспарух отвори очи. Тримата пратеници и тримата братя пристъпиха напред, а върху лицата им засия златното отражение от жаравата на съкровището.

И Кубрат каза:

— Всички сте чували за съкровището на Големия конник. Мнозина мислят, че то е сказание и притча. Сега виждате, че съкровището съществува.

И гласът на хан Кубрат не беше същият.

Тогава заговори жрецът:

— Велики хане, ти доведе тези хора. И ти знаеш закона. Само ханове и жреци могат да видят свещеното съкровище. А щом го видят

непосветени, сиянието му трябва да се отрази в мъртвите им зеници.

Тюркутът каза:

— Това не е само храм на българите, а на всички конни народи.

Аз съм конник.

Ромеецът каза:

— Не съм молил да ми показвате храма си.

И славянинът каза:

— Аз съм гост. Откога убивате гостите?

А тримата братя болгари мълчаха, защото пред тях стоеше баща им и те можеха да проговорят само ако той им повели.

Кубрат отговори на жреца:

— Тези трима пратеници са свидетели. А свидетелите трябва да живеят, за да разказват. Пратеници на хазарите, ромеите и славяните — видяхте ли?

Тримата пратеници сведоха глави в знак на съгласие. Кубрат вдигна ръка и от мрака — който беше отстъпил няколко крачки от пламъците, но дебнеше отвсякъде — излязоха трима жреци, та отведоха тримата пратеници. А когато в нозете на Големия конник останаха хан Кубрат, жрецът и тримата братя, жрецът отново проговори и попита:

— А твоите синове?

Кубрат каза:

— Двамината мои синове ще излязат оттук ханове, а третият ми син ще излезе жрец.

Жрецът каза:

— Ти си още жив, хане, а искаш българите да имат още двамина ханове.

Кубрат каза:

— Жив ли съм още? Българите са на кръстопът и не искам, ако Тангра ме повика, синовете ми да губят време и сили да ходят по светилищата, за да осветят ханството си. Баяне, ти ще поведеш оногурите и утигурите. Котраг, ти ще водиш кутригурите. Велик хан ще бъдеш ти, Баян, канартикин — ти, Котраг.

А в един глас двамината братя казаха:

— Татко и господарю, искаме да вървим след тебе.

Кубрат каза:

— Мълчете. Казах — ако Тангра ме повика. И друг път приживе ханове са посочвали и освещавали свои наследници. Жрецо, разкажи на бъдещите ханове и на бъдещия жрец за веруюто и проклятието на Конника, както на мене ми го разказа твоят предшественик и както други жреци са разказали на бащите ни.

И жрецът прекрачи през пръстена ниски пламъци, които ограждаха съкровището, та нагази в златното езеро на монетите. А те хрущяха под краката му като черупки на миди край морски бряг. И жрецът застана пред втория огън в нозете на каменния образ и протегна ръце нагоре. Ако беше висок колкото конника, жрецът би могъл да докосне рамото на изваянието, защото скалата се надвесваше над съкровището като похлупак на огромна разтворена раковина. Жрецът изрече:

— Конници, слушате и запомняйте. Когато бог създал човека, той го оставил да човърка земята и с пот да добива всекидневната си храна. А човекът горко заплакал и завидял на птиците, които имат крила. Тогава бог дал на човека коня. Така малцина от хората, благословени от бога, станали конници. И те прелитали от единия до другия край на земята — и убивали, и палили, и яли хляб, който не са жънали, и спали в градове, които не са градили. Оттогава — никой не знае откога — вождовете на конните народи донасят късове от своята плячка тук, в нозете на Големия конник. От векове.

И хан Кубрат бавно и предпазливо също прекрачи през огнения пръстен. И докато жрецът говореше, ханът с усилие се наведе, та изрови из съкровището зарината златна купа. А купата беше обкован в злато череп. И от него паднаха като разтопени капки няколко златни монети. Ханът избърса с ръка златния череп, та златното огледало светна и заля лицето на хана с жълта багра. И ханът извика:

— Дар от Атила, вожд на хуните!

И когато жрецът замълча, ханът бавно се наведе още много пъти, та изтръгваше от златното блато полупотънали дарове на незнайни народи. Извади кръст, чаша, меч. И викаше, сякаш закланаше, имената на мъртвите конни народи, хвърлили някога тези дарове в нозете на Големия конник. А сякаш някакъв призрак се ровеше в съкровището, за да намери спомен, оставен от самия него преди векове. Кубрат викаше:

— Дар от кушани. От уари. Ефталити. Сали. Абдели. Сармати. Бургунди. Акацири. Маскути. Хуни.

И Кубрат хвърли меча в краката на жреца, но звън не се чу, защото го удави шуртенето на вечния огън. И Кубрат извика:

— Жрецо, кажи на младите ханове къде са конните народи, оставили тези дарове? Кажи кой помни имената им? Къде е царството на Атила? Не говори за богове, а за хора!

И на Аспарух се стори, че чува да тътне отдалеч, като идваща буря, старият глас на баща му, от който се криеха трудните жени — от страх децата им да не видят преди време белия свят. И като че ли призракът на Кубрат се наливаше с жълтата кръв на съкровището.

А жрецът заговори все така бавно и спокойно — и неговите размерени слова бяха осъждане, та дори подигравка наред с вълнението на стария хан. И жрецът каза:

— Когато бог видял, че конниците заливат земята, той ги прокълнал — да бъдат като слънце, ала и като слънце да залязват. Той запалил в сърцата на конниците неутолима жажда към далечината, към непознатото, към края на обетованата земя. Зовът на далечината — това е веруюто и проклятието на конника. Затова конните народи имат една съдба — да яздят напред, докато се стопят в далечината, където ги чака брегът на последното море — океан.

Кубрат му отвърна със своя предишен глас на вожд, свикнал да повелява, а не да се съгласява. И каза:

— Твоите конници не са оставили памет след себе си, защото са рушили, а не са градили. Защото са искали война, а не мир.

Жрецът каза:

— Конниците са вълни. Те идват и си отиват. Нима вълната гради?

Кубрат отговори:

— Този олтар е бряг на тези вълни и бряг на твоя океан. Тук е пустинният златен пясък, на който твоите вълни са изхвърляли остатъците от хиляди крушения. Чу ли — хиляди крушения, жрецо.

Жрецът каза:

— Нима животът не е непрестанна езда срещу смъртта? Как искаш да посрещнеш смъртта — като пълзиш по земята след ралото, или като яздиш с меч в ръката?

Кубрат изрече:

— Искам вечност не за себе си, а за своя народ.

И жрецът изрече:

— Народите са мимолетни като хората. Те са сухи листа, развени от прищевките на боговете.

След това Кубрат замълча. И като прекрачи през ниския огън, бавно отиде встрани, към подножието на скалата, където лежах три пълни кожени меха. А никой не ги беше и забелязал. И ханът седна на единия мех, та сложи лакти върху колената си, а брадата си върху дланите. И сега, когато върху него не играеше жълто-червеното сияние на златото, хан Кубрат отново стана бял като облак.

И огънят съскаше, и скалата глухо тътнеше, и от мрака върху лицата на тримата синове лъхаше ту топъл дъх от пламъци, ту студено дихание от мрака — сякаш там някой се беше спотаил и чакаше отговора на хана.

Хан Кубрат каза:

— Баяне, ела и вземи този мех.

А големият син прекрачи и се наведе над меха. Изви се като лък, изпращяха ризницата му, костите му, мишците му — но мехът не мръдна.

Кубрат повели:

— Помогнете му!

И двамата по-млади синове пристъпиха. Аспарух хвана изпънатата затоплена кожа и усети, че тя е налята с метал. И тримата братя заедно мръднаха кожения мех към пламъците.

Кубрат каза:

— Баяне, отвори меха.

И Баян развърза стегнатата с ремък шия на меха, та пъкна в гърлото ръката си. И като отвори извадената си шепа, в нея лежах десетина изкорубени медни монети — потъмнели, та почернели. И някои бяха зеленясали, а някои бяха слепени една с друга. А редом със сиянието на живото злато тези медни монети приличаха на шепа угаснали въглени.

И Кубрат запита:

— Колко си взел?

Баян преброи и каза:

— Дванадесет.

Кубрат изрече:

— Ти държиш в дланта си дванадесет български шатри. В твоята ръка са огницата — с дима и пламъците, голите дечурлига край пламъците, гордия конник и конете му. Всяка нова българска шатра дава по една медна монета, за да се знае колко семейства брой нашето племе. Ако преброиш монетите в трите торби, ти ще знаеш колко шатри брой българското племе. Така ли е, жрецо?

А жрецът все още стоеше в огнения пръстен, в нозете на Каменния конник. И отговори:

— Така е.

Кубрат рече:

— Синове мои, три седмици не съм отворил уста, за да приема храна — нито чиста, нито нечиста. На седмия ден спря да ме мъчи тялото — забравих, че имам ръце и нозе, станах безпльтен. На четиринадесетия ден спря да ме мъчи духът — и аз забравих честолюбие, жажда за власт и почит. На двадесет и първия ден забравих, че съм човек, и се усетих слят с тревите, камъните и небето. Днес е двадесет и вторият ден. Никога до днес умът ми не е бил побистър. Слушайте и запомняйте. Когато станах хан, тези монети се събираха в една торба. А бях хан четиридесет години — и почти всички прекарах в мир. И мирът роди другите две торби. Други десетки хиляди монети, стотици хиляди хора. Заради тези нови две торби, пълни с медни монети, чужденците нарекоха земята ни Велика България. Заради тези три торби медни монети, а не заради златото са дошли пратениците на три народа — на хазари, ромей и славяни. Гледайте двете съкровища и избирайте. Златото значи война — ще рече, бедствие. А нещастieto възвишава десните. Медните монети са родени от мира, а мир ще рече радост. И радостното дело възвишава левите. Синове мои, изберете лявата страна. Казвам ви с устата на мъдреца: „Нека да се направи така, че хората отново да връзват възли. Нека да се направи съседните царства взаимно да се гледат и взаимно да си слушат пеенето на петлите и лаенето на кучетата. И нека хората не се скитат от едно на друго място до края на дните си.“ Аз казах...

И жрецът се поклони — може би с почит, а може би с присмех, та изрече, стъпил върху студената клада на златното съкровище:

— Велики хане, боговете са те наградил да се слееш с всемирната душа. Ала ти трябва да се върнеш в тленното си тяло, защото трябва да действаш. Бездействието е мъдрост за мислителя, но

е безумие за владетеля. Ти говориш с притчи, а навън чакат пратеници на три народа. Те искат отговор.

А Кубрат плъзна длани нагоре и покри лицето си. И остана така, закрил уста, очи и уши — ням, сляп и глух. И като стоя така — малко ли, много ли, не можеше да се каже, защото времето другояче течеше в Светилището, Кубрат глухо изрече изпод дланите си:

— Баяне, хвърли шепата монети в огъня.

И Баян метна монетите във вечния огън — надалеч, над съкровището, във високите пламъци под нозете на Големия конник. И докато летяха, монетите бяха черни, а когато паднаха в огъня, светнаха за миг като искри. И изчезнаха.

Кубрат не гледаше, но сякаш виждаше всичко в мрака под дланите си. И каза:

— Баяне, ти ще хвърлиш българските конници срещу хазарите — и те ще блеснат като огнени искри. Ти ще подпалиш степта, но искрите ще угаснат. И този мех с човешки души ще остане празен в ръцете ти. Жрецо, ромеите ще ти разменят тези медни монети срещу злато. Но помни — пленената славянка ще роди славянско дете. И твоето злато ще остане безплодно и мъртво като съкровището, тъпкано от краката ти. И мехът в ръцете ти ще бъде празен. Не се обръщам към тебе, сине Котраг, защото ти си Баян. А ти, сине Аспарух, ти си аз. Доведете пратениците.

И отново пред съкровището застанаха тюркутът, ромеецът и славянинът. И отново медният тюркут и сребърният ромеец станаха златни, а славянинът не се промени. Но и тримата гледаха със същите втренчени погледи съкровището, сякаш искаха да се уверят, че първия път не са сънували и че то наистина съществува.

А Кубрат смъкна длани от лицето си. И чертите му бяха изгладени и спокойни, сякаш ги беше изваял с невидими докосвания на пръстите. Кубрат каза:

— Пратенико на хазарите, кажи на своя каган, че си видял златни дарове на конни народи, които са изчезнали, та дори имената им са забравени. Кажи му още, че те са загинали, защото — помни, че който вади меч, от меч умира.

Тримата мълчаливи жреци изведоха Истеми, син на Песах.

Кубрат каза:

— Ромеецо, кажи на своя император, че си видял толкова злато, колкото никога не е имало в ромейската хазна. Кажи му още, че българската конница не се купува със злато.

Жреците изведоха Алексис Скира. Пред огнения пръстен на съкровището остана само славянинът. Кубрат каза:

— Славянино, кажи на своя народ, че може спокойно да оре земята си. Българската конница няма да мине Дунава.

Единствен славянинът отвори уста да заговори на хана. И той му каза:

— Велики хане, ние искаме да орем земята си, но ромеите са хищни и алчни съседи. И ние искаме мир, но те искат война.

Кубрат замълча, после изрече:

— Кажи на своите братя каквото аз ще кажа на своите синове. Някога го е изрекъл един мъдрец: „Аз не смея да нападам, но съм длъжен да се защитавам.“

Изведоха и княз Слав. В пещерата останаха Кубрат, жрецът и тримата Кубратови синове. И жрецът отиде, та застана изправен до Кубрат.

Много думи бяха казани, но всъщност ответ не се даде. И макар ханът и жрецът да стояха един до друг, все едно, че бяха в двата края на пещерата. А навярно имаше ответ. Сигурно имаше ответ. Ханът и жрецът не можеха да не го знаят. С техните уста говореха поколения мъдри люде, които бяха търсили изход из обърканите развалини на човешкото битие. И тримата братя с мъчително нетърпение се взираха в лицата на хана и на жреца и чакаха да проговорят.

Но Кубрат и жрецът мълчаха. И не казаха повече нито дума.

4.

И докато беше в Светилището, Аспарух само гледаше и слушаше, ала не избираше между думите на баща си и думите на жреца. Той — Аспарух, беше дошъл да срещне баща си и го видя — само че среща ли беше това? И дори — баща му ли беше това? Аспарух не остана насаме с баща си нито за миг, не се докосна до него, не размени една дума. Много се струпа на Аспарух, за да намери сили да търси правдата в думите на баща си и на жреца; и дори нямаше сили да се замисли, че тези думи решават съдбата на племето му, и неговата — Аспаруховата съдба. И всичко се струваше на Аспарух като насън, и му се струваше, че сънува.

Но истинският сън бягаше от него. А го затвори в каменна килия, издълбана в стената — и тя приличаше на каменна гробница. Ала навярно до мъртвите в саркофазите идват гласовете от света над главите им, а в килията в сърцето на скалата беше толкова тихо, че цяла нощ Аспарух ходеше из килията — три крачки напред, три назад, за да чува стъпките си. И когато се измори и спря, чу тишината. И чу през каменната бездна да пълзи някакъв звук — и му се стори, че чува мисълта на планината. А мислеше планината толкова бавно и търпеливо, че цялата първа нощ повтаряше един-единствен звук, едно дълго и безкрайно „Ааа“.

И на следващия ден Аспарух не видя баща си, а чакаше нощта, макар да се страхуваше да остане сам. И през втората нощ на Аспарух се стори, че планината шепне: „Сссс...“ И тогава се намери и се видя вън от пещерата под звездното небе. А не помнеше как се е измъкнал от каменната килия. Защото му се стори, че планината го вика — всяка нощ с един звук от името му — и ако останеше години наред, щеше да чуе какво иска да му каже. Но нима той нямаше да стои години наред в Светилището като жрец на Конника?

А над нощните върхове светеше сияние и Аспарух си спомни приказката за чудната долина сред планините, където царуваха вечната светлина и вечното добро. И нощите бяха студени, та дъхът му секваше от студ. Аспарух чу пръхтенето на коне и ги намери под навеса. И като

свали сено от яслите им, накара един кон да легне и се сви до него. И Аспарух започна неудържимо да трепери, за да се стопли. И заспа.

Видя се, че отново стои в Светилището на Конника, и усети, че скалата под краката му трепери, сякаш реве подземен порой. И сънуваше — но ясно, като наяве, и усещаше — че под краката му се надига тътен и се издига по нозете му до гърдите му. И скалата, и огънят, и самият той — Аспарух, всичко тръпнеше от този непрестанен подземен тътен и като че ли всеки миг пороят щеше да пръсне скалата и да залее и помете всичко. И в тези броени мигове, които оставаха до разтварянето на земята и победния рев на пороя, Аспарух трябваше да избере нещо и да отговори на някаква загадка.

И Аспарух изведнъж разбра, че надвисналата скала с Конника е разтворената каменна челюст на огромна паст, в острите пещерни стълбове, които растяха от пода, и острите висулки, които слизаха от скалата, това бяха бели зъби на челюсти. И зъбите се сплитаха, преди да се сключат. И срещу Аспарух се стрелкаше огненият език на тази каменна паст. Той трябваше да отговори, преди челюстите да се сключат.

Аспарух стоеше между тези каменни челюсти с вдигната нагоре глава и срещаше погледа на Големия конник. А тъмните орбити на Конника зееха тъкмо над главата на Аспарух и сянката на Конника висеше и се надвесваше над Аспарух. И Аспарух събираше всичките свои сили и трепереше от напрежение като скалата от подземния порой. И Аспарух изпращеше своята мисъл като остър лъч срещу Конника, сякаш искаше да го освети и да проникне в зениците му, макар върху Конника да играеше светлината на вечния огън.

И Аспарух знаеше, че Конникът е самият бог Тангра. Стори му се, че говори с Конника, ала без глас, сякаш говори със себе си: „Ти си Тангра. И в Тангра се събира всичко, и всичко живо е в Тангра. Към каквото и да вдигне копие, Тангра го вдига срещу самия себе си. Защото извън него няма нищо. И като пронизва лъва, Тангра убива част от себе си, убива своя двойник, в който се е въплътил. Коя част от себе си убива Тангра?“

И тогава, в съня на Аспарух, сред огнения пръстен около съкровището бавно се въплътиха сенките на Кубрат и на жреца. Но челата им като че ли се сливаха в един общ облак, а лицата им бяха две. Те като че ли бяха въплъщение на едно и също същество. И на

Аспарух се стори, че в облака се очертават и нозе на човек, и копита на кон. И това бяха копита на много коне, като че ли това човеконого и конекопитно същество беше събрало в себе си цяло племе на конници. А лицата на Кубрат и на жреца бяха обърнати към Аспарух и той отново чу думите им, които прозвучаха в Светилището.

И Аспарух отново вдигна глава към лицето на Конника. Но сега то беше съвсем човешко лице — и това беше или лицето на Кубрат, или лицето на жреца. Аспарух се взираше и не можеше да разбере кой седи в седлото — баща му или жрецът. И му се стори, че това е лицето на жреца. Но чу думите му, които оня беше казал — сега ги каза отново: „Какво искаш да бъдеш — сърна или лъв? Сърната оцелява, защото ражда повече плът, отколкото лъвът може да изяде. Лъвът оцелява, защото има зъби и нокти.“ И Аспарух сведе поглед към лъва и видя, че и лъвът има човешко лице. А лицето на лъва приличаше на лицето на жреца. Тогава — нима Кубрат беше в седлото с копието в ръка? Къде оставаше тогава проклятието на Конника?

И двойната сянка на Кубрат и жреца се плъзна през пламъците към Аспарух и се сля с него. Той усети, че мълния го разсича на две. И го раздели на две половини някаква черта, която светеше. И го болеше, сякаш вода се мъчеше да гаси пламък. И лявата половина, в която остана сърцето му — а той имаше само едно сърце, защото усещаше болката му, едната половина беше Кубрат. И този Кубрат — Аспарух копнееше и плачеше да живее вечно и молеше за живот на племето си. Ала като диреше с поглед брод през смъртта, виждаше само пустота. А другата половина, дясната — а в десницата студенееше меч — този жрец — Аспарух, признаваше, че всичко родено от утроба е смъртно и никой не може да избяга от тази горчива и жестока правда. И тази половина се бореше с отчаянието и примирението. А Кубрат и жрецът се бореха да завладеят цялата душа на Аспарух.

И този разкъсан и отчаян Аспарух усети, че скалата под нозете му се разпуква, и усети, че пороят се качва по нозете му. И като се откъсна от скалата, Аспарух протегна ръце и успя да се изкачи на коня на Големия конник, зад каменния гръб на Конника. И докато пороят ревеше и се качваше, Аспарух видя конника, проснат под копитата, и лъва на коня. Видя и конника — Кубрат, и лъва — жрец. И като разтвори уста в ням вик, стори му се, че успя да събере в едно лице чертите на конника и лъва, и чертите на Кубрат и на жреца.

Но пороят го заля и повлече. И челюстите се склѹчиха.
И Аспарух се събуди.

5.

Накарах да ми прочетат всичко, което разказах за дните подир срещата в Светилището на Големия конник. Прочете го жена, а имаше хубав и дълбок глас. И като свърши, казах:

— Хубаво е.

После добавих и казах:

— Изстържете всичко написано върху пергаментите и се пригответе да пишете отново.

И чух как остриетата стържат върху пергаментата. А мразех този звук и сякаш стържеха костите ми. И остриетата изстъргаха и превърнаха в черни стърготини — като шепа сажди — думите, с които разказвах за бездънната пукнатина в пещерата — горе при вечния лед, където Аспарух видя изсъхналите мумии на стотици жреци на Големия конник. И върху мумиите при входа падаше светлина, а мумиите назад се губеха в мрака, сякаш идеха от недрата на планината. И върху някои мъртви лица блестеше прозрачната маска на леда; и мумиите се сливаха с ледената стена на пещерата, сякаш бавно се срастваха с леда. А върху други лица капеше пещерна вода и те бяха покрити с бялата кора на варовика, сякаш бавно се превръщаха в бели изваяния от камък и в стълбове, които подпираха свода на пещерата.

И там, върху изстърганото, пишеше и вече не пише за каменната дъга, прилична на отломка от гигантско колело, издълбано в скалите и леда. И долният край на дъгата се губеше в мъглата, а горният край сечеше нощното небе. И няма да чуете, а то ще рече — няма вече да видите лицата на жреците, които следяха от тази дъга пътя на звездите и половин век не бяха обърнали назад лица към земята.

И няма да научите за пазача на свещените реликви на българите, който се вдигна като оживяла мумия от дупката в скалата и говореше с Акага — сякаш тя стоеше пред него.

Да, писците изстъргаха пергаментите и така е по-добре, защото има поговорка, която казва: „Ако истината прилича на лъжа, по-добре не говори.“

И така — в дните след срещата в Светилището на Големия конник, жрецьт показва на Аспарух третото съкровище на конниците. Първото беше златото, което пазеше спомена за мъртвите, второто беше медта, която отброяваше душите на живите, третото съкровище беше от камък.

И Аспарух с жреца се изкачиха високо горе, сред вечните ледове — а пътят беше два дни все нагоре — и стигнаха в огромна пещера, пълна с ослепително сияние, защото светлината влизаше през процепи, закрити от пластове прозрачен лед. И там — върху каменни стълбове, пречупени обелиски, плочи, олтари или върху прости камъни, там бяха издълбани с руни спомените на безбройни поколения конници. Спомени и за строежи, и за надгробни ридания, и за велики мъже. Имаше и гранични знаци на изчезнали империи, и списъци на оръжие, превърнато в ръжда, и списъци на мъртъвци, превърнати в прах. А жрецьт прочете на Аспарух първите два надписа, защото руните бяха много стари и малцина можеха да ги четат. Това бяха първите вести за срещата на хората орачи с хората конници.

Най-напред пишеха орачите, които са живели при изгрева на слънцето. Те казаха: „При северното море живеят богатири с човешки тела и с конски нозе, покрити с дълга козина. Това са хората коне. Те с бичове шибат сами себе си по нозете и се носят по степта с бързината на вятъра. И викат — га-га-га — като дивите гъски в есенното небе...“

А после жрецьт прочете сказанието на хората, които живеят на другия край на земята, при залеза на слънцето. И те пишеха: „Тогавя богинята на облаците Нефела роди от титана Иксион дете чудо, чудато създание: не човек, не кон, не дърво; не титан, не бог, не звяр; а и това, и другото, и третото. То беше и кон, и човек, и дърво. Бе отломък и от бог, и от титан, и от звяр. То беше и смъртно, беше и безсмъртно. Наречекоха това чудище Кентавър.“

И жрецьт остави Аспарух в каменно — ледената пещера, пълна с ослепително сияние. Остави му мех с мляко и пита мед. А млякото стана на лед и медът стана на камък; и Аспарух се вледени и вкамени от мраза на пещерата и от ледения дъх на вековете, който идеше от древните надписи. И той четеше — денем на слънцето, нощем на факла — и почти ослепа, защото лъчите идеха отвсякъде, отразени от бляскавия лед, който обковаваше пода, стените и свода на пещерата. А ослепително блестяха и надписите, защото вдлъбнатините на руните

бяха пълни с лед; и ледът се вдигаше над камъка, та руните сякаш бяха изписани с блясък. А надписите говореха за величие и болка, за слава и горест и Аспарух четеше за велики подвизи на хора, за които не беше дори и чувал.

И Аспарух запомни една черна плоча, върху която имаше издълбано човешко сърце. Някога вдлъбнатината в плочата се изпълнила с вода и водата бе станала лед. Сега ледът се издуваше, та изпъкваше над плочата, като че ли сърцето беше издялано от скъпоценен камък, пронизан от светлина.

После жрецът се върна и показа на Аспарух черната дупка — устата на тъмния проход към сърцето на земята, където чакаха мумиите на мъртвите жреци. И каза на Аспарух: „Един ден ти ще оставиш моето тяло ей тук, до входа.“

А проходът беше пълен и нямаше място за повече мъртъвци, защото мъртвите жреци излизаха вече навън, в светлината.

И жрецът заведе Аспарух да види свещените реликви на българите. А живата мумия на пазача наричаше Аспарух само: „Внуче на Акага.“

Аспарух видя трите проскубани вълчи кожи — едната бяла, от енисейски вълк, втората черна, от тибетски вълк, и третата сива, от степен вълк.

В бялата кожа лежеше колчан с десет пречупени стрели, които бяха свещените знаци на оногурите. Защото „оно“ бележи десет, и „гури“ бележи стрели, но „оно“ означава и „много“, и „голямо“, и „велико“. А „гури“ означава и „стрелци“, и „мъже“, и „братя“. Така всъщност оногури може да се прочете като „десетте стрели“, но то означава и „големите братя“. Названията утигури и кутригури също означават числа на колена, но всъщност се четат „малките братя“ и „най-малките братя“. И названията на племената са многозначни, тъй както е многозначно всичко на този свят, защото в една златна купа можеш да пиеш кумис, можеш да счупиш с нея главата на врага си, а можеш да справиш в нея и нуждата си.

А десетте древни стрели бяха събрани в един колчан преди повече от тридесет века в нощта, в която десет колена на оногурите решили да се обединят. И стрелите бяха пречупени, защото първият вожд на оногурите — не казвам името му, тъй като след него трябва да изредя имената на баща му и дедите му и всеки ще скочи от могилата

си и ще викне: „Кажете за мене, кажете за мене!“ — този първи вожд дал на всеки старейшина колчан с десет стрели и го накарал да ги пречупи. И след като никой не успял, той счупил стрелите една след друга. После тази легенда разказваха за Кубрат, но то не е вярно, стрелите ги пречупил първият оногурски вожд.

А утигурите имаха в сивата вълча кожа шепа черни въглени — от първите свещени огънове, край които се събрал съветът на утигурските родове и решил да избере общ вожд.

А в черната вълча кожа лежах свещените знаци на кутригурите — стрела, секира, стиска суха трева и палешник. Легендата разказва, че когато дошли на Кавказ, кутригурите имали само три свещени вещи, подарени от Тангра — без ралото. Според жреците на Конника ралото било свещена реликва на скитите и кутригурите го взели от тях. Но кутригурите не даваха дума да се издума за ралото, колкото и да се гневяха жреците на Коня. И се наричаха трите племена „големи“, „малки“ и „най-малки“, защото оногурите се редяха в общия строй на бойната конница в средата, а другите две племена се редяха отляво и отдясно. И оногурската световна посока беше юг, а югът е главната световна посока на българите. Тъй, когато гледаш на юг, оногурите са към пладне и утигурите са към изгрева, а кутригурите към залеза.

Освен свещените знаци на племената всеки род имаше свещен знак — и оногурите брояха сто и два рода и към тях двайсет и седем рода хуни; и утигурите брояха осемдесет и един рода и към тях трийсет рода с кавказки корен; а кутригурите бяха най-многобройни, та имаха сто четиридесет и четири рода и четиридесет и осем рода от разни конни племена — авари, угри, забендер, тарних и котзагир.

Тук бяха и свещените знаци на българските племена барсали и савири, но тези знаци щяха да потънат в прах и забвение, защото конниците приемаха кръста.

И в новата си родина по степите край Черно море трите главни български племена се построиха в своя дядовски боен ред, та българският народ легна като сянка на орел върху степта — тялото на орела край Волга и Дон с клон на юг, а това бяха оногурите; лявото крило на орела, извито край Кубан с махови пера по Кавказ — това бяха утигурите; дясното крило край Днепър и Днестър с разпилени пера край Тиса и дори По — това бяха кутригурите.

Но тук трябва да се каже, че утигурите и кутригурите скоро забравиха родната кръв, та почнаха да се бият помежду си и поред да се съюзават с ромеите. И техните вождове поискаха да се обличат не в кожа, а в коприна; и ромеите им даваха ежегодна дан хиляди стъпки копринени тъкани. Така конниците продадоха кръвта си и кръвта на своите синове срещу изпразненията на копринената буба.

Но като се биеха, те си оставаха братя и говореха на един език, макар да имаха разни вождове. И най-важното — в мир си вземаха, а във война грабеха жени от другото племе. Така утигурските шатри бяха пълни с кутригурски жени и кутригурските шатри с утигурки. И като се замисли човек, вижда, че тези жени събраха племената. Защото когато се връщаха от бран, мъжете носеха главите или косите на убитите врагове и се хвалеха — а се случваше да донесат главите на брата или на родственика на жена си. Тогава свършваха белите дни за конника. И се случваше жените да замерят победилите вождове с умрели котки и да мажат шатрите им с нечистотии. А вождовете мълчаха и отвърщаха глава на другата страна, защото, ако вдигнеха ръка срещу жена, щяха след миг да умрат, набучени като таралежи със стрели, и труповете им щяха да ги ръфат кучетата. Тъй воините на двете племена тръгнаха на поход едни срещу други като конекрадци — тихо и посред нощ. И дори да побеद्या, връщаха се като победени. И Акага, макар да беше оногурка, подстрекаваше жените от двете племена да кълнат войната между братята.

И дойде денят, в който двамата вождове — утигурът Ругиля, син на Спаргезун, и кутригурът Химналон, син на Тарвел, застанаха един срещу друг, съблечени до пояса, със саби в ръка. И почнаха да секат главите си — отгоре, по коравото теме. А не се биеха, ами се сечаха за памет, в знак за братство, за да им напомнят белезите от последния бой за сключения вечен мир между двете племена. И ако вдигнат глас един срещу друг, едновременно да вдигнат ръка и да пипнат ръбовете на раните си. Посякоха се добре и кожата от главите им падна на дрипи върху очите, а кръвта потече до свещените бойни пояси, както беше уговорено. И жреците зашиха кожата на главите им накриво, да останат белези и ръбове като гребени на петли, та по-добре да си спомнят кога утигур и кутригур са заставали за последен път един срещу друг.

И Аспарух видя, че пергаментовата кожа върху черепа на стария пазач на свещените знаци носи белези от удари на сабя. И си помисли, че това може да са спомените от клетвата на двете племена. Защото често престарели старейшини от знатни родове изчезваха, като оставяха синове и стада, а се говореше, че отиват да умрат като жреци в планините, по-близо до Тангра.

И преди да тръгнат надолу към долините, където бушуваше лятото, жрецьт и Аспарух застанаха на ръба на пропастта, в която се извиваше каменната дъга на счупеното колело. А както казах, с него жреците мереха пътя на звездите. И ледените върхове светеха в нощта, и в пропастта се кълбеше мъгла.

Жрецьт каза:

— Синко, доведох те в светилището на конниците, за да усетиш дъха на Времето. Затова ти говоря пред тази дъга, която измерва хода на Времето. Искам да усетиш колко нищожни и дребни сме пред непобедимото Време и колко човешки съдби и надежди са погълнати от морето на Времето. Ти видя даровете на мъртвите народи, видя техните надписи, видя мъртвите жреци. Искан да разбереш, че ние трябва да се подчиним на Времето, което създава всичко, дава му да узрее и го убива. Затова — слушай Времето и не се бунтувай срещу него, защото е безполезно. Всяко нещо на времето си, всяко нещо с времето си и всяко нещо до времени. Слушай Времето и се подчинявай.

И жрецьт още каза:

— Ние сме жреци на Тангра, но на дело сме жреци на Времето. И Времето може да се мери с число, а числото е сянка и отражение на нещата. Но Времето е също така самото съществуване, неуловимото естествено течение на живота — и на хората, и на вещите — и на всичко в света. Ние, жреците на Тангра, познаваме законите на Времето — число, което се определя от въртенето на небесните тела. И това познание дава на българите сила, която плаши враговете ни. И много пъти българите са печелили битки в деня, в който слънцето се затъмнява — както е било предсказано от жреците. Това е голямо познание. И все пак — то е нисше познание. По-важно е да помниш другото.

И като помълча, жрецьт каза:

— Времето учи нашия народ на строгост и точност. Другите народи пресмятат войските си с десетки, стотни и хиляди. Ние, българите, пишем на камък, че ичиргу боилът трябва да има 882 ризници — не хиляда, а бери багаинът 84 ризници — не сто. Тази строгост и точност, на които се прекланя нашето племе, те пазят племето четиридесет века. Бъди строг и точен като Времето.

Жрецьт още каза:

— И Времето ни учи на неумолимост. Само две неща още от древни времена са придобили истинско единство, което значи сила. Небето е придобило единство — затова е чисто. Земята е придобила единство — затова е спокойна. Но Времето е научило небето и земята, че за да бъдат силни, не могат да бъдат човеколюбиви. Те се отнасят към всички неща — и към хората — като към жертвени кучета. Ако искаш да бъдеш силен, трябва да бъдеш неумолим като Времето.

Аспарух мълчеше. Да, Аспарух видя Времето. То имаше неповторимия бял блясък на прозрачен лед. И то беше студено, студено, студено.

Аспарух замръзна. Душата му стана като черната вода на онова езеро под леда, в което цяла зима се къпеше момчето Марал-Аспарух. И както слънчевите лъчи отскачаха от леда на езерото, та водата цяла зима оставаше черна като катран, тъй и всяка светлина и всеки глас на околния свят отскачаха от Аспаруховите зеници и уши, та душата му оставаше черна и спокойна. И той не знаеше кога ще дойде — и дори не чакаше — денят на пролетното равноденствие, когато ледът щеше да пропусне лъчите, за да може езерото отново да просветлее.

И затова нито каменните надписи, нито изсъхналите мъртъвци, нито думите на жреца развълуваха черната вода на Аспаруховата душа. И той си спомни думите на Акага, казани тогава, в оня пак пълен с блясък ден на първата среща с Кубрат. Акага беше казала: „Не се страхувай, те ще се върнат при тебе, когато останеш сам и потънеш в размисъл. Ако не се върнат днес, ще се върнат утре или след година...“

Да, синко Аспарух, те щяха да се върнат.

6.

Кубрат и жрецьт на Големия конник останаха в Светилището; и жрецьт върна Аспарух — вече с отворени очи — по обратния път към каменната колиба, където беше оставил хората си. И нито веднъж Аспарух не успя да остане насаме с баща си, но жрецьт му каза, че те ще се върнат в Жълтото градище и там ще се срещнат с Кубрат. Така Аспарух само остави кичур от косата си във вечния огън, за да обещае на Тангра, че му посвещава живота си. Не тръгна обаче веднага по пътя на жреческите изпитания.

И Аспарух завари Севар ранен, проснат без памет върху мокра от пот и кръв кожа. И завари до него седнал евреина Исак да се надвесва над Севар като майка над дете. А носът на Севар се изостряше като на пътник към оня свят и евреинът изглеждаше по-мъртвешки слаб и от Севар. Войниците разказаха на Аспарух, че преди четвърт луна Севар се довялкъл ранен и трескав до колибата — без златото и без двамината си другари. Оттогава евреинът не мръднал от възглавето му и нито спял, нито ядял. Аспарух каза на евреина:

— Поне хапни, така ти ще умреш преди него. Аз ще стоя до Севар.

И евреинът вдигна глава и от възпалените му червени очи течаха сълзи, та капеха от увисналия му нос. И ако не беше страшен, щеше да е жалък. Евреинът каза:

— Ще държиш ли ръката му? И ще викаш ли цялото време наум: „Не си отивай! Не си отивай!“ Обещавах ли с цялата сила на душата си да не му дадеш да си отиде?

Аспарух обеща и каза:

— Обещавам.

И войниците донесоха на евреина гърне с гореща каша. А той ядеше и плачеше — и сълзите му капеха в кашата, та с пълни уста и през сълзи той каза:

— Винаги съм пресмятал всичко. И зная, че всяка хубава вещь струва десет или двадесет такива лоши вещи. Ти можеш да купиш добър меч, ако продадеш десет или двадесет лоши меча. Ако искаш да

имаш хубава къща, тя струва десет по-лоши къщи. Ала с хората? Може ли да оцениш един добър мъж с десет, дори със сто други мъже? Колко струва Севар? Струват ли хиляда души колкото него?

И той плачеше и гълташе горещата каша; и се пареше, но ядеше, за да има сили да бди над Севар. И Аспарух държеше горещата ръка на Севар. Но Севар щеше да умре, ако не се беше върнал Алтър.

В колибата влязоха трима алани — и може би между тях да беше онзи, комуто Аспарух даде Алтър, но тримата си приличаха като братя — с еднакви черни бради и с еднакви дрехи. Единият от аланите каза:

— Страннико, ела при коня си.

Аспарух възседна кон и препусна след тримата алани, които тичаха по пътеката. И отдалеч видя жълтото петно на конски труп, проснато на пътеката, а около трупа стояха прави десетина алани в черни наметала. Тогава Аспарух слезе от коня, защото не искаше да приближи Алтър, възседнал друг кон. Срам го беше от Алтър.

А конят дишаше и тръпнеше. И дърхът вдигаше ребрата му на скелет, но ако не знаеше, че това е Алтър, Аспарух не би го познал. Конят призрак на Ак Йола би изглеждал до Алтър охранен като нерез. Нищо не беше останало от Алтър — нито лебедовата извивка на шията, нито гладкият гръб, нито дори цветът му. Сега Алтър беше кално — сив, а струпей разяждаха кожата му.

И Аспарух спря изправен до проснатия кон и дори върхът на ботуша му притисна в калта на пътеката кичур от побелялата грива. А после Аспарух коленичи, пълен с разкаяние и мъка, та тихо каза:

— Алтър, Алтър.

И конят отвори гурелясали мъртни очи и погледна Аспарух. Погледът му идеше някъде отдалеч, сякаш конят сънуваше и мислеше, че гласът му се прочува. А после в замъглените зеници светна искра и конят трепна с нозе, с тяло, с глава и като че ли се опита да стане. И аланите наоколо тихо и с удивление възкликнаха.

Аспарух се изправи и каза:

— Дайте ми мех с вода или мляко.

И всички алани погледнаха един висок побелял човек, като очакваха думите му.

А този човек беше от ония, за който се казва в аланските песни: „Ще ви пратим на помощ цяла войска или един човек, който струва цяла войска.“ И макар българите и аланите от незапомнени времена да

живееха в мир, истинските планински алани не слизаха в степта, а прекарваха живота си в планината. Не презираха конниците в степта, но планината им даваше усамотение и волност. Защото мирът между двете племена идваше от ума, а не от сърцето. Аланите пастири не можеха да не свалят през суровата зима своите овчи стада в подножието на планината и в степта — и така съдбата им беше в ръцете на българите. Българите пък не можеха да минат планината към Каспия и целия Изток, освен през прохода, наречен Алански врата. И тъй двата народа живееха в мир. Но беше чудно как алански вожд като този беше слязъл от върховете на планината.

И човекът каза:

— Слязох от върха на планината да видя мъжа, заради когото кон като този е готов да умре. Връщам се доволен — човек като тебе заслужава кон като този.

А това беше голямо нещо — планинец да каже такива слова за конник.

Тогава аланите протегнаха на Аспарух десет меха. Докато Аспарух положи главата на Алтъй на коленете си и докато даде на коня да пие, аланите му разказаха историята на Алтъй и на Севар.

Откак влязъл в аланското село, Алтъй не взел нито стрък трева, нито зърно овес в устата си. В началото аланите се трупали да видят най-хубавия кон в планината, после се трупали да видят най-верния кон в планината, който умираше от любов към господаря си. Тогава дошъл Севар и се опитал да откупи коня, а после да го отвлече, но аланите убили двамината му другари и Севар изчезнал в някаква пропаст. И като не се намерил човек да накара коня Алтъй да кусне поне едно зърно, аланите решили да върнат коня на Аспарух. Но Алтъй паднал от изтощение.

До вечерта Алтъй се изправи и на другия ден стигна до каменната колиба, в която умираше Севар. И като видя, че Аспарух се отделя от него, за да влезе в колибата — трябва да кажа, че Аспарух спа цяла нощ притиснат до Алтъй, като видя, че губи Аспарух от очите си, Алтъй жаловито изцвили.

И Севар чу в треската и унеса си гласа на Алтъй. И се върна от оня свят.

Тъй оживяха Алтъй и Севар — и двамата болни от любов.

7.

Три лодки тръгнаха надолу към Фанагория по реката Куфис, която е Кубан. В първата седеше княз Слав, във втората Алексис Скира, а в третата Аспарух. А между лодките имаше по три дни път, защото княз Слав бързаше да се върне вкъщи, Алексис Скира се забави, защото се опитваше да се срещне с хан Кубрат или жреца, или най-сетне с тюркута Истеми, и Аспарух изостана, защото водеше болния Севар.

И княз Слав се върна пръв във Фанагория и разказа на Терес за храма на Големия конник. А Терес не питаше за съкровищата, но измъчи княза да му разправя за изображението на Конника. И се разбра, че князът не си спомня добре какъв беше Конника — не помнеше кой крак на коня е вдигнат и дали главата на ездача е покрита, или гола. Помнеше, че Конника държи чаша, помнеше, че има лъв, но друго не помнеше. А Терес го питаше дали е имало дърво и змия, дали нозете на Конника са в стремена, или висят свободно надолу. И Терес донесе отнякъде сребърна съдина, на която имаше изобразен конник — наистина като Големия конник, но в ръката си вместо чаша конникът държеше косата на пленник, когото влачеше след коня си. И князът толкова се обърка, че накрая взе да се пита дали наистина е видял Конника. А Терес само повтаряше и казваше:

— Това е нашият, Троянският конник. И какво прави в тия пещери? Дали пък наистина от Кавказ не са се разселили всички народи след потопа, както пише в Свещената книга на евреите?

И тъй като нямаше сгоден кораб, който да отива към Одесос, за да ги върне в Подунавие, Слав и Терес отидоха на лов за глигани в блатата около Фанагория. А то не беше лов, ами жива мъка. Ако всеки от двамата би отишъл сам, щеше веднага да се върне. Но всеки от двамата го беше срам от другия и въпреки разума си и двамата останаха. И те газеха до пояс, а понякога и до шия в рядката кал, и мажеха лицата си с тиня, за да пъдят комарите, които висяха над тях като черен дим над лош огън. Накрая от камъшите насреща им излезе и тръгна глиган — тъкмо когато бяха затънали до рамене в блатото.

Глиганът идеше като делфин в мътно море — само калната му зурла и черният му гръб стърчаха над рядката кал, та я цепеха като че ли беше олио. И тогава князът разбра защо делфинът се нарича морска свиня. А още над калта стърчаха и два клика — черни като рога, всеки дълъг една мъжка педя. И князът протегна напред копието си и то влезе в черната плът и опря на кокал, ала глиганът все дърпаше напред. Князът се подхлъзна и глиганът го подмете под себе си, та князът потъна и се изгуби в калта. А Терес мъчително бавно като насън пристъпяше напред и вдигна секирата, но нямаше сила да удари, защото калта го държеше и смучеше. И глиганът ровеше в калта да подеме княза. Тогава Терес усети, че стъпва на нещо твърдо — това беше тялото на княза, та се измъкна още една стъпка и замахна със секирата. И острието се заби в черепа на глигана, и глиганът се замята, а Терес не можа да измъкне секирата. И докато глиганът се биеше в калта и я багреше с мръсноалена боя, Терес с ръце и нозе диреше княза. Измъкна го и го влачи — дълго ли, кратко ли, не би могъл да каже, докато стъпи на твърда земя. А като го опипа, разбра, че по княза няма нито рана, нито счупено, но беше в несвяст и полузадушен.

И Терес изми княза като бебе кърмаче, а после го потопи в един от калните извори, които клокочиха сред блатата. И князът се събуди сред смрад на гнилоч и на сярата, та помисли, че вече е в преизподнята, защото беше чувал, че там мирише на сярата. И Терес отново го изми, и князът сам се миеше, но не можаха да махнат мириса на сярата.

Когато се върнаха във Фанагория, в къщата, която хората на Кубрат бяха определили за славянския пратеник, Терес изведнъж се досети, че не беше залъгал домашния дух на тази къща. Когато дойдоха, къщата беше изоставена, а се знае, че домашният дух влиза в първия човек, който прекрачи прага. И славянинът пръв влезе — Терес добре си спомняше. А колко просто беше да пуснат черен петел първата нощ в изоставената къща, та духът да влезе в него, и на сутринта да заколят петела. И после можеха да завъдят свой дух, като принесат своя жертва. Да, само Терес беше виновен за ловната несполука на княза. Затова Терес като майка бдеше над натъртения княз, който охкаше, щом се обърнеше в постелята. Но и да не беше виновен, Терес пак щеше да се грижи за княза, защото го обичаше. И даде на княза да пие от сълзите, с които лозите плачат при пролетното

зарязване и които жреците събират в свещени съдини, защото това е прозрачната кръв на Дионисий.

А белият жребец избяга от княза, когато го внасяха в къщата, уплаши го мирисът на гнило.

И тъй — князът лежеше ни болен, ни здрав във Фанагория и чакаше кораб за Подунавието.

Втори се върна във Фанагория Алексис Скира. И пътят по реката Куфис беше тежък за него, защото се връщаше победен. Не успя да види никого — Кубрат и жрецът седяха в Светилището, а тюркутът Истеми беше тръгнал през планината за Каспия, за да се върне направо в Итил. И Скира не знаеше как ще се изправи срещу императора и как ще се оправдава. А не знаеше, че императорът беше вече убит в Сиракуза. И Скира диреше някоя дума на Кубрат, някакъв намек, който би могъл да раздуе и да превърне в надежда, за да не излезе поражението му така горчиво. Но както муха не може да влезе в цяло яйце, така и мисълта на Скира не можа да намери пукнатина в Кубратовите думи. Да, българите нямаше да тръгнат срещу славяните и на всичкото отгоре славянският княз разбра за какво е дошъл Скира. Но то и без това си беше ясно.

Само една утеха намираше Скира след тъжните размисли — спомена за Земела и предвкушването на новата среща с нея. И Скира често си мислеше какво ли прави Земела във Фанагория без него. Пазеха я неговите хора, но има ли граница на царство и жена за опазване?

Когато Скира се прибра в своята фанагорийска къща, случи се, че Земела беше излязла — в носилка, разбира се, придружена от ромейски конник. И докато я чакаше, Скира претърси цялата къща, за да види дали Земела не е оставила следи от изневяра. И на първия ден Скира не намери нищо, и на втория не намери, но изпращаше всеки ден Земела сама да обикаля града, за да остане той в къщата. И на третия ден Скира намери — колкото и остроумно да беше скрито — златното огърлие на княз Слав. А като видя огърлието, Скира се досети, че то беше на княза.

И Земела отвори вратата и видя Скира, седнал пред ниската масичка пред полупразен кратер с вино. И чашата пред Скира беше

празна. А върху коляното на Скира беше праметнато като мъртва жълта змия златното огърлие. Земела спря до вратата. Скира бавно се изправи и огърлието се плъзна да пада, но Скира успя да го хване. И то висеше като бич в ръката му, когато той тръгна срещу Земела. А Земела видя в очите му желание да убие. И Скира вдигна ръце с разперени пръсти към гърлото на Земела.

Тогава Земела хвана Скира за палците, както я бяха научили едни отчаяни жени от пристанищните кръчми в някакъв град — кой беше този град, къде беше, Земела помнеше само, че беше пристанище. А онези жени знаеха да се борят с пияните и озверени моряци. И Скира се превърна на дете в ръцете на Земела. Тя го доведе до вратата на къщата, блъсна го назад и като тръшна вратата, побягна по улицата.

Трети във Фанагория стигна Аспарух. И едва беше пристигнал в двореца и настани Севар и евреина, когато му казаха, че го търси някаква жена. Това беше необичайно, защото във Фанагория жените не ходеха сами по улиците, освен тези, които нямаха какво да губят. Но Аспарух влезе в една от малките зали, където слугите бяха пуснали Земела.

И Аспарух веднага позна Земела, макар тя да беше облечена в скъпа дреха и лицето ѝ да беше гладко и бяло като изрязано украшение от слонова кост. Нямаше ги скъсаната робска дреха, нито следите от прах и от кръв по лицето. Но очите бяха същите.

А Земела едва позна Аспарух. Стори ѝ се, че човекът насреща е като замръзнал. Тъй замръзва човек, който дълго е седял в студена стая и бавно е замръзвал. Лицето на Аспарух сивееше, очите му гаснеха, устните му се вдървяваха. Да, като измръзнал стоеше Аспарух срещу Земела, а беше толкова горещо, че се виждаше как топлият въздух трепти пред замрежените прозорци, та люлеее призрачното видение на бяло-зелената Фанагория.

И Земела каза:

— Княже, позна ли ме?

Аспарух каза:

— Познах те. Какво искаш?

Земела каза:

— Остави ме при себе си. Дай ми само хляб и подслон и ще правя каквото искаш.

Аспарух каза:

— Аз съм жрец. Край мене не може да има жени.

Земела каза:

— Ти даде за мене коня си.

Аспарух каза:

— Той се върна при мене.

Земела каза:

— Толкова по-добре.

Аспарух поклати глава и каза:

— Не е по-добре. Когато самоският тиранин Поликрат хвърлил безценния си пръстен в морето — дар на боговете — на другия ден намерили пръстена в корема на уловена риба. Тъй всички разбрали, че боговете отхвърлят Поликратовата жертва. И всички се отвърнали от Поликрат. Щом конят ми се върна при мене, макар да го дадох дар, значи боговете не приеха жертвата ми.

Земела каза:

— Какво да правя?

Аспарух каза:

— Върви си.

А той виждаше скъпата дреха на Земела, гладкото ѝ лице и гордо вдигнатата глава. Така Земела не успя да събуди и да изтръгне Аспарух от просъницата, в която живееше. И не успя да го накара дори да се замисли и да разбере защо Земела е сама и защо търси закрила от него. А стана това не само по вина на печалния Аспарух, но и защото Земела не поиска да се моли и да разказва. И тя мислеше, че има още една надежда да получи на друго място подслон и подкрепа.

8.

Земела отиде при княз Слав, но я посрещна жрецьт Терес. И Терес от утринта беше чел свещеното писание на евреите, а когато Земела отиде при него, денят вече преваляше и се спускаха вечерните сенки.

Терес намери свещените еврейски книги, написани на езика на траките беси. И смешно, и тъжно беше, че бесите бяха избрани от всички тракийски племена да служат на тракийските богове и бесите пазеха най-скритите и най-велики тракийски светилища, а се случи така, че те първи започнаха да приемат Христовата ерес и на техния език беше преведено Христовото учение. Терес диреше тази книга отдавна, но я намери чак тук, на брега на Черно море, както варварите наричаха Понта. Защото както на брега на морето не само спират корабите, но и се събират дъските от корабокрушенията и труповете на удавниците, тъй и на този бряг се събираха не само всички богове и всички вери, но и се събираха останките от крушенията на много човешки измами и надежди. Тук, на ръба на морето и степта, стигаха и се сблъскваха, и се месеха Мохамед и Христос, Йехова и Буда, Дионисий и Перун, Тангра и Заратустра. Но и тук догаряха последните свещени клади на огнепоклонниците и гниеха дървените изображения на готския бог Ирмин с петела на главата. А намерените от Терес свитъци бяха от книгите на римския папа Мартин Петия, който беше умрял в изгнание само преди няколко години, само на няколко разкрача от Фанагория.

И Терес не четеше новите завети на божия син Христос, а за кой ли път препрочиташе воплите на еврейските пророци, които плачеха над съсипаното юдейско царство. И Терес се чудеше какви слова на болка и на омраза бяха намерили тези хора. Повтаряше думите им и някои ги знаеше като песен. „Дъще вавилонска, блазе на онзи, който ще ти въздаде за всичко, що си сторила нам! Блазе на онзи, който хване и разбие о камък малките ти деца!“ И Терес усецаше благородна завист, че той не е изрекъл тези думи срещу ромеите, които съсипаха олтарите на тракийските богове.

Терес бродеше като насън из тези жалби и проклетия, изречени преди хиляда, та и преди две хиляди години, а сякаш бяха казани вчера — когато Земела отвори вратата на двора, обграден от високи стени. И като влезе, отметна булото пред лицето си. И Терес беше виждал Земела да се мярка из шатрата на Скира; и дочу нещо коя е и каква е, но не я беше виждал отблизо. И нищо не знаеше за срещата ѝ с княз Слав.

И Земела беше виждала Терес отдалеч и по облеклото беше познала, че е тракиец. Сега, като видя Терес — с тесните тракийски гащи и бялата риза, през която минаваше тракийската шевица като гребен на крепостна стена със зъбери — сега Земела усети, че за пръв път от много време сърцето ѝ се отпуска. А когато видя тракийският му щит — пелта, извит като сърпа на млада луна, и като видя разперените крила на орела върху щита, на Земела се стори, че се връща вкъщи.

И Земела се усмихна на Терес.

А Терес най-напред се стресна, защото го събудиха от страшните сънища край разрушените и поруганите олтари, но после красотата на жената го удари в гърдите като чело на бик и спря дъха му. И той пожела жената и сърцето му се ожесточи. А зъбите му се стегнаха и коравата брада върху лицето му се размърда, като че ли той дъвчеше желязо.

И Терес попита:

— Кого дириш?

Заговори на гръцки, сякаш не знаеше или беше забравил, че жената е тракийка. Или искаше да ѝ покаже, че не я признава за тракийка — в тази копринена дреха и с това було върху лицето? Земела все още се усмихваше и каза на тракийски:

— Диря славянския княз.

Терес помълча и все така дъвчеше желязото — като кон, който гризе юздечката, преди да хвърли ездача. Искаше да отпрати жената, но намери сили да каже:

— Князът е болен и не може да става от постелята си.

И Земела изведнъж видя, че вечерните сенки са изпълнили двора и че само лицето на високия Терес събира последната отмаляла светлина на слънцето. Светеше и стената на двукатната къща в дъното на градината и зад тази стена трябваше да бъде славянинът —

последната надежда на тракийката. А над къщата и градината грачеха чайки. И Земела усети, че отмалява и угасва като последното слънчево сияние, и усети да охлажда и олеква като човек, който лежи в топла вода и кръвта му изтича. И слънчевите лъчи бледнееха и хладнееха като кръвта на слънцето, която се стопяваше във вечерта.

Тогава Земела се облегна на зида. И Терес още повече я хареса и повече се ожесточи. И каза:

— Върви там, откъдето си дошла.

А Земела стоеше с наведена глава и нямаше сили да отговори. И Терес тихо изрече:

— Махай се.

Земела вдигна към него огромните си очи, пълни с такава мъка, та като че ли беше пияна, и попита:

— Защо ме пъдиш?

И Терес каза през зъби, като се задушаваше:

— Защото, докато ромеите впрягат твоите сестри тракийки в ралата си и орат с тях вместо с кобили, тебе същите ромеи те яздят с копринени юзди и със златни шпори. Защото, докато твоите сестри плачат, та пеят пред труповете на мъртвите ни мъже, ти пееш на нашите палачи нашите тракийски песни.

И последната светлина се стопи върху лицето на Терес. Не се надигна и не го заля сянка, а светлината угасна. Земела се откъсна от топлия зид и се изправи. А беше бяла като човек, чиято кръв е изтекла, дори устните ѝ белееха. И тя тихо каза на Терес:

— Чакай, чакай... Къде беше ти, когато нашите палачи хвърлиха на врата ми примка и ме повлякоха като агне? Защо не ме защити? Къде беше ти, когато ме продадох на персийски търговци сред тържището на Солун, както се продава агне?

Терес повтори:

— Махай се...

А Земела изля върху Терес своята мъка и своето отчаяние. И му каза:

— Къде беше ти, тракиецо, когато ме заведоха в храма на Ищар, скрит в планините? И ме украсиха като жертвено животно, и почнах да слизам надолу по стълбата — от светлината на небето към мрака на земните недра. И на първата врата свалиха от главата ми короната на светлината и ме накараха да попитам: „Как смеете?“, макар в сърцето

ми да нямаше възмущение и гордост, а само ужас. А питах, за да могат да ми кажат: „Смири се, богиньо, пред закона на подземното царство.“ И на втората врата свалиха златния обръч над очите ми, наречен „прелестта на челото“. И пак ме накараха да попитам, и пак ми казаха същите слова. А на третата порта свалиха от гърдите ми огърлицата, наречена „верига за мъжете“. На четвъртата порта свалиха покривалото на гърдите ми, наречено „към мене, мъже, към мене“. И на петата порта изтриха от лицето ми белилата и червилата — от маската, наречена „ела, ела“. На шестата порта съблякоха дрехата ми и останах гола. А на седмата порта скъсаха веригата, която съединяваше глезените ми...

И докато Земела говореше, на Терес се струваше, че тя слиза по някаква стълба към него — Терес, и на всяко стъпало сваля по едно украшение или по една дреха от себе си. И накрая застана гола пред него — съблечена за пръв път през живота си. И сиянието на бялото й тяло го ослепи, та той сведе поглед, за да не го издадат очите му. Не виждаше нищо, а от сиянието идваха горчивите, пълни с плач думи на Земела. Тя каза:

— И долу, в полумрака, видях голата каменна статуя на грозен бог, седнал на олгара. И ме накараха да седна в скута на страшния каменен бог. И първото нещо, което усетих от любовта, беше камък в утробата ми. И първата кръв, проляна за любовта, потече не по моите бедра, а по камък, лъскав от благовония и нечистотии... А после ме затвориха в клетка с бронзова решетка и пуснаха в подземие то пиани мъже. И те се трупаха около клетката и я тресяха, и се мъчеха да разтворят пръчките на клетката. И най-силният разтвори клетката и влезе при мене...

Земела млъкна. Мълчеше и Терес. И Земела тихо добави и каза:

— Къде беше ти тогава — ти, тракиец?

Терес вдигна очи и протегна ръка. И дрезгаво рече:

— Ела с мене.

А жената не се учуди — само се отдръпна и отчаянието в очите й се смени с презрение. И тя попита:

— Вече не ме ли пъдиш?

И Терес повтори думите си — и усети, че се вкаменява и палците на нозете му се извиха и се впиха в земята. Той каза:

— Ела с мене.

А жената каза:

— Не.

И като наведе глава, отвърна се и си отиде. А вратата бавно се затвори зад нея.

Да, тъй се срещнаха за пръв път Терес и Земела. А княз Слав видя през прозореца на къщата срещата им. И мъчително следеше лицата им, но след като залезе слънцето, виждаше само очертанията на телата им и движенията на ръцете им. А думите едва чуваше, пък и да чуваше, нищо нямаше да разбере, защото те говореха с езика на траките. И с проникновението на човек, който обича, княз Слав разбра, че Терес покани Земела да се любят — и видя, че Земела си отиде.

И князът гледаше, и мразеше тялото си, от което се вдигаше тази смрад на преизподня. А не намираше смелост да наметне върху плещите си дреха и да слезе при двамата, защото на всичко отгоре лицето му беше синьо, сякаш го бяха пребили от бой.

Когато вратата се затвори зад Земела, тогава княз Слав се просна по гръб в ложето си.

И си призна, че и обича, и не обича, че и мрази, и не мрази. В сърцето му израснаха едно до друго цвете перуника и морав бодил. Виждаше ги как се вплитат, дори виждаше как бодливите листа на бодила и тръните му се впиват и преплитат със стеблото и листата на перуниката. И ги пробождат, и меката плът на перуниката се гъне, та отстъпва на правите твърди бодли. А двата цвята светеха един до друг — синьо — моравата перуника и моравосиният бодил. Князът знаеше, че не може да ги отдели едно от друго, че ако рече да скубе коравия бодил, ще разкъса нежната перуника. И не можеше да разкопае и да полее само перуниката, защото виждаше оплетените корени в черната земя и знаеше, че и бодилът ще поеме влага, та ще израсне — и той повисоко. Перуниката беше копнежът по тракийката, бодилът беше мъжката ревност на славянина към това, което тя беше преживяла, и това, което преживяваше.

И князът знаеше, че като излезе от тази къща, ще мине край къщата на Скира.

А Скира не очакваше, че Земела ще се върне. И в безсилен бяс той мечтаеше какво би сторил с нея, ако тя отново падне в ръцете му. И сам тръпнеше и се плашеше от извратеността и жестокостта на мислите си.

Но когато Земела се върна и Скира видя лицето ѝ — дали беше лице на човек, който влиза в гроба, или се връща от гроба, Скира нищо не направи и дори нищо не каза.

9.

След няколко дни княз Слав се оправя и рано сутринта отиде на пристанището. Но още по-рано мина край къщата, където живееше Скира със Земела, и разбра, че ромеецът е заминал. И Фанагория изведнъж опротивя на княза. А на пристанището князът намери български кораб, който на другата сутрин с вятъра откъм сушата щеше да опъне платна към Одесос, та можеше да ги вземе и да ги свали на брега на Подунавието. Княз Слав се върна при Терес и тъй като всички вързопи бяха стегнати, оставаше им само да чакат един ден и една нощ.

Но на пладне дойде вестта, че ромейският император Констанс е убит в Сиракуза. И градът Фанагория закипя — и най-вече тържището, та всички забравиха за комарите, защото вестта за смъртта на императора обърка всички търговци — и най-вече ромейските. И ромеите не знаеха дали веднага да продават стоката си и да се връщат в Константинопол, или да изчакат нови вести. А дойде нов кораб и се разбра, че пристанището на Константинопол и всички черноморски пристани са затворени.

След като научиха вестите, Слав и Терес се върнаха и легнаха по гръб в тъмната стая със затворени капаци. И чакаха да спадне дневната жегга. А бяха разтревожени — най-напред — защото корабът можеше да не тръгне, и после — защото смъртта на един император може да означава много. Но може и нищо да не означава. И все пак по-добре е в такива дни на очакване човек да си бъде у дома.

И Терес каза на княза:

— Княже, Аспарух е във Фанагория.

Князът каза:

— Откъде знаеш?

Терес каза:

— Знам. И тук не са нито Кубрат, нито жрецът на Конника.

Слав се разсъни и попита:

— Какво искаш?

Терес каза:

— Ти трябва да се срещнеш с Аспарух.

Князът въздъхна, понеже понякога Терес го уморяваше, и попита:

— Защо?

Терес отговори:

— Сега императорът е мъртъв и това променя много неща...

Но славянинът усети, че Терес не казва всичко, което има наум.

И попита:

— И още?

И Терес каза:

— Защото Аспарух свети.

Княз Слав нищо не каза, тъй като знаеше, че Терес ще продължи да говори. И Терес каза:

— Някои хора светят, но малцина го виждат. Светят челата им, очите им, пръстите на ръцете им. Някои светят цели. Светят лечителите, някои жреци, някои воители.

Князът попита:

— Ти виждаш ли ги?

И дори не се усъмни в думите на Терес, защото тайните сили на хората бяха нещо неоспоримо, и самият Слав се беше докосвал до тях. Ала не можеше да ги вика и направлява, беше прекалено земен човек. Терес помълча и каза:

— Да, виждам ги. Аспарух свети, ти също светиш. Свети и хан Кубрат. И жрецът на Конника свети, ала невинаги.

Слав попита:

— Какво виждаш? Да не е като ореола, който християните рисуват в своите храмове около главата на своите светии?

Терес отговори:

— Прилича, ала не е същото. Прилича на пламък и ако протегна ръка, понякога усещам пламъка, преди да докосна човека — сякаш пипам прозрачна гореща ципа. И между хора, които светят, понякога се прехвърлят светли нишки. Между Аспарух и Кубрат има светли нишки, а когато са близко, сиянията им се сливат. Ти трябва да се срещнеш с Аспарух.

10.

Княз Слав и Аспарух се срещнаха на брега на морето. А тук дълга пясъчна коса навлизаше във водата, та когато човек застанеше с лице към насрещния бряг, струваше му се, че е на носа на кораб. И отдясно морето беше мътно като река, защото оттам идеха сладките води на Меотида, а отляво водата беше чиста и зелена, защото това бяха вълните на Черно море. И водите идеха на струи, сякаш се срещаха хиляди ръце и пръсти. И се виждаше как струите се преплитат и разплитат, но от брега не се виждаше никоя вода да отстъпва или да напредва. Едва видими вълни, като на езеро, плискаха върху пясъка и се връщаха назад. Над водите летяха и грачеха чайки. Миришеше на сол и на пелин.

И те застанаха един срещу друг на пясъка — българинът и славянинът, единият висок и тънък, в белите си тесни кожени дрехи, другият също висок, но широкоплещест, та ръстът му не личеше, облечен в лен, коноп и памук. Вееше лек вятър и от време на време ветрееше черните коси на Аспарух и русите коси на Слав. Славянинът пръв заговори и попита:

— Защо поиска да се срещнем на брега на морето?

Аспарух отговори:

— Морето ми напомня за степта.

И князът видя, че лицето на Аспарух е затворено и кожата изпъната върху скулите, и не можеше да разбере какво светене може да види Терес. Тогава князът прокле Терес за упоритостта му и се ядоса на себе си, че го послуша, защото още като видя Аспарух, и усети, че от тази среща нищо няма да излезе. Аспарух чакаше, загледан в морето, та князът още повече се ядоса. И каза:

— Ромейският император е убит в Сиракуза.

Аспарух отговори:

— Зная.

Слав каза:

— Ромеите са объркани, а и повечето от войската им е обърната срещу арабите. Сега е времето да се нахлуе в Тракия.

Аспарух каза:

— Ромейските войски, които бяха в Сиракуза, вече се връщат с корабите си. Ромеите имат нов император и той изоставя запада и обръща очи към изгрева.

Слав каза:

— Дори да е така, мене ми трябва един тумен конница, за да разбуня Тракия. Само преди десет години ромеите накараха славянските племена в Тракия да им плащат данъци. Нашите славяни ще се справят с крепостите, ала ми трябва конница, която да ме прикрива и да ми каже, ако иде ромейска сила от Константинопол. Не мога да сляза в равнината без конница, а моите конници са малцина.

Аспарух се обърна с лице към Слав и попита:

— Какво искаш?

Слав каза:

— Само един тумен конници. Десет хиляди саби. И ти ела да ги водиш.

Аспарух каза:

— Моят баща ти отговори вече.

Слав каза:

— Ако ти кажеш на баща си, той ще ти даде десет хиляди саби.

Аспарух въздъхна и търпеливо обясни на княза, като му каза:

— Това ще рече война с ромеите.

Слав каза:

— Нима някой се страхува от ромеите?

Аспарух попита:

— Ще ми дадеш ли воини, които да се бият срещу хазарите и тюркутите? Ние ще ги настаним в крепостите по Дон.

Слав, дори без да се замисли, отговори:

— Не мога, моите славяни няма да дойдат да се бият на другия край на степта.

Аспарух попита:

— Можеш ли да ни дадеш злато, което да дадем на хазарите и тюркутите, за да купим мир?

Слав каза:

— Дори да имах злато, не бих го дал на враговете си. Ако искат да го вземат, нека дойдат и ме победят. Нима хазарите и тюркутите са ме победили?

Аспарух невесело се усмихна и попита:

— Тогава?

И княз Слав видя, че това, което искаше, приличаше на молба, а той не се беше молил. И той се беше опитал да убеди Аспарух, без сам да е убеден, че е възможно българите да пратят войски срещу ромеите. И още веднъж прокле Терес и като не се сдържа, рече на Аспарух:

— Някога славяните пленили хан от степта. Като тебе. И му казали: „Ще те пуснем, ала искаме да не бъдеш наш враг.“ А ханът им отвърнал: „Вие ядете хляб, ние ядем месо. Тангра е създал орачите и конниците, както е създал овцата и вълка. Вие сте овци, ние сме вълци. Как може вълкът да не бъде враг на овцата?“

Аспарух попита:

— И какво сторили твоите прадеди?

Слав отвърна:

— Убили го.

И Аспарух ясно усети, че сянката на жреца на Конника стои зад него, и му се стори, че чува гласа му. А жрецът каза: „Чу ли? Твоят враг говори с моите думи. Дори славяните са стигнали до правдата, която твоят баща Кубрат отрича.“ И неволно Аспарух се обърна, но зад гърба му нямаше никой. И славянинът се извърна, защото помисли, че Аспарух е чул стъпки или плясък на весла. А морето се ширеше пусто и спокойно и само чайки летяха над него.

Аспарух погледна Слав в очите и му каза:

— Твоите прадеди са постъпили мъдро. Ти си мъж и говориш като мъж. Ако ти беше от степта, и ние двамата бяхме в степта, навярно щяхме да спим под един плащ и да яздим един кон. Но ти си славянин орач, аз съм българин конник. Какво можем да сторим против това?

И Слав видя и чу, че Аспарух му говори от сърце и в гласа му няма присмех, а дори горчивина. И Слав потърси думи, но не намери и само каза:

— Помисли.

Аспарух поклати глава и като посочи назад с ръка, към сушата, каза на Слав:

— Някога тук са владеели римляните. Те отглеждали хора, които после изпращали на арената — като този пясък под краката ни — да се бият и да се убиват за зрелище и забава. Наричали тези мъже

гладииатори. И тези гладииатори живеели заедно, спали под един покрив, но никога не се сприяателявали. Защото можели да се срещнат на пясъка и тогава единият от тях трябвало да умре. Сбогом, княже.

И Аспарух измъкна изпод дрехата си свирка, която висеше на тънък ремък върху шията му, и остро свирна. Из тръстиките, които почваха някъде зад гърба на двамата мъже, изскочи ладия и се плъзна към края на пясъка. В нея със силни удари на веслата гребяха двама болгари.

Докато ладията дойде, докато Аспарух нагази в плитката вода и се прехвърли през борда, нито той, нито Слав промълвиха дума. И лодката се плъзна назад, и Аспарух не се обърна към Слав.

Слав остана на брега, загледан в пясъка. А стъпките на Аспарух се губеха във водата. И Слав изчака, докато две-три вълни се събраха, та вдигнаха по-висока вълна и като намокриха нозете му, заличиха следите от Аспаруховите стъпки. Чак сега Слав бавно тръгна назад към града.

11.

Но не беше съдено на княз Слав да тръгне към Подунавието на другия ден след срещата с Аспарух. Защото при него дойде славянинът Чръноглав, съветникът на хан Кубрат. И Чръноглав му каза:

— Княже Славе, княз Пребънд, князът на подунавските северяни, дойде при своите братя северяни при реките Десна и Сейна. Що мислиш да правиш?

А този княз Пребънд беше съсед на княз Слав и едва се съгласи да даде своя знак на Слав, че приема да се вика хан Кубрат в Подунавието срещу ромеите. И винаги княз Пребънд беше искал да извика на помощ източните и северните славяни, но тези славяни нямаха конница.

И княз Слав помисли и каза:

— Ще ти отговоря утре преди изгрева.

А през нощта князът току-речи до видело разговаря с Терес, но не решиха какво да правят. И на сутринта се разбра, че техният кораб няма да тръгне, и тъй съдбата реши вместо тях. Тогава княз Слав отиде при Чръноглав и му каза:

— Ще намеря княз Пребънд, за да му кажа какво съм решил. И да видим какво да правим двамата.

Чръноглав попита:

— А ти какво свърши?

И княз Слав не знаеше дали да му каже за Светилището на Големия конник, защото не разбра дали го повикаха като свидетел, за да говори навсякъде какво е видял, или трябваше да каже за съкровището само на подунавските князе, та да му повярват, че българите няма да тръгнат срещу тях. И княз Слав само рече:

— Видях хан Кубрат и той каза, че българите няма да тръгнат срещу нас.

Чръноглав повече не го пита нищо, а му даде стока и меден знак, че може да ходи по българските земи и да излиза през насипа.

Княз Слав попита Терес ще дойде ли с него при северяните. И Терес реши да дойде до граничния насип и там да чака княза.

А над Фанагория падна мъгла и заваля дъжд. Духаше и вятър откъм морето, като че ли морето вреше и вятърът навяваше парата и дима върху града. Комарите се отвяха или измокриха, та градът си отдъхна. И поклонниците на Аполон Лечителя казваха, че техният бог се е смилил над града, а продажните жени казваха, че ги е спасила Афродита Измамницата, тъй като те най-дълго седят голи и най-много страдат от комарите.

И поеха Слав и Терес нагоре срещу течението на река Днепър в голяма славянска ладия с шестнадесет весла — осем отляво и осем отдясно. И на всяко гребло имаше гребец, а четиримата мечкоподобни славяни гребяха всеки с две гребла. И нито една ладия не ги застигна; и насрещните ладии поспираха, за да видят как мъже гребат с две гребла едновременно. А надолу по Днепър слизаха ладия след ладия, сякаш реката беше улица в градище, защото Днепър събираше ладии от три посоки — от запад откъм Балтика през Припет, от север откъм Холмгород през Волхов и езерата, и от изток през Десна и Сейм. И ако хората не си подвикваха, то конете в ладии цвилеха и се приветстваха, а белият жребец на Рез с вдигната глава оглеждаше реката, сякаш той водеше ладията. И на единадесетия ден стигнаха праговете на реката. Там за пръв път влязоха ладии и за пръв път българска стража разтвори вързопите им.

Но истински ги разровиха и огледаха в последната българска крепост, която стоеше на границата със славяните. И докато стражата оглеждаше вързоп след вързоп, князът се покачи на насипа, който опасвал, както му казаха, цялата земя на Кубратова България. И като искаше да види славянските земи оттатък, князът видя отново степ и никакво поселище. А насипът беше висок двадесет стъпки и пред него имаше свободна ивица равна земя, наречена берма, по която можеше да се ходи. И пред бермата се ширеше ров повече от двадесет крачки, а дълбок десетина. Върху насипа бяха побити колове в две редици, две крачки между редиците. И в тези крачки земя между коловете растяха диви тръни, не бодли — храсти като дървета. И някому може да се стори лесно да мине такава преграда — какво пък толкова, някакви тръни, но клоните така се бяха вплели и оплели, че не човек, ами мишка не можеше да се промъкне. Само птици прелитаха над насипа, а

хората и стадата — защото стражата пускаше стада оттатък, в степта — те минаваха през тесни врати с дървени кули от двете страни.

Когато княз Слав се върна, срещна го тарканът на граничната стража, който стоеше изправен пред отрупаните вързопи. И гледаше княза с такива очи, че не се разбираше дали ще каже: „Върви“, или ще каже: „Вържи го.“ А стражите имаха такива очи, защото по българския закон, ако стражите пропуснеха човек без знак през насипа, убиваха ги. Ако минеше един човек, убиваха един страж, ако минеха трима души, убиваха трима стражи. Кажи, как няма да пазиш?

А тарканът рече:

— Върви.

Веригата над реката се откачи и ладията на славянина мина. И на брега остана Терес с белия жребец.

Щом българската крепост се изтърколи назад — зад кръгозора, който се превърташе след лодката, сякаш залезе бяла дневна месечина, тогава княз Слав повели да приближат лодката до брега. И като протегна ръката си, загреба шепа трева и пръст от ниския бряг. Погледна отворената си длан и видя лист от живовляк, парче от лободово листо и връв стебло на повет. А същите треви растяха и оттатък насипа.

12.

Тогава най-сетне славянинът слезе от ладията и навлезе под сенките на дърветата. И още не искаше и не биваше да отпуска душата си — като щастлив мъж, който се е върнал от дълга бран и е срещнал любимата си жена, но около тях има други хора. И като каза на хората си да стануват край гората, сам князът пое на лов.

Както поклонникът, изминал хиляди поприща по суша и по вода, през снегове и пустини най-послед достига храма на своя бог и тръгва между колоните на храма, така и славянинът тръгна между стъблата на огромните ели. А това беше светъл лес, та наклонени водопади светлина падаха между дърветата и пронизваха синия въздух. И насреща се вдигаха леки облаци пара, като парата в чашата на водопад. И светлите слънчеви струни трептяха с птича песен. В степта княз Слав се усещаше като човек, който е прерязал вените на китките си и стои сред степта като потопен в светло езеро. И кръвта му изтича, и той усеща, че се стопява в безкрайния простор, във вятъра и слънцето. А тук раната му се затвори и през очите му, през ноздрите му, през ушите му — дори през нозете, които докосваха земята, и през дланите, които докосваха дърветата, отвсякъде в славянина нахлуваха силата и покоят на великия лес. И душата на славянина се препълни и той повече не можеше да спре поглед на отделно дърво и на отделен цвят. Тъй душата му преля и стана като пълен извор, и стана гладка като езеро, та в нея се отразяваше цялата гора. И славянинът не усещаше, че върви, защото стъпалата му, колената му, бедрата му правеха каквото трябва, а той сякаш беше спрял, за да не разлее гладкото огледало на препълнената си душа.

И гората сама вървеше, не — плуваше край него, като че я носеше бавна река. А водите на реката, която влачеше светлия лес, преминаха край славянина и изтекоха, та почна да тече реката на тъмния лес. И се смесиха дървета с вечна зеленина — червеният лес, с дървета с широка шума — или черния лес. И около славянина стана хладно и тъмно, и папратите се вдигнаха нагоре, а мъхът по клоните увисна надолу. И влагата се разля върху пътеката. Най-напред върху

земята се отпечатваха остри копита на лосове, елени и глигани, а се виждаха и следи от мечки, със забити в калта нокти, сякаш човек беше забил пръсти в земята. После пътеката се изглади и мътно засвети, и по нея оставаха само следите на славянина.

После и пътеката изчезна. И дърветата казаха на слънцето — не докосвай корените ни. И още — ще светиш там, където те пуснем. И не го пускаха да влезе в долния свят под клоните си. И славянинът вървеше, а насреща му течеше мрачният лес. Оголените корени се простираха пред славянина и той ги прескачаше, както се прескачат нозете на заспалите воители, когато се прибираш последен в стана. И между корените дебнеха мокри лигави гъби като огромни бели жаби. Птичата песен секна и спряха да се мяркат белите опашки на сърните, които като духове летяха между дърветата.

И славянинът каза на реката, която влачеше леса — „стига“. Спря и чу пред себе си шуртене на вода. И продължи да върви, та видя рижава вода, която се цедеше между дървета. И като коленичи, видя, че дъното е покрито с листа, наредени едно върху друго като люспи на червено-кафява риба. Потопи устни във водата и пи, и му се стори, че пие настойка от сто билки. Той познаваше вкуса на много води, защото всяка вода има свой вкус, но вода като тази не беше запивал. И като вдигна глава, славянинът видя светлина далече в гората.

И славянинът стигна до светлината, където дърветата се разстъпваха, но слънцето не беше властно и над тази открита плът на леса, защото това беше блато. И то беше обрасло с тъмен мъх и тъмни треви, от които лъчите не отскачаха, а попиваха някъде надолу. Но далеч напред се виждаха петна вода, черни като парчета обсидиан — онова бляскаво и твърдо стъкло, което търговците носят от Кавказ и от което правят черни мъниста. Славянинът не се уплаши от блатото, защото се усещаше лек, та безплътен, и знаеше, че не може да потъне. И като отсече дълъг прът, той тръгна през блатото. А земята — не беше това земя, ами люлка, изплетена от мъх, корени и треви — тази люлка се гънеше и люлееше под нозете му и следите от стъпките му се пълнеха с вода. И главата му се замая, сякаш го люлееше люлка или лодка, и той заби пръта в мрежата пред нозете си. Прътът проби тънкия пласт земя и потъна надолу. И не стигна дъно.

Тогава славянинът се уплаши, но не се засрами от страха си и се върна назад. А преди да се върне, обърна се и видя, че черна остра

перка преряза черното огледало на чистата вода, а после видя да се подава остра глава с остри зъби. И вече не вървеше назад, а бягаше. Когато спря на брега, чу сърцето си да бие в ушите и гърлото си.

И чу вятъра. Не, вятър не чу и не усети и потта хладенееше по лицето и по тялото му, без да усети дори и най-слабия полъх. Славянинът чу гората. А той можеше, ако го оставят със завързани очи в нощна гора, да каже по гласа ѝ каква гора се вдига около него. Защото никога не би сбъркал песента на елата, когато пее цялото дърво, с говора на дъба, когато се чува гласът на всяко листо. Никога не би сбъркал тъжния и трепетен звън на трепетликата с тихото свирене на брезовата шума. Но когато този омагьосан лес зашумя, славянинът чу едновременно шепот и вик, звън и грохот, чу младежки крясък наред със старческо мърморене. Чу гласове, които звучаха на стъпка от него, и гласове, които идеха като че ли от дълбините на векове. И чу гракането на гарван, но гарванът грачеше „квуа, квуа, квуа“, сякаш квакаше дърта жаба. И дори му се стори, че чува далечен лай на куче. Но над главата му прелетя тежка птица и крилата ѝ лаеха „ауа, ауа, ауа“, като че лаеше куче.

И славянинът тръгна назад към стана. И гледаше слънцето да бъде откъм дясното му рамо, но това не беше лесно, защото нито слънцето се виждаше, нито пък можеше да се държи път в една посока. И князът разбра, че ще нощува в гората, та зачака да се мръкне. Но все не мръкваше. И князът се досети, че тук, на север, дните са дълги. И на залез той видя светлина между дърветата, която му се стори, че е сребърна вода. Помисли, че излиза на брега на езеро.

Но ето — пред него беше степта и от край до край тя беше облечена от сребърното рухо на коилото. И на кръгозора сребърните вълни на степта се сливаха със сребърни облаци. А слънцето беше толкова ниско, че се виждаха плавните извивки на степта и се виждаше как тя се гъне и загръща земята със сребърна козина. И князът за пръв път се наведе, та остави нежните пера на коилото да помилват лицето му. И си спомни за Земела.

И като тръгна покрай окрайнината на гората, славянинът се върна след залез в стана си и каза:

— Не можах да ударя нищо.

И легна, без нещо да хапне. И спа, и сънува гората.

13.

И тръгна княз Слав през тези безкрайни лесове в земята на северяните да дири княз Пребънд. И плуваше по широки и по тесни реки; или лодката му я влачеха от река до река по влекове, намазани с мас. И вървеше по пътеки, засипани с тор от коне, или вървеше съвсем без пътека. Много хора срещна княз Слав и много неща научи, докато настигне княз Пребънд. А гостуваше княз Пребънд на прочут старейшина от северяните. И княз Слав го намери.

Княз Пребънд и старейшината Яроволк бяха отишли на пчелина. Там отиде да ги срещне княз Слав. Но още отдалеч усети уханието на липи и носът му се запуши, та подпухна, и гърлото му се затвори, та не можеше да преглъща, сякаш беше преял. Кой знае защо сладката липа не обичаше княз Слав, а той я обичаше, пък не можеше да седи край нея, когато цъфти. Добре, че липата цъфтеше само от новолуние до пълнолуние или от пълна луна до нова луна — ще рече само четиринадесет дни. Но беше толкова велико дърво, че целият месец се наричаше Липец.

И княз Слав излезе на поляната и се спря. Ливадата беше окосена, за да не могат пчелите да берат мед от други цветя, а само от липов цвят. Целият друг край на поляната като че ли беше бряг на разпенено море и огромни пенести зелени вълни се вдигаха нагоре — вълна след вълна — и се канеха да се сринат на окосената поляна. Вдигаше се и се пенеше като морски прибой цъфналата липова шума. И липите бяха високи петдесет, та и сто стъпки, а бяха може би стогодишни, може би сто и петдесет, с огромни сиви стволове. И на тридесет стъпки от земята стволовете бяха гладки, защото клоните бяха изсечени, за да не могат да се катерят мечки. По стеблата стърчаха набити железни остриета с върховете нагоре, та която мечка можеше да се изкатери до пчелника, когато се хлъзгаше надолу, разпорваше се на остриетата. А пчелата живееше в мекото и податливо сърце на липата, издълбано от човешка ръка. Тъй пчелите излитаха едва на няколко крачки и вече се връщаха натежали от прашец и нектар. И като че ли самото дърво живееше с облака пчели, отделяше

ги от себе си и пак ги прибираше в себе си — и те издуваха жълтата му корона със сияен облак от живи искри. А вътре в сърцето на дървото капеше и се утаяваше светлият мед. И цялата липова гора — и въздухът, и земята дори — бучеше със странната дълбока песен на пчели, които работят.

Княз Слав видя, че по огромна липа се изкачва човек, като се лови и се издига с една ръка по набитите остриета, като че ли беше направен не от плът и кости, а от облак — като пчелите. И на кръста му дори нямаше широк ремък, с който пчеларите бортници се прикрепяха за стеблото. А между зъбите си държеше светилник, от който димеше някаква билка, и когато дишаше, пушекът се люлееше, сякаш дишаше с огън. И князът видя как човекът се изкачи до пчелника, опуши пчелите и като бръкна в липата, извади медена пита. И също тъй леко заслиза към земята. Песента на пчелите изтъня, вдигна се нагоре и се развълнува; и облакът пчели около липата изтъня и се изду — после пчелите и облакът се прибраха в руслото си.

А мъжът с медената пита тръгна през поляната към княз Слав. И медената пита светеше в ръката му, и мед капеше по поляната, сякаш мъжът носеше в ръката си парче разтопено слънце. Княз Слав разбра, че мъжът го е видял отдавна, та е свалил мед да го посрещне.

И широко усмихнат, старейшината Яроволк каза на княза:

— Добре дошъл, княже.

Княз Слав му каза:

— Добре посрещнал, ала не ми подавай мед, защото ако хапна, после няма да мога да дишам. А не искам да върна ръката ти.

И Яроволк се наведе напред, за да не се покапе с меда, и вдигна питата до устата си, та отхапа голям залък. И медът капеше светъл и без багра — като вода. И Яроволк каза:

— И моят втори син е такъв — казват, че ние с майка му сме спали под липа, ала не е вярно. Ела, княз Пребънд те чака.

А княз Пребънд въртеше дръжката на медоцедачката, която беше сложена на липов пън. И от бъчвата, в която се слагат питите, течеше като бяло вино рядък мед, та пълнеше делва след делва. Двамина високи руси момци помагаха на стария княз. Но колкото и тънко да пипаха, пак мед светеше и лепнеше навсякъде — по бъчвата, по делвите, по плочите, и по косите и ръцете на младите мъже. И медът не личеше в косите им, защото бяха бяло — руси като липов мед, а

изглеждаше, че като ли имат в косите си роса, и росата лови слънцето. И те се поклониха дълбоко на княз Слав. Наоколо летяха пчели, ала не с бавния тежък летеж на работна пчела, а бързо и ядовито, та гласът им беше друг. Иначе бръмчаха като отпусната дебела струна, а сега пискаха като тънки струни, изпънати до скъсване. И пчелите се лепяха по меда, а две-три пчели се бяха заплели в бялата брада на княз Пребънд, но той не спираше да върти лъскавата дръжка на медоцедачката и не махаше пчелите. И те сърдито бръмчаха, заплетени в космите на брадата му. И князът не спря да върти, когато пред него застана княз Слав. Княз Пребънд само рече:

— Добре намерил, съседе.

Княз Слав му отговори:

— Добре заварил, съседе.

И както въртеше дръжката — без усилие и без мъка, княз Пребънд присмехулно каза:

— Май се връщаш с празни ръце.

И княз Слав отговори:

— Да, връщам се с празни ръце.

Княз Пребънд му рече:

— Тогава си свършил работата, за която те пратихме. Дай ми назад моя княжески белег.

И спря да върти, и протегна ръка, та избърса дланите си в мокра кърпа. Княз Слав бръкна в пазвата си, за да извади наниза с излетите белези на подунавските славянски князе. Шепата му се напълни със златни знаци, сякаш държеше шепка пчели. Не, не бяха пчели, а оси, защото бяха жълто излети от злато. И князът вдигна наниза, та знаците увиснаха един под друг и се залюляха. А княз Пребънд се взря, ала беше стар и гледаше добре само надалеч и не видя своя знак. Но княз Слав го видя и го хвана. И нанизът увисна от двете страни на дланта му. Княз Слав прехапа нишката от двете страни на белега, та го подаде на княз Пребънд. И старият княз го погледна с протегнатата ръка — и като присви очи, позна го и каза:

— Да, този е моят.

А Яроволк рече:

— Дай ми го да го видя.

И като избърса ръцете си от медената пита, пое го и го разгледа, но отблизо, макар да беше навярно на петдесет лета. Яроволк рече:

— Нашият е, вълчата глава на северите.

И не рече „северяните“, рече „северите“, но то беше все едно.

А този знак беше чудноват и мъчен за разгадаване. И приличаше малко на звезда с различна дължина на лъчите. Два дълги лъча бяха разтворените челюсти на вълка, а два къси — ушите, и петият широк лъч беше вълчийят врат. Яроволк рече, като държеше златния белег в отворената си длан:

— Слънце и вълк в едно. Небето и земята заедно. Защото нашият небесен пращур е Ярило ясното слънчице, а земният ни прабаща е вълкът. Затова нашата небесна слънчева половина ни тегли към песни, пирове и мирна работа, а земната ни вълча половина ни влече на крамоли, битки и бран. Ох, аз ли не знам какво е да си разделен на две — и двете да са едно, и да не могат едно без друго! Нали самото мое име събира в едно двете ми половини?

И чак сега княз Слав се досети, че наистина в името на стопанина се събират слънцето и вълкът, защото слънцето се наричаше Ярило. И се досети също, че небесни и земни пращури на българите конници бяха също слънцето и вълкът, но нищо не каза. А Яроволк се засмя и каза:

— И наистина не можех нито без пиршества и песни, нито без крамоли и бран. Не можех да живея нито без гъдулка, нито без меч. Добре, че Перун е разпределил желанията ни според годините ни. Когато бях млад и отидех някъде, излизаха и ме посрещаха. И ми казваха: „Ако искаш пир и веселба, да ти пратим сестра си. Ако искаш крамоли и бран, да ти пратим брата си.“ И като бях млад, казвах: „Пратете ми брата си.“ Защото умирах да си премеря с някого силите. А сега, като ме питат, отговарям: „Я ми пратете сестра си.“

И Яроволк отново се засмя. Но се смееше като човек, който знае, че не е загубил силата си, а само е поумнял. Защото ако беше заслабнал, щеше да си мълчи. И Яроволк каза:

— Дай ми да видя другите знаци.

И дълго ги въртя в ръцете си, та отгатваше зверовете, които знаците изобразяваха. И Яроволк рече:

— Ето — това е глава на зубър, бича глава. Това е орел. Това е мечка. Това е елен.

Но някои знаци не позна. И попита княз Слав:

— Кой е твоят белег?

Князът му показва бичата глава с двата прави рога. И Яроволк, като гледаше княз Слав, рече:

— Не приличаш да си от вятичите — те са чернобради, имат кръв и от Мордва, и от Меря, и от Мурома. Не си и от кривичите — те са бели като старци. Такива руси мъже имат радимичите, нашите съседи от север. Ами да не си лях?

И княз Слав трябваше да признае и да каже:

— Да ти кажа правдата, не зная от кои да кажа, че съм. Баща ми е от древляните, майка ми е от уличите. От нашите подунавски племена само северяните знаят откъде са и пазят името си. Другите родове са секли гори и са отсядали по речните долини, по реките, които берат извори от планината Маториеви гори или Стара планина, та вливат водите си в Дунава. И според долината и реката са станали племена и се нарекли по името на реката. Ние сме ломци — по река Лом. Има етърци по река Етър и витяни — по река Вит. Дори оттатък планината тимочани и моравяни се наричат по реки, които се вливат по Дунава. Повечето родови задруги, то се знае, помнят и знаят, че са поляни, словени, тиверци, драговичи, кривичи — ала само северяните имат чиста племенна кръв. И реките между Стара планина и Дунава са седем, и ние сме седем племена. Северяните са отделно.

А Яроволк прегърна княз Пребънд през раменете и рече:

— Кажи, както ни гледаш — няма ли веднага да кажеш, че сме северяни?

И наистина — двамата мъже си приличаха като братя, само брадата на старейшината Яроволк беше светлоруса, та в нея не личаха белите косми, а брадата и косата на княз Пребънд бяха снежнобели. Но иначе и двамата имаха едри кости, широки рамене и широки китки, и дебели сини вени, които усукваха ръцете им като лозови пръчки. Лицата и на двамата не почерняваха от слънцето, а почервеняваха и ставаха като току-що излят бронз. А очите им бяха тъмносини.

Княз Пребънд тихо каза:

— Когато моят праядо е забил мечи череп върху кол на оградата и е напуснал родовото градище, ей онези липи са били като стрък шибой.

Старейт Яроволк каза:

— Ние сме дялани от липово дърво.

Ала това не беше вярно, защото липовото дърво е меко и лесно може да откъртиш от липата клон, дори дебел колкото мъжка ръка. А тези хора, и да ги сечеш с брадва, трудно щеше да отдялаш от тях дори треска.

И Яроволк каза:

— Тръгвам напред да кажа на жените да приготвят. Вие вървете след мен.

И се плъзна в гората като сянка, а двамината подунавски князе тръгнаха бавно след него. Княз Слав каза:

— Хан Кубрат отказа да даде конници. Ала степта ще дойде при нас — само че като враг. Старият хан каза, че няма да дойде, но той скоро ще умре и в същия ден с него ще умрат намеренията му. Степта иде, княже Пребънд.

И княз Пребънд му каза:

— Ти приказваш така, защото искаш в мир да те изберем за ратен княз. Няма да ме накараш в мир да призная някого по-горе от себе си. Славяните в мир живеят всеки за себе си.

А княз Слав каза:

— Кажу ми, че искаш, и аз пръв ще вдигна ръка — тебе да изберем за ратен княз. Не е главното кой ще е — трябва да бъде един.

И княз Пребънд каза:

— Ето — затова не те харесвам. Мек си, много говориш. Какъв мъж си ти, като си готов веднага да ми отстъпиш първенството?

Княз Слав каза:

— Степта идва.

И се спря, огледа се и като се наведе, успя да откърти парче пръст от пътеката. Показа на княз Пребънд парчето, което лежеше на дланта му, и рече:

— Погледни тази пръст, тъпкана от човешки нозе. Това е глина. Виж — кърти се на буци. Земята е опечена, твърда е, не диша. Когато завали, водата на локви се събира върху тази пръст — и пръстта става кал. Такава земя е ромейската — вкоравена, без въздух. Тя не пуска до себе си нищо ново; в нея всеки човек е притиснат от другите и не диша спокойно. Когато върху такава земя падне ново семе, то загива.

После княз Слав се наведе и взе шепя пръст от дъното на вадата до пътеката, където при дъжд течеше поток. Показа пълната си шепя на княз Пребънд и му каза:

— Това е суха песъчлива земя. Гледай — сипе се на прах. Духне ли — отвява се като плява. Това сме ние, славяните. Песъчинки, всяка за себе си. И ние още не ставаме за посев — семената ще ги отвее вятърът.

И княз Слав махна с ръка, та пръсна пясъка наоколо си, сякаш сееше. И се чу как пясъкът прошумоля по листата на дърветата и по стеблата на тревите.

А накрая Слав прекрачи в гората и загреба шепа черна пръст от корените на дърветата. И като се върна при Пребънд, показа му пръстта и рече:

— Ето, това е чернозем. Притиснеш ли го с ръка — виж, разпада се на дребни бучки, търкаля се в дланта ми като лешници. И не цапа ръцете ми. Това е зряла земя. Такива трябва да станем ние, славяните, за да отгледаме семена. С мярка съединени, с мярка отделени. Не печени грънци, не и пясък, а земя на зърна — да запазим волята на вечето, на събраните мъже, но да свържем отделните племена.

Княз Пребънд замислено гледаше пълната шепа на Слав. И му каза:

— Да, ти държиш в ръката си земята, която е отгледала славяните. За да ме намериш, ти си минал през нея. Слушай, княже, тук има мъже, пред които ми идва да се поклоня до земята — за пръв път през живота ми. Тук има жени, пред които бих паднал на колене — за пръв път през живота ми. Да, искам такава земя, искам такива хора.

Княз Слав каза:

— Тук е люлката на славяните. Но славянското племе не може вечно да живее в люлка. Ние, славяните на юг от Дунава, стигнахме Пелопонес и Атина, ляхите и волиняните срещнаха германците, кривичите и словените опряха морето на Балтика. Антите пресякоха степта и слязоха на Черно море. Ние не можем да се върнем назад. Нашият свят, който се е плавил и преливал от преселения и пожари, сега полека-лека почва да изстива, да се вкоравява и да приема своите очертания. И сега се вижда, че ние сме застанали на пътя на степта. Зад нас на запад са италийци и германци, но ние стоим между тях и степта. Не ни остава нищо друго, освен да спрем потока на степта.

Княз Пребънд му каза:

— С каква цена, княже Славе? И на каква цена? Нима ти искаш да станем като ромеите? Нима ти искаш да превърнем нашите горди

люде, които на кръвта връщат с кръв, в жалки селяни, които се влачат в твоите нозе, в нозете на княза? Ти искаш да сме силни? Ние и сега сме силни. Искаш да сме по-силни? Добре. Но тази сила може да бъде платена само с насилие. Ти искаш да събереш голяма дружина, като казваш, че без дружина няма да има войска.

Княз Слав му рече:

— Степта идва.

Княз Пребънд рече:

— Дружината ще тръгне по градищата да яде, да пие и да насилва. Иначе няма да е дружина. Ти може да си добър човек, дружината е винаги зла. Затова ние ще се бием по дядовски, по родове — син до баща, брат до брата. Така всеки е готов да умре за другия.

Княз Слав каза:

— Ти не си видял българската конница. Там всеки конник е като брат на хиляда души.

Княз Пребънд каза:

— Ти искаш да заплатиш спасението ни — и спасението на разни там италийци и германци, като превърнеш своята земя в гробище на своите дядовски закони и своята волност.

Княз Слав каза:

— Погледни тази пръст. Нима тя не е гробище? Нима тя не е родена от телата и смъртта на неизброими поколения дървета, треви, зверове и хора? Но тя е и дом, и гробище, и люлка.

И Слав се наведе, та грижливо посипа шепата пръст върху земята. И като се изправи, каза:

— Нещо ще умре, нещо ще остане. Аз знам, че степта идва. Ако дойде и премине връз нас, няма да остане нищо.

Княз Пребънд тръгна по пътеката, но се спря, та изрече, като гледаше напред, а не към княза:

— Ако дойде, пръв ще я посрещна с меч в ръка. Не мисли, че съм сляп — и аз виждам, че времето газии старите закони. Но се моля да не дочакам деня, в който то ще стъпи върху моето племе. Зная, че не мога да се боря с Времето, но не искам да приближа новия закон дори с един ден.

И княз Слав каза:

— Степта идва.

А Пребънд тръгна по пътеката, без да дочака Слав.

14.

Когато княз Слав влезе в поселището на старея Яроволк, стори му се, че се връща у дома си. Защото видя същите почернели покриви от ръжена слама и същите хижи — полузаровени в земята, пръснати една до друга край бавната река. И както край Дунава и тук хижите се рояха и се опираха една до друга, защото родовете растяха. И от прародителското гнездо към новите израстъци водеха подземни ходове, та хижите бяха съединени и разклонени като корени на дърво. Зад хижите зеленееха нивите, извоювани от гората. И в нивите се свеждаха жени, и по-рядко мъже, които се изправяха и поздравяваха старейшината и гостите му.

А зад нивите почваше еловият лес, изправен като стена, която връщаше гласовете. И долните клони на крайните дървета се спускаха до земята и се сплитаха с тревите — като зелена стена, където и най-малката цепнатина е запълнена с мъх.

И през долината течеше реката и се виждаше, че е бистра на светлото, а под сенките на дърветата водата ѝ потъмняваше. И на голия мокър бряг насреща имаше полепнали жълти листа, сякаш бяха светли следи от златни елени. А по-добре се виждаше в тъмната вода, където блясъкът не слепеше очите. И там се виждаше как плуват едри стройни риби. Дори рибите идваха на плиткото, като да погледнат хората, а когато върху им паднеше сянка на човек, с едно извъртане на опашката се стрелваха в дълбокото, като вдигаха лек облак от дъното — сякаш бягаха, а не плуваха.

Нозете на княз Слав крачеха по единствения път, който вървеше край къщите и край реката, а мисълта му вървеше под елите, по сивокафявия губер от изпадали елови иглици. И челото му се къпеше в света на светлината и пред очите му прелитаха пеперуди, а мисълта му летеше безшумно като бухал през здрачния свят на гората. И княз Слав беше щастлив.

А старейшината Яроволк живееше в старото градище, откъдето беше тръгнало да се разселва цялото поселище. Там две реки събираха бавните си води, та бяха издълбали малък полуостров. И стръмните

брегове бяха продължени с греди, почернели от години, от мъх и от плесен. А върху гредите се издигаше дървена кула, над която летяха гълъби.

И старейшината Яроволк влезе през дървената порта на градището заедно с двамата князе. И първи го посрещнаха децата. Те тичаха насреща му — двадесетина деца, че и повече — от седем години надолу, и се заловиха за ръцете му или обгърнаха с ръце нозете му. И едно дете каза:

— Дядо, попитай ме — какво искаш?

Яроволк рече:

— Какво искаш, Добрица?

Детето рече:

— Искам медена пита.

А второ дете каза:

— Дядо, попитай ме какво съм уловил?

И Яроволк попита:

— Какво си уловил, Хвилибуде?

А детето отговори:

— Уловил съм пеперуда.

И я показа на дядо си. А Яроволк, който никак не приличаше на дядо, приклепна, та сложи торбата си на колене. И извади от торбата две медени пити, увити в много листа от лобода. И като разгъна питите, взе да ги чупи и да раздава парчетата на децата.

Князът гледаше градището. И до десетината хижи се издигаше домът за жените, където тъчаха, предяха и шиеха, и както му е редно — половината дом беше затворен с арати и прозорци, а половината беше открит трем, с покрив, подпрян от дялани и рязани стълбове. И на трема седяха събрани дузина жени — и половината имаха открити коси, които светеха във влажната сянка на трема, защото славяните покриват косата на жената, след като се омъжи. И князът ги хареса всичките — и младите с нежните кръгли лица, и трудните жени с издути кореми и големи очи, и стопанките с омекнали вече уста и с бръчки на челото. А ръцете му жадуваха да докоснат женска ръка.

До трема на жените се вдигаше домът на мъртвите, изграден като домовете на живите, само вдигнат върху четири дебели стебла, та под пода му вееше вятър. И покривът му беше от борови греди, а не със слама. И нямаше врати и прозорци. Вътре в полумрака лежаха делвите

с праха на мъртвите бащи, майки и деца, които бяха вървели по облепената с плочи пътека, а сега гледаха от своя вечен дом как живите вървят по същата пътека. А в пролуките между плочите на пътеката имаше жълти ивици от прашеца на липите, та всяка плоча светеше, обградена от жълти ръбове.

И князът отиде пред дома на мъртвите, свали кожената си шапка и като сведе глава, помоли се за душите на всички, които си бяха отишли, за да отворят място на тези, които идеха след тях. И както беше със затворени очи, стори му се, че гората и градището бавно се стопяват в зелена вода. И водата го вдигна, но не го понесе, само отдели нозете му от земята, както и домът на мъртвите беше привдигнат над земята. И човешката глъчка, и жуженето на пчелите, и удрянето на чук върху наковалня потънаха в зелената вода и сякаш идеха някъде отдалеч. А когато отвори очи, княз Слав видя да се люлее пред очите му цвят на шипка. И той откъсна вейка и се убоде. Върху земята капна ясна капка кръв. И той се зарадва, защото кръвта беше истинска жертва пред мъртвите. И закрепил клончето шипка между две зеленияса греди. После се върна при другите и видя, че Яроволк, изправен сред децата, гледа към него с топли очи.

А откъм ковачницата дойдоха трима мъже с изпотени тела, черни като от лъскав обсидиан — черни като водата на горското езеро, до която княз Слав не успя да достигне. И те преплетоха пръсти за поздрав с княза; и дланите му почерняха, а върху черното изби червената капка на кръвта, която все течеше от раничката на шипката. И князът усещаше необяснимо щастие. А княз Пребънд беше мрачен.

Старейшината Яроволк каза:

— Нека не влизаме още в общия дом. Старейшината на холмгородските търговци, Радагаст, син на Ардагаст, като научи, че двамина подунавски князе ми гостуват, поиска да ви срещне. Чакам го да дойде по пладне.

Княз Пребънд се учуди и каза:

— Как? Старейшината е научил в Холмгород, че аз съм тук, и е успял да дойде от Холмгород до тебе?

А Холмгород беше далече, далече през неизбродими лесове и пътят дотам вървеше по реките, но беше дълъг и труден. Яроволк се засмя и каза:

— Не, но Радагаст гостуваше на полянския княз в Киев и там е научил.

А Пребънд попита:

— Откъде ти пък знаеш що ще стори Радагаст и че ще дойде тъкмо днес по пладне?

Яроволк каза на двамината князе:

— Елате с мене.

И те тримата се изкачиха на дървената вишка, която не беше нищо друго, освен гълъбарник. И безброй гълъби се въртяха около тях, когато се качваха по скрипящата стълба, а когато стъпиха на площадката, гълъбите наकाцаха най-напред по раменете и главата на Яроволк, пък после и по раменете на двамината князе. А на площадката имаше едно босоного хлапе, което се поклони смутено на князете и се свря в един ъгъл, да не им се пречи. И лъкът, който държеше, беше по-висок от него и не можеше да се свие, та стърчеше над него.

И Яроволк каза, като милваше гълъб в ръцете си:

— Ето моите и на другите старейшини крилати гонци. С медно пръстенче върху крачето на гълъба се закрепя парченце брезова кора, а на брезовата кора се пише писмо.

И той посочи десетина клетки, наредени около площадката. А гълъбарникът, клетките и площадката бяха украсени с везано дърво като къщички от приказка. И във всяка клетка имаше гълъби, които ходеха неспокойно нагоре-надолу, гледаха през пръчките, та искаха да полетят. Яроволк каза:

— Ето — това е клетката с гълъбите на радимичите. Тези гълъби са смоленски, тези волински, тези са от поляните, тези от вятичите. Вижте, дори клетките са различни. Ето, полянските са от върба. А моите клетки и моите гълъби са пръснати навред по славянските гори. Ако искаш, да пратим три гълъба до Холмгород и да пишем, че старейшината Радагаст е дошъл при старейшината Яроволк. Ако някой го търси, да прати мои гълъби.

А княз Пребънд попита:

— С какво писмо пишеш?

А Яроволк отговори:

— Не си ли виждал нашите, рошките знаци?

И княз Пребънд замълча. А после попита:

— Защо пращаш три гълъба?

Яроволк му посочи небето. И каза:

— Погледни ги.

А в небето плуваха три орела и единият жаловито крещеше. И орлите лежаха в небето с разперени крила или ги сбираха и се гмуркаха надолу, но пак разперваха крила, сякаш се къпеха в небето. И орелът, който крещеше, слизаше ниско и се плъзгаше над нивите край гората. А в синьото небе се виждаше черен, и пред гората се виждаше сребърносив. И ако човек за миг само го изтървеше от поглед, когато летеше над нивите, намираше го отново в небето, да се къпе в топлия дъх на гората, който се вдигаше нагоре към слънцето.

И Яроволк каза:

— Много са ястребите и соколите над нашите гори. Дори се иска щастие от три гълъба един да се върне в своето гнездо.

А Пребънд рече:

— Ала се връщат, нали?

Яроволк рече:

— Всички. Освен изядените. А този сополивко хем пази гълъбите с лък в ръка, хем тръби с рог, ако види нещо над селото. В гората, все едно, нищо не може да види.

И наистина — гората се простираше наоколо като зелено море. Какво ставаше във водите на това море, под покрива на най-горните слънчеви клони, това знаеха само горските божества. От гората излизаха едните катерички, които се мятаха като къси гъвкави змии в крайнината на човешката поляна. А нивите и хижите на поселището бяха като остров сред морето на гората.

Яроволк рече на хлапето:

— Я надуй рога, да видя дали можеш.

И хлапето се измъкна иззад клетките, където се беше сгушило, и подире си изтърти огромен рог, висок колкото него, може би от гигантски вол, а може би от незнайно животно. И като сложи широкия край на рога върху дърветата на площадката, хлапето взе да надува другия край.

Има свирки, които запяват, щом ги докоснеш. Дори има такива, дето свирят, преди да ги надуеш. Но този славянски рог не беше такъв. Най-напред се надуха бузите на хлапето, а после то цялото сякаш се наду. И нищо. Сякаш дъхът на детето се стопяваше в рога.

Тогава Яроволк се ядоса и грабна рога, но дори и в неговите големи ръце рогът изглеждаше огромен. И Яроволк се наду, та почервеня. И се усещаше как дъхът му се сгъстява вътре в рога или се лута като из пещера. А после излезе.

И мощният тръбен звук се разнесе под небето. И не се лееше, а се къртеше, сякаш се срутваха скали. Излизаше неохотно от рога като рев на бик, който бавно се разярява. Преди това се сгъстяваше и напираше — после излизаше.

Княз Слав видя как из трема се изсипаха като рояк пъстри птици жените и като сложиха длани на челата си, загледаха се нагоре. И ковачите излязоха пред ковачниците. И от всеки дом излезе я старец, я старица, я жена с гръдно дете. Дори в кошарата, преградена в единия ъгъл на градището, върху черната отъпкана пръст се белна крава с малко теле, досега пладнувала под навеса. Само от дома на мъртвите не се показва никой.

А гълъбите тревожно се разлетяха и на площадката не остана кацнал гълъб.

Яроволк тежко отпусна рога на дървения под, пое си дъх и задъхано рече:

— Ето — така се тръби.

И хлапето го гледаше със светнали от обожание очи.

15.

А когато старейшината на холмгородските търговци Радагаст, син на Ардагаст, най-после пристигна, тогава в общия дом се събраха само четиримата мъже — Яроволк, Радагаст и двамината князе. И най-напред жените влизаха и излизаха, та носеха дивеч, риба, гъби, солени треви и плодове, сирене и мляко, топли питки и тънки тиганици. А Яроволк вадеше от един зимник, покрит с капак, все нови и нови мехове с вино или делви с медовина, в които бяха накиснати горски плодове.

Приличаше този Радагаст, син на Ардагаст, едновременно и на Чръноглав, съветника на Кубрат, и на Шаргакаг, другия му съветник. Ако застанеха един до друг Чръноглав и Шаргакаг, никой не би се досетил да ги нарече братя. Но ако помежду им седнеше Радагаст, всеки би казал — братя са. Защото Радагаст щеше да ги съедини, защото Радагаст беше наполовина Чръноглав и наполовина Шаргакаг. Имаше брадата и очите на Чръноглав и корема с чугунената плът на Шаргакаг. А беше Радагаст наполовина воин и наполовина търговец. Като воин беше стигал с ятото славянски ладии — всяка ладия от едно дърво, със сто воини — чак до Крит, когато преди четиридесет години славяните разграбиха острова. А преди двадесет години с друго ято славянски ладии стигна до италианското пристанище Апулия. Докъде беше стигал като търговец, знаеше само той. Сега водеше холмгородското тържище, което беше голяма работа, защото там се събираха нишките от паяжината на пътищата от целия Север.

А Яроволк даде знак и жените се поклониха, та изчезнаха. И затвори вратата след себе си. В горницата на общия дом стана потъмно, притъмня и в душата на княз Слав, който се беше радвал на женската хубост. И пак се усещаше у дома, защото жените имаха същите бели везани пазви, същите сукмани и същите пъстри престилки, под които пъхаха ръцете си, когато чакаха край трапезата.

Тогава старейшината Яроволк се изправи, та отиде към дървената стена на горницата и другите трима го проследиха с поглед. И като вдигна ръце, помислиха, че ще откачи някое от оръжията, що

висяха по гредите. А освен оръжия, по стената имаше челюсти на невиджани глигани със зъби, кажи-речи, две педи, имаше и озъбена глава на щука, която би могла да изяде вол, и разни вещи като брони, дрехи и кой знае какво, кой знае кога пленено в битки от северяните. Имаше дори един сребърен сокол — от ония, които върху прът са водили римските легиони. А Яроволк отвори тайна вратичка, невидима в гредоредата, та измъкна гърне. И като го сложи на масата, каза:

— Това е мед. От него можеш да ядеш и ти, княже Славе, защото е само от бял бор. Всеки единадесет години се ражда чудноват мед с чудновати свойства. Ако си болен — оздравяваш. Ако си пиан — изтрезняваш, ако си трезвен — опияняваш се. Този мед е събиран още когато бях млад. Опитайте.

А медът беше твърде тъмен и нито рядък, нито замръзнал, ами като омекнал сняг, преди да се стопи. И медът не сладнеше. И като кусна от меда, тогава най-после Радагаст проговори и каза:

— Княже Славе, получих вести от Чръноглав, съветника на Кубрат. Той твърде похвално говори за тебе и мисли, че сега българите няма да тръгнат към Дунава — нито като приятели, нито като врагове, защото се страхуват от тюркутите.

А княз Пребънд, като чу за похвалните думи към Слав, вдигна купа с медовина и закри с дъното на купата лицето си. Защото лицето му беше потъмняло.

Умният Радагаст продължи да говори и каза:

— Още по за похвала е твоята мисъл, княже Пребънд, да доведеш северянските воители на помощ на северяните до Дунава. Ала сега северяните няма да тръгнат. Добре са тук сред горите. Няма глад, няма мор, търговията върви. Тъй мисли и тъй каза князът на северяните.

А Пребънд остави купата на масата и едва не я строши, защото беше от печена глина. И каза:

— Ще рече, и двамата с княз Слав сме за хвалене, а и двамата не сме свършили нищо.

Радагаст му рече:

— Не е така. Защото днес не е утре, но днес се мисли за утре. Тук ние сме се оправили; през славянските земи вървят торни пътища — където няма летни, има зимни. И добри пътища имаме към юг, а това са реките Волга, Дон и Днепър. А нашите реки и влекавете между

тия три велики реки — от Днѣпър през Десна и Ока във Волга, и от Ока през езерата в Дон, тях ние сме оправили и навсякъде има лодки, дървосекачи, коне и волове. Ала и трите реки през гората текат с чиста вода, а надолу по тях сякаш тече земно масло. И се знае, че земното масло лесно пламва. Защото Волга, Дон и Днѣпър текат през степта. Пламне ли степта, ще пламнат реките — и край на пътищата. Това е. Сега сме добре, макар по Волга да не плуват, защото тюркутите са като гладни дървеници в изоставена къща — смучат кръв и за гладните си дни. Но все едно, дори да слезеш по Волга, пак към Константинопол трябва да минеш през България. Днес българите вземат разумно — едно от десет. И ромеите вземат едно от десет. Като сметнеш отиването и връщането — и данта, и даровете, вземат ти половината и пак има сметка. Но... степта ще пламне. Тогава ще изгорят и пътищата.

И Радагаст също вдигна купата с медовината. Не пиянееше, само очите и лицето му светеха.

А княз Пребънд му каза:

— Радагасте, хората не живеят само от размяната — и дори не от размяната, а от това, което изкарат със свои ръце.

И Радагаст му каза:

— Добре, че каза размяна, а не каза търговия. Че размяната не е само търговия, ами е среща и учене на ум. Не живее човек без човека, княже Пребънд, нито племе без племето. А срещата е и запознанство, и радост, и любов, ако щеш. А за среща трябва пътища. Затова — слушай.

И Радагаст се наведе напред, та събра четирите глави, сякаш някой щеше да ги подслушва. Но какво ли не прави медовината. И тихо каза:

— Изпращаме тежък керван по нов път. Пеши керван — на човешки и конски нозе — през славянски земи, тук-тамѣ през планините на траките, направо на юг, до вашия Дунав. Вече са минали наши хора по този път, но още не го познаваме добре. Пък и лесно минава някакъв дребен търговец — дребна алчност буди. А големият керван може да вдигне и княз с войска насреща си. От Дунава до Маториевите гори, през проходите, керванът е ваш — на подунавци. Ние ще изпратим с кервана петстотин души воини — всеки с два коня — и тези петстотин души ще останат при тебе, княже Пребънд.

А княз Пребънд, без дори да се замисли, рече:

— Не ми трябват тези петстотин мъже с мечове. Не ми трябват и конете им — при мене няма степи за препускане. Аз дойдох да търся двадесет хиляди северски меча, за да премина планините и да навляза в ромейска земя. Не ща петстотин хрантутници, дето ще тръгнат из поселищата и ще насилват жените и дъщерите ни. Не ги ща.

И княз Слав рече:

— Добре, нека останат при мене. Аз ще ги храня.

И старейшината Радагаст рече:

— Ако някой от воините умре, вирата ще я платим ние, холмгородските търговци.

И Пребънд се изправи и като протегна жилеста ръка към княз Слав, рече му в лицето:

— Видя ли, това искаш ти. Искаш дружина, с която да наложиш волята си на нас, другите подунавски князе. Ама няма да я бъде.

И княз Слав не му отвърна, а наведе глава, защото се засрами пред стопанина и пред другия гост. Яроволк каза:

— Княже Пребънде, седни. Зная болката ти — и мене ме боли. И тази болка не се дави в медовина. Но правдата е, че степта може да плисне върху нас. По-добре срещнете я заедно.

Пребънд седна и каза:

— Като дойде, ще се съберем.

Яроволк поклати глава и каза:

— Късно ще е, за зимата се готвят през лятото. Страшно е да се говори, да не се вика злото, но правдата е, че тогава ще видиш да идват при тебе северски воители. Защото когато степта надолу се затвори, ние няма да можем да изядем всичкия мед, дето го вадим и цедим. И няма да можем да легнем върху всички кожи, които одерем. И няма да смелим всичкото зърно, което ожънем. Тогава всички мъже няма да вадят мед, да бият зверове и да орат. И ще опустеят реките и влековете и свободните мъжки ръце вместо рало ще хванат меч. Тогава ще видиш северци да идват при тебе, а може и аз да дойда, но не вярвам много да ми се зарадваш. Защото искам да слушам как бръмчат пчелите, а не как бръмчат стрелите. Искам делвата с моята пепел да лежи в ей оня дом на мъртвите, посред моето градище. Но... гълъбите казват друго. Степта дими — и ще пламне.

Пребънд каза:

— Нека гори. По-добре — ще ни оставят на мира. Нека се избият помежду си, проклети да са.

И той пак пи. А след него пи и Радагаст. И каза:

— Дано. Но дори само да се бият помежду си, пак Волга, Дон и Днепър ще се затворят. Ще рече — трябва нов път. Да прием за новия път и нека толкова пъти минем по него и толкова хора и коне да минат по него, та фъшкиите на нашите коне да го затрупат до колене.

И Радагаст пак вдигна купата. И ще не ще, и Пребънд трябваше да вдигне купата и да пие за новия път, а заедно с него и за петстотинте мъже северяни, и за хилядата коня, които щяха да отидат при княз Слав.

16.

Когато носът на ладията застърга върху желязната верига, която преграждаше реката, княз Слав видя на брега Терес и до него белия жребец. И когато славянинът слезе на брега, Терес само рече:

— Върна ли се?

А жребецът цвилеше радостно и търкаше муцуната си в рамото на княза. И князът извади от кожената торбичка на пояса си кръгли вкоравени меденки, които му бяха пекли жените от Яроволковото градище, та взе да храни жребеца от длан. И Терес нищо не рече, макар иначе да не даваше на княза да храни жребеца.

И князът разказа на Терес какво е видял и чул. Кратко го разказа, защото — все едно, князът разбираше, че каквито е преживял, не може да се разкаже. А Терес му каза:

— И аз видях нещо и ще ти го покажа.

И тарканът на крепостта позволи на Терес и княза на другия ден да излязат от вратата на крепостта, оттатък — на славянска земя. Цял ден яздиха Терес и князът, преди да видят черна сянка на гора. И стигнаха до неголяма река; и от другата страна на реката се вдигаше гора, а от тая страна се простираше степ. Терес каза:

— Гледай.

Върху степта се виждаха зелени кръгли петна, като че ли бяха зелени главни от изгорял огън. И тези тъмнозелени петна лежах ниско върху земята. Но имаше и зелени кладни — кръгли и остри, високи до пояса на мъж, толкова правилни, сякаш бяха въртени на грънчарско колело. И в тези зелени купчини не се виждаше нищо, тъй гъсти бяха клоните им, сякаш ги намяташе зелен губер. И като скочи от седлото, Терес накара и Слав да слезе от коня. И му каза:

— Пипни тези купчини.

И княз Слав пипна с ръка и се учуди колко гъсти и силни са клоните на храста. После видя, че това не е храст, ами са десетки или стотици малки елички, които растяха толкова близко една до друга и така сплитаха клони и стебла, че човек можеше да седне на зелената клуда или да се облегне на нея. И върху ниските петна зеленина

елхичките бяха разни на ръст, а в заострените купчини една или три — пет ели се издигаха в средата и край тях в кръгове слизаха другите елхички, докато крайният кръг стане по-нисък от трева. И Терес каза:

— Ела.

И като се качиха на конете, препуснаха към едно високо дърво. А като приближиха, княз Слав видя, че това не е едно, а пет-седем дървета. Ала трябваше да слезе от коня и да се завре под зелената шатра на клоните, за да види, че дървото има пет-седем стебла. Защото, като го гледаше отвън, виждаше му се едно дърво — тъй хубаво дърветата бяха подредили клоните си. И пет — седемте дървета бяха почти равни на ръст.

А Терес пак каза:

— Ела.

И го заведе при друго дърво, още по-високо и силно. Но князът разбра, че това дърво има само едно стебло. И князът мълчеше, като разбираше, че Терес не го е довел дотук да му показва дърветата.

И Терес каза:

— Ето, най-напред хиляди семена запалват едно зелено огнище в степта. И остават стотина и от тях само няколко се издигат в средата, та става елов храст. После от този храст се издигат няколко посестрими ели, та се подпират една друга и така устояват на зимния вятър. И накрая остава само една ела, достатъчно силна, за да се бори сама с вятъра. А защо загиват другите около нея — тя ли ги убива, те ли си отиват, защото вече не трябва, това и не разбрах.

И Терес добави, та каза:

— Слушай, княже, тия зелени клади сте вие, славяните. Вие сте изтъкани от родове — трудно вдигате вождове, много сте и се крепите един други. Това е и хубаво, и лошо. А българите са ония дървета с няколкото стебла — при тях племената вече са се събрали и се крепят едно друго. Траките, това сме ние, самотните ели. Тракиецът само това прави — да вика: „Аз“... „Аз“...! Ако знаеше нашата вяра, щеше още по-добре да ме разбереш. Цялата ни вяра учи как един човек — отделният човек — остава вечно един и вечно безсмъртен. Не зная дали има друг народ, който се страхува толкова, че отделната душа ще изчезне, та толкова като траките да се грижи за безсмъртието на душата. И това е и добро, и лошо.

И Терес добави още и каза:

— Това видях и това си мислих, когато те нямаше, княже Славе. И не зная къде е правдата — при вас, при българите или при нас, траките.

А княз Слав се подсмихна и каза:

— Жрецо Терес, благодаря ти, че ме доведе. Аз пък видях как гората ще завладее степта. Видях как лесът ще мине реката и ще насели степта. Кажи ми, знаеш ли кои племена и народи са минали през тази степ?

И Терес се замисли и му каза:

— Преди да тръгна, дълго се рових в пергаменти и плочи, защото човек трябва да знае къде отива и при кого отива. Слушай. Най-напред в степта са били кимерийците. Или скитите. Никой не знае дали скитите са дошли отнякъде, или тази степ ги е откърмила. И тъй — първи са кимерийците.

Княз Слав сви малкия пръст от лявата си ръка. И Терес каза:

— Мога да ти разказвам за скитите, докато слънцето залезе, и цяла нощ, докато слънцето изгрее отново. Но само ще ти кажа, че след скитите идват сарматите и масагетите. Сарматите са били четири племена — язиги, роксолани, сираки и аорси.

Княз Слав сви още два пръста на лявата си ръка — за сарматите и за масагетите. И Терес каза:

— Всички тези племена идват от изгрев-слънце. Тогава от запад идват нашите траки — племето гети. Свий един пръст.

И Слав сви палеца на лявата си ръка и затвори ръката си в пестник. И Терес каза:

— Щях да забравя аланите.

Княз Слав сви първия пръст от десницата. И Терес каза:

— От запад идват и готите.

Княз Слав сви втори пръст от десницата. И Терес каза:

— Споменавам ти племената на бастарните и певкините.

Княз Слав сви едновременно два пръста на десницата. И Терес каза:

— Тогава идват хуните и помитат цялата степ.

Княз Слав затвори в пестник и десницата. Сега и двете му ръце бяха свити в постници. И Терес каза:

— Къде ще броиш българите, с техните племена оногури, кутригури и утигури? А почвам да си припомням и много други

племена.

Княз Слав разпери пръстите и на двете си ръце и рече:

— Стига.

И Терес му каза:

— Ти, княже, не мисли, че племената са вървели като пожари, които са изпепелявали степта. Много древни племена и до днес живеят, макар и не в силата си — като аланите, готите и хуните. А и другите са дали кръвта си на степта. Пък и какво ли знаем за степта, като, кажи-речи, всичко го знаем от елините, а те са гледали отдолу, от брега на Черно море, и дотук, където сме ние с тебе, дори не е стигал погледът им.

А князът и жрецът говореха, слезли от конете. И над тях бавно падаше вечерта. Княз Слав каза:

— И докато тук, в степта, са идвали и отминавали десетки племена, ей там отгатак, в леса, винаги е живял моят народ, северяните. Воювал е, търгувал е, смесвал е кръвта си с тези племена, стигал е дори до морето — и винаги ей зад тази река, ей под ония дървета, винаги са живели северяни.

Той се качи на седлото. И Терес също възседна коня си, без да каже дума. И двамата тръгнаха през смълчаната вечерна степ.

А княз Слав си мислеше, че там, на север, денят още гори над градището на Яроволк, защото на север летният ден е дълъг. Но в градището вече се връщат пчеларите от пчелина, ловците от лов, рибарите от езерото, орачите от нивите. И на праговете ги посрещат млади, зрели и стари жени. Да, тук в степта са идвали и са отминавали племена, а в градището жените са ходили с непокрити коси, покривали са ги с кърпи и са раждали, после се сгърбвали и делвата с пепелта им се е нареждала до пепелта на майките и бабите в дома на мъртвите. Но преди да станат пепел, жените са горели и огънят е минавал от майка на дъщеря, запалвал е борина и преди тя да догори, запалвал е нова борина. И всеки месец Липец жълтият прашец от липовия цвят е пълнел пролуките между плочите на пътеката и плочите са светели, оградени от златни ръбове. И така — от началото на вековете.

Тогава славянинът препусна коня си през степта. За пръв път не се страхуваше от степта и нейният простор не го караше да се усети дребен и нищожен. И той поиска да се потопа в степта.

А вечерта падаше и пожълтялата трева — защото отминаваше средата на лятото, тревата белееше в здрача. И зелените огнища на елите тъмнееха като отрупани клади, готови да пламнат и да осветят степта. И зад реката тъмнееше лесът.

17.

Докато княз Слав ходеше по славянските гори, Аспарух стоеше с баща си Кубрат в Жълтото градище. Аспарух се върна на север, срещна Кубрат — и баща и син нищо не си казаха, сякаш всичко беше изприказвано. Но вече не се разделяха.

Макар че силите му не се връщаха и макар че понякога забравяше пътя към ложето си, та тръгваше към стълбището, хан Кубрат водеше българските племена мъдро и твърдо. И когато думите му стигаха до хората, не се разбираше, че зад тях седи една ръка, която не би могла да вдигне меч — защото думите бяха пълни с мъдрост и твърдост.

Когато дойде вестта, че в Сиракуза е убит ромейският император Констанс Втория, мнозина от хранените люде на Кубрат дойдоха в градището, без ханът да ги повика. И Кубрат най-напред каза:

— Преживях още един ромейски император. След Маврикия, Фока, Ираклия и Константина, сега изпратих и Констанс.

И хан Кубрат заповяда и прати хора по всички посоки на света — само на север, към славяните, не прати човек. И заповяда да предадат на неговите хора орли в клетки, а орлиците стояха затворени в клетки в Жълтото градище. Ако пратеникът имаше какво да каже на хана, пущаше орела с писмо на шията — и орелът се връщаше през гори и пустини при орлицата си.

Към изгрев-слънце тръгна Котраг — да каже на тюркутите, че като е научил за желанието на хазарския каган да види хана на българите през идната пролет, хан Кубрат така е зажаднял за среща с него, та мисли още тази есен, когато тумените се съберат за есенните вълчи празници — ще рече, в първата луна на деветия месец, да събере не три, ами дванадесет тумена конници и да дойде да види кагана край Волга. Ако каганът на хазарите има работа, то нека прати за утеха на Кубрат първородния свой син, а да го придружат първородният син на кагана на тюркутите и третият му любим син. И заедно с тях да дойдат първите синове на по-първите хазарски и тюркутски родове. Синовете на каганите ще бъдат добре дошли в шатрата на Кубрат и ще седнат до

стотината синове от други народи, които са дошли да се учат при двора на Кубрат на доблест и мъдрост. И за да бъдат бащите кагани съвсем спокойни, то Кубрат ще отдели за техните синове вярна свита, а именно хиляда саби ефталити.

И всички, които чуха и научиха Кубратовата заръка, засмяха се, защото като че ли видяха пред себе си ефталита Готфар, син на Фалдун, как хищно разтяга устни и как блясват дребните му остри зъби. А всички ефталити ги заболяваха зъби, когато чуеха името „тюркут“. Сто години бяха минали, откак тюркутите разсипаха земята на ефталитите, а оцелелите ефталити още помнеха деня на това невиджано разорение. И наистина ефталитите добре щяха да пазят тюркутските таркани.

И Кубрат каза три пъти на Котраг:

— Запомни, нека тюркутът ми изпрати третия свой син.

А като говореше така, мислеше Кубрат за Аспарух.

И Кубрат изпрати с Котраг сто и петдесет камили със скъпи дарове, а избраха само тангутски мъжки камили, издръжливи и свирепи. И Кубрат каза на сина си да подарява заедно с даровете и камилите. А на кагана на хазарите да даде петдесет камили и на първата му жена барсалка десет камили. И на всеки стотник от свитата на барсалката да даде по една камила. Защото барсалите и савирите признаваха първенството на хазарите, но хазарският каган трябваше да има за своя първа жена барсалка, и тази жена имаше свой дворец и свой двор на отделен остров сред Волга. И най-важното — имаше свои телохранители, около три хиляди саби, избрани измежду най-доблестните барсали и савири, които не позволяваха да я обиждат.

Така нареди Кубрат на Котраг и Котраг пръв тръгна към Итил.

Пак на изток Кубрат изпрати Ван Фу — при Алп Илитвер, хана на барсалите и савирите, братов син на Кубратовата майка и брат на хазарската царица. Китаецът носеше на Алп Илитвер писмото, с което преди сто години кутригурският хан Сандилх беше отговорил на ромейските подстрекателства да нападне и разори утигурите. А Сандилх пишеше: „Незаконно и неприлично е да изстребя моите единоплеменници, които не само говорят един език като нас, но и живеят като нас, носят еднакви одежди и са наши родственици, макар да са подвластни на други вождове.“ Тъй беше отговорил Сандилх и тъй трябваше да отговори Алп Илитвер на тюркутите, ако ония почнат

да говорят за поход срещу Кубрат. А се знаеше, че тюркутите ще говорят, защото савири и барсали бяха техни полусъюзници, полуvasали.

И пътем Ван Фу трябваше да се срещне с аланските и други князе и царе, та да им предаде поздрав от техните синове — гости и заложници при двора на Кубрат, и да им каже, че тюркутите се готвят да тръгнат срещу Кавказ.

На запад тръгна Агелмунд — към Панония, при Кубратовия братов син Кубер, който водеше кутригурите, аварски съюзници. И Агелмунд уж се връщаше при родните си лангобарди. Той трябваше да каже на Кубер да си отваря очите, да не би аварите да тръгнат в гръб на Кубрат, ако оня се счепка с тюркутите. И Агелмунд трябваше да подари на Кубер десет ловни орела, а три орела бяха в клетка, и само за три дни щяха да прелетят едномесечния път от Панония до река Дон.

На юг, в Константинопол, Кубрат изпрати Шаргакаг, персиеца, който трябваше да предложи на ромеите поход срещу арабите — истинските врагове на ромеите. Такъв поход, разбира се, беше сън, който не ще се сбъдне, защото сега ромеите едва имаха сили да защитават Константинопол, но Шаргакаг щеше да разбере какво искат и какво могат ромеите. А за да покаже на новия ромейски император, че българите са истински негови приятели, Шаргакаг щеше да каже, че Кубрат е повелил индийският и китайският памук да се купуват от българите още на брега на Каспия, а славянският коноп и славянските дървени греди да се купуват още на Днепър и Дон, за да не стигнат до ръцете на арабите.

Само на север при славяните, както се каза, Кубрат никого не изпрати, тъй че Чръноглав остана при него, защото славяните нито мислеха да тръгват нанякъде, нито мислеха да подкрепят, когото и да било.

А Баян оставаше при тумените — и трите тумена, събрани на пролетния сбор, нямаше да се пръснат по шатрите си. И Баян трябваше да преброи свещените бойни коне, и ризниците, и шлемовете, а и да накара ковачите на оръжие да работят колкото сили имат.

Тъй разпореди Кубрат; и като го слушаха, храненияте му люде се радваха, защото виждаха, че това е предишният Кубрат.

Но Кубрат говореше седнал и отпрати верните си хора, без да стане от престола. Ако станеше, всички щяха да се спогледат. А един хан е въплъщение и душа на своето племе — и ако ханът е немощен, то и племето почва да крее.

18.

И тръгнаха над степта ден след ден — всеки приличен на другия, като че ли се повтаряше един и същи ден.

А никой не научи, че българите имат вече трима ханове, нито пък някой твърдо знаеше колко е болен хан Кубрат и дали е вече съвсем здрав. Защото ханът се затвори в Жълтото градище, а това значеше, че е обърнал лице към тюркутите и хазарите, та или ги чака да дойдат, или се кани сам да тръгне срещу тях.

И по небето летяха бели облаци, и по степта се носеха сенки. И със сенките на облаците летяха или бавно се плъзгаха по степта стада коне, овце, крави или стада сайги, турове, онагри. А след стадата вървяха шатрите на конниците. Но в стражевите кули изправиха високи стълбове и по стълбовете закачиха железни клетки, пълни с тръстика, залята със смола. И ако се запалеха клетките, огънят щеше да се види на цял ден път. И край сигналните ями трупаха купчини вълчи испражнения, които се хвърлят във вълчия огън — знакът за боен поход. А върху лицата на всеки конник в степта заиграха слънчеви зайчета, които отскачаха от острието на сабята му. Защото всеки конник всеки ден лъскаше сабята си. А по българския закон намереше ли се петно ръжда по сабята в деня преди похода, то конникът се убиваше.

И двадесет хунски рода минаха източния граничен окоп и пуснаха стадата си в ничията земя между земите на българите и хазарите, между реките Дон и Волга, а иначе над тези земи летяха само орли и по тях бродеха глутници вълци. И за да бъдат хунските коне с лъскав косъм и железни нозе, отмериха се на хуните и се дадоха хиляда коли овес, ръж и пшеница, а на стотниците и десетниците се дадоха плетени ризници. И само децата пасяха стадата, а мъжете хуни лежаха без шатри в степта, със саби под главата. И телата им усещаха топлината на знойната лятна земя и очите им следяха бавния ход на звездите по безкрайното небе.

Тъй огромното колело на времето се превърташе над степта. И денем пътят на слънцето очертаваше извивката на невидимата дъга на

колелото, а нощем я очертаваше звездният хоровод.

За хан Кубрат и за сина му Аспарух колелото на Времето спря да се върти. Или се въртеше толкова бързо, та не се забелязваше ходът му — както не се забелязва камъкът в прашката, която боецът върти над главата си. Но камък в прашката има и ще дойде мигът, в който този камък ще излети.

Ден и нощ Аспарух беше край баща си. Денем следеше всеки поглед на баща си, а нощем не спеше и слушаше дишането му. Всичко се повтаряше, нищо ново не се случваше, но бащата и синът знаеха, че нещо трябва да се случи. И го чакаха. И Кубрат бавно се плъзгаше между каменните стени на стаята, скрити от зверските кожи. И по цели дни през прозореца гледаше река Дон и степта зад нея. Понякога дори яздеше, но караше коня си само ходом и главата му беше наведена надолу, и погледът му не обикаляше кръгозора.

Когато се върна в Жълтото градище, Аспарух сломи печата на Ван Фу върху вратата на книгохранилището и като влезе, взе да търси свитъците с песента за Гилгамеш. Не ги намери — само намери друг препис на плача на Гилгамеш. Намери и дълги свитъци със светото писание на християните, написано с гръцко писмо. И видя върху пергамента приписки, а позна ръката на баща си. Спомни си упоритата мътва, че хан Кубрат е приел Христовото кръщение, когато е бил в Константинопол. И чудно нещо — баща му беше писал край редовете, пълни с ридания и оплаквания, а не с разкази за богове и чудеса. Но нито плачът на светото писание, нито риданията в свитъците на индуси, перси и елини стигнаха до сърцето на Аспарух. Защото това бяха само слова. И Аспарух не се учуди, че книгите на древните са пълни с толкова мъка и отчаяние. Той закрепил отново печата на вратата и спря да чете за чуждата мъка.

И Аспарух не мислеше нито за Светилището на Конника, нито за трите съкровища на конниците. Както семена падат в земята и се скриват, та никой не ги вижда и дори съвсем ги забравя, тъй споменът за Светилището се спотаи в душата на Аспарух. Но само глупак чака семена да поникнат на другия ден. Тези семена чакаха деня да покълнат и да избуят, и не се знаеше какво ще изникне от семената и

дали няма да изникнат едно в друго цвете и бурен, както в сърцето на славянина. А сега спомените спяха като семена под земята и под снега.

Защото една нощ Аспарух сънува, че е дошла зима и над степта вали сняг. Безшумно и безспирно снегът падаше и покриваше цялата степ, та погълна всеки звук и скри всеки цвят. И Аспарух вървеше самотен през снежната степ, а снегът беше мек и пухкав. Мечът му се откачи и снегът го погълна. Поясът му се откачи и снегът го погълна. И Аспарух знаеше, че ако се отпусне и седне в снега, все тъй безшумно и равнодушно снегът ще го покрие и ще остане само бялата безкрайна степ. Или не валеше сняг, а валеше пепел?

Когато се събуди, на Аспарух се стори, че продължава да живее и да върви през тази бяла, глуха и безкрайна пустиня.

И Аспарух не забелязваше, че крачи с все по-къси и сякаш колебливи крачки. Не усещаше, че преди да се качи на седлото, два-три пъти се повдига на стремето. Той сецаше умора и се движеше в просъница, но приемаше тази умора и немощ като баща си Кубрат — сякаш беше неизбежна и пратена от боговете.

19.

Аспарух не беше виждал как змия гълта жаба. Не беше виждал, че макар наполовина да стърчи от змийските челюсти, жабата дори не рита, а само жално пищи. Или дори и не пищи.

Но жреецът беше видял много и сега виждаше всичко. И той видя как Аспарух бавно се превръща в Кубрат — и понякога му се струваше, че косата на Аспарух белее.

И жреецът отиде при Кубрат. След пладне беше, грееше ниско слънце и поток лъчи нахлуваше като слънчев вятър през отворения прозорец. На жреца се стори, че този невидим вятър притиска козината върху зверските кожи, та я кара да ляга като степна трева под вятър. И му се стори, че светлината мете и лъска плочите по каменния под и дори обветря Кубратовото лице, сякаш Кубрат имаше коси, които се вееха и дърпаха назад. А беше светло — до болка в очите, и багрите бледнееха, посипани със светъл прах. И жреецът видя, че Кубрат носеше черна превръзка върху очите си, сякаш се страхуваше да не ослепее.

Жреецът седна срещу Кубрат — и двамата седяха с лице срещу слънцето. И жреецът също притвори очи.

Тогава Кубрат каза:

— Накарах Аспарух да ми каже какво вижда навън в степта. И знаеш ли — той ми каза, че над степта вали сняг и цялата степ е бяла. Наистина, слънцето гори така през ясен зимен ден, когато снегът връща светлината.

А жреецът въздъхна и каза:

— Кубрате, посадих степно цвете в гърне. Когато укрепна, откъртих от него вейка, поставих я в извор и вейката пусна корени. Посадих и второто цвете в гърне. Така двете цветя от един корен растяха едно до друго.

Кубрат попита, вдигнал лице към слънцето, сякаш гледаше под черната превръзка:

— Къде е Аспарух? Знаеш ли?

Жреецът каза:

— Спрях да поливам цветята. И земята се напука, стеблата клюмнаха и цветята тръгнаха да умират. Тогава полях с изворна вода само едното цвете. То живна, изправи се и се отърси от смъртната дрямка. А знаеш ли какво стана с второто цвете?

Кубрат каза:

— Другото цвете се изправи, макар да не беше взело ни капка вода. И макар пръстта в неговото гърне да бе останала все суха и напукана, цветето оживя. Когато бях дете, жреците ми показваха такива цветя, защото искаха да ми покажат, че невидими нишки свързват живите същества под небето на Тангра.

Жрецът каза:

— Ти си едното цвете, другото е Аспарух. Ти убиваш сина си.

Кубрат замълча. После бавно смъкна превръзката на очите си и погледна жреца. А очите му бяха светли и прозрачни от слънчевия вятър. И Кубрат каза:

— Ще ме разбереш ли? Ти нямаш син.

Жрецът каза:

— Твоето отчаяние залива и дави Аспарух.

Кубрат повтори и каза:

— Ще ме разбереш ли?

Жрецът стана, протегна два пъти единствената си ръка и затвори двата капака на прозореца. Но между дъските светнаха издайнически пукнатини и нарязаха със светли черти двамата старци. Жрецът седна и каза:

— Чуй ме. Имало едно момче без баща и без майка. Откърмила го една силна и умна жена. И то вървяло след нея. После дойде баща му — а той беше силен и умен мъж. И детето тръгна след него. Тъй това дете порасна, а не беше извървяло нито крачка, без да върви след чужд гръб. И... живял и друг мъж, който обикнал момчето. И този мъж дочакал ден, в който бащата усетил, че силите го напускат, а втората майка била далече в степта. И мъжът чакал момчето най-последно да дойде при него, защото било свикнало да върви след някого...

И жрецът млъкна. А Кубрат гледаше лицето му, нацепено от пукнатините на слънчевите нишки, които пронизваха дъските на капаците. Тези нишки се стичаха по каменното лице на жреца като нишки на паяжина. И Кубрат стана, та бавно, сякаш извършваше свещенодействие, успя да спусне кожената завеса пред прозореца. И

все пак отнякъде се промъкваше разпиляна светлина и тя бавно извая двамата мъже, потънали в полумрака, като в дълбока вода. И в полумрака жреецът изрече:

— Този мъж съм аз. Но аз разбрах, че Аспарух няма да дойде при мене — защото заедно с тебе се унася в смъртната дрямка.

Кубрат каза:

— Зная го. Зная, че чакаш Аспарух. Виждам, че страда. Защо ми говориш тези думи?

Жреецът каза:

— Искам да ме разбереш, че за мене Аспарух е скъп, колкото за други хора е скъп единственият техен син. Искам да разбереш, че това, което ти казвам, тежи върху мене толкова, колкото и върху тебе. Кубрате, ти трябва да откъснеш Аспарух от себе си и да го пратиш някъде далеч — ако може, накрай света. Само така ти ще го спасиш.

И Кубрат дълго мълча, а в стаята ставаше все по-светло, защото очите на хората свикнаха със здрача. И жреецът видя, че Кубрат има своето предишно лице, преди да го докосне „малката смърт“. И гласът му беше предишният, когато каза:

— Не, жрецо, не ти тежи колкото на мен. Аз те разбирам, ала ти няма да ме разбереш.

А жреецът каза и в гласа му имаше молба:

— Спаси го. Забрави за себе си.

Кубрат каза:

— Нима е грях един баща да иска синът му да склопи очите му?

Жреецът каза:

— Ти няма да умреш, Кубрате. Повтарял съм ти — и пак ще ти повтора — твоята звезда казва, че ти ще умреш тогава, когато поискаш смъртта си. Странно е, не мога да разчета докрай писмената на звездите, ала съм питал други жреци и те ми казаха същите думи. Смърт от своя ръка — като Ак Йола. Ала... Ак Йола иска да умре. Ти... искаш ли да умреш, Кубрате?

Кубрат твърдо каза:

— Не.

И като помълча, добави и каза:

— Искам да видя Аспарух мъж.

И Кубрат и жреецът останаха да седят един срещу друг — Кубрат с двете си длани върху коленете, а жреецът, приведен напред, сложил

единствената си ръка върху кръстосаните си колена, отпуснал глава върху дланта си. И двамата гледаха надолу, в мрака, като орисници, дошли да решат съдбата на някого, чиято сянка и двамата виждаха пред себе си.

Кубрат попита:

— Жрецо, колко станаха годините ти?

Жрецът отговори:

— Седемдесет.

И пак замълча. Кубрат мислеше колко хубаво е да си на седемдесет години, макар някои да наричат тези години старост. А колко години живееш мъжете от неговия — Кубратовия род? Кубрат не знаеше. Защото всички умираха в битка. Само той, Кубрат, май че щеше да умре от позорна старост. А жрецът мислеше, че мъжете от рода му — които бяха умрели жреци — всички бяха живели повече от век. Жрецът каза:

— Никоя птица не може да се научи да лети, ако не се откъсне от гнездото си.

Кубрат каза:

— Ти казваш, че ще умра, когато поискам. Но ти не предсказа, че „малката смърт“ ще дойде при мене.

Жрецът каза:

— Нямахте смърт. Звездите не сочеха смърт.

Кубрат каза:

— Ала аз съм полумъртъв.

И пак замълчаха, а кой знае откъде проникналата светлина очертаваше приведените им гърбове. Но не приличаха вече на орисници, ами бяха двама самотни старци. И Кубрат каза:

— Ей там, в ъгъла, седи голям мех с билки. Прати ми го Акага. Трябва да пия всеки ден по една стиска сушени билки. Както гледам меха, голям е — би трябвало да стигне най-малко за цяла година. А бабата е скъперница. Ох, колко страшно е стиснатата. Всичките й ножове са като сърпове, защото в средата са изтрити от рязане. Тя не хвърля дори скъсан ремък. Щом е пратила цял мех билки, мислила е, че ще го изпия. Иначе щеше да прати две шепи. А тя знае кога ще умра. Тя знае кога ще умре всеки от нас...

И не говореше Кубрат с печал, ами с ярост. И гласът му ставаше все по-висок и все по-гневен, сякаш се задушаваше от бяс. И като се

изправи, с бързо движение — сякаш беше предишният Кубрат — дръпна завесата. С два удара на дланта си отхвърли дървените капаци на прозорците, сякаш ги издъни. И в стаята победно нахлу потокът на слънчевия вятър. Кубрат се олюля, сякаш слънцето го блъсна в гърдите, но се облегна на ръба на прозореца и остана прав — с отворени очи и отворена уста. А слънцето го заливаше. И ослепен от слънцето, Кубрат изрече:

— Извикай Ак Йола.

20.

Жрецът отиде да намери Ак Йола и го изпрати при Кубрат. И Ак Йола дойде при Кубрат и си отиде. А жрецът се върна при Кубрат, та седна отново насреща му. И седяха така един срещу друг, без да си говорят, докато слънцето залезе, докато изгря луна и докато луната се извъртя, та ги погледна през прозореца. И Кубрат каза:

— Жрецо, усещам се като риба в мътна река. Не зная накъде да плувам, за да стигна до чиста вода.

И жрецът каза:

— Ти мътиш водата, та където и да идеш, ще плуваш в мътна вода. Защото си скръбен, а още като малък научих една песен: „Скръбта като речна вода слиза надолу в низината, като трева в степта навсякъде избуява скръбта... И сред морето, в широките простори, скръбта като дреха покрива всичко живо...“ Нито надолу по реката, нито към изворите ѝ ще намериш бистра вода, ако сърцето ти е потопено в скръб.

Кубрат каза:

— Каж ми — какво става с мъртвите? Не ми говори като жрец, защото и аз съм жрец. Каж ми го като човек, който е вече на седемдесет лета.

Жрецът помълча и каза:

— Някога царският син Начикетас срещнал бога на смъртта Яма и оня му дал право да поиска нещо. И Начикетас попитал бога на смъртта: „Съмнение възниква след смъртта на човека — едни говорят: «Него го има», други — «Него го няма». Нека узнай истината, научен от тебе, това да е твоят дар.“ И богът Яма казал: „Дори боговете до ден-днешен се съмняват, защото не е лесно да се разпознае тази тънка разлика. Избери си друг дар, Начикетас, не ме обременявай, освободи ме от тази тежест...“

И Кубрат нищо не каза и нищо не попита. Но той чуваше тропот на копита, които се отдалечават — и знаеше, че всяка крачка на този кон отнася Аспарух и отдалечава от него Аспарух. И сърцето на Кубрат

плачеше и казваше: „Синко, синко, синко!“ А жрецьт чуваше тропота на същия кон. И жрецьт още каза:

— А сега ще ти кажа не чужда мъдрост, ще ти кажа своята правда. Навярно са я казвали и други хора, но до своята правда стигнах самичък и много платих за нея. Ние, хората, скърбим, защото мислим, че всичко е неповторимо и няма да се върне. А то не е вярно. Всичко се повтаря — и то не веднъж, а хиляди пъти. Хората виждат мътна вода и като не виждат дъно, помислят, че е бездънна. А дъно има, само че е много дълбоко. Кубрате, бой се от есента, защото след нея иде зима, а не се страхувай от зимата, защото след нея идва пролет. След зимата на човека идва смъртта и новото му раждане. И всичко се повтаря до окончанието на вековете. Аз, жрецьт на Конника, отново ще се срещна с всичките си врагове, с които съм кръстосал пътя си. И в моя повторен живот някой може да ме победи, а може и да не стана жрец. Но аз ще се възродя отново и пак ще срещна същия си враг. Виждаш ли оная могила?

И жрецьт протегна дългата си суха ръка към сянката на далечна могила, оттатък Дон. А върху могилата блещукаше стражеви огън. И жрецьт каза:

— Защо хората вдигат могили? За да могат мъртвите да видят хилядите и хилядите двубои, които век след век ще се повтарят в степта. И колкото по-висока е могилата, толкова по-добро място има мъртвецът, за да види безкрайните битки в подножието на могилата си. И ти, Кубрате, пак ще оживяваш, и пак ще се биеш, и пак ще влизаш в могилата...

Кубрат вече не слушаше жреца, а гледаше луната. И тя щеше да извърви пътя си по небето, и да залезе, и отново да изгрее. А луната приличаше на човека — и щеше да се роди отново, и да расте, и след това да намалява. До окончанието на вековете. Но луната беше далече-далече, тя беше бледна, бледна и студена, студена.

21.

А в тази нощ Аспарух след лов спеше под луната. И над него се надвеси Ак Йола. И нито Аспарух го усети, нито конете изцвилиха. Ак Йола гледаше Аспаруховото лице и очите му сияеха. И на Ак Йола се стори, че спи малко дете. А на Аспарух се стори, че над него духа топъл вятър — както навремето, щом над него се надвесваше майка му. Тогава Аспарух се събуди и видя над себе си сияйните очи на Ак Йола. И още несъбуден, помисли, че Ак Йола напомня Акага и колко странно беше това, че за жена напомня най-силният воин в степта, срещу когото не би намерил сили да се изправи никой, а дори и трима наведнъж навярно биха претърпели поражение.

И Ак Йола каза на Аспарух:

— Синко, ставай и да тръгваме.

А още съненият Аспарух попита, но вече опипваше около себе си, за да се обуе и препаше:

— Къде?

А Ак Йола отговори:

— Към Фанагория, а оттам ти ще тръгнеш с ханския кораб към Константинопол.

Аспарух се събуди и попита:

— Защо?

Ак Йола отговори:

— Да занесеш на новия ромейски император нашите дарове.

Аспарух попита:

— Нали там е Шаргакаг?

Ак Йола отговори:

— Така повели ханът.

Аспарух вече се беше изправил и дооправяше пояса си. И той каза на Ак Йола:

— Да вървим при баща ми, хана.

Но Ак Йола, който беше коленичил до спящия Аспарух, също се изправи и като поклати глава, каза:

— Тръгваме направо към Фанагория. Такава е повелята на хана.

И Ак Йола протегна напред дланта си с тънки пръсти като лапа на птица; и в нея лежеше прорязаното надве сребърно-златно яйце на ханския знак. Аспарух добре знаеше какво пише на него: „Той е все едно, че съм аз. Слушай и се подчинявай.“ И Аспарух усети, че се сблъсква като с мека, но непреодолима стена. И не помисли, че насреща му стои човешка воля, която, макар и твърда, може да се победи, а помисли, че това е волята на съдбата. И тъй като вече две луни беше живял с предчувствието, че ще се случи нещо страшно и непоправимо и след като чакаше това предчувствие да се сбъдне, той — Аспарух, беше се приготвил за удар. Приличаше на човек, който предварително се е напил с билки против болка и затова болките пристигат до него притъпени и далечни. И ето — ударът дойде и Аспарух го прие. Но той все пак попита, преди дори да помисли:

— Нима няма да видя баща си?

Ак Йола каза:

— Ще го видиш, когато се върнеш.

И като усещаше в лунната нощ погледа на Аспарух, макар да виждаше само тъмните ями на орбитите му, Ак Йола каза:

— Синко, ти ще видиш баща си. Казвам ти го аз — Ак Йола. И жрецът го каза.

А като чу за жреца, Аспарух попита:

— Не бива ли да видя жреца?

И Ак Йола каза:

— Той остана при Кубрат и не можа да дойде.

А жрецът се беше уплашил и не посмя да застане пред Аспарух, за да се прости с него.

И Ак Йола каза:

— Жрецът ми заръча да ти кажа — слушай и запомняй: „Мекото побеждава твърдото. И в света няма нищо по-меко и по-нежно от водата и от жената. А те са непобедими. Удари водата — и тя ще се събере над дланта ти. И ако влезеш в жената, пронизваш я — но ще се срещнеш с нея твърд, а ще си отидеш победен.“ И жрецът ми заръча още да ти кажа: „Сине Аспарух, ти си щастлив, че не те е размекнала дори майчина милувка. Пази се от жените.“

Аспарух стоеше с наведена глава. И нищо не каза — само се обърна и тръгна към коня си. На Ак Йола се стори, че Аспарух няколко

пъти отвори и затвори клепки, като че ли в окото му беше попаднала прашинка.

22.

Те яздиха цяла нощ и Ак Йола и Аспарух можеха да яздят още през целия ден, защото Ак Йола като че ли не познаваше умората, а пък мъката на Аспарух беше по-силна от всяка умора. Но с тях яздеха и други хора, затова спряха да починат и да оставят конете да се отъркалят.

Ак Йола каза на Аспарух:

— Можеш ли да отгатнеш тайната на коня ми Азман? Защо никой кон в степта не може да го стигне?

Аспарух си помисли, че Ак Йола иска да го разсее и като знае колко Аспарух обича конете, иска да му покаже своя кон призрак. Но Аспарух не усещаше благодарност.

И Ак Йола накара своята кобила да тича в тръс около малкия стан. А дулусците на Ак Йола и хората от свитата на Аспарух гледаха и мълчаха. Но мълчеше и Аспарух. Той веднага видя, че конят на Ак Йола има по-дълга крачка от обикновен кон — как обаче я прави, не разбра. И Аспарух каза на Ак Йола:

— Моля те, нека конят ти се отдалечи, да го видя отдалеч.

И като присви очи, Аспарух с премрежен поглед гледаше коня, за да го превърне в сянка. А мършавият кон се носеше леко като призрак в кръг около лагера. И Аспарух каза:

— Гръбнакът е. Конят има не конски гръбнак, а гръбнак, гъвкав като на гепард. Конят се извива и може да изтегли задните си нозе по-напред, за да се отхвърли по-далеч. И предните си нозе протяга по-напред. На другите коне копитата на задните нозе стигат до средата на туловището, а на този кон стигат дори до гърдите. А как е станало така, не проумявам.

И Ак Йола просия целият и каза:

— Наистина си отгледан от коне. Майката на моя кон беше на един киргизки вожд. Подари ми я, защото умираше. И тогава ми каза тайната ѝ. Когато се роди тази кобила, почнах да извивам гръбнака ѝ, ден след ден, и да я уча да прави неща, които не правят коне, а котки. И ето — виж, няма кон да я стигне.

И с подсвиркване Ак Йола извика кобилата си, а тя дойде при него и сложи глава на рамото му. Ак Йола попита:

— Искаш ли да яздиш коня ми?

Аспарух не беше видял, нито чул Ак Йола да е позволил на друг човек дори да се докосне до коня. И си помисли каква ли гордост и радост би изпитал преди няколко месеца, ако Ак Йола тогава беше казал тези думи. А сега му беше безразлично — и той искаше да се уедини и да прочете отново плача на Гилгамеш. И пергаментът с плача пареше на гърдите му. Но той каза:

— Искам.

Ак Йола каза:

— Качи се на коня ми и върви при майка си Акага. После слез направо на юг. Аз ще сляза с хората по Дон, с ладии. Ще те чакам на един преход до устието на Дон, при гората на изгорелите от гръм дъбове.

И Аспарух не можеше да проговори. А беше мислил цяла нощ, че единственият човек, при когото може да отиде сега и да изплаче мъката си — а може би и да получи лек за нея, това е майка Акага.

Ак Йола каза още:

— Родът Акага е край реката на Бялата онагра.

И даде на Аспарух, освен своя кон, още две бели кобили, дъщери на Азман. И едната се казваше Серах, а другата се казваше Такучи. Те не можеха да летят като майка си, но навярно нямаше много коне, които биха могли да ги стигнат. А майка им Азман беше вече стара, нямаше защо да се гледат зъбите ѝ, защото още като я погледне човек, виждаше как челюстите ѝ се изострят и събират като човка на птица. А така става с челюстите на кон след двадесетата му година. Преди да се разделят, Ак Йола отведе Аспарух настрани и му каза:

— Ако искаш да разбереш как птицата лети над степта, помилвай коня ми между ушите и му кажи: „Индра“.

И те се разделиха.

23.

Когато Аспарух наближи рекичката на Бялата онагра — и дори му се стори, че вижда в далечината тъмната ивица на върбите и на тополите край водата, той видя вдясно върху стражевата могила трима конници. Те бяха обърнали главите на конете си и лицата си към Аспарух, та той ги виждаше, очертани като стълбове на синьото небе. И тъй като стояха далеч, не се различаваха коне и ездачи, а сякаш на могилата се изправяха трима великани. Аспарух обърна към тях коня си.

И Аспарух се изкачи по склона на могилата и спря коня си пред тримата конници. Те бяха оногури върху алени коне и в косите си имаха оплетени по три паунови пера, които им даваха право да се докосват до олтари. А бяха и много красиви мъже, та Аспарух разбра, че са от хората на майка Акага. Те го изчакаха да спре пред тях и тогава мъжът в средата вдигна и двете си разтворени длани срещу Аспарух, за да го приветства. И мъжът каза:

— Братко, нероден от майка ми, нашата майка Акага каза да ти кажем, че ти трябва да започнеш своята песен.

И Аспарух усети болка в сърцето си и попита:

— Братко, не каза ли още нещо майка Акага?

Мъжът каза:

— Каза още да прибавяш всяка година по един ред на песента си.

Аспарух попита:

— Не каза ли още нещо майка Акага?

Мъжът отговори.

— Нищо.

Аспарух попита:

— Братко, къде е майка Акага?

Мъжът отговори:

— Майка Акага се е усамотила, за да говори с духовете на мъртвите. Никой не може да отиде при нея. Нито дори ти.

А майка Акага понякога се скриваше някъде в степта — край река, в гора или при скали, та от новолуние до новолуние не вкушваше

храна и чакаше видения. И наоколо в широк пръстен пазеха хората от рода Акага.

Аспарух наведе глава, та обърна коня си. И майка Акага отказваше да го види и така трябваше да бъде. Тъй с наведена глава Аспарух яздеше цял ден и като легна в тревата — ето, не можа да заспи цяла нощ.

А на сутринта слезе от седлото и започна да тича. Не тичаше край кобилата на Ак Йола, защото не можеше да влезе в крачките ѝ, тичаше край Такучи. Искаше да се измори до смърт, докато рухне на земята.

И Аспарух тичаше през степта, заловен с лявата си ръка за кожата върху гърба на коня. Тичаше равномерно, с вълча стъпка; и докато се държеше с лявата ръка, оставяше тежестта на тялото му да падне върху десния крак. А умората започна да свива най-напред мишците му под кръста и отпред на бедрата, сякаш някой неумолимо стягаше с широк пояс корема му. След това гърдите му се разшириха и Аспарух започна дълбоко да вдъхва и с охкане да изтласква дъха от устата си. И сърцето му се изкачи в гърлото, после в главата му и пред очите му стана светло. А степта се разтопи в блясъци пред него. И като мислеше, че се задушава, та искаше да се отпусне и да остави коня да го влачи като труп, Аспарух видя, че степта се избистри и усети, че дъхът му се връща и сърцето му бие равномерно. Само десният му крак се схващаше, та Аспарух, без да спира коня, се преметна от другата му страна и започна да тича, хванат за коня с дясната ръка и с тежест върху левия крак.

А разширените му огромни гърди вдъхваха три пъти повече ухания на степта и разширените му зеници поглъщаха три пъти повече светлина; и топлият вятър се увиваше около влажното му тяло и около измъченото му лице. И Аспарух си спомни, че когато беше юноша и почнеше да мечтае, той тичаше срещу вятъра, за да го опияни песента на вятъра и песента на собствената му кръв. Досега усещаше само болката от отказа на майка Акага да го види, сега си спомни, че тя иска от него той да започне своята песен.

И Аспарух тичаше и говореше с майка Акага. Казваше ѝ:

„Майко, майко... ти мислиш, че забравям. Помня приказката. За силния мъж, който загубил сина си. За това как се затворил в шатрата си. И поискал да умре. И никого не искал да види. Дошли при него и

му казали — не е изпята песен за сина ти. Тогава мъжът почнал да реди песен. И като я наредил, изпял я и почнал да живее. Майко, майко, ти искаш да пея. Ти искаш да си спомням. Ти искаш да забравя. Не мога, майко, не мога...“

И Аспарух затвори очи, за да спре да се къпе в потока на слънцето. А под клепките си видя лицето на Акага с трите слънца върху лицето ѝ, видя бръчките ѝ като лъчи около слънцата на очите и бръчките около слънцето на усмивката ѝ. Акага нищо не му казваше — само се усмихваше с обич, молба и болка.

Аспарух спря да тича. И цялото му тяло пламна, защото вятърът утихна, а лицето му пламна от срам, че бе помислил да не послуша своята майка. Да, той трябваше да започне песента си — тъй искаше Акага. И не биваше да тича, защото такава песен не трябва да се реди в опиянение, а всяко слово трябва да се опитва с разум и зъби — дали е от истинско злато.

24.

И Аспарух пусна конете, та седна с кръстосани крака в тревата, сред степта. А не виждаше, кажи-речи, нищо, защото тревата беше висока, но знаеше какво се простира около него — все такава равна, спокойна степ.

Изведнъж Аспарух усети, че степта го залива. Не я видя цялата — и никой не би могъл да я види, но усети: степ, степ, степ към изгрева, до Волга и зад Волга, до Урал и зад Урал, край Тян-Шан, чак до пустинята Гоби. Месеци път — степ. И пак степ, степ, степ към залеза, през Днепър до Дунава, край Дунава до Алпите. Степ на север до лесовете, степ на юг до морето. И в средата на степта — едно момче, потънало до шия в тревата.

Тогава Аспарух се опита да избяга от степта и се просна по очи на земята. И видя гъстите тънки и жилави стебла на коилото да се забиват в земята. И си спомни думите на майка Акага, че корените на коилото не умират и че коилото в степта е на хиляда години. Да, горест и насмешка имаше в гласа на Аспарух, когато той изрече с уста, долепена до тънките стебла: „Мимолетен е като тревата, която сутрин цъфти, а вечер конете я стъпкват.“ Не тази трева, а хората бяха мимолетни гости на степта и това същото коило беше цъфтяло, когато по степта са бродили и скити, и сармати, и хуни.

И Аспарух се изправи, за да не мисли за земята и за корените на вечната трева. И отново видя наоколо да сияе сиво-синкавото коило, сякаш беше стъпил в средата на езеро. Вечното коило, мъдрото коило, което милостиво пускаше до корените си корените на други треви — наистина нетрайни и мимолетни, та напролет приличаше на сребърна дреха с втъкани червени рубини на макове, лете жълтееше от топазите на смила и грееше с аметистовите блясъци на ниски зрели вишни, а наесен, когато изпратеше своите гости, покриваше степта с чисти сребърни води.

А въздухът беше неподвижен като пред буря. Но коилото живееше и по светлата степ минаваха тръпки и сенки, както жарава без пламъци тръпне, та играе — ту по-ярка, ту по-тъмна. И както човек,

загледан в жаравата, усеща, че го омагьосва тази игра на светлини и сенки, тъй и човек, загледан в тръпките на коилото, усеща, че се люлее и се унася.

Тъй тръпнещата степ омагьоса и залюля Аспарух и той зачака да дойдат при него думите на неговата песен.

И първите думи сами дойдоха на устата му. Аспарух изрече:

*— Когато бях дете, ме наричаха Марал-Елена.
Не знаех баща си и не помнех майка си.
Отгледа ме Акага, майка на всички оногури...*

И Аспарух седеше кръстом сред тревата и диреше думите. Я като че заспиваше, но дори и с отворени очи виждаше други дни и друга степ. Аспарух каза:

*— И аз вървах след Акага и след конете,
и мислех, че така ще вървя до края на дните си.*

И Аспарух отново стана Марал. И той пак стои сред степта, но е на върха на могила. И пак чува зад гърба си тихия тропот на коне. Но това са много коне, това е ято коне на майка Акага.

И Марал внимателно нарежда като лъчи на звезда осем късо отрязани дървета. Запалва средата на звездата, където дърветата се срещат и допират. И се вдига тесен ярък пламък, над който Марал окачва котлето с месото на сайгата. А после взема малкия тъпан — дървена гривна с опъната кожа, и бавно почва да го върти в топлия лъх над огъня. Кожата на тъпана се нагрива и се изпъва, тя притаено тътни, когато Марал я докосва с кокалчетата на средните си пръсти.

И Марал застава с лице към конете, които са обърнали глави към него, щом са чули притаеното пеене на тъпана. Очите на конете тайнствено светят, ушите им предат, дългите гривни се развяват, а дългите опашки се влачат по тревата. Най-отпред стои огромният ален жребец, изпъкналите мишци по гърдите му трепкат.

Марал се изправя пред конете, после леко прикляква с разтворени колене. Протяга напред двете си ръце, в които държи малкия тъпан. И като удря тихичко по тъпана, Марал още по-тихо запява. И се олюлява, и се мести от крак на крак, и започва бавно да играе танца на орела. Тъй играят победителите на пролетния бяг, така ще победи и той — Марал, и всички ще играят с него.

А конете почват да пристъпват от крак на крак и да се олюляват. Безброй утрини ги е учил Марал да играят танца на орела, плакал е, молел се е. И сега конете танцуват с него, извиват прекрасните си шии, тупат по ударите на тъпана със стройните си нозе. И цялото ято коне плавно се люлее като червена гора под поривите на топъл летен вятър — не, люлее се като огромни червени цветя — и конете са леки като птици; и това е като магия, че тези огромни тела са станали безплътни и сякаш ги люлее вятърът.

А Марал се обръща и бавно обикаля в кръг върха на могилата и цялото ято коне танцува и го следва.

После Марал сяда край пепелта на огъня и гледа степта.

Под нозете му сиво зеленее степта, а над главата му синьо зеленее небето. И по зелената степ текат червените облаци на стада от коне, забулени от мъглата на праха, а по синьото небе плуват три бели облака с червени ръбове от ранно слънце. И не хвърлят тези облаци сенки над степта, ами събират сиянието на слънцето и го отразяват върху степта — като сребърни огледала с червена обковка. Над степта сякаш светят три луни и през степта текат три сребърни лунни пътеки. Но сиянието на облаците не стига земята, а се отразява в светлата пара и в тънкия прах над стадата, та було от светлина замята степта.

И Марал знае, че там зад чертата на мъгливия кръгзор пасе стадо онагри. Вижда като пред себе си портокаловите копринени кожи, белите кореми, тънките нозе с черни копита. Поглежда в бездънните очи на водача на стадото. Нито едно живо същество в степта няма очи като онаграта. Окото на онаграта е като огледало, то отразява степта. И всички знаят, че то има вълшебна сила. И онаграта гледа Марал, вижда всичко в него, но Марал не може да проникне в душата на онаграта. Изведнъж жребецът вдига глава и кобилите му вдигат глава. И препускат, та онагрите летят като птици. Няма по-бързи нозе от нозете на онаграта в цялата степ. Никой не може да настигне онаграта. И Марал вижда, че водачът на стадото е целият бял. Това е бялата онагра

— мечтата на всеки конник. И Марал пуска край стадото девет червени оногурски кобили. Тогава водачът на онагрите се отделя от своите портокалови жени и подгонва червените кобили. А те в ужас летят пред белия жребец, защото онагрите са могъщи мъже. И онаграта настига най-хубавата кобила; и те се любят с пронизително цвилене и с ровене на копита върху зелената степ. А напролет Марал ще държи в ръце бяло жребче. Марал ще го отгледа като дете. Марал ще го храни с варено месо и варен овес. И след три години Марал ще спечели голямото пролетно надбягване. И ще изиграе своя танц на орела пред майка Акага и пред тълпите горди оногури — а след него ще танцува белият син на онаграта и кобилата.

Но ако не успее да подмами бялата онагра, Марал ще хване белия жребец, който води подивелите коне в степите отатък насипа, край славянските гори. И пак никой няма да говори, че Марал няма баща, няма майка, няма нито един кон.

И все още унесен в бляновете си, Марал слиза към реката. Там, на високия бряг, на припека, царуват костенурките. Там най-напред се стопява снегът и в първия пролетен ден Марал винаги идва до реката, спотаява се и чака. И всяка година дочаква чудото — земята оживява. Земята се раздвижва, кърти се на кръгли парчета — и късовете земя се надигат и неумолимо тръгват, като сипят бучки пръст, гнили съчки и сухи листа. Това са невидимите костенурки, които се събуждат от зимен сън и поемат на среща с пролетта — понесли на черупките си самата земя, както се разказва в преданията за първите дни на света.

Сега там, на високия бряг, тревата вече е прегоряла. Марал ще запали тревата — вятърът духа към реката — и от сухите тревни бавно ще изпълзят едри костенурки. Те ще крачат все така търпеливо, сякаш дори огънят не може да ги накара да бързат. Марал ще ги излови, ще ги обърне по гръб и ще ги остави да се пречистят в плетените кошове. А после ще занесе цял кош костенурки на майка Акага.

Кога беше се случило това? Беше ли се случило? Имаше ли някога момче Марал? И той прибави още един ред към своята песен. И каза:

— *Аз бях щастлив, но не знаех това.*

И тогава Аспарух си спомни нощта на биенето на кумиса и заклинанието на Акага, която му даде мъжко име. Спомни си и бляскавото утро на голия лед, светлината в леденото езеро, идването на Алтъй, срещата с Кубрат. И словата сами идваха на устата му. Аспарух започна и каза:

— *Но Акага ми даде име на мъж...*

И като каза думите:

— *Хубав и смел беше Кубрат, моят баща...*

Аспарух изведнъж скочи на крака и заскърца със зъби.

— *Защо казах „беше“? Кубрат „е“ мой баща! Баща ми е жив!*

И Аспарух с безпощадна яснота разбра, че когато неговият живот — животът на Аспарух, един ден преваля и отmine, а животът му щеше да преваля, той щеше да отmine — че когато Аспарух изпее последната дума от своята песен, тогава Кубрат ще бъде мъртъв. И Аспарух сякаш чу последните думи на своята песен — неясни и далечни, чу ги да се стопяват в далечината като тропот на кон. Да, тогава той ще трябва да изпее: „Кубрат беше мой баща.“ Защото Кубрат не може да не е мъртъв. Трябва да бъде мъртъв.

И Аспарух се метна на Азман, та препусна през степта. А слънцето залезе и дойде черна нощ; и после се показа късна луна, а небето отново посветля и дойде нов ден. Но Аспарух не слезе от коня и не знаеше дали е заспивал, или е будувал. Но дори и в просъница той редеше един след друг редовете на своята песен.

И докато слънцето се стопяваше и цялата степ го изпращаше, а после тъжно притихна, Аспарух успя да изрече:

*— И аз вървах след Акага и след конете,
и мислех, че така ще вървя до свършека на дните си.
Щастлив бях и не го знаех.
Но Акага ми даде име на мъж и ме нарече
Аспарух — Конеславния,
а не бях заслужил името си нито с дела, нито дори с
години.*

*И при мене дойде баща ми, Кубрат, хан на
болгарите.*

*Ах, колко щастливи дни преживях —
хубава беше моята степ, хубави бяха конете,
хубав и силен беше Кубрат, моят баща.
И аз вървах след баща си и баща ми вървеше до мене.
И си мислех, че така ще вървя до края на дните си...*

А когато над степта падна черна нощ и Аспарух продължи да
язди, той намери сили и каза в мрака:

*— Тогавя дойде смъртта и докосна баща ми.
И усетих, че баща ми — това съм аз.
И усетих, че аз — това е баща ми.
Той щеше да умре и да изчезне в земята,
аз ще умра и ще изчезна в земята...*

А на небето се появи ощърбеният сърп на умиращата луна —
обърнала рога надясно, загърбила бъдещето — ще рече, луна преди
новолуние. И над степта като че ли посветля, но то беше сива и
призрачна светлина, дори по-страшна от пълния мрак. И Аспарух тихо
каза:

*— И като разбрах това, радостта ме остави.
И зелената степ стана сива, а синьото небе стана
сиво,*

и хлябът ми горчеше от сълзи, а водата ми горчеше от печал.

И разбрах, че да си човек — значи да си смъртен...

И на изток посветля, и дойде новият ден. Синьото небе се ширна над степта. А цялата степ се събуди и тревите славеха слънцето и птиците се вдигнаха в небето. Но мракът на нощта остана в Аспаруховата душа и Аспарух каза:

— И чух човешкия плач да се вдига в небето.

И заплаках с всички хора.

Защото смъртта стои над нас като небето

и където и да идеш, над тебе — небе.

И аз, Аспарух, попитах небето:

Защо?...

Тогавя Аспарух стисна с колене коня си и препусна. Не, не беше това неговият кон, а конят на Ак Йола — конят, наречен Азман — Над всички. И Аспарух чу тропота на копитата не само в ушите си — чу ги с петите си, с мишците на бедрата си, с костите на гърба си. Така тропотът се качи до главата му и го удари в главата като младо вино. Да, в светло вино се превърна мъката на Аспарух и кръвта му се превърна в младо вино. И го обхвана опиянение, което го понесе като порой. И Аспарух се наведе и като погали коня между ушите, прошепна му:

— Индра...

И тропотът на копитата се промени, както се променя ритъмът на жречески тъпан, когато духовете обсебят жреца и пяна се появи на устата му. Дали копитата биеха по-бавно, или биеха по-бързо? По-бавно беше, защото конят прелиташе на всеки скок два пъти повече, отколкото може да прелети обикновен кон. Не, но по-бързо беше, защото вятърът писна в ушите на Аспарух, сякаш се надигаше буря. И тревите цветята, небосклоните — цялата степ идеше срещу Аспарух като понесена от вятъра и замъглена, като че ли летяха ивици зелена

мъгла. А другите два коня изостанаха с отчаяно цвилене, сякаш спряха на място.

И Аспарух заплака. Вопиеше с широко отворена уста, ревеше като ранен звяр и стенеше като майка, която рови пръсти пресния гроб на детето си. И ридаеше като слепец, който току-що е загубил очите си. Плачът го оглуши, плачът го удави — Аспарух крещеше и надви тропота на копитата, пищенето на вятъра, писъка на сърцето. И ръцете му трескаво се впиваха в шията на коня, а устните му хапеха острата грива и устата му се пълнеше с остри косми. И тялото му се гърчеше, като че в него се забиваха стрели. Да, Аспарух плачеше така, сякаш плачът му беше ръка, с която се мъчеше да изтръгне забита в сърцето му стрела.

А конят летеше. Но степта идеше срещу Аспарух все една и съща, като че ли конят замръзна сред степта. И небосклоните бавно се отдръпваха пред коня и пред Аспарух — все така равни и далечни.

Тъй Аспарух летеше с плач към идните дни, когато трябваше да изпее нови слова на своята песен.

25.

И мене ме хвана болестта на Аспарух.

Наистина — защо? Защо е всичкият ми труд? Защо е трудът на всеки човек под слънцето?

Затова седем дни нищо не говорих. Стоях и слушах дишането на хората, които чакаха думите ми. А сърцето ми беше празно.

Защо?

Добре — ще запазя паметта за мъртвите. Но те са мъртви! Мъртви! Кубрат, Аспарух, Слав, Терес. Всички. Мъртви са всички коне, които тичаха в ония дни през степта, мъртви са всички орли, които летяха в небето.

И аз седя пред пещерата и се грея на есенното слънце. Лицето ми гори в лъчите на слънцето, които не виждам, но усещам с лицето си, с дланите си, с гърдите си. А краката ми мръзнат и тръпнат до колене, защото те попиват хлада на земята, която е изстинала през дългата нощ. И гърбът ми мръзне. Но не от сянката, а защото зад мене е входът на пещера. Оттам иде хлад. Усещам мрака с гърба си.

Живеем пред входа на пещера. Цял живот. Винаги. И не знаем какво има в пещерата. Оттам иде хлад, движат се сенки. Знаем, че не можем да влезем навътре и да разберем какво има там. И който влезе — не се връща. Затова се мъчим да забравим. Залъгваме се с война, с любов, с ненавист. Играем пред входа на пещерата.

Не искам повече да играя. Стар съм, уморен съм. Защо ми трябваше да обръщам поглед към тъмното? Защо ми трябваше да размислям какво усети Аспарух, когато смъртта го докосна? Защо трябваше да запя неговата песен?

И аз не исках повече да говоря, и стоях пред пещерата, за да ме огрява слънцето. Това беше всичко, което можех да направя. Но знаех, че пещерата зее зад гърба ми.

Тогава чух стъпки. Вървеше един човек, придружен от много хора. И само неговите нозе стъпваха твърдо, без да опипват пътеката, и само неговите шпори звъняха отсечено и отчетливо. А стъпките на другите като че ли дебнеха и шпорите им звъняха приглушено, та

притаено. Така върви много голям господар между слугите си, но така върви и жертвата между палачите си. Защото човекът, осъден на смърт, няма защо да гледа къде стъпва, а палачите, макар наглед да имат власт над него, всъщност се страхуват от смъртта и от тайнството, което той носи със себе си.

И човекът спря пред мене и сянката му падна върху лицето ми. Усетих хлад по устните, сякаш пиех изворна вода. Искях да му кажа да не закрива слънцето и си спомних, че Диоген вече го е казвал на Александър. А човекът се отдръпна. И някой отвори уста и произнесе само „Ти“, но млъкна — и през лицето ми прелетя мигновена сянка като сянка на орел — човекът с твърдите стъпки беше вдигнал повелително ръка.

Човекът каза:

— Ти ли си написал тези слова?

Разбрах, че говори той — и от посоката на гласа, и от силата на гласа му — твърд беше като стъпките и звънък като шпорите.

Напред излезе — само една крачка, само едно прозвъняване на шпорите — друг мъж. И запя, та каза:

— Тогава дойдоха при крал Гримуалд хиляда мъже от рода Вокил, водени от Алцек, син на Авар Едноръкия, и това бяха мъже — само кожа, кости и плът, изплетена от ремъци. Така бяха изсъхнали от езда, битки и бдения, че ако одеряха кожата и на хилядата, пак нямаше да се изгребе от тях дори една лъжица тлъстина, та с нея да се храни фитилът на един светилник дори за една нощ...

Не, не аз бях казвал тези думи — изпял ги беше Агелмунд, съветникът на Кубрат. И Агелмунд беше мъртъв. Искях да се обадя още след първите думи, но бях уморен и чаках мъжът да млъкне.

Трябва да призная, че сърцето ми се сви, защото мъжът не пееше песен от моето сказание. А съм мечтал и съм сънувал, че ги пее такъв глас — на млад мъж, почти юноша, глас, в който грее топлината на женствеността, а тя носи хубавото и нежното у човека, и глас, в който звъни мъжественост, а тя покорява и закрива.

Но тогава мъжът отвори уста, та започна песента, която Алцек изпял пред крал Гримуалд. И мъжът почна да пее песента на Ак Йола. Не беше това песен на Алцек. Пееше Ак Йола. И когато човекът изпя песента, започна да нарежда слова от моето сказание — песни, които аз бях изрекъл.

И в този есенен ден, пред зиналата пещера, аз усетих как се смесват и преливат думите на Агелмунд, на Ак Йола и моите думи, и разбрах как истинските думи на мъртви хора и за отшумели години се превръщат в легенда.

И мъжът млъкна. Мълчах и аз и чаках мъжът да запее отново. Но чух гласа на човека, който стоеше право пред мене. И той каза:

— Ти знаеш ли кой съм?

Отвърнах му — и това бяха първите думи, които казах през този ден:

— Ти си Кормисош, хан на българите и словените.

А над смълчаните мъже се разнесе шепот, пълен с удивление и дори уплаха, че аз — слепият, бях узнал човека пред мене. Шепотът стихна — и през лицето ми отново прелетя сянката на повелително вдигнатата ръка. И ханът каза:

— Аз съм от рода Вокил. И Алцек, син на Авар Едноръкия, беше мой прадядо.

Аз му казах:

— Аспарух беше от рода Дулу.

И нов шепот чух — този път като че ли пълен със закана. Но гласът на хана като че ли се оправдаваше, когато ми каза:

— Аз съм хан и ръката ми е винаги отворена за хората, които срещам, и всекиму давам по нещо и няма човек, който да се е разделил с мене, без да е получил нещо. Когато идвах към тебе, мислех си колко съм беден — защото на тебе не можех нищо да дам. Сега виждам и зная, че мога да ти подаря нещо — повестта на своята съдба. Не защото съм хан, а защото съм един от десетте хиляди конници българи, които си пробиха път през арабските войски при битката край град Болгар — оня, на Каспия, който някои араби наричат Беленджер. Приеми този мой дар.

Казах му:

— Говори.

И ханът разказа:

— Преди пет години Мерван ибн Мохамед, братов син на халифа Хишам, мина Дербент. С него вървеше сто и петдесет хилядна войска — не само араби, но и сбирщина от грабители на десетки кавказки царе и князе. Същият този Мерван след седем години стана арабски халиф и след още седем беше убит. Него, същият, грузинците нарекоха

„кру“ — глухия, защото беше неумолим и безпощаден. Мерван разби в няколко сражения конниците на савирите и барсалите болгари, защото безумците хазари не ни изпратиха обещаната помощ, а се радваха на безсилието ни. Тогава се събраха тридесет хиляди български коли край брега на Каспия и ние извихме три обръча от коли и насипи пред брега на морето, както навремето Баян, син на Кубрат, вдигна стан на брега на Дон срещу хазарите и тюркутите. И както преди петдесет години тюркутската вълна преля през нашите насипи, така и сега арабите пробиха обръча от коли около средния стан. Тогава жените почнаха да викат: „Помнете Баян, сина на Кубрат! Нима вие сте по-слаби от оногурите?“ И българските конници почнаха да избиват жените си, децата си и конете си, а труповете да хвърлят в Каспия, за да не паднат в ръцете на арабите.

И гласът на хана стана дрезгав, та той млъкна. И ми се стори, че някой му подава мех, навярно с кумис, защото ми се стори, че чух бълбукане. Но ханът само прочисти гърло и продължи да говори. И каза:

— Аз бях на двадесет години и вече бях улучен от три стрели, та кръвта ми изтичаше и мислех, че сънувам. В този мой сън баща ми Муган, внук на Алцек, син на Авар, препусна край окървавените пясъци, които пиеха кръвта, без дори да почервенеят, и почна да вика: „Защо искате да умрете от своя ръка? По-добре да умрем в битка.“ И най-напред се събраха около него мъжете от рода Вокил, после още мъже и се събра един тумен, но без стотни и хилядни, една глутница конници, всеки метнал пред себе си на седлото жена си или сина си — а някои с жени и синове, възседнали конете зад ездачите, преплели ръце около кръстовете им. Тогава баща ми Муган, син на Авар, вдигна лице към небето и почна да вие като вълк. Ти знаеш този вой на първия вълк Пихампар, баща на всички болгари, който вледенява кръвта на страхливците, а кръвта на дръзките кара да закипи. И заедно с него почнаха да вият повече от десет хиляди конници, и почнаха да милват озъбените муцуни на жребците с кървавите си длани, с кръвта на враговете си, със собствената си кръв, с кръвта на децата си. И жребците побесняха като черни тибетски вълци и почнаха да вият с мъжете. И баща ми вдигна сабя и викна: „Убивай!“ И нашата конница разсече редовете на арабите, както сабята на ловеца разсича тлъстия

врат на тур върху есенното пасище. И Мерван побягна на юг, а ние побягнахме на север.

И ханът пак млъкна, а сега чух, че пие от мех. И моите устни бяха пресъхнали. Ханът отново заговори, но гласът му едва се чуваше. И той каза:

— Аз не се биех — само сънувах с отворени очи и се държах за гривата на коня. И полека-лека почнах да изоставам, а с мене остана и баща ми. Арабите ни настигнаха и пред очите ми първият арабски конник прободе баща ми със сабя в гърдите. А баща ми се отдръпна и сабята се изтръгна от ръката на арабина. И арабинът стоеше пред баща ми, та дори склони глава, покорен пред смъртта. И баща ми вдигна сабя с отмалялата си ръка, за да го съсече. И обърна глава към мене... Очите му бяха тъмни и пълни със смъртна мъка и любов. И вместо да разреже врага, баща ми прободе със сабята си бута на моя кон. А конят ми полудя и полетя срещу арабите, та прескачаше трупове на хора и на коне като планинска коза. И ме отнесе до българската конница и чак тогава паднах от седлото. Никой нищо не ме питаше, но срещях само студени очи, защото заради мене загина Муган, внук на Алцек, синът на Авар. Трябваше да го заместя. Трябваше един ден да гледат мене, както гледаха баща ми. Направих го... ала не беше леко...

И гласът на хана стана глух като пукната камбана. Той ме попита:

— Искаш ли да пиеш?

Не му отвърнах — мълчах. Във вечния мрак под зениците ми полека-лека се очерта сянката на Аспарух — като че ли осветена от далечен огън. Странно — дойде като момче, висок и тънък, с изваяно слабо лице и стиснати устни. И той сякаш слушаше думите на новия хан.

И заклокочи мехът, ханът се приведе и до устните ми се докосна ръб на рог. Не исках да пия, вдигнах ръка да отблъсна рога, но хванах ръката на хана — корава ръка, като издялана и тя от рог на бивол. И ханът държа рога до устните ми, докато отпих глътка — кумисът беше лек и студен като есенния въздух, после се изправи и пи от същия рог.

И каза:

— Безумците хазари, които не ни пратиха помощ, сега бягаха на север край брега на Итил, наречен още Волга, начело с кагана си. Те загубиха столицата си, стадата си и честта си. И ние, оцелелите

болгари, отстъпвахме с хазарите. Болгарите събраха един тумен, десет хиляди саби, и всеки ден връхлитаха върху арабите. Наричаха ни „бесните“. Така глутницата се върти около огромно стадо диви бикове и ги хапе по нозете и отделя ту един, ту друг бик, за да го разкъса в степта. Кълна ти се, че всеки втори арабин умираше от българска стрела и българска сабя, макар хазарите да бяха пет пъти повече от нас. И ние отстъпвахме, докато от север слезе конницата на белите болгари, от северния Болгар, насаден от Котраг, сина на Кубрат. Това бяха бойци еднакви като синове на една майка и на един баща, еднакво облечени в кожа и желязо, настръхнали от блясъци на очи и на копия. Арабите обърнаха конете на юг. А ние вървахме подире им и убивахме, докато стигнахме границите на старите си земи. Какво щяхме да правим там? Тогава дръпнахме юздите, та извихме главите на конете надясно и край брега на Черно море дойдохме в Дунавска България. Бяхме десет хиляди мъже, всеки убил враг, а мнозина убили собствените си деца в битката край каспийския Болгар. Ти казваш, че от хиляда мъже от рода Вокил не можела да се събере тлъстина за един светилник. От нас, от кожата на десет хиляди мъже, не би могъл да огребеш лъжица мас.

Аз му казах:

— Болгарите на Аспарух ви посрещнаха като братя. И вие им бяхте братя... Но вие бяхте и гости.

Той разбра укора ми. И сянката на Аспарух пристъпи крачка напред, сега виждах по-добре лицето му. И той очакваше думите на новия хан.

Кормисош дълбоко пое дъх и каза:

— Аспарух беше мъртъв, Тервел беше мъртъв. Хан след хан от рода Дулу се качваха на ханското седло и никой не се задържа на коня на властта. Едни се опитаха да вървят след коня — и той ги изрита. Други вървяха отпред — и властта ги стъпка. Старите български родове се бяха пръснали по новата земя, а моите войници бяха събрани в един пестник. Аз бях най-силен и аз се качих на седлото.

Казах му:

— От седло се взема власт, но от седло не се гради зид.

Ханът каза:

— Аз, Кормисош, син на Муган, внук на Алцек, син на Авар, не се ожених насила за Аспаруховия престол, но дадох богата зестра. Аз доведох не само десет хиляди саби. В ръцете на тези мъже има хиляда

зидарски длета, които ваят камъка като глина, хиляда игли, които шият кожа, по-нежна от ноздрите на неяздена кобила, сто железарски чука, които мачкат желязото като восък, стотина жреци, стотина златари, стотина знахари...

Мълчах. Тогава ханът тихо добави:

— Аз доведох девет хиляди мъже без жени, защото с нас дойдоха само хиляда болгарки.

И още много неща ми каза хан Кормисош, които бавно разсеяха тъгата ми и ме изпълниха с ликуване. А слънцето слезе ниско и вече не грееше лицето ми. Но аз знаех, че ниските му лъчи проникват дълбоко в пещерата зад гърба ми, та прогонват мрака. И ми се стори, че виждам с онзи поглед, който не минава през човешките зеници, стори ми се, че виждам сияние на кръгозора. И то беше сиянието на морето, в което щеше да се влее моята река — сказание и до което море щеше да стигне пътят, за който разказвах. Морето не видях, но видях сиянието му.

Тогава вдигнах глава и Кормисош може би помисли, че се опитвам да видя лицето му със слепите си зеници. Но аз гледах лицето на Аспаруховата сянка. То беше спокойно и твърдо като изсечено от светъл камък. И видях, че в тъмните му очи светят далечни звезди. И лицето бавно се стопи, та светеха само звездите. Аспарух си отиваше — беше чул каквото му трябва — и ме оставяше самотен във вечния мрак.

Ала думите на Кормисош светеха в мрака. И когато той замълча, казах му:

— Накарай твоя певец още веднъж да изпее песента на Алцек.

Така казах — песента на Алцек. А тя беше песента на Ак Йола. И аз се заслушах в гласа на мъжа, който пееше песен от моето сказание.

Ак Йола, Ак Йола, прости ми, че твоята песен сега я пее Алцек. Не се сърди и ти, Агелмунде, че съм взел твоята песен. Когато хората запяят моето сказание, всеки ще узнае правдата. Пък и толкова ли е важно кой пръв е изпял една песен, стига да я пеят след него?

Ето, слушам твоята песен, Ак Йола. И мога да кажа: „Това е и моя песен.“ И аз като тебе искам да си отида, и аз искам да срещна мъртвите си братя.

Но ти, Ак Йола, ти си разчупил оковите на горестите и надеждите, ти си свободен и чист като ледения връх на Кан — Тангра. А в моята снежна пустиня цъфти една сетна мечта.

Мечтая някога да кажа: „Свърших.“ Тогава да дойде един млад мъж, с дълбок и звучен глас — и да запее, а пък аз да слушам. Да изговори всичко от началото до края — и да говори на моя роден език. Да не се сменят гласове, да не се сменят езици, да не се сменя песенната стъпка на моето сказание.

Искам моята песен да прозвучи като тропота на един-единствен бял кон, който тича през зелената степ. Когато чуя докрай този тропот — до края, до края, — докато заглъхне в далечината, тогава ще кажа на този, който толкова години ме очаква в мрака — зная, че ме чака, безмълвен и търпелив като хората, които ме слушат, тогава ще кажа на този, който ме очаква, за да ме отведе по пътя на дългия сетен поход, тогава чак ще му кажа: „Готов съм. Води ме.“

Сега само казвам: „Чакай.“

НЕПОЗНАТИ ДУМИ

А-ба, абари — племе, населявало във V-VII век северните склонове на Тянь-Шан. В 555–556 година — разгромени от тюркутите. Принадлежат към древен етнически пласт на племена, обитавали на север от Китай.

Акацири — хунско племе, което не се присъединило към похода на хуните на запад, а останало в Причерноморските степи. Просъществувало кратко време след разпадането на Хунския племенен съюз.

Алани — племе от сарматски произход, живяло през първи век на север от Каспийско море, после в Южноруските степи. Имало общи черти с културата на прабългарите, свидетелство за етнически и икономически връзки. Потомци на древните алани са днешните осетини в Кавказ.

Анти — източнославянска племенна група, първоначално населявала територията между реките Днестър и Днепър.

Аркан (тюрк.) — дълъг ремък или връв, с примка на края, за лов на животни.

Ахалтекински коне — древна порода коне за езда с родина Тюркмени; съществува и до днес.

Барс — голям хищник от семейство котки. Пантера, леопард.

Барсали — прабългарско племе, населявало земите на днешен Северен Азербайджан.

Бастарни — племе от германски произход с примес от келтско — сарматски елементи, обитавало земите между Висла и Одер, а в III век пр.н.е. се придвижило към Долни Дунав.

Бири багаин — военен чин у прабългарите.

Бортници — от думата „борт“, хралупа, дупка в дърво. Първоначална форма на пчеларство с използване на естествени или нарочно издълбани хралупи в дърветата.

Бургунди — източногерманско племе, произхождащо от Южна Скандинавия и остров Борнхолм. През V век създават кралство със

столица Лион, подчинено от франките в 534 година.

Вено — откуп, прид при брак; зестра.

Вира — откуп за убит.

Волиняни — източнославянски племена в басейна на горното течение на Западен Буг и десните притоци на река Припет.

Вятичи — група племена от източните славяни по горното течение на Ока и притоците ѝ Жиздра и Угра.

Гепиди — група германски племена, родствени на готите. От Скандинавия през Балтика стигат до днешна Унгария. Разбити от съединените сили на лангобарди и авари.

Гуня (келт.) — вид дебела горна дреха, обикновено от плътен тепан вълнен плат.

Джейран — животно от рода на газелите. Сега обитава пустинните и полупустинните райони на Европа и Азия.

Драговичи — група славянски племена с територия между реките Припят и Березина. След разселването на славяните в Балканския полуостров драговичи живеят западно от Солун, а по-късно и в Северните Родопи. Важно средище на богомилското движение.

Древляни — славянско племе по реките Припет и Тетерев, с градове Искоростен и Вручий.

Дуледи — славянски племена, населявали областта Волиния и Северното Прикарпатие. Споменават се по-късно с името волиняни.

Дунтински портокали — по името на езерото, в което се влива река Сян.

Ешмедеме — пиршество, угощение.

Ефталити — белите хуни — обединение на източноирански племена с примес от други етнически групи. Във V и VI век образуват държава на територията на Средна Азия, Афганистан, Северозападна Индия и част от Източен Туркестан. Разбити от тюркути и перси.

Жужани — съюз на номадски племена в степите на Манджурия, Монголия и Туркестан. Разпада се в средата на VI век.

Забендер — тюркско племе.

Зитко боил — прабългарско военно звание.

Итил — 1. Река Волга (някои географски названия са осъвременени, за да се избегне прибягването до речник); 2. Столица на хазарите, в устието на Волга до съвременния Астрахан.

Ичиргу боил — висша прабългарска титла.

Кавхан — висша прабългарска титла.

Каган (тюрк.) — титла на държавен глава у много тюркутски народи в периода на ранното средновековие. Най-напред у жужаните, после у тюркутите и хазарите. В Монголската империя се употребява със значение „император“, подвластните управители на племена са „ханове“.

Канартикин — престолонаследник у прабългарите.

Кимерийци — племена, населявали Причерноморието във VI-VII век пр.н.е. На тяхно име е бил наречен Керченският проток — Кимерийски Босфор.

Коило — род тревисто растение от семейство Житни.

Колобър боил — от „колобър“ — жрец. Имал и военна, и административна власт.

Котзагир и тарних — племена, въстанали в края на шести век срещу тюркутите и намерили убежище при аварите в Панония.

Кратер (гр.) — голям съд с две дръжки, във форма на обърната камбана, употребяван в древността за смесване на вино с вода.

Кривичи — многобройна племенна група на северните славяни, в горното течение на Днепър, Западна Двина и Волга.

Кумис (от тюркм.) — млечнокисело питие от подквасено кобилешко мляко.

Кунлунски кораби — малайски.

Кушани — кушанско царство, възникнало в началото на нашата ера в Средна Азия, Афганистан, Пакистан и Северна Индия. Загинало към края на IV век. Въпреки голямото си значение за историята на древния свят, все още недостатъчно изследвано.

Лангобарди (нем.) — буквално „дългобради“. Германско племе, заело в IV и V век басейна на Средния Дунав. В 568 година завладяват Северна Италия, където до 774 година просъществува Лангобардското кралство.

Ляхи — западни славяни по долното поречие на Висла; между основните племена, дали начало на полската нация.

Майордом — висше длъжностно лице във френската държава при Меровингите. Първоначално назначавано от краля, в процеса на феодализацията съсредоточава цялата власт в свои ръце.

Масагети — събирателно название на група племена върху териториите зад Каспийско море и Арал.

Маскути — племе в Южен Дагестан, на брега на Каспийско море.

Меотида — древногръцко название на Азовско море.

Меровинги — първата кралска династия на франкската държава — от V до VIII век. От средата на седми век нямат реална власт.

Нарти — алани, осетини.

Нисийски коне — от град Ниса, древна и средновековна крепост край съвременния Ашхабад. В древността върху територията на Партянското царство.

Номизма — златна монета с тегло 4,48 грама. Основна монетна единица във Византия.

Нушибе — съюз от номадски племена в Западен Тянь-Шан. Постоянни врагове на съюза от племена Дулу, който населявал района на Джунгария.

Обол — дребна медна монета.

Обсидиан — вулканично стъкло, тъмноцветно, до черно, понякога на петна и ивици.

Онагра или кулан — нечифтокопитно животно от рода на конете. Среща се в Централна, Средна и Предна Азия.

Поляни — източнославянско племе, населявало десния бряг на Днепър. Център на полянската земя бил Киев.

Пращур — далечен прародител, прадед.

Радимичи — група славянски племена, близки на вятичите и северяните, по горните течения на реките Днепър и Сожа.

Ристалище — място за ристание, състезание в бяг или езда на коне.

Руни — знаци от древна писменост.

Савири — прабългарско племе, населявало земите край Каспийско море, в Северен Дагестан.

Сармати или **савромати** — племена от ирански произход, изместили скитите през втори век пр.н.е. от Причерноморските степи. През III-IV век разбити от готи и хуни.

Северяни — древно и своеобразно славянско племенно обединение с първоначална територия по реките Десна и Сейм.

Разселват се на юг, югоизток и югозапад, като достигат Балканския полуостров.

Словени — източнославянско племе, живяло в района на езерото Илмен.

Согдиана или **Согд** — древна историческа област в басейна на река Зеравшан, Средна Азия. (В района на Самарканд и Бухара.)

Тангутска камила — от тангути, местно название на североизточните тибетци.

Танци — от династията Тая, управлявала Китай от 618 до 906 година.

Тарних — племе (вж. „котзагир“).

Тверци или **таверци** — славянско племе, населявало земите между Днестър и Дунав.

Тиуни — група привилегирани хански, княжески или боярски слуги.

Тумен — крупен отряд при някои конни народи — десет хиляди конници. Оттам „тъма“.

Тументаркан — от тумен и от таркан — военачалник на десет хиляди воители, едновременно управител и наместник на хана над родове и над територия, от които се набират десет хиляди воители.

Тур — изчезнал вид диво говедо, черно, с дълги, извити и насочени напред рога.

Уари — племе, родствено на хуните, живяло в Западен Сибир.

Угри — обобщаващо етническо название на родствени по език племена, прадеди на днешните унгарци. Угрите първоначално са населявала територията на границата на южната тайга от Урал до Иртиш.

Уйгури — древен тюркски народ от Средна Азия. Антропологически се отнася към европейската раса с незначителни монголски примеси. Няколко пъти основавали самостоятелни държави. Днес уйгурите населяват Синцян — Уйгурски автономен район в Китай.

Уличи или **угличи** — източнославянско племе, първоначално населявало долното течение на Днепър, а след това земите между Буг и Днестър.

Хевсури — етнографска група на грузинската народност, населявала главно южните склонове на Голям Кавказ. Говорят свой

диалект.

Хуни — номадски племена, населявали първоначално Централна Азия. През V век оглавяват съюз от различни племена — между които и прабългари — и водени от Атила, нахлуват дълбоко в Западна Европа.

Хуски коне — древна порода коне, отглеждана на територия, сега съвременна китайска провинция Хансу.

Чресло — старинно название на бедрата и слабините. „От чреслата на...“ означава „Произлязъл, роден от...“

Юк боил — военен чин у прабългарите, може би началник на обоз.

Ябгукаган — наместник на кагана, втори човек след кагана. (При тюркутите каганът се наследява от най-възрастния мъж от царуващата династия.)

Издание:

Антон Дончев. Сказание за хан Аспарух, княз Слав и жреца
Терес. Книга първа: Степта

Редактор: Иван Гранитски

Художник: Петър Добрев

Коректор: Соня Илиева

Предпечатна подготовка: ЕТ „ПолиКАД“

ИК „Захарий Стоянов“, 2003 г.

Печат: ПК „Димитър Благоев“ ООД

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.